

Միջազգային գիտաժողով

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ - 100

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Международная конференция

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ - 100

СБОРНИК ДОКЛАДОВ

International Conference

REPUBLIC OF ARMENIA - 100

COLLECTION OF PRESENTATIONS

2018

Երևան Erevan Yerevan

25-26 մայիսի

май may

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Միջազգային գիտաժողով
«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ – 100»
25-26 ՄԱՅԻՍԻ, 2018 թ.

ԶԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Международная конференция
«РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ – 100»
25-26 МАЯ, 2018 г.

СБОРНИК ДОКЛАДОВ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

International Conference
«REPUBLIC OF ARMENIA – 100»
25-26, MAY, 2018

COLLECTION OF PAPERS

ԵՐԵՎԱՆ – ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN
2018

ՀՀ
205496

ՀՏԴ 94(479.25):06

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Հ 247

ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԿԳՆ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՄԱՄԲ

Խմբագիր՝ պ.գ.դ. Ա. Մարուքյան

Հ 247 «Հայաստանի Հանրապետություն – 100». միջազգային գիտաժողովի
գեկուցումների ժողովածու. – Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2018. – 392 էջ:

Ժողովածուում ընդգրկված են 2018 թ. մայիսի 25–26-ին ՀՀ
ԳԱԱ-ում կայացած «Հայաստանի Հանրապետություն – 100» մի-
ջազգային գիտաժողովի նյութերը:

Նախատեսված է Հայաստանի առաջին Հանրապետության ու
հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի հարցերով հետաքրքրվող ընթեր-
ցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 94(479.25):06

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-860-72-5

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2018

**ԱՐԱՄ Ա.
ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ
ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՄԲ
ԱԶԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ**

**ՇՆՈՐՀՔ. ՍԷՐ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԵԱՌՆԷ ԵՒ
ՈՂՋՕՅՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ Ի ՄԷՆՋ ԵԿ
ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱԶՈՅ ՍՐԲՈՅ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ
ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԲՈՐՉԻՆ**

**ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՐ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻՆ**

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Մայրա-վանքէն հայրապետական օրհնութեամբ, քրիստոնեական ջերմ սի-րով ու ազգային վառ ապրումներով կողջունենք ձեզ: Հաւաքուած էք լուսարձակի տակ բերելու ու վերաթելորելու Մայիս 28, 1918-ին հռչակուած Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնը իր ներքին ու արտաքին տարածքներով ու յարակից դեպքերով ու զարգացումնե-րով:

Արդարեւ, Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան հռչակումը պատմական ճշդորոշիչ դեպք մըն էր՝ դարեր շարունակ բռնակալու-թեան շղթաներուն մէջ կլանուած եւ ահաւոր ցեղասպանութեան են-թարկուած հայ ժողովուրդին համար: Ծով զոհողութեամբ ու արեան վկայութեամբ կերտուեցաւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւ-նը՝ Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսէի ճակատա-մարտերով: Սակայն, դժբախտաբար, աշխարհաքաղաքական պայ-մանները երբեք նպաստաւոր չեղան նորանկախ Հանրապետութեան համար: Հայաստանը դիմագրաւեց ահաւոր դժուարութիւններ: Ծա-կատագրական այս պայմաններում մէջ, մեկնելով մեր ժողովուրդին գերագոյն շահերէն եւ հայրենիքը աննախատեսելի տագնապներէ ու վտանգներէ փրկելու համար պետական գերագոյն պատասխանա-

տուները խոհեմ գտնուեցան տեղի տալու ամբողջատիրական վարչակարգին դիմաց, որ արդեն իսկ իր հուժկու բանակով մոտեցած էր Երեւանի դռներուն:

Մեր նախագահութեամբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կազմակերպած համագումարը Մարտ ամսուան ընթացքին, նուիրուած Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան, մասնակցութեամբ Հայաստանի, Արցախի ու Սփիւռքի մտաւորականներուն. սքանչելի առիթ մըն էր համապարփակ քննարկումի ենթարկելու Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծման եւ անոր յաջորդող շրջանին առնչուած խնդիրներն ու մարտահրաւերները: Վստահ ենք, որ նոյն իրապաշտ մօտեցումով ու քննական ոգիով, ներկայ համագումարը իր կարգին լուրջ վերլուծումի պիտի ենթարկէ մեր ժամանակակից պատմութեան մէջ նոր էջ մը բացած առաջին Հանրապետութեան առնչուած հարցերն ու իրողութիւնները:

Բնականաբար, ներկայ ամենակը ազգային հպարտութեան ու ցնծութեան առիթ է: Սակայն, կը հաւատանք, որ միաժամանակ ան մեզի ուղղուած մարտահրաւեր մըն է 100-ամեակի համազգային նշում էն անդին նայելու, իրատես ոգիով ու նպատակաւսաց մօտեցումով, մեր ժողովրդի ներկային ու ներկայի իրագործումներով կերտուելու կոչուած ապագային:

Արդարեւ, Հայաստանն է մեր ժողովուրդի կեանքին ու պայքարին կիզակէտը, Հայաստանը՝ Արցախով ու Սփիւռքով, որպէս մէկ ու անբաժանելի ամբողջութիւն: Անհրաժեշտ է որ անցեալի մեր դառն փորձառութիւններով զինուած կարենանք միասնաբար դիմագրաւել մեր ազգին ու հայրենիքին սպառնացող բոլոր տեսակի վտանգները: Մեր ազգի ներքին միասնականութեամբ ամրացած Հայաստանի պետութեան ամրացումը, Ղարաբաղի ինքնորոշման իրաւունքի ամրապնդումը, Սփիւռքի վերակազմակերպումը եւ մեր ժողովուրդի պահանջատիրական պայքարի վերակենսաւորումը մեր ազգին համար կը մնան անտեղիտալի առաջնահերթութիւններ:

Մեր ողջ պատմութեան ընթացքին հայ եկեղեցին ճշդորոշիչ դեր ունեցաւ յատկապէս մեր կեանքի ճակատագրական պահերում: Ան եղաւ մեր ժողովուրդին Բարի Սամարացին, եղաւ Ղեւոնդ Երեց ու Խրիմեան Հայրիկ, եղաւ Մեսրոպ Մաշտոց ու Նարեկացի: Մեր ժո-

դովուրդի կեանքի բոլոր տազնապներուն, մաքառումներուն, երկունքներուն, ճգտումներուն ու իրագործումներուն մէջ հայ եկեղեցին միշտ ունեցաւ առանցքային դեր: Նոր մարտահրաւերներով լեցուն ներկայ ժամանակներուն հայ եկեղեցին կոչուած է վերանորոգ նուիրումով շարունակելու իր հաւատքի առաքելութիւնը ու ազգային ծառայութիւնը՝ միշտ մնալով ազգին ու հայրենիքին կողքին:

Ահա այս խոր գիտակցութեամբ ու ամուր յանձնառութեամբ, որպէս Հայրապետ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կողջունենք ձեր բոլորը, կ'օրհնենք ներկայ համագումարը եւ ձեզի կը մաղթենք յաջողութիւն ձեր խորհրդածութիւններուն ու քննարկումներուն մէջ:

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

23 Մայիս 2018, Անթիլիաս, Լիբանան

**ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ
ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ
«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ – 100»
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ**

«Հայաստանի Հանրապետություն-100» միջազգային գիտաժողովի մասնակիցների և Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի հարգարժան նախագահ, Գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ,
Տիկնա յք եւ պարոնա յք,

Ձերմոռեն ողջունում եմ բոլորիդ «Հայաստանի Հանրապետություն-100» խորագրով միջազգային գիտաժողովի մեկնարկի կապակցությամբ:

1918 թվականը յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Այն մեծ խորհուրդ ունի, տալիս է քաղմայրիվ հարցերի պատասխաններ, հանդիսանում է ոգեշնչման ու հպարտության աղբյուր: Միևնույն ժամանակ, այն պատգամ է հետազատելու ներդրումներին լինել միշտ միասնական, ամենաձանր իսկ պահերին ամուր պահել հավատքը սեփական ուժերի հանդեպ, գերազույն արժեք համարել հայրենիքին անմնացորդ նվիրումն ու ծառայությունը:

Հենց նման արժեհամակարգը հնարավորություն տվեց ցեղասպանության ենթարկված մեր ժողովրդին տեր կանգնել իր ճակատագրին ու երկրին եւ ջախջախել արյունարբու թշնամուն, ինչի պսակը դարձան Մարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի փայլուն հաղթանակները:

Առաջին հանրապետության և հերոսամարտերում տարած հաղթանակների կերտման գործում իր արժանի ներդրումն ունեցավ նաև Արցախ աշխարհը, որի հազարավոր զավակներ ակտիվորեն մասնակցեցին հայրենիքի պաշտպանության սուրբ գործին՝ տալով ռազմական, քաղաքական և կրոնական գործիչների մի փայլուն համաստեղություն:

Թանկագին բարեկամներ,

Թեմաները, որոնք կքննարկվեն համաժողովի ընթացքում, կարևոր են ոչ միայն պատմությունն արժևորելու, նվիրյալների հիշատակը վառ պահելու համար: Անցյալի խորը, բազմակողմանի և անաչառ վերլուծությունն ամուր հիմք է ստեղծում կերտելու հուսալի սպազա:

Կրկին ողջունում եմ բոլորիդ, մաղթում եմ արդյունավետ աշխատանք, խաղաղություն և ամենայն բարիք:

ՔԱԿՈ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

23 մայիսի 2018 թ., Ստեփանակերտ

ՀՀ ՍՓՅՈՒՌԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ - 100» ԽՈՐԱԳԻՐԸ ԿՐՈՂ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Միջազգային գիտաժողովի հարգարժան մասնակիցներ,
Հարգելի ներկաներ և հյուրեր,

1918 թվականի մայիսի 28-ը Հայոց պատմության հերոսական ու բախտորոշ ժամանակահատվածներից մեկն էր, երբ վերականգնվեց դարեր առաջ կորսված ազգային պետականությունը: Ցեղասպանություն վերապրած հայ ժողովուրդը դրսևորեց միասնականություն և համախմբվածություն, հաղթեց Մայիսյան հերոսամարտերում, վերականգնեց պետական ինքնիշխանությունը, որը, թեև իր կարճատև գոյությանը, պատմական նշանակություն ունեցավ Հայոց պետականության հարատևության ճանապարհին: Հայ ժողովրդի հավաքական կամքը, իր հողում ապրելու և արարելու ձգտումը, սեփական ապագան կերտելու հավատը նրան մղեցին հաղթահարելու անհնարին թվացող դժվարությունները՝ հանուն վաղվա օրվա, պետականության ու ժողովրդի զարթոնքի: Հայաստանի Հանրապետությունը երկուս ու կես ամյա գոյության տարիներին դիմագրավեց արտաքին ու ներքին լուրջ մարտահրավերներ, սակայն կարողացավ իր գիրկն առնել արևմտահայ ու արևելահայ հարյուր հազարավոր փախստականների, որքերի ու հայրենի օջախներից գրկված մարդկանց:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, ի թիվս բազում օրախնդիր հարցերի, մեծ ուշադրություն է հատկացրել արտերկրից դեպի ՀՀ պարենային օգնության հասցնելու, գաղութահայության ու արևմտահայության խնդիրներին, ինչպես նաև հարևան տարածաշրջաններում ապաստանած հայ փախստականների ներգաղթը կազմակերպելու հիմնախնդրին, ռազմաճակատներից վերադարձող հայ զինվորականներին և սիբիրյան ճամբարներում գտնվող արևմտահայ ռազմագերիներին հայրենիք տեղափոխելու հարցերին:

Անկախության հռչակումից հետո առաջնահերթ խնդիր էր պետական իշխանության մարմինների ձևավորումը, որի ժամանակավոր գործառույթներն իրականացնում էր Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը, հետագայում նաև ընտրովի մարմինները:

Առաջին Հանրապետության տարիներին զգալիորեն ամրապնդվեց պետականության գիտակցությունն ու գաղափարը, որը հնարավոր դարձրեց հաղթահարել խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին շրջանում ստեղծված դժվարությունները, ապահովել կրթամշակութային ու հասարակական մեծ առաջընթաց և հող նախապատրաստել 1991 թվականին ՀՀ անկախություն վերականգնման համար:

Սիրելի հայրենակիցներ,

Հայաստանի անկախության հռչակումը շրջադարձային եղավ համայն հայության քաղաքական և հոգևոր-մշակութային կյանքում՝ ամրագրելով հայության սեփական ճակատագրին ու երկրին տեր կանգնելու նպատակը:

Հայաստանը, Արցախը և Սփյուռքը լայնորեն նշում են այս հորեցանական տարին, որը հանդիսացել է մեր պատմական հիշողության ու գնահատականի, ազգային ու պետական նպատակների կարևոր մեկնակետ:

Անկախության և պետականության գաղափարը նորովի է արժևորվել Հայաստանում տեղի ունեցած Թավշյա հեղափոխության բերած փոփոխությունների համատեքստում՝ նոր շունչ հաղորդելով պետականաշինության ազգանվեր գործին:

Ողջունում ենք «Հայաստանի Հանրապետություն-100» խորագիրը կրող միջազգային գիտաժողովի բացումը և մասնակիցներին մաղթում ենք արգասաբեր աշխատանք:

ՄԽԻԹԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

23 մայիսի 2018 թ., Երևան

POPE BENEDICT XV, THE VATICAN AND THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

The ca. 3000 pages of documents which we located in the Vatican Archives – both the Archivio Segreto Vaticano (A.S.V.) and the Archivio della Segreteria di Stato, Affari Ecclesiastici Straordinari (A.E.S.) – document an impressive interest of the Holy See into the fate of the Armenians, the oldest Christian Nation on Earth. The genocide of 1915/16 was not only openly condemned by Pope Benedict XV (1914–22) in a public allusion to the College of Cardinals at the Consistory on December 6, 1915¹, he also tried to stop the deportations and massacres by diplomatic interventions via his Apostolic Delegate in Constantinople, Archbishop Angelo Maria Dolci, and even by two autographs sent to Sultan Mehmet V in 1915² and 1918³.

But Benedict XV, the “Pope of Peace”, did not limit his efforts to the condemnation of the first genocide of the 20th century. He also took a vivid interest in creating the fundamentals of a post-war peace order for the devastated continent of Europe in general, but also for the Christian martyr nation of the Armenians in special. Perhaps the most important step that the Pope took in support of the Armenian nation was his “Note to the Leaders of the Belligerent Peoples”⁴ of 1 August 1917. In this document, at point 5, he made an explicit appeal for “the structuring of Armenia” besides a similar request for the Balkan nations and Poland. The latter were a lesser surprise, given the strong Catholic presence in Croatia and the deep Catholic faith of the Polish. But nobody expected that Benedict XV considered the Armenian aspirations just as legitimate and

¹ A.A.S. (Acta Apostolicae Sedis) VII (1915), p. 510.

² A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 528, p. 9–10.

³ A.S.V., Arch. Nunz. Monaco d.B. 385, Fasc. 7, p. 37 f.

⁴ “Una Nota del Sommo Pontefice ai capi dei popoli belligeranti”, in: *L'Osservatore Romano*, 17.8.1917.

important as those of two Catholic nations with close ties to the Holy See. Indeed, with this document, the Pope anticipated President Woodrow Wilson's "Fourteen Points" of 8 January 1918¹ which confirmed him in his intentions for Poland and the Balkan but was far less specific regarding "the other nationalities which are now under Turkish rule"; the American president just wanted to assure them "an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development", but mentioned Armenia with no word.

In the meantime, new dangers arose for the Armenians who fled into the parts of Western Armenia liberated by the Russians during WWI. After the Russian revolution, the new communist government, originally supported by the German Reich, agreed to withdraw their troops from Western Armenia in the Brest-Litovsk Treaty of 3 March 1918. Just an Armenian militia was supposed to guarantee the security of the Armenian community. Within weeks, the Turks, who considered the Armenian refugees as traitors, defeated the militia and evicted it to Eastern Armenia. At the same time, the Turkish allies in Aserbaidjjan used the opportunity to raid Eastern Armenia. On 3 May 1918, negotiations started in Batum which even disconcerted the German allies of the Ottomans: "The excessive Turkish demand ... is aimed at territorial acquisition far beyond the Brest treaty ... and at extermination of the Armenians also in Transcaucasia"², the German participant General von Lossow wrote to the Auswärtige Amt (Foreign Office) on 15 May 1918. In this precarious situation, once again Papal diplomacy interferred. Alarmed by the Armenian Catholic Archbishop Peter Kojunian, the Patriarchal procurator S. Der Abramian and the Superior of the Mechitarist Congregation, Fr. Giovanni Torossian³, Pope Benedict XV started two initiatives: First he wrote a second autograph to Sultan Mehmet V on 18 March 1918⁴ and appealed for "generosity and mercy" for the "unarmed and innocent

¹ See http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp

² Cit. Johannes Lepsius: *Deutschland und Armenien 1814–1918*, Potsdam 1919, p. 383 f.

³ A.E.S. Asia 57, 2, No. 59712.

⁴ A.S.V., Arch. Nunz. Monaco d.B. 385; Fasc. 7, p. 37 f.

population” of Western Armenia. Second, he alarmed his new Nuncio in Munich (there were no official diplomatic relations with the Reich yet), Archbishop Eugenio Pacelli, to launch a diplomatic approach in the name of the Pope directed to the Emperor and the Chancellor of the Reich, what he did on 9 March.¹ In his reply, Chancellor of the Reich Georg Graf von Hertling just repeated the Turkish point of view and blamed the “rebellious Armenians”² for the atrocities. Indeed neither an emotional appeal of Cardinal Felix von Hartmann, Archbishop of Cologne, head of the German Bishop’s Conference and a personal friend of the Emperor³, nor reports about new Turkish massacres and cruelties (“indescribable sufferings: children are put in bags and thrown into the sea. The old men and women were crucified and mutilated, all young girls and young women were raped by the Turks”⁴) changed his mind⁵ but at least caused him to remind the Ottoman Sublime Port “how important it is ... to avoid riots against the Armenian population ... and prevent similar situations as they took place in 1915.”⁶ Only when he received the Papal autograph to Sultan Mehmet V, von Hertling – a Catholic – suddenly realized the situation. In a Promemoria of 7 August 1918 he reported to Pacelli: “When the Turkish troops entered their territory, thousands of Armenians had left their homes in the South Caucasus and fled to the mountains, where, for want of any supply, they were in the long run starving. They turned to us with requests to get permission from the Turkish government to return to their homes and recover their crops. After the Turkish government had initially (...) rejected it, it has now replied by our suggestions, supported by Austria-Hungary, to begin immediately with the repatriation of the Armenian refugees to their homeland.”⁷ It was another Turkish lie. Instead, the killings continued. In the Turkish Council of State, Enver Pasha pleaded for “the Armenians to be as thoroughly

¹ Ibid, p. 8.

² Ibid, p. 9.

³ Ibid, p. 21–23.

⁴ Cit. Lepsius 1919, p. 377.

⁵ A.S.V., Arch. Nunz. Monaco d.B. 385, Fasc. 7, p. 15 f.

⁶ Ibid., p. 25.

⁷ Ibid, p. 50.

(exterminated) in the Caucasus as they are in Turkey”, as Interior Minister Talaat Pasha has entrusted to the new Armenian Finance Minister Alexander Katisian¹. Still driven by the Panturk ideology, his troops invaded Armenia in September 1918 and advanced to Baku, where they slaughtered about 30,000 Armenians² and deported 10,000 in a three-hour massacre; Tens of thousands had already fled the city. Then they continued their campaign to northern Persia. It was the last great success of the Ottoman army and “nearly 500,000 Armenians”, according to historian Wilhelm Baum³, fell victim to him altogether. One last rapture before the fall, as we know today. Papal diplomacy, too, could not have prevented this with all its efforts.

In the meantime, Ex-Russian Armenia, now governed by the socialist Dashnaktsutjun party (also: Armenian Revolutionary Federation, ARF), signed a demanding but ephemeral peace treaty with Turkey on 4 June 1918, given birth to the first Republic of Armenia. This accord would fall already in November with the defeat of the Central Powers but was necessary at that time to end the new massacres following the Ottoman advance.

On 26 June 1918, the Turkish newspaper “Hilal” published an interview with Ahmed Djevat Bey, the Secretary of the Azeri delegation which had come to Constantinople to sign a treaty of friendship with the Turks. The background was the Azeri intention to conquer Baku with Turkish support, which was under control of Armenian Dashnaks at the time. In this interview, of which a copy was sent to the Secretary of State of the Holy See, Cardinal Pietro Gasparri, by Nuncio Dolci⁴, Emin had made the false claim of an “inexistence of an Armenian government”. Indeed the Armenian National Council was fully active for a month

¹ Cit. Wilhelm Baum, *Die Türkei und ihre christlichen Minderheiten*, Klagenfurt-Wien 2005, p. 140 f.

² A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, Fasc. 530, p. 14 of 21.10.1918: “The number of Armenians killed in Baku is about 30,000. The massacres lasted for three hours. Regular Turkish troops invaded the villages in small groups ... (...) Among the murdered are only Armenians.”

³ Baum 2005, p. 145.

⁴ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 97, fasc. 503, p. 104 rv.

already at that point. For example, on 21 June 1918, the Armenian Catholic Vice-Administrator was informed that “Mr. Ferdinand Tactagian is leaving for Constantinople as a member of the Armenian Delegation, to carry out peace talks.”¹ Finally, a government was formed on June 30, 1918, four days after the Azeri claim, which indeed “just served as an excuse to make ever more exorbitant demands on Armenian territory that had just been ... reduced to 11.000 square kilometres. The Turkish strategy was, essentially, aimed not only at reducing Armenia but surrounding her with hostile Muslim neighbors, in view of a final attack that would wipe out the country.”²

This obvious threat made it imminent for the Armenians to obtain the most authoritative international recognition possible. And indeed, they knew that they had every support from the Holy See already.

In July 1918, the Apostolic Delegate in Constantinople, Archbishop Dolci, cordially received an Armenian delegation, which had come to sign a peace agreement with the Turks and to thank the Pope (via Msgr. Dolci) for his help and support during the genocide, but also for his mention of Armenia in his “note to the Belligerent Peoples” of 1917. “Especially the Armenian delegates’ admission of the Great Power’s hostility towards the new Republic appears to have been an invitation to the Holy See, not particularly veiled, to take up Armenia’s defense even more.”³ Indeed the great importance Dolci, in his report, gave to the meeting and its very cordial atmosphere indicate the sympathy of the Holy See for the Armenian position. Therefore, their president’s explicit desire to establish official diplomatic relations with the Holy See “was noted with satisfaction and almost with relief by the pontifical representative.”⁴ The Pope’s wish to establish the new See of the Armenian Catholic Patriarch in Yerevan, in the newborn republic, was highly appreciated by the Armenian side as a first step towards an open support. The delegation and

¹ A.E.S. Asia 57, 2, no. 81691.

² Mario Carolla, *Vatican Diplomacy and the Armenian Question: The Holy See’s Response to the Republic of Armenia 1918–22*, London 2010, p. 8.

³ Carolla 2010, p. 12, summarizing A.E.S. Asia 57, 2, no. (...)61.

⁴ *Ibid.*, p. 13, referring to A.E.S. Asia 57, 2, no. 81286.

the Apostolic delegate met several times until they left again for Armenia on 24 October 1917.¹

On 20 December 1918, Mr. Damadian, who represented Boghos Nubar Pasha's National Delegation in Italy, wrote to Cardinal Gasparri, thanked the Holy See for its support, referred to Benedict XVth "Note" and again pleaded for support for the republic and its reorganisation within the historic boundaries "in order that Armenia reassume her role as a vanguard of Christianity and civilization in the East".² When he was received by Gasparri, he presented a copy of his memorandum to the US ambassador in Italy, asking for Allied recognition of the Armenian Republic and the reunification of Russian Armenia with Turkish occupied Western Armenia, under the guarantee of the League of Nations or the Entente Powers. Would the Pope, he asked, support him in this cause? The reply seemed to be affirmative, and Msgr. Dolci had no reason to deny Armenian reports about two Papal delegates sent to Washington D.C. to promote the cause of a „united and independent greater Armenia“ and to obtain the benevolent attention of President Wilson in March 1919.³

After the first free elections in independent Armenia on 21–23 June 1919, the Holy See decided to send an Apostolic Visitor to Yerevan, Fr. Antonio Delpuch, which is the usual first step towards the establishment of diplomatic relations.⁴ Still, a month later, this positive development was overshadowed by Mustafa Kemal's revolt in Anatolia and his vow "not to cede even an inch of Anatolia to the Greeks and Armenians".⁵

Upon his arrival in Yerevan, Fr. Delpuch addressed a letter to the Armenian president Khatissian in which he stressed not only the Pope's evident sympathy for the Armenians but also Benedict XV's desire that Armenians would finally live in peace in a free and independent state.⁶ Expectingly, he received a similarly warm reply from president

¹ A.E.S. Russia 540bis, No. 85097, doc. No. 28, 24.10.1918.

² A.E.S. Asia 57, 2, no. 84492.

³ A.S.V. Guerra 1914–18, 244, 69, no. 90014.

⁴ A.E.S. Russia 505, No. 1120.

⁵ Carolla 2010, p. 22.

⁶ A.E.S. Asia 126, no. 3643.

Khatissian, expressing the highest appreciation for the Papal initiatives of the past in the name of the Armenian people.¹ Before he returned to Rome, on 27 November 1919 Fr. Delpuch paid a last visit to Khatissian, once again assuring him the great affection of the Holy Father towards Armenia and his full support for her “noble and legitimate aspirations for independence. A people faithful to their Christian tradition, which had paid for such affiliation with unherd-of suffering, would not be forgotten by the Holy See.”²

In his long report to his Superiors, Fr. Delpuch “recognized that with the Muslims, as with the Azeris, the Armenians had not been able to establish a peaceful coexistence. For Delpuch, anyway, the hatred between Armenian and Azeri was that between oppressed and oppressor, and the Armenian struggle was dictated by motivations of self-defense, pure and simple. The detail is not irrelevant, because in the case of conflicts the Holy See has demonstrated a great deal of caution before sympathizing with one of the contenders; the fact that, at least in part, Delpuch pronounced himself in favor of the Armenians means that it was not morally possible to ignore or relativize with equidistance the Armenian people’s suffering.”³ As a consequence, the Vatican Secretary of State on 15 January 1920 sent warm thanks to the Armenian President Khatissian and confirmed the Pope’s wishes for every moral and material progress of the nation.⁴

In the same month, the Vatican officially sent the Bishop of Trabzon, Msgr. John Naslian, as representative of the Armenian Catholic Church to the Peace Conference in Paris.⁵ Naslian was known to be a tireless activist for the Armenian cause. Right after his arrival, he appealed to the Catholic Bishops and faithful of France to support the new republic, considering the suffering of his people in the past and the long-term friendship

¹ Ibid.

² C.O. 106, 2, 3, No. 3228.

³ Carolla 2010, S. 27, summarizing CO, 106. 2, 3, no. 55.

⁴ A.E.S. Asia 126, No. 3643.

⁵ A.E.S. Asia 57, 2, no. 1066.

between the French and the Armenians.¹ With the official blessing of the Holy See, he demanded the constitution of a free and independent Armenia, the extension of her territory including an outlet to the sea, the return of forcibly converted Armenians to Christianity, the release of Armenian women and children from Turkish slavery, repatriation assistance for the survivors of the genocide, disarmament of the Turks and huge compensations for Armenian individuals and institutions whose property was stolen and/or confiscated by the Turks. Unfortunately, he was not met with great sympathy by the secular French Premier Clemenceau. In April, Vatican Secretary of State Cardinal Gasparri wrote to the President of the Armenian Delegation in Paris, assuring him of the Papal interest in all matters dealing with Armenia.² Still, conflicts between the Allies found many excuses for them not to support the young state. The Holy See was excluded from the Peace Conferences under pressure from Masonic forces in France and Great Britain. But still it played a role „behind the scenes“. Even the Turkish Grand Vizier recognized that fact and tried a charm-offensive, telling Dolci „that the Crescent and the Cross had always gotten along: that the Catholics in particular were always loved and assisted by the Sultan... etc.“³, as if he had forgotten that 85.000 Armenian Catholics were just slaughtered by the Turks. When the Turkish “sweet melodies” were just politely ignored by the Holy See, the new Armenian requests for help received immediate attention.

On 8 June 1920, after the San Remo conference brought no satisfying results, Boghos Nubar Pasha wrote directly to Benedict XV and informed him that the European powers were all, in reality, betraying the solemn promises they had made to the Armenian martyr nation and leaving it unprotected to its hostile neighbors.⁴ The Pope understood immediately – and acted. He charged Cardinal Gasparri to urgently advise full satisfaction of the Armenian needs to the British representative at the

¹ Ibid, n. (?).

² Ibid, no. 4764.

³ A.E.S. Austria 576, no. 7232.

⁴ A.E.S. Asia 57, 1, no. 8131.

Holy See, Count de Salis. In his note to the diplomat, Gasparri stressed that Benedict XV. has “ordered” him to petition the British government to do everything possible to protect Armenia and her borders.¹ It is one of the rare instances in modern history that the Vatican directly takes sides in favour of a nation and, indeed, acts as its advocate. Right after, Gasparri wrote a very cordial letter to Nubar, assuring him that his request was immediately satisfied by the Pope who hoped his initiative to be fruitful. The Holy See would not cease to take interest in the Armenian question and to protect Armenia’s rights.² Indeed, supported by the Pope, the Allies compelled the Turks to sign the Treaty of Sevres on 10 August 1920, which made Trabzon, Erzurum and Van a part of Greater Armenia. Russia had not joined the signing nations, but, at the same time, negotiated with the Kemalists who flatly refused the Treaty of Sevres and any Armenian concessions in Anatolia. The resulting Soviet-Kemalist pact was a massive defeat of both, the Papal and the Allied policy. The advance of Mustafa Kemal’s troops caused more massacres and antichristian violence and the new Turkish dictator – to nobody’s surprise – ignored all Papal appeals to respect the lives and assets of the Christians in Turkey.³ At the same time, the overthrow of the Dashnak government and the proclamation of the Armenian Soviet Socialist Republic on 29 November 1920 suddenly ended the promising and friendly relationship between the first Armenian Republic and the Holy See, a nation so dear to the heart of the Holy Father.

¹ Ibid.

² Ibid., no. 8132.

³ A.E.S.Asia 117, no. 17569

А.И. ДЕНИКИН И АРМЯНСКАЯ РЕСПУБЛИКА: ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ, СИМПАТИЙ И ПОЛИТИЧЕСКИХ РАЗОЧАРОВАНИЙ

«Армянский мир» многолик, территориально разбросан и нуждается в консолидации и единстве. 100-летие Первой Республики повод научного осмысления и ответа на вопросы. В Ростове-на-Дону, мы проводим ежегодные конференции «Армяне Юга России», пытаюсь осмыслить роль армянства в колонизации южных окраин России. Такие города Юга России как Кизляр, Моздок, Георгиевск, Пятигорск, Армавир, Ростов-на-Дону и др. имеют устойчивую армянскую просекцию.

100-летний юбилей Республики Армения – повод для диаспоры осмыслить и переоценить многие нынешние исторические и политические процессы.

Создание Первой Республики Армения 28 мая 1918 года событие эпохальное, но и трагическое. Некие обстоятельства: внутренние и внешние, позволили воссоздать армянскую государственность, но и они же привели к падению Республики. В своем докладе мы попытаемся проанализировать взаимоотношения Добровольческой армии А.И. Деникина и Республики Армения.

Процесс обретения независимости Арменией проходил параллельно с аналогичными явлениями политической жизни в Грузии и Азербайджане. 26 мая образовалась Грузинская демократическая республика, 27 мая – Азербайджанская демократическая республика.

Положение Армянской Демократической Республики в первые месяцы ее существования было чрезвычайно тяжелым. Турецкая агрессия сопровождалась ухудшением отношений с соседними странами: «...Отношения Республики Армения с ее непосредственными соседями – Грузией и Азербайджаном – продолжали оставаться

нестабильными, неопределенными и противоречивыми в силу кардинально противоположных политических целей, ориентаций и территориальных споров последних. Немаловажную роль в этом играла и спорность границ между тремя республиками, а также унаследованные из прошлого взаимное недоверие, мнительность, страх и радикальные отличия в вопросах внешней ориентации»¹.

В этих условиях правительство и политические силы Армении вынуждены были искать союзников, позволивших им сохранить свою государственность. А.И. Деникин писал в книге «Очерки русской смуты»: «...При таких условиях Армянский национальный совет и правительство не могли задаваться ни сложной политикой, ни внутренним строительством. Все их помыслы были направлены исключительно к сохранению физического существования остатков армянского народа <...> в этот момент более, чем когда-либо, жило яркое сознание необходимости государственной связи с Россией. Всякой Россией, независимо от ее политического строя»².

Однако отношения с Советской Россией на первом этапе не складывались. По Батумскому договору Армения обязалась «не сохранять каких-либо дипломатических связей с теми государствами, которые находятся в состоянии войны с Османской империей. Чтобы не давать Турции повода для окончательной оккупации Армении, Ованес Качазнунци в программе правительства писал: «...Наша текущая политика не может строиться на пророссийской ориентации»³.

Скорее отчаянием, а не политической реальностью было продиктовано обращение армянского правительства к еще одной политической силе извне. 20 июля 1918 года упорно продолжали вести тайную работу для того, чтобы была возможность получить политическую, экономическую и военную поддержку как от Советов, так и от лидеров Белого движения, причем можно отметить, что с политической точки зрения отношения с Советской Россией, заключившей Брестский договор, несли в себе меньшую опасность, чем под-

¹ Петросян Г.А., Отношения Республика Армения с Россией, Е., 2012, с. 48.

² Деникин А.И., Истории русской смуты, Берлин, 1924, с. 51.

³ Там же, с. 68.

держка Белого движения, сохранявшего в целом лозунг «единой и неделимой России».

Однако первые попытки получить в Москве признание независимости Армении летом-осенью 1918 года провалились. После падения Бакинской коммуны в августе и расстрела ее лидеров, в числе которых было несколько представителей армянской национальности, 28 августа в Москве были арестованы и взяты в заложники представители армянской неофициальной делегации: А. Заврян, С. Акопян и др.¹

30 октября 1918 г. Османская империя подписала перемирие со странами Антанты и вышла из Первой мировой войны. Это поражение «векового врага» значительно упростило политическое положение Армении, освободив ее от условий Батумского договора. После поражения Германии в ноябре 1918 г. резко усилилась деятельность Белого движения, рассчитывавшего после прекращения войны в Европе на реальную помощь бывших союзников по Антанте в борьбе с большевиками.

В этих условиях армянское правительство стало искать сближения с лидерами Белого движения на юге России, несмотря на политические лозунги последних, идущие вразрез со стремлением армян сохранить государственную самостоятельность. Впрочем, в самой Армении было немало сил, желавших воссоединения Армении с Россией, тем более при осуществлении давней мечты о присоединении к этому союзу территории Западной Армении и решении территориальных споров с Азербайджаном и Грузией. Вообще, Армянская Республика не была формально провозглашена независимой. Первое заседание армянского парламента (Национального совета) 1 августа 1918 года сочло нецелесообразным объявлять о независимости прежде решения о границах нового государства. Армения считала, что «от Армении были отделены Карсская область, Ахалкалаки, Сурмалу, Нахичевань, Карабах, большая часть провинций Еревана и

¹ Муханов В., Кавказ в революционную пору, М., 2017, с. 70.

Эчмиадзина, Борчалу, Памбак, Александрополь, большая часть Даралагяза и Зангезура»¹.

Тем не менее, Донское и Кубанское казачьи войска, с лета 1918 года контролировавшие значительные территории, примыкающие к Закавказью, представляли реальную военную и политическую силу. Попытку наладить отношения с лидерами Белого движения в июле-октябре 1918 года предпринял член партии «Дашнакцутюн» С. Врацян, совершивший поездки в различные регионы, находившиеся под контролем антибольшевистских сил. Врацян сообщал в Армению, что, в частности, генерал М. Алексеев относится к армянам «чрезмерно доброжелательно»².

В октябре подполковник Власьев, занимавший пост начальника штаба армии Армянской Республики, предпринял секретную миссию с целью наладить связи армянского командования с лидерами Добровольческой армии. Власьев встречался с Деникиным, который передал ему приветствие армянскому народу, однако официальные связи так и не были налажены.

26 декабря командование ВСЮР перешло к А.И. Деникину. В самом Белом движении отношение к будущему империи было неоднозначным. Были сторонники федерализации, другие, в их числе А.И. Деникин, стояли за «единую и неделимую Россию». Позиция руководителей Армении, которые открыто не объявляли о независимости и суверенитете, была ближе лидерам ВСЮР, чем позиция грузинского правительства и тем более азербайджанского.

В конце 1918 года территориальные споры Армении и Грузии привели к началу боевых действий. Турецкие военные власти, вступив в 1917 году в Закавказье после развала русского Кавказского фронта, передали часть Борчалинского уезда Армении взамен аннексированных территорий на юге. Это разобщило две христианские

¹ Там же, с. 204.

² Михайлов В.В., Отношения Республики Армения и руководства Вооруженных сил Юга России//Вестник Северного федерального университета, Серия: Гуманитарные и социальные науки, № 3, 2015, с. 87.

республики на Кавказе¹. В октябре 1918 г. произошел вооруженный инцидент в районе железнодорожного разъезда Кобери, который пытался захватить армянский отряд. Совместными германо-грузинскими силами нападение было отбито. После поражения Османской империи 10–11 декабря 1918 года на территории Борчалинского и Ахалкалакского уездов, занятых турками по Батумскому договору от 4 июня 1918 года вступили войска Армении. После ряда маневров с обеих сторон 14 декабря «части 4-го 5-го и 6-го армянских полков под командой полковников Тер-Никогосова, Нестеровского и Королькова тремя колоннами вышли на линию Воронцовка-Привольное-Опрети-Айрум. Общая численность наступавших, включая резервы, доходила до 6000 штыков и 640 сабель при двадцати шести пулеметах и семи горных орудиях»².

Грузинское командование перебрасывало в район боевых действий войска из Сочинского округа, занятого ими летом 1918 г.³ «К концу ноября денikinско-алексеевские войска разбили красные силы на Кубани и вошли в соприкосновение с грузинскими войсками Мазнишвили в Сочинском округе. Последней разграничительной линией между сторонами до начала декабрьской войны между Грузией и Арменией стала река Лоо»⁴. Поскольку в ходе сентябрьских переговоров, правительства Грузии с командованием ВСЮР вопросы о принадлежности округа решены не были.

В этих условиях союз Армении и ВСЮР был вполне логичным и предсказуемым. В ноябре 1918 года в Ереван прибыл полковник Лесли с официальным посланием генерала А. Драгомирова к главе МИД Армении С. Тиграняну. В послании Армении предлагалось заключить союз по примеру Дона, Кубани, Терсека и других частей бывшей Российской империи⁷. В декабре А.И. Деникин и армянское национальное собрание обменялись приветствиями. На первом этапе

¹ Там же, с. 98.

² Чачхияни А., Борьба за территориальную целостность Грузии в 1918–1919 гг., Тбилиси, 2006, с. 82–86.

³ Там же, с. 111.

⁴ Там же.

было решено восстановить торговлю между Арменией и «Особым совещанием» при главном командовании ВСЮР. В ноябре 1918 года военный министр Армении писал в штаб Добровольческой армии о срочной необходимости прислать в Армению хлеб.

Однако без решения военных проблем доставка продовольствия и товаров через Грузию или Азербайджан была чрезвычайно затруднена. Впрочем, вопросы военного сотрудничества также тормозились политическими противоречиями. В этих условиях большое значение имел следующий факт: офицерский корпус армянской армии состоял в большинстве из тех, кто получил военное образование в России, с другой стороны. значительное число армян участвовало в Первой мировой войне в составе Российской империи. Армия Республики Армении была создана по принципу русской армии и руководствовалась российскими уставами. Рубен Тер-Минасян, член правительства Первой армянской республики, писал: «Военное министерство было просто русским военным министерством в миниатюре, а армия по своему духу, своей выучке и образу действий была такой же, как любое русское войско. Не зря армянскую армию считали частью армии А. Деникина»¹. Представитель «Особого совещания» в Армении сообщал, что армянская армия, в которой русские офицеры составляют большое число, настроена очень хорошо, что они абсолютно не признают правительство и при случае могут совершить переворот.

В 1918–1919 годах проводилась работа по набору русских военных, остающихся в Армении, во ВСЮР. Военный представитель ВСЮР в Армении, полковник Генерального штаба Зинкевич обратился к дашнакскому правительству за содействием в этом деле, на что был получен положительный ответ, однако с оговоркой, что возвратиться в Россию могут лишь те военные, которые не находятся па

¹ Михайлов В.В., Пученков А.С. Добровольческая армия и Грузия//Вестник Северного (Арктического) университета, Серия Гуманитарные и социальные науки, 2012, № 1, с. 41.

активной службе в армянской армии¹. В свою очередь армянских военнослужащих, находящихся на территории, контролируемой ВСЮР, агитировали возвращаться в Армению и вступать в армянскую армию. Также в Армению были отправлены освобожденные из германского и австрийского плена армянские солдаты и офицеры.

В феврале Добровольческая армия начала широкомасштабное наступление на Северном Кавказе и вдоль побережья Черного моря. В этих условиях лидеры Белого движения вновь обратились к Армянскому вопросу. 23 января на совещании в Яссах российская делегация сообщила армянскому наблюдателю Г. Дзамояну свою позицию: «...Высказать отрицательное отношение к требованиям Грузии и не поднимать вопроса о присоединении армян к России»². В ходе наступления на Абхазию к Сухуми Сухумский Армянский национальный комитет, однако, поддавшись грузинскому нажиму, способствовал разоружению армянских отрядов самообороны южнее р. Бзыбь³. По настоянию англичан наступление ВСЮР было остановлено. Таким образом, события на черноморском побережье также не помогли установлению военно-политических отношений с армянским правительством хотя бы через посредничество местных армянских организаций.

Весной нормализовались отношения командования ВСЮР и английской администрации на Востоке. С лета 1919 года начался новый этап сотрудничества ВСЮР и Армении. В середине июля Деникин назначил генерала Н.Н. Баратова главным представителем в Закавказье. В инструкции, данной ему при назначении, относительно Армении говорилось: «вполне сочувствуя стремлениям Армянской народности к ее объединению в этнографических границах и считая армян тесно связанными в их исторических и экономических интересах с Единою, Неделимою Россией, в пределы которой входит наиболее цветущая часть Армении, главное командование Воору-

¹ Перинчек М., Армянский вопрос в 120 документах из российских и государственных архивов, М., 2011, с. 95.

² Там же, с. 98.

³ Петросян Г.А., Отношения Республики Армения с Россией, с. 78.

женных сил Юга России <...> допускает временное самостоятельное управление Армянских областей, впредь до окончательного установления общероссийской государственной власти, не имея никаких агрессивных в отношении Армении намерений»¹.

Короткий период взаимоотношений между Арменией и Вооруженными силами Юга России (ВСЮР) под командованием А.И. Деникина следует признать малоэффективным. В Закавказье присутствие союзных миссий, имевших в своем распоряжении значительные вооруженные силы, заставляли «белых» действовать с оглядкой на «союзников», а интересы маленькой Армении не всегда совпадали с позицией великих держав.

Какие уроки сегодня мы должны извлечь из событий 100-летней давности:

1. Без союзников эпохальные задачи не решить. Армения осталась одна, Россия, США, европейские страны были заняты собой;
2. Военный метод решения самый простой, но не стратегический. Мы военным способом победим, а дальше... Необходим комплекс экономических, политических, дипломатических и т.д. мер.
3. В специфических условиях Армении, Израиля, поддержка Спюрка необходима, но следует от экономической поддержки переходить к поддержке политической, расширяя возможности лоббирования политических интересов;
4. Необходимо возвращать политическую элиту. Нужен лидер. 100 лет назад лидера не было и это отразилось на судьбе Первой республики;
5. Может быть, взять за основу политику нейтралитета (Швейцария, Австрия, Северные страны) и решать проблемы при помощи иных способов.

¹ Маилян Б.В. К вопросу о теоретическом конфликте на черноморском побережье Кавказа, М., 2013, с. 203.

ARUSHAN VARTUMYAN

(Russia)

DENIKIN A.I. AND THE REPUBLIC OF ARMENIA: HISTORY OF RELATIONSHIP, SYMPATHIES AND POLITICAL DISAPPOINTMENTS

SUMMARY

This article examines the relationship between the armed forces of the South of Russia under the command of A. Denikin with the leadership of the First Republic. The documents characterizing the sympathy of the volunteer army to the Armenian state are presented. The reasons for the final unsuccessful policy of “white” diplomacy, which was determined exclusively by military, rather than foreign policy factors, are investigated. In an extremely difficult time, Armenia's statehood could not be created, and not favorable geopolitical factors eventually led to the fall of the First Republic.

ВИКТОР АКОПЯН

(Россия)

ВЫБОР ПУТЕЙ РАЗВИТИЯ АРМЯНСКИХ ОБЩИН СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В 1918–1921 гг.¹

100 лет назад национальная государственность армянского народа, насчитывающая тысячелетия, на оставшемся островке Армении, впервые возродилась в форме республики. Выдающееся событие 100-летней давности – это заслуга патриотических сил народа и прежде всего воинства, сумевшего в беспрецедентном вражеском ок-

¹ Исследование выполнено при поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта № 16-01-00319а: «Донские (крымские) армяне: интеграция в российское общество и сохранение национальной идентичности».

ружении остановить варварскую орду, стремившуюся завершить геноцид, но уже в Восточной Армении.

Настоящая статья посвящена состоянию армянских общин Юга России (Дон и Северный Кавказ) в период Русской революции 1917 г. и Гражданской войны, по времени совпавший со становлением Первой Республики Армении.

Обозначим в нескольких тезисах состояние армянских общин в этот период. Во-первых, произошли изменения в составе самого армянского Спюрка Юга России. Старожильческие и бывшие «новые» жители, прибывшие в регион до Первой мировой войны, пополнились значительными группами обездоленных западно- и восточноармянских беженцев, которые по своей численности стали приближаться к первым двум группам, а в отдельных местах (Владикавказ, Грозный, Кубань и др.) превосходить их.

Во-вторых, армянские общины оказались разделенными границами различных политических образований, которые периодически меняли свою территориальную конфигурацию.

Перечислим основные из них:

1) Советские республики, образовавшиеся в первые месяцы после прихода к власти в Петрограде и Москве большевиков. Эти республики объединились в Северокавказскую советскую республику, вскоре потерпевшую поражение под натиском белых войск;

2) Вооруженные силы Юга России (ВСЮР) – оперативно-стратегическое объединение белых войск на Дону и на Северном Кавказе в 1919–1920 гг. под командованием генерал-лейтенанта А.И. Деникина. На занятых территориях командование белых на Юге России (Ставка Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России) сформировало правительство и государственный аппарат;

3) Войсковое правительство Кубанской Рады (1917–1920 гг.) – политическая организация Кубанского казачьего войска, созданная в апреле 1917 г. Еще до октябрьского переворота, 24 сентября 1917 г., приняла решение о создании парламента – Законодательной рады. Последняя в ноябре того же года избрала из своего состава краевое

правительство, а 28 января 1918 г. в пределах Кубанской области провозгласила независимую Кубанскую народную республику со столицей в Екатеринодаре;

4) Горская республика (1917–1919 гг.), провозглашенная Союзом объединенных горцев Кавказа в ноябре 1917 г. на территории национальных округов Терской области, Дагестана, Абхазии и Адыгеи. 16 апреля 1919 г. правительство Горской республики приняло решение о вхождении Дагестана в состав созданного в Закавказье турецкими интервентами Азербайджанской республики. Однако наступление войск ВСЮР в мае предотвратило реализацию этого плана, после чего Горское правительство заявило о самороспуске и эвакуировалось в Тифлис;

5) Шариятское государство (так называемый Северо-Кавказский эмират), созданное в Дагестане и Чечне в противовес Горской республике и просуществовавшее с сентября 1919 г. по март 1920 г.

Кроме того, отдельные территории Северного Кавказа кратковременно находились под контролем «зеленых» сил и интервентов. На территории Южного Дагестана находились турецкие интервенты, в районе Сочи действовали грузинские подразделения, на Дону – немцы.

Если деникинцы и большевики под разными идеологическими лозунгами пытались восстановить империю, то «горцы», «исламисты» и даже кубанцы ориентировались на внешние силы: первые на Турцию, а Кубанская Рада на объединение с Украинской народной республикой (1917–1920 гг.).

Все эти политические образования ставили перед армянскими общинами требование четко определиться с политическим выбором. Нейтральная позиция, как оптимальная линия поведения для дисперсных этносов во внутреннем противостоянии, ими уже не рассматривалась в качестве лояльной позиции. Действовал принцип «Кто не с нами, тот против нас!».

В-третьих, каждый режим рассматривал в целом благополучное в экономическом отношении армянское население (преимуществен-

но старожильческое) в качестве объекта ограбления (как бы это не называлось: «реквизиции», «национализация» и т.д.). А это подрывало экономическую основу существования общин, полностью находившихся на «самоокупаемости» и никогда не получавших никакой поддержки со стороны государства.

В-четвертых, в связи с этим во многих регионах происходит исход предпринимательского слоя, а также других групп армянского населения, составлявших элиту общины, ставших объектом грабежа и преследований. Это обстоятельство не могло не обескровить общины экономически и организационно.

В-пятых, внутри самого Северо-Кавказского региона происходит перемещение армянского населения из наиболее опасных для физического существования мест (горские регионы) в относительно более стабильные. Возникают целые группы «внутренних беженцев». Почти то же самое, что впоследствии произошло в период распада СССР и обострения межнациональных конфликтов. Так, например, за короткое время прекратила существование община г. Грозного.

В-шестых, в ряде мест, где в отношении армянского населения осуществлялось насилие, формировались национальные отряды самообороны, действовавшие самостоятельно или в союзе с другими силами. Приведем только один пример по Сочинскому округу. Только сформировавшееся грузинское меньшевистское правительство объявило о присоединении к Грузии южной части черноморской губернии, в частности, Сочинского округа, где более трети населения составляли армяне. Воспользовавшись тем, что Добровольческая армия вела бои с советской Кубано-черноморской республикой, грузинские части в течение июля 1918 г. заняли весь Сочинский округ. Местное армянское население подвергалось насилию со стороны грузинских отрядов. Сочинский Армянский национальный совет неоднократно обращался к представителям правительства Грузинской республики с требованием прекратить грабежи и убийства, однако бесчинства усилились.

После того как в конце января 1919 г. грузинский отряд в очередной раз ограбил и подверг избиению крестьян армянского селения Горный Лоо, его жители организовали отряд самообороны и изгнали карательный отряд из села. В ответ село было обстреляно. Возмущенное этими действиями армянское население округа начало вооруженное сопротивление бесчинствующим грузинским войскам, чем воспользовались деникинцы. Фактически с помощью отрядов самообороны Сочинский округ был занят Добровольческой армией. К 10 февраля 1919 г. войска Деникина заняли территорию до р. Бзыбь. В свою очередь, деникинцы пытались использовать армянские добровольческие отряды для войны с Грузией, что было вопреки интересам как сочинских армян, так и Армянской республики, которая в условиях враждебного турецкого окружения стремилась преодолеть все территориальные противоречия с Грузией мирным путем.

После присоединения Сочинского округа к ВСЮР у местных армян со стороны Добровольческой армии начались реквизиции продовольствия, фуража, скота и повозок для нужд армии. Кроме того, по приказу белого командования началась всеобщая мобилизация мужской части населения от 18 до 40 лет. Подобная политика белых властей вызвала у армян волну недовольства, и даже стихийные вооруженные выступления.

В конце апреля в Сочи установилась советская власть. Сочинский Национальный армянский совет, как и остальные армянские советы и комитеты Северного Кавказа, вынуждены были прекратить свою деятельность. Начались гонения и аресты армянских общественных деятелей, главным образом членов партии Дашнакцутюн. Одновременно мужское армянское население округа подверглось мобилизации в Красную армию¹.

¹ См.: Петросян Г.А., Отношения Республики Армения с Россией (1918–1920 гг.). Е.: Изд-во ЕГУ, 2012. 424 с.; Миннасян С.А. Армяне Сочинского округа и Россия 1918–1920 гг. // Общероссийская и национальная идентичность: Материалы международной научно-практической конференции, 19–20 апреля 2012 г. / Ответ. ред. Акопян В.З. Пятигорск: ПГЛУ, 2012. 432 с. С. 456–469.

В-седьмых, трагическим последствием Революции 1917 г. и Гражданской войны стал классовый антагонизм внутри армянского социума. Объективно социальные противоречия существовали и раньше, однако до 1917 г. национальная солидарность и взаимопомощь внутри общин сводила до минимума классовые противоречия. Однако культивируемый левыми российскими партиями, особенно большевиками, внутриобщинный классовый антагонизм самым пагубным образом повлиял на армянское общество. Произошло то, что призывал не допустить национальный герой Андраник Озanian во время своих посещений Северного Кавказа в январе и октябре 1917 г. В своем выступлении в Армавире 15 октября он говорил: «Между нами, армянами, не должно быть расхождений на классовой почве, так как мы все дети одной земли, одной родины... Как весь организм чувствует боль при повреждении какой-либо его части, так и все армяне, как одно целое, как целый организм, должны были содрогнуться и почувствовать ту невыносимую боль, какая постигла турецких армян»¹.

Он обличал тех национальных политиков, которые во имя своих узко партийных и классовых интересов, псевдонтернационалистских идей забыли о главном – национальном выживании. Накануне февральского переворота в Петрограде он говорил: «Политика всеобщего уничтожения – политика геноцида – уже осуществлена в самых широких масштабах и в самом жестоком виде. И в силу этого классовые различия среди турецких армян... ступшевались – они все стали жертвами одной судьбы, одного правового положения, они все живут единым идеалом, единым горем, имея одного общественного врага... В разоренной нашей стране партии пусть проповедуют не отвлеченные теоретические учения, а то, каким способом обеспечить физическое существование уцелевших остатков истребленного народа... Нам надо подумать о спасении уцелевших, чтобы завтра или послезавтра мы могли перестроить армянское общество на той же

¹ Андраник Озanian. Документы и материалы // Вестник архивов Армении. № 1–2 (89–90). Е., 1991. 494 с. С. 232.

родине в соответствии с ее исторической миссией и чаяниями...»¹. Эти слова он произносил в Тифлисе, Новой Нахичевани, Армавире, Майкопе, Пятигорске и в других городах.

В-осьмых, что касается Армянской Апостольской Церкви (ААЦ), традиционно выступавшей духовной, цементирующей силой общины.

Накануне Русской революции на территории России (без Закавказья) функционировали две епархии ААЦ: 1) Астраханская, 2) Ново-Нахичеванская и Бессарабская. В ведении последней находились армянские церкви и приходы Европейской части России, включая две столицы, Крым, Дон и Новороссию. Под попечительством Астраханской епархии находились Северный Кавказ, Поволжье, Сибирь и Средняя Азия. Из Астраханской епархии к 1917 г. выделилась Северо-Кавказская епископская епархия, руководившая приходами Северного Кавказа. Здесь имелось 25 общин, 12 церквей и 60 тыс. прихожан. Поскольку Бессарабская губерния по результатам мировой войны отошла к Румынии, Ново-Нахичеванская епископская епархия реально охватывала Донскую область, Крым и Приазовье. Епархия имела 40 общин, 60 тыс. прихожан и 34 церкви.

Хотя при деникинцах ААЦ не подвергалась преследованиям, за короткое время господства советской власти в 1918 г. и тем более с начала 1920 г., когда новая власть надолго утвердилась в регионе, церковным приходам был нанесен непоправимый ущерб. Конфессиональная (точнее, антирелигиозная) политика советской власти в отношении ААЦ осуществлялась по следующим направлениям: 1) проводилась масштабная антирелигиозная пропаганда среди армянского населения; 2) культивировалось нетерпимое отношение к ААЦ и ее духовенству; 3) закрывались приходские образовательные учреждения; 4) под предлогом борьбы с голодом изымалось церковное имущество; 5) закрывались, а в последующем разрушались культо-

¹ Там же, с. 228.

вые сооружения; 6) осуществлялись репрессии против духовенства и прихожан; 7) ограничивалась деятельность епархий ААЦ и др.¹.

В целом, в период Русской революции и последовавшей за ней Гражданской войны армянские общины были обескровлены. Были ликвидированы или обескровлены функционировавшие ранее такие сегменты общины, как 1) церковная организация, 2) местное самоуправление (пусть даже в усеченном виде), 3) национальные организации и партии, благотворительные общества, попечительские советы, 4) периодическая печать разной направленности, 5) национальные образовательные учреждения и т.д. Общины лишились национально ориентированной интеллигенции и мощного предпринимательского слоя.

В связи с этим произошла фрагментация ранее более или менее единого южнороссийского Спюрка. Сложившаяся ситуация обуславливала ограниченные возможности для выбора армянскими общинами путей своего развития.

Первый путь. С точки зрения национального интереса оптимальным вариантом было бы возвращение всех групп армянского населения (как старожильского, так и беженцев последней волны) в Первую Республику Армения, а затем Армянскую ССР. Однако небольшая республика, наводненная беженцами, вряд ли могла тогда принять тысячи обездоленных западно- и восточноармянских беженцев, осевших на Северном Кавказе. Между прочим, тенденция к переселению в советскую Армению части беженцев выявилась в начале 20-х гг. Однако разрушительное землетрясение в 1926 г. на севере Армянской ССР отрицательно повлияло на этот процесс.

Можно назвать еще один путь – переезд в другие страны, где армянские общины сохранили все сегменты национальной жизни. Этот путь мог лишь отсрочить неизбежную ассимиляцию, что является закономерным итогом пребывания в диаспоре. Этим выбором

¹ См.: Акопян В.З., Государственная конфессиональная политика в отношении Армянской Апостольской Церкви на Юге России в 1917-1941 гг. Пятигорск: ПГЛУ, 2017, с. 160.

могла воспользоваться (и воспользовалась) успевшая избежать репрессий наиболее состоятельная часть южнороссийских армян.

Наконец, для массы армянского населения Юга России в качестве основного пути поведения оставалось приспособиться к советским реалиям и найти новые формы выживания: без церкви, партий и других традиционных компонентов национальной общины. Такие возможности в определенной степени предоставляла относительно либеральная нэповская модель развития. Действительно, в период нэпа действовали национальные структуры в органах власти, разрешалось обучение на родном языке, создавались низовые формы территориальной автономии: национальные районы (Мясниковский и Армянский) и сельские советы.

Увы, эта политика свернулась в период тотального наступления «социализма по всему фронту». Выживание армянства стало возможным только в районах компактного проживания, в частности, в национальных селах. В городской среде (даже в городах, основанных армянами) ассимиляция приняла беспрецедентные масштабы.

Таким образом, перед армянскими общинами Северного Кавказа, как никогда раньше, встал вопрос физического выживания и самосохранения. Ни о каком развитии общин как тогда, так и в настоящее время речь не может идти. Тотальная ассимиляция поглощает ежегодно больше армян Спюрка, чем многие кровопролитные войны в истории армянского народа.

Единственным условием национального сохранения проживающих в Спюрке армян может стать реализация идеи «Верадарц» («Վերադարձ»). На наш взгляд, основное место в деятельности Министерства диаспоры должна занять проблема репатриации и вовлечения диаспоры в развитие своей исторической родины.

И успех репатриации, как и замедление темпов ассимиляции, зависит от успешного развития Армении. Успехи последней повысят ее привлекательность, а следовательно, будут способствовать росту национального самосознания армян Спюрка.

VICTOR AKOPYAN

(Russia)

SELECTION OF WAYS FOR THE DEVELOPMENT OF ARMENIAN COMMUNITIES IN THE NORTH CAUCASUS IN 1918–1921

SUMMARY

The article describes the state of Armenian communities during the Russian revolution of 1917 and the Civil war, which coincided with the formation of the First Republic of Armenia. The author notes that in the period under consideration such segments of Armenian communities as Church organization, local self-government, national organizations and parties, charitable societies, periodicals of different orientation, national educational institutions were liquidated or bloodless. Communities have lost the nationally oriented intellectuals and powerful business layer. From the description of the situation, the author gives the variants of development of Armenian communities of the North Caucasus.

ԱՆԵՐՍԱՆԴՐԵ ԴԱՌԵՎԻԼԻ

(Կրասնովոդսկ)

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ 1918 Թ.

Հոկտեմբերյան բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, Անդրկովկասի մասին առաջին տեղեկատվությունը 1918 թ. մարտին հայտնել է «Պրավդա» թերթը: Հոդվածի հեղինակն է Ի. Ստալինը: Հոդվածում հեղինակն ուշադրություն է հրավիրում Շամխոր նահանգող ռուս զինվորների զինաթափման փաստի վրա: Վրաց խորհրդային պատմագրության կողմից այս միջադեպն օգտագործվում էր մենշևիկներին վարկաբեկելու համար: Ժամանակակից վրաց պատմագրություն-

նը այս փաստը լիովին տրամաբանորեն բացատրում է Թբիլիսի անվտանգությամբ: Այսինքն, բոլշևիկյան կազմակերպությունները ռազմաճակատից զորացրված բանակի որոշակի մասերի օգնությամբ փորձում էին գրավել Թբիլիսին, ինչը Վրաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի «խորհրդայնացում» էր նշանակում:

Սակայն 1918 թ. Ռուսաստանի հակակոմունիստական հանրային կարծիքի համար մեծ նշանակություն ունեցավ այն, որ աջակողմյան սոցիալ-դեմոկրատները Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության շահերը պաշտպանելու համար զինաթափեցին բոլշևիկյան այն զինված ստորաբաժանումները, որոնք նախկինում ապստամբություններ էին բարձրացրել: Անկախ Անդրկովկասի դեմ բոլշևիկյան քարոզչության ղեկավարումը ստանձնեց Ստալինը: Այդ նպատակով, նա իր հողվածը նպատակային ձևով վերնազրեց «Անդրկովկասի հակահեղափոխականները սոցիալիզմի դիմակով»¹:

Ստալինը ազգային հարցի տեսարան էր, ով Վ. Լենինի հետ միասին հույս ուներ, որ ազգային ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը Ռուսական կայսրության ժողովուրդների մեջ կհանգեցնի սերտ համագործակցության իրականացնելով համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության նպատակները: Սակայն, իրականությունը գրեթե ամեն օր հաստատում էր, որ Լենինի այս թեզում ճշմարտությունը բացակայում էր, քանի որ Ռուսական կայսրության ժողովուրդների մեծամասնությունը ձգտում էր անկախության: Ստալինն այս գործընթացը հետևյալ կերպ է բացատրում. «Սոցիալիստակ էստեռներ-մենշևիկյան մտավորականությունը, որն իշխանության պտուղն էր և հիմա կանգնած է իր հեռանկարը կորցնելու վտանգի առաջ, հակախորհրդային կռաւիցիա է ստեղծել Անդրկովկասում»²:

Հողվածը հետաքրքիր է այնքանով, որ նրանում արտացոլված է վրաց բոլշևիկների տեսակետը Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակի վերաբերյալ: Քաղթարածեն նշում է. «ամցավ 12 օր, ինչ ես դուրս եմ եկել Թբիլիսիից, և պատկերը այսպիսին է. Մեզ հայտնի է

¹ Ст'н Сталин И.В., Сочинения, т. 6, 1924, М., Политиздат, 1947, с. 55–70.

² Сталин И.В., Сочинения, Ноябрь 1917–1920, т. 4, М., Политиздат, 1947, с. 57.

ბერლი ამიერსაჲსი ფაასო: Ⴁჲნ რანჲგ ხეოო, ლჲრ მჲასჲ Სოოო, Სოე დანაჲარჲ ჲე ფასოოან Სოოოეეეჲი აოეჲ. რაგჲეგ, Ⴁ სრანჲ მნე აჲჲოჲ ნეეჲოოეეეჲინ` Სოეჲ Სჲმანოოოეჲან ჲჲანოჲჲჲეოჲ: Ⴁარსჲგ აჲნ ჲოოჲ სრანჲ ჯათ აოეჲ ჲჲნ გნაგეჲ Ⴁ Სმ Ⴁამანეოჲ Სნჲაგეოჲ Ⴁჲჲჲჲ-სჲჲგ 90 მოონ ხეოაჲოოოეჲან Სოა ჲჲნ გოოეოო: Ⴁოაჲჲნასჲე ბოეე Სოეოოეოოეოოეოოჲ ჲე Სათოჲარანოო: Ⴁნოოოოჲჲასჲ Სოასნეეჲი მნე ჲე Ⴁ ამნე ჲოოჲჲგ ჯოეაჲათჲჲ ჲე გეოოანა-ოოოეჲასჲან Სმჲე-ოჲჲჲგმოჲ»¹:

Ⴁ. Ⴁაჲოჲარანჲჲი ხჲჯათასჲმან მნე ხათჲჲჲეა Სოეაოოოეჲან ჲე არႡანჲ Სოოოეეეჲი Ⴁოასოთან ნეეჲოოეეჲან Სოჲჲაგე. «Ⴁოასოთანჲი ხამარ მჲას ჲეეე Საგმასჲან დანაჲარჲნ ჲე, Სოე ჲე რნასჲოეჲან ხამარ ჲოოეანარარ ჲე: Ⴁოონაჲჲი მნე გოოეოო მაროჲჲ Ⴁნჲასგე Საჲჲეოო ჲჲნ ბოეჲჲგ, დანაჲარჲნეეჲინ ჲჲარ Სოეჲ Ⴁაჲასოთარან»²:

Ⴁოოსასოთანჲი Საჯათოონასჲან მამოოჲ Სოოეჲჲჲ გჲოოოეჲ Ⴁოე-ჯაგეეგ Ⴁნოოოოჲჲასჲ Ჲათაჲაროეჲან` Ⴁოოოოოჲჲჲ Ⴁოოსასოთანჲიგ Ⴁნეათოჲეოჲ Ⴁ Ⴁჲოჲჲასჲან Სეოოოეოოეოოეეჲი ხეო Ⴁნმჲეჲასჲანოოენ Ჲაჲჲეოჲ Სანსჲოეოოენე: Ⴁჲ Სოოამაოოეჲჲოეოოენე ხათჲჲჲეა Ⴁეჲარჲაგოოენ Სო Ⴁაგეეგოეოოენ Სოენეგაჲ Სნეჲეა «Ⴁოაჲჲჲჲ» Ⴁენჲეა ჲე «Ⴁაჲეოთჲჲჲ» ხოაჲარასჲოოენეოო. «Ⴁნოოოოჲჲასჲ Ⴁნსჲჲოეოოენე, Სო Სოარაოო Სე Ⴁეჲჲ Სოარეეო Სოეეე, ჲჲოეოეჲან მნე გეეგ ხჲეოჲნ Ⴁ Სოეგენეეჲინ, Სჲეო ჲოოეანარარ Ჲეოჲოჲ Სოჲჲო Ჲჲნ Ⴁნჲანოო Ⴁეგეჲეჲოოო Ⴁ Ⴁოე Ჲათოეგენ: Ⴁჲ Ⴁანე ხარჲჲ ჲე ნას Ⴁოჲჲასჲ Ⴁეჲათაჲოოო ხათჲჲე-ბჲნ: Ⴁოოოე ჯათ Ჲაჲ გჲოასეგოო ჲჲნ, Სო Ⴁოოსასოთანჲი Ჲაგმჲგ Სოოო გაჲ ნეჲანასოო Სე გეოოანა-ოოოეჲასჲან Სოოოეოოენ»³:

«Ⴁაჲეოთჲჲ» Სეოეე გოო Ⴁ. «Ⴁოჲჲასჲ Სოეჲჲჲჲთნეეე Სეოე ჲე Საჲჲანეგენ Სათასჲჲანათოჲეჲან Ⴁნჲარჲე Ⴁეგეჲეჲოო Ⴁ

¹ ა. სურგულაძე, საქართველო ამიერკავკასიის კომისარიატისა და სეიმის პერიოდში, Ⴁბ. საქართველოს ისტოოიის ნარევეეე, Ⴁ. VI, Სბ., 1972, გე.550-551.

² ა. და Ⴁ. სურგულაძეეეე, საქართველოს ისტოოია, Სბ., 1991, გე. 191; შ. ვადაჲკოოოია, Სართული სოეიალ-დეეოოოოოოია 1917-1921 წლებში, Სბ., 2001, გე. 57.

³ «Правда», 20 июня 1918 года.

մարդասպաններին, ովքեր իրենք իրենց հռչակել էին Անդրկովկասի կոմիսարիատ»¹: «Պրավդան» գրում էր. «Ռուսաստանի կազմից դուրս գալու ծրագիրը մենշևիկների կողմից գործի էր դրվել մինչ Տրասիլիզոնի բանակցությունները: Սեյմի կողմից ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով, որտեղ մշակվում էր անկախության ծրագիրը: Մենշևիկները Ռասուլ բեյի՝ ո՛վ եք դուք և ու՛մ հետ եք եկել հարցին, պատասխանեցին, որ նրանք Անդրկովկասի անկախ հանրապետությունից են»²:

Ռուսաստանի կազմից Անդրկովկասի դուրս գալն այնքան ծանր էր, որ նրանք իրենց քննադատություններն արդարացնելու համար մեջբերում էին աջակողմյան սոցիալ-մենշևիկների պարբերական մամուլի գաղափարները, որոնցում նույնպես քննադատաբար է գնահատված Ռուսաստանի կազմից Անդրկովկասի դուրս գալը: Իսկ «Պրավդա» թերթը քարոզում էր ռուս մենշևիկների այն տեսակետը, որ Անդրկովկասի կողմից Թուրքիայի հետ համաձայնագիրն «ամբողջովին կապիտուլյացիա էր նշանակում... փաստացի քաղաքական իրադրությունը Անդրկովկասում անցնում էր Թուրքիայի և Գերմանիայի ձեռքը: Իհարկե ակնհայտ էր, որ Ռուսաստանի արտաքին հարաբերությունների գործերում ոչ մի տարբերություն չկար ռուս բոլշևիկների և մենշևիկների միջև»³:

Ակնհայտ էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի պաշտոնական մամուլի հատուկ իրարանցման պատճառն այն էր, որ Անդրկովկասի Սեյմը չհամաձայնվեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պայմանների հետ և սկսեց ընդիմանալ նրանց: Անդրկովկասի նոր քաղաքական դիրքորոշման հետ կապված Ռուսաստանի պաշտոնական մամուլը մեծ ուշադրություն էր հրավիրում ռուս սոցիալ – դեմոկրատական շարժման առաջնորդների՝ Ն. Ժորդանիայի, Ն. Ռամիշվիլու, Կ. Զիսեիձեի, Ի. Շերեթելու վրա:

«Պրավդան» 1918 թ. հունիսի 20-ին Ն. Ժորդանիայի մասին գրում է հետևյալը. «Դեռ հիշում եմ Ժորդանիայի ասածները՝ «մեր դիրքորոշումը հին է, և հիմնված է Ռուսաստանի հեղափոխության

¹ «Известия», 1 апреля 1918 года.

² «Правда», 20 июня 1918 года.

³ Նույն տեղում, 1918 թ. հունիսի 28:

վրա»¹: Այս անգամ նրանք ամեն կերպ ծաղրում են այս կարգախոսը, այս ուղվածությունը, որ կոչում են «սև և ռեակցիոն»:

1918 թ. ամռանը «Պրավդան» հրապարակում է հետևյալ վերնագրով նամակը՝ «Քաղաքացի Չխենկելին ռուս հայրենասերի դերում»²: Նամակի հեղինակը հորինում է 1917 թ. դեմոկրատական հավաք-հանդիպմանը Ակ. Չխենկելիի ելույթը, որում նա Ռուսաստանի միասնության համար այնպիսի բառեր էր արտաբերում, որոնք դառը արցունքներով են լցնում օտարերկրյա դիվանագետների աչքերը: Այս ամենից հետո «Ռուսկայա վոյա» թերթը հրապարակեց արցունքախառն հոդված ռուս պատրիոտիզմի ենթատեքստով, ինչն էլ բխում էր Ակ. Չխենկելիի սրտից: «Պրավդայում» հրապարակված նամակի հեղինակը նշում է. «Այս ամենից հետո չէ որ կես տարի է անցել»³:

Այստեղ ակնհայտ է, որ Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունն իր քարոզչական գործունեությամբ փորձում էր վրաց սոցիալ-դեմոկրատների նկատմամբ կիրառել քաղաքական այն միջոցները, գաղափարները և գործելակերպը, որոնք բնորոշ էին մինչ 1917 թ. հոկտեմբերի հեղափոխությունը: Եվ դա այն դեպքում, երբ նրանք, ռուսական հեղափոխության շահերից ելնելով, հաճախ էին մոռանում ազգային շահերը և անցնում էին ռուսական կայսրության միասնության գաղափարի պաշտպանության դիրքերին, Առաջին Համաշխարհային պատերազմում էլ՝ այն «պաշտպանողների» դիրքերում էին:

Այս ամենի արդյունքում Կովկասյան ճակատն ամբողջովին ոչնչացվեց: Անդրկովկասի ժողովուրդներն անպաշտպան մնացին Թուրքիայի ագրեսիայի դեմ, որն էլ մոլեռանդ պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ էր առաջնորդվում և ծրագրում էր ամբողջ Անդրկովկասի օկուպացիա: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ուժով Թուրքիային պետք է վերադարձվեին 1877–1878 թթ. Ռուսական կայսրությանը միացած հայկական և վրացական պատմական տարածքները: Այս պայմանագիրն Անդր-

¹ «Правда», 20 июня 1918 года.

² Նույն տեղում, 1918 թ. հունիսի 30:

³ Նույն տեղում

կովկասի առաջնորդներն անընդունելի և անօրեն համարեցին, բայց նրանք չկարողացան հարցը զենքի ուժով լուծել: Այս ամենից օգտվելով, Թուրքիան իրականացրեց իր ծրագրերը և զավթեց նաև Ախալցխան և Ախալքալաքը:

Անդրկովկասի Սեյմի ղեկավարները համարեցին, որ փրկությունը միայն Գերմանական կայսրության դիրքորոշման ակտիվությունը կլինի և առաջարկվեց Գերմանիայի հետ սկսել բանակցությունները: Վրաց հայրենասերների մի խումբ Գերմանիայի հետ ռազմա-քաղաքական համագործակցությունը դեռ մինչ Առաջին Համաշխարհային պատերազմն էին պլանավորել: Գերմանիան Անդրկովկասի առաջնորդներից պահանջեց պաշտոնապես անջատվել Ռուսաստանից և ազգային ինքնիշխանության սկզբունքով անկախություն հռչակել: Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների քաղաքական ղեկավարությունները համաձայնվեցին այս առաջարկի հետ: 1918 թ. մայիսի 26-ին անկախության հռչակագիր ընդունեց Վրաստանի «Ազգային խորհուրդը», որին Լվ պետք է հաջորդեր Հայաստանի և Ադրբեյջանի անկախությունների հռչակումը: Անդրկովկասի միասնական պետությունը Սեյմի գլխավորությամբ փուլովեց:

Այս պահից նոր ռազմական և քաղաքական իրավիճակ ստեղծվեց Անդրկովկասում, ինչը, բնականաբար, հավանության չարժանացավ բոլշևիկյան Ռուսաստանի քաղաքական կառավարության կողմից: Մոսկվայաբնակ թղթակիցը գրում է. «Ժամը 5-ին դուրս եկան Վրաստանի նախարարների ղեկավարը՝ Ն. Ռամիշվիլին, Գերմանիայի հավատարմագրված կառավարիչ կոմս Շուլենբերգը, ռազմական նախարար Գիորգաձեն, զեներալ-լեյտենանտ Բաբերը: Կառավարության ղեկավարն այցելեց բանակի զորամասեր, որոնք տեղակայված էին եկեղեցու հարևանությամբ: Ռամիշվիլին դիմեց գերմանական զորքերին՝ ողջունելով նրանց ժամանումը Կովկաս և հույս հայտնեց, որ կողք կողքի կանգնած վրացական և գերմանական զորքերը երկրում կարգ ու կանոն կհաստատեն»¹:

Իհարկե, Գերմանիայի հաստատվելն Անդրկովկասում Ռուսաստանի համար անընդունելի էր: Ռազմավարական նշանակության

¹ «Правда», 20 июня 1918 года.

տարածաշրջանը անցնում էր հսկառակորդ երկրի ձեռքը: Այս դժգոհությունը շատ լավ արտացոլեց «Պրավդայի» «Անկախություն թե օկուպացիա» հոդվածում:

Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանակներն օգտվելով Անդրկովկասի բնակչության փոխադարձ անվստահությունից և ռուս բնակչության շովինիստական տրամադրություններից, տարածում էին այն միտքը, թե մենշևիկները Չխենկելիի միջոցով Բեռլինի հետ գործարքի մեջ են մտել Բաքվի հարցում... գերմանացիներն ուզում են Ռուսաստանից հանել «սև ոսկին», Ռուսաստանին թողնել առանց նավթի, առանց նավթամթերքի ու բենզինի, ինչի պատճառով էլ նրանք Բաքուն նվիրեցին անկախ Վրաստանին: Վրաց մենշևիկները դեմ էին այս ամենին, դեմ էին «Վրացական Բաքվին», չնայած վրացիներն այստեղ 2-3 տոկոս էին, հիմնականում վաճառականներ: Գերմանա-մենշևիկյան արշավը դեպի Բաքու պատրաստ էր:

Վրաց պատմագրությանը դեռևս հայտնի չէ, թե Վրաստանի և Գերմանիայի միջև եղե՞լ են արդյոք բանակցություններ Բաքուն Վրաստանին հանձնելու շուրջ: Դա կարող է լինել կամ թերթերի հերթական բամբասանքը, կամ այդ հարցին պարզաբանումներ կտան ապագա գիտական հետազոտությունները:

Մեր ուշադրությունը գրավեց այն փաստը, որ 1918 թ. մարտ-հունիս ամիսներին ռուսական բոլշևիկյան մամուլը հրապարակեց հոդվածներ, որտեղ նշվում էր, որ Ռուսաստանի հնարավոր դաշնակից ապագա հեղափոխական մարտերում պետք է, հնարավոր է պրոլետարիատը դաշնակցի կարիք ունի ի դեմս գյուղացիների:

Ահա թե ինչ էին գրում թերթերը, «վրդովված վրացի ու հայ գյուղացիները հրաբխային աղետ են, որոնք հեղափոխական ուժ կդառնան և անկասկած Անդրկովկասում հրաշք կլինի»¹:

Պրավդա»-ն 1918 թ. մայիսի 1-ին Վրաստանի վերաբերյալ գրում է հետևյալը. «Հաճախակի էին դառնում լեռնական գյուղացիական ապստամբությունները, որոնց դեմ մենշևիկյան կառավարությունը ստիպված էր ուղարկել պատժիչ ու ճնշող ուժեր»²: Թեր-

¹ «Правда», 28 июня 1918 года.

² «Правда», 20 июня 1918 года.

թերը գրում էին նաև, որ «գյուղացիությունը չէր ճանաչում գերմանա-մենշելիկյան անկախությունը և ամբողջ հոգով դեպի Խորհրդային Ռուսաստան էր ձգտում»¹: Մեկ այլ տեղում նշվում է հետևյալը. «գյուղացիների և բուլճարիկյան կուսակցության հասցեին գրպարությունները հասել են ծայրահեղ սահմանի»²:

Այն, որ բուլճարիկ քարոզիչներն իրենց հողավաճեցում հատկապես ընդգծում էին գյուղացիների դերակատարությունը՝ որպես բուլճարիկյան Ռուսաստանի իրական դաշնակիցներ, որոշակի գիտական հետաքրքրություն է առաջացնում: Նման նկատառումները, մեր կարծիքով, ցույց են տալիս, որ այս փուլում Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն իր դաշնակիցն ավելի շատ Վրաստանի գյուղացուն էր համարում, քան Հայաստանի գյուղացուն: Սակայն, հարկ է նշել, որ Ռուսաստանի պարբերականները չեն անտեսել Վրաստանում և Անդրկովկասում ապրող ոչ վրացի բանվորների հակակառավարական ելույթները Վրաստանի անկախության դեմ: Օրինակ «Պրավդա»-ն հրապարակում է Վրաստանի երկաթգծի ազգությամբ ռուս բանվոր-աշխատակիցների ժողովի բանաձևը, որտեղ ընդգծվում է, որ «Ռուսաստանի քաղաքացիների համար անհնար էր մասնակցել Ռուսաստանի իշխանությունների դեմ ուղղված գործողություններին»³:

Մեզ հետաքրքրող փուլում ներկայացնելով բուլճարիկյան մամուլը, նշենք, որ 1918 թ. սկզբին Կրեմլի քաղաքականությունը Անդրկովկասում ուղղված էր դեպի Վրաստանի արիսագ անջատողականները: 1918 թ. հունիսի 28-ին թերթ «Պրավդա»-ն հրապարակում է հետևյալ տեղեկությունը. «Թբիլիսի է ժամանել Աբխազիայի պատվիրակությունը՝ ինժեներ Կախուբալայի գլխավորությամբ, ով Վրաստանի կառավարությանը ներկայացրեց պահանջներ: Գլխավորն այն էր, որ արիսագները, որոնք ապրում էին այդ տարածքում, համարում էին իրենց ինքնիշխան և ցանկանում էին իրենց երկիրը կառավարել Վրաստանի կառավարությունից անկախ... ոչինչ չենք կարող ասել հերոս ազգի մասին, որը կանգնեց Թբիլիսիի «իշխանությունների»

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, 1918 թ. մայիսի 23:

սև խմբերի դեմ և զենքի ուժով վերցրեց Սուխումը: Ամբողջ Աբխազիան, մեծ թե փոքր, դուրս էր եկել: 2000 մարդ էր պայքարում Սուխումի մոտ հանցավոր խմբերի դեմ, բնակչությունը դեմ էր Թբիլիսիի «կառավարության» Ռուսաստանի կազմից դուրս գալուն»¹:

Դեռ 1918 թ. սկզբներին Ռուսաստանի բոլշևիկյան մամուլն իր ուշադրությունը հրավիրեց օսեթական բնակչության վրա, որն էլ ի սկզբանե դեմ էր Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության կառավարությանը: «Պրավդա»-ն գրում էր. «Մայիսի վերջերին Ջավայում կայացավ օսեթական, մասնավորապես, Հարավային Օսիայի բնակչությունը ժողովի նիստը: Այս հանդիպմանը Վրաստանի անկախության գաղափարին ոչ ոք կողմ չէր... ճիշտ է, անջատում տեղի չունեցավ, սակայն նշվեց, որ գերման-թուրքական ուղղվածությանը ժողովուրդը դեմ է»²:

Ռուսաստանի պաշտոնական մամուլի գլխավոր խնդիրը, այնպես ինչպես կոմունիստական կուսակցության առաջնորդներինը, Ռուսաստանի հասարակությանը համոզելն էր, իբր Վրաստանի բնակչությունը անկախության ձգտում չունի և մտադրություն չունի Ռուսաստանից երկիրը քաղաքականապես անջատել: Այս ամենի հետ կապված, «Պրավդա»-ն տեղեկացնում է, որ 1918 թ. մայիսի 14-ին, Գորիի նահանգի Ախալքալաք գյուղում տեղի է ունենում մեծ հանրահավաք, որին մասնակցում էր 300 մարդ: Արդյունքում ընդունվեց բանաձև, որում չէին ճանաչում Անդրկովկասի Սեյմը և վստահություն էին հայտնում Խորհրդային կառավարությանը: Այս հավաքին պաշտոնից ազատվում են Սեյմի հանձնակատար Կացիաշվիլին և Կարմիր գվարդիայի հրամանատար Օնուփրիշվիլին ընտրվում է նոր կոմիսար՝ բոլշևիկ Բախտաձեն: Այս նորությունից հետո թերթերը հաստատում էին, որ երկրորդ օրն իսկ ուղարկվեց գվարդիա, «սկսվեցին ձերբակալությունները, 8 ընկեր բանտում է»³:

«Պրավդա»-ն 1918 թ. մայիսի 23-ին տեղեկացնում է, որ Թբիլիսիում «բանվորները և գյուղացիները բողոքի ցույցեր էին անցկացնում Անդրկովկասի անկախության դեմ: Զուլթախում, Խոնում, Լեչ-

¹ «Правда», 28 июня 1918 года.

² Նույն տեղում:

³ «Правда», 28 июня 1918 года.

խումում, Գորիում, Դուշեթում բողոքի ցույցեր էին անցկացնում հետևյալ կոչերով. «հանրաքվե անցկացնել անկախության հայտարարման կապակցությամբ»¹:

Քիչ ուշացումով նույն թերթը գրում է, որ «Սամեգրելոյում տեղի է ունենում լայնամասշտաբ պայքար մենշևիկյան կառավարության, նրանց աջակից ազնվականների զինված ուժերի ու գյուղացիների միջև, որոնք չէին ենթարկվում զենքերի հանձնման հրամանին: Սամեգրելոյի գյուղացիությունը «կառավարության» դեմ մոբիլիզացիայի մասին կոչեր տարածեց: Ծախենջիխայում պայքար էր տեղի ունենում կարմիր հանցավորների՝ մենշևիկների և բոլշևիկների միջև»²:

Բնական հարց է առաջանում. որքանով էին բոլշևիկյան մամուլի հրապարակած տեղեկություններն արտացոլում Վրաստանում և Անդրկովկասում ստեղծված օբյեկտիվ իրականությունը: Մեր ուշադրությունը գրավեցին «Պրավդա»-յի տարբեր համարներում հրապարակված տեղեկությունները: 1918 թ. մարտի 27-ի համարում, ոմն Ի. Բակալինին, ով Վրաստանի մասին հրապարակում է տեղեկություններ, նշում է, որ բոլշևիկյան հանձնաժողովի անդամներ Մախարաձեին, Նազարեթյանին, Կալանդաձեին, Շավերգովին կառավարությունը ձերբակալել է, ինչի հետևանքով Թբիլիսիում տեղի էին ունենում ցույցեր, որոնց մասնակցում էր 3000 մարդ: Նույն հեղինակին է պատկանում Թբիլիսի Ալեքսանդրիի այգու մոտ բոլշևիկների ցույցի մասին տեղեկությունը, որին իբր մասնակցում էր 3000 մարդ³: Մեկ այլ հեղինակ հաղորդում է, որ Ախալքալաքում ևս 3000 մարդ էր հավաքվել⁴:

Տվյալ դեպքում գործ ունենք փաստերի ակնհայտ աղավաղման հետ, քանի որ դժվար է պատկերացնել ամեն մի ցույցին 3000 մարդու ներկայությունը: Մեր կարծիքով, այս ամենը ռուս բոլշևիկ լրագրողների կողմից հասարակական կարծիքի վրա ազդելու հնարներ էին՝ պրոկոմունիստական շարժման մասին պատրանք ստեղծելու նպատակով:

¹ Նույն տեղում, 1918 թ. մայիսի 23:

² «Правда», 23 мая 1918 года.

³ Նույն տեղում, 1918 թ. մարտի 27:

⁴ Նույն տեղում:

Այսպիսով, բոլշևիկյան մամուլի այս ընդհանուր ակնարկից երևում է, որ չնայած 1918 թ. սկզբներին Խորհրդային կառավարությունում ստեղծված ոչ նպաստավոր պայմաններին, Անդրկովկասի՝ մասնավորապես Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի նկատմամբ հետաքրքրությունը նորից մեծ էր։ Ռուսաստանի պաշտոնական մամուլը բացասաբար է գնահատում Շամխորի միջադեպը, Անդրկովկասի պաշտոնյաները փորձում էին տարածաշրջանն անջատել Ռուսաստանից, փոխարենը սերտ քաղաքական և տնտեսական կապեր հաստատել Գերմանիայի հետ, ինչն էլ նշանակում էր Բաքվի նավթային հանքերի նկատմամբ Ռուսաստանի վերահսկողության վերացում։ Պարզ է նաև այն, որ Ռուսաստանի պաշտոնական մամուլը, Կրեմլի առաջնորդների հետ համաձայնությամբ, արդեն իր գոյության առաջին ամիսներին որոշեց Վրաստանում բոլշևիկյան հեղափոխության հիմնական ուղղությունները՝ գյուղացիություն և ոչ վրացի բնակչություն, որի հետաքրքրությունները, ռուսական մամուլի կարծիքով, խիստ վնասեց Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության հռչակմանը¹։ Սա էր Ռուսաստանի հասարակական կարծիքի վրա ազդելու հիմքը, քանի որ այդ երկրի պաշտոնական թերթերը հայտարարում էին, որ Վրաստանում և Անդրկովկասում դրա համար ամեն ինչ պատրաստ էր։

¹ «Правда», 28 июня 1918 года.

**1918–1920 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՈԶԱԿՄԱՆ ԵՎ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ)**

1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության պատմության վերաբերյալ ստեղծվել է գիտաքաղաքական բնույթի ահռելի գրականություն: Այդուհանդերձ, այսօր էլ կան հիմնահարցեր, որոնց ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն զուտ գիտական, այլ նաև ճանաչողական, քաղաքական ու գործնական մեծ նշանակություն:

Ներկայումս նկատի առնելով թուրք-ադրբեջանական պատմագրության կողմից խնդրո առարկա հիմնահարցի ոլորտում կեղծարարության օրեցօր աճը, արդիական է նկատվում մասնավորապես հետևյալ հարցերի քննությունը.

– Հանրապետության ստեղծման պատմական և զաղափարաքաղաքական նախադրյալները

– Նորաստեղծ պետության մեջ ժողովրդավարական գործընթացները

– Կառավարության վարած քաղաքականությունը

– Առաջին Հանրապետության դասերը, պետականության շարունակականության խնդիրը երեք հանրապետությունների (1918–1920, 1921–1991 և 1991–2018 թթ.) օրինակով:

Այսօր էլ գիտաքաղաքական գրականության մեջ շարունակվում է շրջանառվել այն թյուր տեսակետը, թե իբր 1918 թ. մայիսին հայ ժողովուրդը ոչ թե պայքարի շնորհիվ վերականգնեց պետականությունը, այլ Ռուսական կայսրության փլուզման պայմաններում դատապարտվեց անկախության, ավելին՝ այն տրվեց օսմանյան իշխանությունների բարի կամքի հետևանքով: Բայց իրականությունն այն է, որ հայ ժողովուրդն իր անկախությունը վերանվաճեց ազգային-ազատագրական հուժկու պայքարի շնորհիվ:

Այսպես՝ 1918 թ. փետրվարից, օգտվելով Կովկասյան ճակատից ռուսական զորքերի հեռանալուց, օսմանյան զորքերն անցան հակահարձակման և կարողացան մարտ ամսի ընթացքում վերագրավել Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ՝ Երզնկան, Դերջանը, Էրզրումը, Մարիդամիշը, ապրիլին՝ Կարսը: Նման պայմաններում Վանի նահանգային վարչությունում դեռ 1915 թ. մայիս-հունիսին ձեռք բերած փորձառությունն Արամ Մանուկյանին հուշում էր, որ օր առաջ Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհուրդը, որը 1917 թ. աշնանից վերածվել էր հայ քաղաքական կյանքի ղեկավարման լուրջ կենտրոնի, պարտավոր էր անհապաղ գրառվել Հայաստանում բնակչության պաշտպանության և այնտեղ պետականության հիմքեր ստեղծելու գործով: Ուստի Ազգային խորհրդից ստանալով դիկտատորական լիազորություններ՝ նա տեղափոխվեց Երևան, ստանձնեց տեղի ազգային խորհրդի ղեկավարի պարտականությունները, կարճ ժամանակում կարգուկանոն հաստատեց երկրամասում, կազմակերպեց զինական ուժեր: Ուստի և հիրավի դարձավ ապագա Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիրը¹:

Ապրիլի 9 (22)-ին Օսմանյան կայսրության ճնշման տակ Անդրկովկասի օրենսդիր մարմինը՝ Սեյմը որոշում ընդունեց երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու մասին: Սեյմի հայ պատվիրակները, որոնք ունեին թուրքերի դեմ միայնակ մնալու մտահոգությունը, կատարեցին անկախության ուղղությամբ վճռական քայլ՝ նույնպես քվեարկելով երկրամասը Ռուսական կայսրությունից անկախ հանրապետություն հռչակելու բանաձևի օգտին: Ակնհայտ է, որ հայ գործիչների համար ևս անկախանալու տեսլականը օրեցօր դառնում էր օրակարգային խնդիր:

Մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլը գրավվեց թուրքական զորքերի կողմից, և Արարատյան դաշտ ներխուժած թշնամին լուրջ սպառնալիք ստեղծեց ինչպես արևելահայության, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում ծվարած հարյուր հազարավոր արևմտահայ գաղթականների համար: Ուստի հայության առաջնակարգ խնդիրը թշնա-

¹ Երևանի նահանգում հայոց պետականության վերականգնման գործում Արամ Մանուկյանի բացառիկ դերի մասին հանգամանորեն տե՛ս Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը, Ե., 2005:

մուն կանգնեցնելն էլ, ինչին էլ նա լծվեց ռազմաճակատի ողջ երկայնքով՝ Ախալցխայից մինչև Շարուրի դաշտ:

1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի կապակցությամբ հայ պատմագրությունն առ այսօր գերազանցապես անդրադարձել է Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի կռիվներին, սակայն նոր ուսումնասիրությունները բերում են այն համոզման, որ դրանք սկսվել են դեռևս 1917 թ. վերջերից: Դեկտեմբերից 6 ամիս շարունակ նախ՝ տեղի թուրք-մեսխեթցիների, ապա՝ կանոնավոր օսմանյան զորքերի դեմ ընթացել էին Ախալցխայի ու հարակից հայկական, ինչպես և վրացական գյուղերի դիմադրական մարտերը Չորի Չորյանի զխավորությամբ¹: Մարտ-մայիս ամիսներին տեղի էին ունեցել Ախալքալաքի գավառի, մասնավորապես Դամալա, Կարգավա և Սաթխա գյուղերի ինքնապաշտպանական կռիվները²: Թուրքական ներխուժման դեմ հաջող մարտեր են մղել նաև Շիրակի դաշտի բնակիչները, որոնց միացել են հայտնի կամավորական Պանդուխտի զինյալները³: Տեղի թաթարների ոտնձգությունները կարողացել էին սանձել նաև Արարատյան դաշտի հարավային հատվածի՝ Ղամարլուի (այժմ՝ Արտաշատ) հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը: Այնպես որ մինչև մայիսի վերջին տասնօրյակը տեղի ունեցած վերոհիշյալ ծանր մարտերը զգալիորեն թուլացրել էին արշավող թուրքական զորքերին ու նրանց միացած տեղական ավազակային ջոկատներին և նախապատրաստել հայկական զորքերի հաղթանակները Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում ու Ղարաքիլիսայում:

1918 թ. մայիսին Թովմաս Նազարբեկյանի, Մովսես Սիլիկյանի, Դանիել-բեկ ու Պողոս-բեկ Փիրումյանների, Գարեգին Նժդեհի, Դրոյի, Ա. Բեյ Մամիկոնյանի, Ն. Ղորղանյանի և տաղանդավոր այլ զորավարների զխավորությամբ մայիսյան հերոսամարտերում հայ զո-

¹ Ախալցխայի ինքնապաշտպանության մասին մանրամասն տե՛ս Սիմոնյան Ե., Ախալցխան կրակե օդակում, Ե., 2000:

² Տե՛ս Սանոսյան Ա., Ախալցխայի և Ախալքալաքի 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը, Ե., 1992 և Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դ. առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 271–284:

³ Տե՛ս 1918թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Ե., 2005, էջ 54–85:

րականների ու աշխարհագորի տարած հաղթանակների շնորհիվ հնարավոր եղավ կասեցնել թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Արևելյան Հայաստանի խորքերը և խափանել հայության վերջնական բնաջնջման թուրքական ծրագիրը: Այդ համաժողովրդական պայքարին մասնակցություն ունեցան հայ ժողովրդի բոլոր խավերը: Մայիսյան մարտերին մասնակցեցին հեծյալ դասակի հրամանատար, ապագա մարշալ Հովհ. Բաղրամյանը, լեզվաբան Գր. Ղափանցյանը, գրող Ա. Բակունցը, Գարեգին արք. Հովսեփյանի գլխավորած հոգևորականների ջոկատը: Կռիվներում աչքի ընկան այլազգի բազմաթիվ զինվորականներ՝ ռուսներ Վ. Պերեկլյուստովը, Ն. Կլյչը, Ա. Շնեուրը, հույն Վլ. Սակիլարին և ուրիշներ:

Պատահական չէ, որ վերջին տասնամյակներում հայ պատմագրությունը զգալիորեն վերանայել է իր մոտեցումները 1918 թ. մայիսի վերջին Հայաստանի անկախության վերականգնման գործում ստեղծված նախադրյալների կապակցությամբ՝ միանշանակ դրանում կարևորելով հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի համահայկական բովանդակությունը: Հետևապես մեկընդմիշտ պետք է մոռացության տալ այն թյուր կարծիքը, թե անկախությունը հայ ժողովրդին տրվել է սկուտեղի վրա, այն էլ թուրքերի բարի կամքի արդյունքում:

Ինչպես հայտնի է, մայիսի սկզբներից լիովին անկախանալու և սեփական պետականությունը վերականգնելու նպատակով վրաց քաղաքական շրջանակները տարածաշրջանում գտնվող գերմանացի զենեքալ Ֆոն Լոսովի հետ իրենց շփումներն ավելի ինտենսիվ դարձրեցին և, ի վերջո, նույն ամսի 26-ին հայտարարեցին Անդրկովկասյան սեյմի լուծարման և Վրաստանի անկախության հռչակման մասին: Հաջորդ օրը նրանց օրինակին հետևեցին կովկասյան թաթարները: Մայիսի 28-ին Հայոց ազգային խորհուրդն անկախության ուղղությամբ լուրջ քայլ կատարեց՝ պատվիրակություն ուղակելով Բաթում թուրքերի հետ բանակցելու նպատակով: Մայիսի 30-ին ընդունվեց Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որը գրված էր Նիկոլ Աղբալյանի ձեռքով:

Հայոց պետականության վերականգնման ու ամրապնդման գործում մեծ դերակատարություն ունեցավ Հայ առաքելական եկե-

դեցին Գևորգ Ե Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Ինչպես Մայիսյան հերոսամարտերին, այնպես էլ հայոց նորոթյա պետականաշինության գործընթացին իրենց գործուն մասնակցությունը բերեցին հայաստանաբնակ եզդիները Ուսուր բեկ Թեմուրյանի (<<խորհրդարանի անդամ) և Ջհանգիր աղայի առաջնորդությամբ:

1918 թ. մայիսի 28-ով սկսվող Հայաստանի Հանրապետության (1918–1920) պատմության փուլը նշանավորվում է ոչ միայն անկախության վերականգնումով, այլ նաև իր վարչական կառուցվածքով ժողովրդավարական՝ խորհրդարանական հանրապետության ստեղծումով¹: Ընդամենը երկուսուկես տարիների ընթացքում Առաջին Հանրապետությունը ձեռք է բերում անկախ պետականությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ տարածք, իշխանության մարմիններ, բանակ, միջազգային ճանաչում և այլն: Այդ գործում անգնահատելի դեր ունեցան վարչապետներ Հովհ. Քաջազունին, Ալեքսանդր Խատիսյանը, Համո Օհանջանյանը, Սիմոն Վրացյանը, ազգային-պետական գործիչներ Դյոն, Ավետիս Ահարոնյանը, Աբրահամ Գյուլիանդանյանը, Լևոն Շանթը, Վահան Թեքեյանը, Սամսոն Հարությունյանը, Խաչատուր Կարճիկյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և այլք:

Անկախության հռչակումից հետո առաջնահերթ խնդիրներից մեկն իշխանության մարմինների ստեղծումն էր: Սկզբում իշխանության ժամանակավոր գործառույթներն իրականացնում էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որը, թուրքերի կողմից ճանապարհներին հարուցած արգելքների պատճառով, ինչպես և այլ հանգամանքների բերումով, չէր կարողանում Վրաստանից տեղափոխվել Երևան: Հայաստանում իշխանության ղեկը շարունակում էր մնալ Երևանի ազգային խորհրդի ձեռքում:

1918 թ. հուլիսի 19-ին Ազգային խորհուրդը ժամանեց Երևան: Թիֆլիսի և Երևանի Ազգային խորհուրդների, քաղաքական կուսակցությունների համաձայնությամբ կազմվեց իշխանության բարձրագույն մարմին՝ Հայաստանի խորհուրդ (պառլամենտ, խորհրդարան),

¹ St' u Hovannisian R.G., The Republic of Armenia, vol. I–IV, Berkeley, Los Angeles, London, 1971–1996, Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Ե., 2005:

որի մեջ մտան ազգային խորհուրդների, տարբեր կուսակցությունների, անկուսակցականների, ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ, ընդամենը՝ 46 հոգի: Հուլիսի 24-ին հրապարակվեց կառավարության կազմը. վարչապետ՝ Հովի. Բաջազունի, ներքին գործերի նախարար՝ Արամ Մանուկյան, արտգործնախարար՝ Ալեքսանդր Խատիսյան, ֆինանսների նախարար՝ Խաչատուր Կարճիկյան, զինվորական նախարար՝ գեներալ Հովհաննես Հախվերդյան և արդարադատության նախարար՝ Գրիգոր Տեր-Պետրոսյան:

Օգոստոսի 1-ին Երևանում հանդիսավորությամբ բացվեց հայոց առաջին պառլամենտի՝ խորհրդի (խորհրդարանի) անդրանիկ նստաշրջանը: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ավետիք Սահակյանը (Հայր Աբրահամ): Նստաշրջանը որոշում ընդունեց երկիրը ծանրագույն վիճակից դուրս բերելու ուղղությամբ շուտափույթ քայլեր ձեռնարկելու մասին: Մինչև հիմնական օրենքի՝ սահմանադրության ընդունումը, որոշվեց ժամանակավորապես առաջնորդվել ցարական Ռուսաստանի Հավաք օրինաց օրենքների ժողովածուով: Մինչև տարեկերջ բարելավվեց դատական համակարգը: Ստեղծվեց երդվյալ ստենակալների դատարան:

1919 թ. դեկտեմբերի 26-ին խորհրդարանն ընդունեց կարևոր որոշում՝ հայոց լեզուն պետական ճանաչելու մասին: Գործավարությունը բոլոր հիմնարկներում պիտի հետ կատարվելու էր հայերենով: Ընդունվեց պետական դրոշմ՝ եռագույնը, որը պետք է բարձրացվեր պետական կառավարման մարմինների շենքերի վրա: Ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի և նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի կողմից ներկայացվեց հանրապետության զինանշանը: Հանրապետությունում իբրև պետական հիմն գործադրվում էր Մեր հայրենիքը: Սահմանվեցին շքանշաններ, տոներ: Հայրենիքին ծառայության համար, Վարդան գորավար և այլ շքանշաններ ունենալու մասին որոշումներ ընդունվեցին: Սկսվեց հայրենադարձություն:

1919 թ. հունիսի 21–23-ին անցկացվեցին ընտրություններ՝ 366 հազար ընտրողների, քաղաքական 7 կուսակցությունների մասնակցությամբ: Ընտրելու իրավունք ստացան 20 տարին լրացած բոլոր քաղաքացիները՝ անկախ սեռից, ազգային ու կրոնական պատկանելությունից: Ընտրության իրավունք վերապահվեց նաև արևմտահայ

գաղթականությանը: Խորհրդարանի 80 անդամներից 72-ը դաշնակցականներ էին: Ընտրվածներից երեքը կանայք էին: 1919 թ. օգոստոսի 1-ին բացվեց նորընտիր խորհրդարանը, որը հաստատեց նոր կառավարության կազմը վարչապետ Ալ. Խատիսյանի ղեկավարությամբ:

Հանրապետության կառավարությունը մեծ ուշադրություն հատկացրեց բանակի ամրապնդման հարցին: Հին բանակը, որի կորիզը հայկական կորպուսն էր, այլևս չէր համապատասխանում ժամանակի ոգուն, ուստի կազմացրվեց և նոր՝ 20-25 տարեկանների զորահավաքի հիման վրա կազմվեց հայկական դիվիզիան՝ Մովսես Միլիկյանի հրամանատարությամբ: Մինչև 1920 թ. բանակի թիվն իր 10 գնդերում հասավ 25 հազարի: Սկսնում հիմք դրվեց ռազմական նավատորմին, որի առաջնեկը դարձավ «Աշոտ Երկաթ» ռազմանավը:

Հայաստանն իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները բացեց շուրջ երկու տասնյակ երկրներում: Արշակ Ջամալյանը դարձավ ՀՀ ներկայացուցիչը Վրաստանում, Միքայել Վարանդյանը՝ Իտալիայում, Ավետիս Ահարոնյանը՝ Ֆրանսիայում, Հովսեփ Արդուշյանը՝ Պարսկաստանում: 1920 թ. հունվարի 23-ին ստացվեց Անգլիայի արտգործնախարար լորդ Բերգոնի հեռագիրը, որում ասվում էր, որ Անտանտի երկրների հրավիրած Փարիզի վեհաժողովը որոշել է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Այդ լուրը Երևանում նշանավորվեց 101 թնդանոթային զարկերով: 1920 թ. ապրիլի 24-ին Հայաստանը ճանաչվեց ԱՄՆ-ի կողմից. Արմեն Գալոն նշանակվեց պետեղ հանրապետության ներկայացուցիչ: Հայաստանն ունեցավ նաև կին-դիվանագետ՝ Դիանա Աբգարը, որն իր գործունեությունն սկսեց հեռավոր Ճապոնիայում:

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը ծնվել էր ընդամենը 12 հազ. քառ. կմ-ի վրա: Սակայն նրա տարածքն աստիճանաբար ընդարձակվեց, երբ պատերազմում Թուրքիան պարտություն կրելով, 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղդուսում Անտանտի երկրների հետ կնքած զինադադարով կապիտուլացիայի ենթարկվեց: Թուրքերը պարտավորվեցին իրենց զորքերը հետ քաշել մինչև նախապատերազմյան՝ 1914 թ. սահմանները:

Արդեն 1919 թ. գարնան ընթացքում հանարապետությունն իր մեջ ներառեց Կարսի մարզը, Նախիջևանը, 1920 թ. Արցախը՝ շուրջ 60–70 հազ. կմ տարածքով:

Առաջին հանրապետության պատմության վիճահարույց խնդիրների մեջ այսօր էլ կարելի է առանձնացնել երկրի իշխանությունների վարած արտաքին քաղաքականության հիմնահարցը: Այժմ էլ պետության ղեկավարների հասցեին հնչում են մեղադրանքներ երկրի քաղաքական կողմնորոշման հարցում նախապատվությունը Ռուսաստանի փոխարեն արևմտաեվրոպական երկրներին տալու համար, որն էլ նկատվում է հանրապետության տարածքային կորուստների ու կործանման գլխավոր պատճառներից մեկը: Սակայն նման կարծիք հայտնողները մոռացության են տալիս ժամանակի գործոնը, այն է՝ պատմականության սկզբունքը: Նախ՝ տվյալ ժամանակաշրջանում միասնական Ռուսաստան չկար: Բացի կենտրոնական խորհրդային Ռուսաստանից, կային բազմաթիվ ժուսական հակախորհրդային կազմավորումներ (Դենիկինի, Կոչակի, Վրանգելի և այլոց ստեղծած պետական կազմավորումները), որոնց մի մասի հետ Հայաստանի Հանրապետությունը հաստատել էր բազմապիսի կապեր՝ միաժամանակ չմոռանալով քայլեր կատարել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ ստեղծելու ուղղությամբ¹:

Ինչ վերաբերում է հանրապետության ղեկավարների «արևմտամետությանը», ապա այն թելադրված էր ժամանակի իրողություններով: Անտանտի երկրները հաղթական կողմ էին և Առաջին աշխարհամարտից հետո ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ աշխարհում եղանակ ստեղծող հիմնական ուժն էին, որն էլ շուրջ խոստումներ էր տալիս Հայկական հարցը Հայաստանի երկու հատվածների միավորման ճանապարհով իրականացնելու խնդրում:

Հատկանշական է, որ Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրության պարտությունը պետականության ստեղծման հույսեր արթնացրեց նաև կիլիկիահայության շրջանում: Ստանալով հայ ազ-

¹ 1918–1920 թթ. ՀՀ և Ռուսաստանի ոչ խորհրդային կազմավորումների փոխհարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918–1920 թթ.), Ե., 2006:

գային այլ կուսակցությունների և քաղաքական ուժերի համաձայնությունը՝ 1920 թ. օգոստոսի 4-ին հնչակյան հայտնի գործիչ Միհրան Տամատյանի զվհավորությամբ Հայոց ազգային միության անդամները հռչակեցին Կիլիկիայի «անկախ քրիստոնեական հանրապետությունը»¹: Սակայն ֆրանսիական զինվորական իշխանությունները չճանաչեցին Տամատյանի «կառավարությունը», զենքի ուժով ցրեցին այն և սկսեցին բռնություններ գործադրել կիլիկիահայության նկատմամբ:

Հանրապետությունում մեծ թիվ կազմող արևմտահայ գաղթականությունը դժգոհ էր, որ իրենց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը դուրս է մնացել կառավարության ուշադրությունից: 1918 թ. հոկտեմբերի վերջին համաշխարհային պատերազմում Անտանտի երկրներից Թուրքիայի կրած պարտության լուրը ոգևորություն առաջացրեց հայերի շրջանում: 1919 թ. փետրվարին Երևանում կայացավ արևմտահայ գաղթականների համագումար, որն առաջ քաշեց Միացյալ Հայաստանի ստեղծման գաղափարը: Համագումարը զտնում էր, որ այս հանրապետությունը պետք է կոչել Արարատյան հանրապետության, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունն այն է, որը ներառնում էր նաև Արևմտյան Հայաստանը: Ի կենսագործումն այդ պատմական խնդրի՝ միացյալ Հայաստանի ստեղծման, անկախության տարեդարձի օրը՝ մայիսի 28-ին կառավարությունը, որն արդեն զվհավորում էր Ալ. Խատիսյանը, Հայաստանը հռչակեց Միացյալ, ազատ հանրապետություն: Դրանով իշխանություններն իրենց համարում էին նաև Արևմտյան Հայաստանի տերը. Հայաստանը հռչակվում էր միասնական պետություն:

Անտանտի երկրները նախապատրաստվեցին պարտված եռյակ դաշինքի երկրների հետ հաշտության կնքմանը, որով պետք է որոշվեին հետպատերազմյան սահմանները: Հանրապետության խորհրդարանը 1918 թ. վերջին կազմեց հատուկ պատվիրակություն Ավետիս Ահարոնյանի նախագահությամբ և ուղարկեց Եվրոպա՝ 1919 թ. հունվարին Փարիզում բացված խաղաղության վեհաժողովում հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համար: Փարիզ ժամանեց նաև

¹ Տե՛ս Յուշամատեան Մեծ եղեռնի (1915–1965), Պեյրուք, 1965, էջ 911:

աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայությանը ներկայացնող հայոց ազգային պատվիրակությունը՝ եգիպտահայ մեծահարուստ Պողոս Նուրարի ղեկավարությամբ: Երկու պատվիրակությունների միջև ծագած առանձին տարաձայնությունները հարթվեցին բանակցությունների միջոցով և մշակվեց կոնֆերանսին ներկայացվելիք միասնական ծրագիր:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի արվարձան Սևրում ստորագրվեց հայերի համար բաղձալի հաշտությունը Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև: Հայաստանի կողմից պայմանագիրը ստորագրեց Հայաստանի պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանը՝ նախապես պատվիրված ոսկե գրչով: Պայմանագրի 88-ից 93-րդ հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին: Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր ազատ և անկախ պետություն, որին պետք է միացվեին Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի նահանգների մեծ մասը: Հայ-թուրքական սահմանագծի անցկացման իրավունքը 89-րդ հոդվածով վերապահվում էր ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին: Հայաստանը ստանում էր ելք դեպի Սև ծով՝ Տրապիզոն նավահանգստով: Դրանով իսկ Հայաստանի տարածքը կազմելու էր մոտ 160 հազ. քառ. կմ: Այդպես իրականություն պիտի դառնար հայկական միասնական պետություն ստեղծելու հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը:

Ցավոք, այս պայմանագիրը բազմաթիվ հանգամանքների բերումով կյանքի չկոչվեց: Նախ՝ այն չվավերացվեց ստորագրող պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Ռումինիայի, Թուրքիայի, սկսված թուրք-հայկական պատերազմի պատճառով՝ նաև Հայաստանի խորհրդարանների կողմից: Երկրորդ՝ մեծ տերությունները հետաձգեցին նրա կենսագործումը, ապա մոռացության տվեցին՝ պատճառաբանելով, որ դրա համար անհրաժեշտ կլինեն հսկայական ռազմական միջոցներ Թուրքիայում այդ պայմանագիրը չճանաչող քեմալականներին ճնշելու համար: Երրորդ՝ Անտանտի հակառակորդ Խորհրդային Ռուսաստանը սատար կանգնեց Քեմալ Աթաթուրքին՝ Սևրի դաշնագրի դիտերիմ թշնամուն և դարձավ նրա դաշնակիցը:

Համառոտ անդրադառնանք վերջին գործոնի՝ քեմալաբուլձեիկ-յան գործակցության խնդրի վրա: 1920 թ. հետզհետե ամրապնդվեց Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Վերջինս, հաղթանակներ տանելով Ռուսաստանի ոչ խորհրդային կազմավորումների դեմ, մոտեցավ Անդրկովկասի սահմաններին: Սոցիալիստական հորջորջված հեղափոխությունը ռազմական ճանապարհով սկսեց արտահանվել Արևելքի երկրներ: Դրան սկսեցին նպաստել Անդրկովկասի բուլձեիկները, որոնք իրենց երկրների փրկությունը տեսնում էին խորհրդայնացման մեջ: Անդրկովկասի խորհրդայնացման հարցում Քեմալը փորձեց Լենինի կառավարությանն առաջարկել իր ծառայությունները՝ հույս ունենալով այդ կերպ ստանալ Ռուսաստանի աջակցությունն Անտանտի դեմ պայքարում: Խորհրդային ղեկավարությունն իր հերթին Անտանտի երկրներին համարում էր սոցիալիստական հեղափոխության և Ռուսաստանի թշնամիներ, ուստի չհապաղեց դաշնակցել քեմալականների հետ: Արդեն 1920 թ. ապրիլի 28-ին Քեմալի բավական գործուն աջակցությամբ մուսավաթական Ադրբեջանն առանց դիմադրության ընդունեց խորհրդային 11-րդ կարմիր բանակին և խորհրդայնացավ: Բուլձեիկա-քեմալական համագործակցությունն սկսեց ընդունել ավելի գործուն ձևեր: Լենինի կառավարությունը 1920 թ. Թուրքիային տրամադրեց 200 կգ ձուլածո ոսկի, մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք, այնտեղ ուղարկեց փորձառու զորահրամանատարների:

Հայաստանի կառավարությունը փորձեց Ռուսաստանի հետ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ: Մոսկվա ուղարկվեց հատուկ պատվիրակություն Լևոն Շանթի ղեկավարությամբ: Հայ-ռուսական բանակցություններն ընթանում էին բավական լավ, որում զգալի դեր էր խաղում Ռուսաստանի արտգործնախարարի տեղակալ, հայազգի Լևոն Կարախանը: Սակայն քեմալականներն ու խորհրդայնացած Ադրբեջանն ամեն կերպ խոչընդոտում էին հայ-ռուսական բարեկամական պայմանագրի ստորագրմանը: Մայիսին սկսված բանակցություններն, ի վերջո, ընդհատվեցին՝ Երևանում շարունակելու որոշմամբ:

1920 թ. մայիսին խորհրդային Կարմիր բանակը մտավ Ղարաբաղ, հունիսին՝ Չանգեզուր, իսկ օգոստոսին՝ Նախիջևան: Հայկա-

կան բանակը չհուշընդոտեց: Օգոստոսի 10-ին՝ նույն Սևրի կնքման օրը, Թիֆլիսում կնքվեց հայ-ռուսական համաձայնագիր, որով Հայաստանը ճանաչվում էր Ռուսաստանի կողմից և համաձայնվում վերոհիշյալ 3 գավառների ժամանակավոր գրավմանը ռուսների կողմից իբրև հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների:

1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում համաձայնեցվեց ռուս-թուրքական «Մոտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի ամբողջականությունը, այդ թվում՝ Կարս, Արդահան և Բաթում քաղաքներով, այսինքն՝ 1877 թ. սահմաններով: Ըստ էության, օգոստոսի 24-ի համաձայնագիրն ուղղված էր Հայաստանի դեմ: Պատահական չէ, որ շուտով՝ սեպտեմբերի 1-7-ը Բաքվում կոմունիստական ինտերնացիոնալի նախաձեռնությամբ հրավիրված «Արևելքի ժողովուրդների համագումարում» ավելի ընդգծվեց քեմալականների ու բոլշևիկների գործակցությունը և այդ համագործակցության հակահայկական ուղղվածությունը: Համագումարին ներկա էր նաև Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Էնվեր փաշան: Մոսկվյան ժողովուրդներին կոչ արվեց դուրս գալու «սրբազան պատերազմի»՝ ընդդեմ անհավատների, սոցիալիստական հեղափոխություն իրականացնելու համար: Ուշագրավ է, որ համագումարում Ադրբեջանը, որն արդեն խորհրդային էր, հռչակվել էր միջազգային պրոլետարիատի միջնաբերդ, իսկ գաղթականներով լցված Հայաստանի Հանրապետությունը՝ իմպերիալիզմի որջ: Վերջինս ջախջախելու և այնտեղ խորհրդային կարգեր հաստատելու համար նախատեսվում էր օգտագործել քեմալական թուրքերի ռազմական ուժերը: Այս հակահայկական համագումարից մի քանի օր անց, խորհրդային կառավարության թողովությամբ և աջակցությամբ, քեմալականները ներխուժեցին Հայաստանի Հանրապետության տարածք: Ցավալի է, որ Բաքվի այդ համագումարում ներկա գտնվող հայ բոլշևիկների մի մասը ևս հավանություն տվեց թուրքերի միջոցով հանրապետությունը տապալելու և բռնությամբ խորհրդայնացնելու ծրագրին:

1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին քեմալական բանակը Զյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ հարձակվեց Հայաստանի վրա: Թուրքերը, որ լավ նախապատրաստվել էին հարձակմանը, իրենց

առաջխաղացումը պատճառաբանում էին հունիսին հայկական բանակի կողմից գրավված Օլթիի քարածխով հարուստ շրջանը հետ վերադարձնելու անհրաժեշտությամբ: Սակայն այդ քայլի համար Հայաստանին իրավունք էր վերապահված Թուրքիայի կնքած 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարով, ըստ որի թուրքերը հեռանալու էին մինչև 1914 թ. սահմանները, այսինքն՝ Օլթիից արևմուտք: Այնպես որ Օլթիի գրավումը հայերի կողմից թուրքերի համար միայն պատրվակ էր:

Հայաստանի կառավարությունն օրենք ընդունեց ամբողջ երկրում ռազմական դրություն հայտարարելու մասին: Սկսվեց զորակոչ: Խստագույն պատիժներ սահմանվեցին դասալիքների, դավաճանների նկատմամբ, ստեղծվեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»: Բացի կոմունիստներից, բոլոր քաղաքական կուսակցությունները հանդես եկան հայրենիքի պաշտպանության կոչով: Հայ բոլշևիկները պատերազմական վիճակը նպաստավոր էին համարում Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Ցավոք, նրանց մի մասը նույնիսկ կոչ էր անում չդիմադրել թուրքերին՝ որպես ռուսների դաշնակիցների և հայ ժողովրդի ազատարարների: Դժբախտաբար, այս քարոզչությունը վատ ազդեցություն թողեց բանակի մարտունակության վրա: Թշնամին արագորեն հասավ Սարիղամիշին և սեպտեմբերի 29-ին առանց դժվարության գրավեց այն: Նույն օրը թուրքերը գրավեցին նաև Կադզվանը:

Հայկական բանակը, որի հրամանատարը գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանն էր, դիրքեր բռնեց Կարսի մատույցներում: Այստեղ կենտրոնացվեցին զգալի ուժեր: Թուրքերը, որ խորհրդային ղեկավարության հետ ունեցած համաձայնությամբ պետք է Սարիղամիշից առաջ չանցնեին, շարժվեցին Կարսի վրա: Թշնամին փորձեց գրավել Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղու Մացրա կայարանը, սակայն հաջողություն չունեցավ: 60 ասկյարներ ընկան գերի: Թուրքերը չկարողացան գրավել նաև Ալեքսանդրապոլ (այժմ Գյումրի) - Երևան երկաթգծի Բազարչիկ հատվածը:

Հոկտեմբերի 29-ին թշնամին մոտեցավ Կարսին: Այդ օրհասական օրերին Հայաստանի կառավարության դիմումներն Անտանտի երկրների ներկայացուցիչներին օգնության մասին, մնացին անպատասխան: Սևրի պայմանագիրը ստորագրած պետությունները, Ազ-

գերի լիզան ոչ մի ջանք չգործադրեցին թուրքերի ու Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ միայնակ մնացած Հայաստանը փրկելու ուղղությամբ: Չարմանալիորեն բավական արագությամբ հայկական բանակը բարոյալքվեց, սկսվեց դասալքություն: Պատահական չէ, որ հոկտեմբերի 30-ին, առանց լուրջ դիմադրության, թշնամուն հանձնվեց ռազմավարական մեծ կարևորություն ներկայացնող Կարսի բերդը: Ծուրջ 3 հազար զինվորներ ու սպաներ գերի ընկան: Կարծես այս բանակը 2 տարի առաջվա Սարդարապատի հերոսական բանակը չէր: Օգտվելով հայերի ծանր վիճակից՝ Վրաստանի կառավարությունը գորքերը շարժեց դեպի Արդահան: Հիշենք, որ նույն ժամանակ կարմիր բանակը ռազմակալված էր պահում Ղարաբաղը և Չանգեզուրը: Կարսի անկումից հետո թուրքերն արագորեն հասան Ալեքսանդրապոլի մատույցներին և նոյեմբերի 5-ին կնքված զինադադարով, մտան քաղաք: Ուշագրավ է, որ նրանք այնտեղ նոյեմբերի 6-ին տեղի որոշ հայ բոլշևիկների աջակցությամբ, զավառում հայտարարեցին խորհրդային իշխանություն, իսկ նոյեմբերի 7-ին՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 3-րդ տարեդարձի օրը, կազմակերպեցին շքերթ: Վրացիները չհապաղեցին այժմ էլ պահանջել Լոռին: Նոյեմբերի 13-ին Հայաստանի հետ ձեռք բերած համաձայնությամբ նրանք զավթեցին Լոռու Չեզոք գոտին: Նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմը հարկադրված ընդունեց թուրքերի առաջարկած զինադադարը և ռազմական գործողությունները դադարեցին: Հայտնվելով դիվանագիտական և ռազմական մեկուսացման մեջ՝ Հայաստանը պարտություն կրեց:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն 11-րդ բանակի օգնությամբ Ադրբեջանից մտավ Զարվանսարա՝ Իջևան և Հայաստանում հայտարարեց խորհրդային իշխանություն: Միջազգային իրավունքի տեսակետից այդ գործողությունը բացահայտ ագրեսիա էր անկախ պետության նկատմամբ: Դեկտեմբերի 2-ին Երևանում վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանի կառավարությունը ստիպված հրաժարվեց իշխանությունից: Դեկտեմբերի 3-ի լույս գիշերն Ալեքսանդրապոլում կնքվեց հայ-թուրքական հաշտություն, որով պատերազմն ավարտվեց: Հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանը ստորագրեց այդ ծանր պայ-

մանագիրը, թեև Երևանում արդեն իր կառավարությունը ժամեր առաջ հրաժարական էր տվել:

Ալեքսանդրապոլի հաշտությամբ Հայաստանի տարածքը խիստ կրճատվում էր. հայ-թուրքական սահմանագիծն անցնելու էր Ախուրյան-Արսար գծով: Օսմանյան կայսրության կազմում չեղած Սուրմալուի գավառն Արարատ լեռնագագաթով՝ անցնում էր Թուրքիային, Նախիջևանում մտցվելու էր հատուկ կառավարում՝ թուրքերի հսկողությամբ: Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, ունենալու էր միայն 1500 հոգանոց զորք, 8 թնդանոթ և 20 զնդացիր: Չնայած Շիրակը մնալու էր Հայաստանին, սակայն թուրքերը դեռ շարունակեցին այնտեղ մնալ մինչև 1921 թ. ապրիլի 22-ը:

Այսպես, քեմալաբուլժեիկյան համագործակցության արդյունքում, այսինքն՝ գերազանցապես արտաքին գործոնների ազդեցությամբ, կործանվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը:

Հայկական տարածքներից առաջինը դեռ 1920 թ. մայիսին իր անկախությունը կորցրել էր Արցախը, երբ 11-րդ Կարմիր բանակը ներխուժել էր իրեն Հայաստանի մաս հռչակած այդ երկրամաս: Ապա խորհրդայնացման գործընթացը հունիս-օգոստոս ամիսներին ընդգրկել էր նաև Սյունիքն ու Նախիջևանը: Սակայն Չանգեզուրի հայությունը Գարեգին Նդժեհի, Պողոս Տեր-Դավթյանի և այլոց զլխավորությամբ շուտով ապստամբեց խորհրդա-թաթարական վարչակարգի դեմ և դեկտեմբերի 25-ին վերականգնեց անկախությունը Հայաստանի մի հատվածում՝ «Ինքնավար Սյունիք» անվանումով, որը 1921 թ. ապրիլի 27-ին վերակազմվեց «Լեռնահայաստանի», իսկ հունիսի 1-ից մինչև հուլիսի կեսերը գոյատևեց «Հայաստանի Հանրապետություն» անունով:

Անկախ պետականության նկատմամբ անսահման հավատի արտահայտություն դարձավ նաև 1921 թ. փետրվարի կեսերին բուլժեիկյան համակարգի դեմ բարձրացված համաժողովրդական ապստամբությունը Երևանում ու մինչև ապրիլի 2-ը «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» զլխավորությամբ անկախության պահպանումը: Հատկանշական է, որ ամբողջ անդրկովկասյան տարածաշրջանի երկրների մեջ անկախ, ոչ խորհրդային իշխանությունն ամենաերկար կյանքն ունեցավ Հայաստանում, և այն կարծանվեց ամենավեր-

ջինը: Այնպես որ՝ վերանայման կարիք ունի նաև այն տեսակետը որ Անդրկովկասում վերջին անկախ երկիրը եղել է Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը 1921 թ. փետրվարի 25-ին:

Քենալաբոլշևիկյան գործակցության արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հայաստանի Հանրապետությունը կործանվեց: Բայց անկախ Հայաստանի կարճատև գոյությունն իսկ հարկադրեց բոլշևիկներին հաշվի նստելու սոցիալիստական Հայաստանի իրողության հետ: Այսպես սկսվեց խորհրդային պետականության պատմության փուլը (1920–1991), որի համար հայ ժողովուրդը, անկասկած, պարտական է 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետությանը:

Ավելորդ չենք համարում ընդգծել, որ հետագա խորհրդային ամբողջ ժամանակաշրջանում ոչ միայն ձախողվեցին անկախ հանրապետության տարիները մոռանալու բոլշևիկյան դեկավարության փորձերը, այլև պետականության խորը ըմբռնումն ու զգացողությունն անցավ ժամանակի շատ գործիչների և անթեղված ձևով զգացնել տվեց երկրի ու ժողովրդի պատմության ամենավճռական պահերին:

Խորհրդային Հայաստանը (մինչև 1936 թ. Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն՝ ՍՍՀ՝) քանի որ ուներ պետությանը բնորոշ հատկանիշների մեծ մասը, անշուշտ, նույնպես պետականություն էր, առավել ևս, որ իր գոյության առաջին տարիներին ուներ հարաբերական անկախ կարգավիճակ: Այսպես՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում կնքված համաձայնագրի առաջին կետով «Հայաստանը հայտարարվում էր անկախ (ընդգծումն իմն է – Ա.Մ.) Սոցիալիստական Հանրապետություն»¹: Եվ իրոք, առաջին տարիներին այդ հարաբերական անկախությունը պահպանվեց մինչև 1922 թ.: Միջազգային իրավունքի մասնագետ Ա. Եսայանը գրում էր, որ այդ մի քանի տարիների ընթացքում Խորհրդային Հայաստանն ուներ անկախության այնպիսի մի հատկանիշ, որպիսին արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքն էր. «Սովետական անկախ հանրապետությունների առաջացումից

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2000, էջ 383:

մինչև... մեկ միութենական պետության մեջ նրանց միավորվելն ընկած ժամանակաշրջանում յուրաքանչյուր սովետական անկախ հանրապետություն միջազգային ասպարեզում հանդես էր գալիս ինքնուրույնաբար, որպես միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ...»¹: ՀՄԽՀ-ն Առաջին Հանրապետության նման մի շարք երկրներում ուներ դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Այն միջազգայնորեն ճանաչվեց անգամ եվրոպական մի քանի երկրների կողմից²: Այդ սամենին գումարվում էին զինական ուժեր, իշխանության օրենսդիր, գործադիր ու դատական մարմիններ, սահմանադրություն (1922 թ.), պետական խորհրդանիշներ և այլ ատրիբուտներ ունենալու իրողությունները³: Ուստի Խորհրդային Հայաստանի պատմության 1920–1922 թթ. պայմանականորեն կարելի է համարել խորհրդային պետականության առաջին՝ անկախության ենթավուր:

Միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, որ նույն՝ հարաբարական անկախության ենթավուրում, օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված արտաքին ու ներքին անբարենպաստ պայմաններից, հայկական մի շարք տարածքներ (Նախիջևան, Լեռնային Ղարաբաղ, Ուտիք, Ջավախք, Կարսի մարզ, Սուրմալուի գավառ և այլն) դուրս մնացին ՀՄԽՀ սահմաններից: Դրանցից գոնե Լեռնային Ղարաբաղին Ադրբեջանի կազմում տրվեց ինքնավար մարզային կարգավիճակ 1923 թ. հուլիսի 7-ին, երբ կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ): Վերջինս թեև զրկված էր ինքնավարության շատ տարրերից, այնուամենայնիվ, իր սահմանափակ սուվերենության շնորհիվ կարողացավ պայքարել Ադրբեջանի ազգայնամոլ քաղաքականության դեմ և մինչև 1988 թ. Արցախյան շարժումը, պահպանել երկրամասի ընդհանուր հայկական դիմագիծը:

Հանիրավի Ադրբեջանի կազմում հայտնված մյուս հայկական երկրամասը՝ Նախիջևանը 1924 թ. փետրվարի 9-ին վերակազմվեց Նախիջևանի Ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապե-

¹ Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920–1922 թթ., Ե., 1967, էջ 3:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 242–258:

³ Տե՛ս Հարությունյան Մ., Հայկական առաջին գորամիավորումները 1918–1945 թթ., Ե., 2002, Ղազարխեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Ե., 2006:

տության (ՆԻԽՍՀ): Այդ վարչատարածքային միավորի ստեղծման դրդապատճառները փաստորեն չափազանցված են: Նախ՝ երկրամասը հինավուրց հայկական տարածք էր և սահմանակից լիելով ՀՄԽՀ-ին, Թուրքիայի ճնշման և Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ միացվել էր ընդհանուր սահման չունեցող Ադրբեջանին: Անհասկանալի էր, թե ո՞ւմ համար էր Ղարաբաղից ավելի բարձր, ինքնավար՝ հանրապետական կարգավիճակը, երբ հայերն այնտեղ 1905–1906, 1918 և 1920 թվականների կոտորածներից հետո դարձել էին փոքրամասնություն: Ստացվում էր, որ Ադրբեջանի կազմում կովկասյան թաթարները (ներկայիս ադրբեջանցիները) ստանում էին ինքնավարություն «իրենց» իսկ հանրապետության մեջ: Այդուհանդերձ, այդ հերթական ճշացող անարդարությունը «մեղմելու» համար Խորհրդային իշխանություններն առերես ձևացնում էին, թե այդ «ինքնավարությունը» ստեղծված է նաև հայերի շահերի պաշտպանության համար: Օրինակ՝ կարող է տարօրինակ թվալ, բայց ՆԻԽՍՀ զինանշանի և դրոշի վրա մինչև 1937 թ. գրված էր ոչ միայն թուրք-թաթարերեն («ադրբեջաներեն»), այլ նաև՝ հայերեն. վերևի տողում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներքևում՝ Նախիջևանի ԱԽՍՀ¹:

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության ջանքերն ապարդյուն անցան նաև գերազանցապես հայաբնակ Ջավախքի և Խրամի (Ծալկա) միացման հարցում: Ուստի փորձ արվեց Վրաստանին միացված տարածքներում հայության համար ապահովել որևէ ինքնավարություն: Դեռ 1922 թ. մի խումբ հայ գործիչներ ներկայացրին նախագիծ Ախալքալաքի գավառից և Բորչալուի հայաբնակ գյուղերից (Հյուսիսային Լոռի) Վրաստանի ՄԽՀ կազմում մեկ հայկական ինքնավար վարչամիավոր ստեղծելու մասին: Սակայն վրաց պետական շրջանակները, մտավորականության ներկայացուցիչներ (հատկապես պատմաբան Իվ. Ջավախիշվիլին) սվիններով ընդունեցին այդ նախագիծը՝ այն դիտելով իբրև Վրաստանն անդամահատելու քայլ և 1923 թ. հասան նրա մերժմանը²:

¹ Տե՛ս Поцелуев В.А., Гербы Союза ССР, Из истории разработки, М., 1987, էջ 138:

² Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, էջ 346–347:

Այսպիսով՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ստեղծվեց մի քանի հայկական պետական կազմավորում՝ ՀՍԽՀ-ն, ԼՂԻՄ-ը, ձևականորեն նաև՝ ՆԻԽՍՀ-ն:

Խորհրդային բռնահամակարգի ամրապնդմանը զուգընթաց ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ խորհրդային ազգային-պետական այլ կազմավորումների ինքնիշխանությունը շուտով նվազեց: Խորհրդային Միություն (ԽՍՀՄ) ստեղծելու Վ. Լենինի «ազգային-պետական շինարարության» ծրագրի շրջանակներում սկսվեց Անդրկովկասի խորհրդային երեք անկախ պետություններից մեկ միութենական դաշնային հանրապետություն՝ Անդրդաշնություն կազմավորելու գործընթացը: 1922 թ. մարտի 12-ին Թիֆլիսում Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմների ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանսում ստեղծվեց Անդրկովկասի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը (ԱՍԽՀԴՄ): Այսինքն՝ անկախ խորհրդային հանրապետությունները դարձան մեկ դաշնային միության անդամ՝ կորցնելով անկախությունը: Նույն տարվա դեկտեմբերին Բաքվում ԱՍԽՀԴՄ-ն վերակազմվեց Անդրկովկասի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ԱՄԴԽՀ): Այն է՝ երեք հանրապետությունների միությունը վերածվեց մեկ հանրապետության և այդպես մտավ դեկտեմբերի վերջին ձևավորված ԽՍՀՄ-ի մեջ: Դրանով իսկ էլ ավելի խորացավ դաշնության անդամների ինքնիշխանության կորուստը:

Հայաստանն այդուհետ զրկվեց միութենական կենտրոնի հետ ուղղակի շփվելու հնարավորությունից և փաստորեն ընկավ Թիֆլիսում գործող անդրդաշնային իշխանության մարմինների ենթակայության տակ, որոնցում հայ գործիչներն առանձնապես մեծ ազդեցություն չունեին: Պատահական չէ, որ ԱՄԴԽՀ կազմում՝ ինքնիշխանության նվազմանը զուգընթաց, մինչև 1936 թ.՝ Անդրդաշնության փլուզումը, Հայաստանն ունեցավ տարածքային կորուստներ՝ հոգուտ Վրաստանի և Ադրբեջանի¹: Այսպիսով՝ 1922–1936 թթ. Խորհրդային Հայաստանի ինքնիշխանության կորստի ենթափուլն էր:

¹ ՀՍԽՀ տարածքային կորուստների մասին տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բաղդյան Գ., Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուս-

Փաստորեն Առաջին հանրապետությունից սերված Խորհրդային Հայաստանի պետականության պատմության երրորդ ժամանակաշրջանը կարող է համարվել միութենական հանրապետության կարգավիճակի ենթափուլը (1936–1991 թթ.), երբ Հայաստանը (արդեն նոր անունով՝ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն՝ ՀԽՍՀ) վերադարձնում է ինքնիշխանության շատ տարրեր, այդ թվում՝ կենտրոնական իշխանությունների հետ ուղղակի հարաբերվելու հնարավորությունը: 1937 թ. ընդունվում է երկրորդ՝ միութենական հանրապետության նոր սահմանադրությունը: Հայրենական պատերազմի տարիներին հայկական ազգային գորամիավորումների թիվը հասնում է վեցի: 1946 թ. Հայաստանի նախարարությունների շարքում վերականգնվում է արտաքին գործերի մինիստրությունը, 1978 թ. ընդունված երրորդ սահմանադրության մեջ տեղ են գտնում հանրապետության ինքնիշխանությունն ամրագրող մի քանի կարևոր կետեր. ՀԽՍՀ պետական լեզուն հռչակվում է հայերենը, առանց օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի համաձայնության արգելվում է հանրապետության տարածքի փոփոխությունը և այլն:

Նորագույն ժամանակաշրջանում Հայոց պետականության երրորդ՝ անկախության փուլը սկսվում է 1991 թ. սեպտեմբերից, երբ ամսի 2-ին կյանքի կոչվեցին Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ, այժմ՝ Արցախի Հանրապետություն), իսկ 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեից հետո՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործընթացն իր տրամաբանական վախճանին հասավ շնորհիվ Արցախյան ազատագրական հուժկու շարժման, 1990 թ. մայիսին կայացած բազմակուսակցական, ժողովրդավարական ընտրությունների, նորընտիր Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) կողմից օգոստոսի 23-ին ընդունած «Անկախության հռչակագրի» և 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի անկախության հանրաքվեի:

1918 թ. մայիսի 28-ին հիմնադրված հայոց նորագույն պետականության՝ Առաջին հանրապետության փաստական իրավահաջորդը հանդիսացող ներկա հայկական երկու պետությունները՝ ՀՀ-ն և ԱՀ-ն, ապրելով իրենց վերանկախացման երրորդ տասնամյակը, շարունակում են հայոց հինգիսազարմյա պետականության երթը: Այս է շուրջ հարյուրամյա հեռավորությունից 1918–1920 թթ. Հայոց առաջին անկախ հանրապետականության դարակազմիկ նշանակությունն ու պատմական խորհուրդը:

ASHOT MELKONYAN
(*Armenia*)

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE PROCLAMATION AND FORMATION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA (HISTORY AND ACTUAL PROBLEMS)

Summary

The Turkish program of the final extermination of the Armenian people became impossible after the heroic battles of May of 1918. The result of all those First Republic of Armenia was established which became a parliamentary republic. The first session of the first Armenian parliament, the council (parliament) was solemnly opened in Yerevan on August 1, 1918. A year later, the elected parliament started functioning. The process of formation of the Armenian Army was processing. Diplomatic relations were confirmed with neighboring as well as with other 20 distant countries.

The republic was born in hard conditions, but gradually strengthened and expanded. By the spring of 1919 its territory reached up to 60 thousand square kilometers. On the day of the Independence anniversary on May 28, 1919, the government declared the country "United, free republic". By the covenant signed in Paris's suburb country Sevres on

August 10, 1920, about 90 thousand square kilometers territory from four provinces of Western Armenia should join the republic, by which the territory of the Armenian state would be about 160 thousand square kilometers.

However, in the result of the Soviet-Kemalist partnership, this program was not implemented. The Armenian Republic collapsed in the result of the Turkish-Armenian war in fall of 1920 and because of its sovietization on December 2.

During the short two-and-a-half years of statehood, Armenian people had a serious progress. The consciousness and sense of statehood was strengthened among the people.

Though the republic fell, but its existence did not go unnoticed. On its basis the Bolsheviks were obliged to create a new republic - the Soviet Armenia, and during its 70 years of history the Armenian people experienced a great economic and cultural growth. So, on the basis of the First Republic, the Soviet Armenia, created in conditions of quite a different administrative-political system, prepared conditions for the formation of The Third Independent Republic.

ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

(Հայաստան)

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՂԱԲԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱԼԵԲՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ
(1918 թ. ՄԱՅԻՍ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ)***

1918 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմությունը հայ պատմագիտության ամենաառևտումնասիրված հարցերից է: Հատկապես վերջին տարիներին հայրենիքում և սփյուռքում հրատարակվել

* «Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 18SH-6A007 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում»:

են տասնյակ հուշագրություններ ու գիտական մենագրություններ, առկա է փաստավավերագրական բնույթի մեծաքանակ նյութ, այդուհանդերձ, որոշ հիմնահարցեր առայսօր կարոտ են լուրջ ուսումնասիրության:

Արխիվային նորահայտ վավերագրերի, գիտական գրականության, դեպքերին ականատեսների հուշագրությունների, ինչպես նաև պարբերական մամուլի հաղորդումների համադրմամբ ստորև առանձին ուսումնասիրության առարկա կդարձնենք օսմանյան ցեղասպանական քաղաքականության ընթացքն ու հետևանքներն Ալեքսանդրապոլի գավառում: Քաղաքականություն, որի պատճառով դիմախելվեց ողջ գավառի ազգաբնակչության էթնիկ պատկերը:

1918 թ. մայիսի 14-ի գիշերը թուրքերը վերջնագրով պահանջեցին իրենց հանձնել Ալեքսանդրապոլը, ապա, չսպասելով պատասխանին, հաջորդ առավոտյան գրոհով տիրեցին քաղաքին և համառուն գավառի մեծ մասին¹:

Չինագրավված Ալեքսանդրապոլում զանգվածային կոտորածների դեպքեր տեղի չունեցան: Ականատեսների պնդմամբ սպանությունները կատարվում էին գիշերով և անաղմուկ²: Գավառապետությունում թուրքերը որդեգրեցին հայաջնջման «անաբուր» քաղաքականություն: Չինագրավման երրորդ օրը թուրքական հրամանատարությունը հայկական բանակում ծառայած զինվորներից պահանջեց հանձնվել: Հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում քաղաքից և շրջակա գյուղերից բերման ենթարկված 4000 երիտասարդներն ուղարկ-

¹ Ալեքսանդրապոլի անկման ականատեսներից Հովակիմ Մելիքյանն իր հուշերում գրում է, թե բերդապահ կայազորում օսմաներենի իմացությամբ մարդ չգտնվեց, ուստի որոշվեց առավոտյան թուրքերի մոտ մոտ մարդ ուղարկել՝ վերջնագիրը ֆրանսերեն կամ ռուսերեն թարգմանելու: Հ. Մելիքյանի այս խոսքերը մեզ համար խիստ կասկածելի են: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ալեքսանդրապոլցիների ճնշող մեծամասնության նախնիներն այստեղ են գաղթել Արևմտյան Հայաստանից, քաղաքային բնակչության համար օսմաներենի իմացությունը սովորական երևույթ էր: Նույնիսկ 1970–1980-ական թվականներին Լևոնական քաղաքի բնակչության մի ստվար մասը բաժնականին լավ տիրապետում էր այդ լեզվին (Մանրամասն տե՛ս Մելիքյան Հ., Արյան ճանապարհով, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1925, թիվ 6, ապրիլ, էջ 134)::

² Յովսեփեան Մ., Ալեքսանդրապոլը՝ գրառումն էտք. (Ականատեսի պատմությունը), «Աշխատանք», թերթ, Ե., 1918, Գ տարի, 8 (26) յունիսի, շաբաթ, N 6(206), էջ 2:

վեցին Կարս, իսկ անհնազանդները կայսրւանում գնդակահարվեցին¹: 101 տարվա ազատագրկման դատապարտվեցին և Կարս ուղարկվեցին նաև տանը զինվորական հագուստ ունեցողները²: Թուրքերը հայտարարեցին, թե դրանք պատանդներ են և հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո հետ կուղարկվեն, սակայն «հայ զինվորի» անվան տակ երիտասարդության զանգվածային հավաքը շարունակվեց մինչև նոյեմբեր: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի գավառում ՀՀ ԱԳՆ ներկայացուցիչ Գ. Նոյեցյանի 1918 թ. նոյեմբերի 14-ի ՀՀ ԱԳ նախարարին ներկայացրած զեկուցագրի թուրքական տիրապետության ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և Արևելյան Շիրակի գյուղերից կայսրության ներքին նահանգներ քշվեց նվազագույնը 10000 մարդ, որոնցից 4000-ն ուղարկվեց Երզնկա՝ «տեղական մահմեդականներին»... նրանց վրեժի զգացմունքներին յագուրդ տալու համար»³:

Մարդորսության երկրորդ փուլը սկսվեց մայիսի 20-ից: Հաց և անցագրեր բաժանելու պատրվակով թուրքերը ցուցակագրեցին գավառի բնակչությանը, իսկ մի քանի օր անց տղամարդկանց խումբ-խումբ հավաքելով ուղարկեցին Կարս, Սարիղամիշ և Էրզրում՝ իբր թե «վճարովի» աշխատանքի տեղավորելու⁴: Ատրպետի հաշվումներով այս կերպ քաղաքից և հարակից գյուղերից հավաքվեց ավելի քան 2500 սայլապան⁵ (նոյեմբերին այդ թիվը հասավ 4000-ի⁶): Օսմանյան բանակի հեռանալուց հետո սրանք անհետ կորան: ՀՀ ԱԳՆ տվյալներով թուրքական գերությունից հետ վերադարձավ միայն հիսուն կիսամեռ սայլապան և 14 անտեր եզ⁷: Անհետ կորան նաև քաղաքում մնացած բժիշկները, բուժքույրերը և գրության 500 հայ քույրերը: Ցուցակագրվելուց հետո սրանց առաջարկվեց տեղափոխվել

¹ Յուսեփեան Մ., Ալեքսանդրապոլը՝ զրաւումէն ետք. (Ականատեսի պատմութիւնը), «Աշխատանք», թերթ, Ե., 1918, Գ տարի, 8 (26) յունիսի, շաբաթ, N 6(206), էջ 2:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 95:

³ Նույն տեղում, թթ. 46-47:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 1, գ. 91, թ. 179:

⁵ Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի 200 օրվայ զրաւումը Օսմանեան զօրքե-րից, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1918, N 265, 25 դեկտեմբերի, էջ 2:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թթ. 92:

⁷ Նույն տեղում, թթ. 135:

Մեծ Ղարաքիլիսա, սակայն վագոնները լցնելուց հետո քշեցին Կարսի ուղղությամբ¹:

Այլ կերպ թշնամին վարվեց զավառի գյուղական ազգաբնակչության հանդեպ: Այն, ինչ ասկյարներն ու մահմեդական խուժանն արեցին Արևելյան Շիրակի և Փամբակի գյուղերում, Հայոց ցեղասպանության ուղղակի շարունակությունն էր՝ առավել «կատարելագործված», «անգիջում» ու «անթերի»:

Սոգյութիում (Սառնաղբյուր) և հարակից գյուղերում դիմադրության հանդիպելուց հետո թուրքերն իրենց ուշադրությունը սևեռեցին Արևելյան Շիրակի գյուղերի վրա: Ավելի քան 50 գյուղ հիմնահատակ ավերվեց, իսկ դրանց բնակչությունը սրի քաշվեց²:

Սոգյութեցիներից վրեժ լուծելով, թուրքերը Աղիյաման, Փիրթիքյան, Մաստարա, Մուսլուղլի և Սոգյութի գյուղերից հավաքած մոտ 3000 հայերի մայիսի 25-ին կոտորեցին Ձիթհանքովում: Սրանցից 500-ին փակեցին Շահբազյան եղբայրների մարագներում, ապա պատուհաններից նռնակներ նետելով, գնդացիներից ու հրացաններից կրակելով՝ սպանեցին, իսկ հետքերը կորցնելու համար մարագներն այրեցին: Մյուսներին (մոտ 2500 հոգու) կոտորեցին գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմի սարերում (փրկվեցին սոգյութեցի Նիոյ Գասպարն ու աղիյամանցի Գյոն): Շուրջ 200 հայ օրիորդներ փրկելով իրենց պատիվը՝ ինքնասպան եղան Ձիթհանքովի լճերում³: Թուրքական զորքերին դիմադրելուց հետո անմարդաբնակ դարձան նաև Մահմուդջուղ և Ղըլիջ-Յաթաղ գյուղերը (1916 թ. դրությամբ միասին ունեին մոտ 2570 բնակիչ երկու սեռերից⁴): Այս շարքում համեմատաբար փոքրաթիվ կորուստներ ունեցավ միայն Մոլլա-Գյոկչան (160 զոհ, 40 գերի)⁵: Տանուտեր Իզնատոսյանի գլխավորությամբ

¹ Յովսեփեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 2:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 92:

³ Նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, թ. 17:

⁴ Կորկուտյան Չ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831–1931), Ե., 1932, էջ 111, 119:

⁵ Մելիքյան Հ., 1918 թ. Շիրակի մայիսյան զոյամարտը, 1918 թ. Մայիսյան զոյապայքարի պատմության նոր էջ, Ե., 2005, էջ 56–58:

գյուղացիների 50–60 հոգուց ջոկատը գյուղի «Գող մաղարա» համա-
դամաստում հարձակվեց թուրքերի վրա ու ստիպեց հեռանալ¹:

Ալեքսանդրապոլի զինագրավման օրերին գրեթե հիմնովին ա-
վերվեց Իլիի Ղարաքիլիսա գյուղը է: Շուրջ 1500 մարդ գերվեց կամ
տեղում կոտորվեց (ողջ մնաց 200 մարդ)²: Նույնը տեղի ունեցավ
նաև Փոքր Ղարաքիլիսայի հետ: 1916 թ. դրությամբ 900 ընտանիք³
ունեցող այս գյուղում թուրքական յաթաղանին զոհ գնաց մոտ 3000
մարդ⁴:

Ալեքսանդրապոլի և շրջանի հայրենակցական միության վար-
չության տվյալների համաձայն գրեթե ամայի դարձան նաև Գյուլքի-
յոլ (Թորոսգյուղ), Օրթաքիլիսա, Սալուտ, Գյուլլիբուլաղ, Ղզըլքիլիսա,
Դուզխարաբա, Չիֆթալի, Բոզոյխուշ, Ղզըլոռ, Ղազանչի, Տիտոյխա-
րաբա և Բոռադըյուր գյուղերը: Դրանք թալանվեցին ու ավերվեցին,
գերեվարվեց, բռնաբարվեց և բռնի մահմեդականացվեց հազարից ա-
վելի կին ու աղջիկ: Սարսափից խելակորույս բնակչությունը փա-
խավ Լոռու ուղղությամբ, սակայն թուրքերը հետ բերեցին և կոտո-
րեցին⁵: Օրինակ՝ աղինցիները (1916 թ.՝ 1112 մարդ⁶) ամբողջ գյուղով
փախան, սակայն հավատարով թշնամու կեղծ խոստումներին վերա-
դարձան և զլխովին կոտորվեցին (մոտ 1100 մարդ⁷): Հիմնահատակ
ավերվեցին նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի եզդիական գյուղերը:
Հայրենակցական միության տվյալներով եզդիական 15 գյուղերի
բնակչությունն անհետ կորավ⁸:

Արևելյան Շիրակի գյուղական խաղաղ ազգաբնակչության հան-
դեպ կիրառված ցեղասպանական քաղաքականության հետևանքով

¹ Դավթյան Ա., Ճանաչիր արմատները բո, «Անի» շաբաթաթերթ, Մարալիկ,
1987, 22-ը օգոստոսի. էջ 2:

² ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 4, թթ. 1–12: Հմմտ. Геноцид армян в османской империи:
сборник документов и материалов. Под ред. М. Нерсисяна, 2-е, доп. изд. Е., 1983, с.
536.

³ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 4, թ. 7: Հմմտ. с. 530.

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 16, գ. 475, թթ. 130–137, 206–212:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 240, ց. 1, գ. 326, թթ. 58–61: Հմմտ. Սիմոնյան Ռ., Անդրանիկ.
Սիբիրական վաշտի ողիսականը, Ե., 2006, էջ 59:

⁶ Կորկոտյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 109:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 475, թթ. 130–137, 206–212:

⁸ Նույն տեղում, ֆ. 240, ց. 1, գ. 326, թթ. 61:

տղամարդկանցից գրեթե զրկվեցին Արթիկ, Կապս, Վերին Ղանլիջա, Ներքին Ղանլիջա, Զրախլի, Դուզքենդ, Մեծ Բյափանակ, Ղփչաղ, Արքիսլալի, Բաշգյուղ, Ճովխան, Իլխիսթի, Թոմարտաշ, Դահարլի, Մեջիտլի, Փոքր Բյափանակ, Հաջինազար, Ջաջուռ, Աղբիլիսա, Դարբանդ, Սամրլի, Արխավալի Երրորդ գյուղերը: Միայն Արթիկում կոտորվեց 1200 մարդ (տղամարդկանց 80%-ը), ևս 200-ը՝ իբրև «գոհաբերման անասուն» մորթվեց Կապս, Վերին և Ներքին Ղանլիջա գյուղերում¹: Մյուս գյուղերում տղամարդիկ խմբերով բռնվեցին սարերն ու գնդակահարվեցին: Մինչև նոյեմբեր այս գյուղերից շատերը ենթարկվեցին կրկնակի հարձակման: Օրինակ՝ սեպտեմբերի 25-ին թուրքական երկու զորամասեր Արթիկից և Հոռոմից հանկարծակի մտան Արմուլթի: Գյուղի 700 բնակիչներից 95-ը սպանվեց, 85-ը՝ գերի բռնվեց, իսկ ողջ մնացածները փախան²: Մեկ այլ դեպքում, երբ նոյեմբերի առաջին օրերին Հոռոմ գյուղի հարևանությամբ ասկյարի դիակ հայտնաբերվեց՝ մոտ 1000 հոռոմցի սրի քաշվեց³:

Հայաջնջման վերջին արարը տեղի ունեցավ Փամբակում, ուր ըստ *ականաստեաների վկայության կոտակվել էր շուրջ 200000 սրտևտահայ, կարսեցի, սպեռսանդրապուղի և շիրակցի փախստական*⁴:

Թուրքական 11-րդ դիվիզիայի առաջապահ զորամասերը Ղարաքիլիսա մոտան մայիսի 28-ի երեկոյան: Ջեմալ Ջավիդ բեյը դիմելով ժողովրդին խոստացավ՝ «բիր էրմանինըն բուռնի խաղ օլմամիշ»⁵, իսկ գիշերը սկսվեց ջարդը: Անցարները՝ Սարսա, Արջուտ և Ղանջուղազ գյուղերի մահմեդական խուժանի ուղեկցությամբ հարձակվեցին Ղըշլուտի վրա: Ըստ դեպքերին ականաստեա Մ. Ղազարյանի՝ սլստոնառը եղավ այն, որ «գիտըր գտնաում էր կռուի դաշտում. ժողովուրդը... մատնակցում էր հերոսամարտին, իսկ վերջին օրը ծանր թնդանօթներից մեկը դուստ էր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 326., թթ. 58–59:

² Նույն տեղում, թթ. 63–64:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 70:

⁴ Ղազարեան Մ., Դեպքերը Ղարաքիլիսայի շրջանում. տալավորություններ. «Մշակ», 1918, N 102, 2 յունիսի, էջ 3: Էլքիբեկյան Հ., Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Ե., 1947, N 8, էջ 57:

⁵ «Ոչ մի հայի բիր չի սպրտնուովի» (Մանրամասն տե՛ս Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ.՝ Ա. Մարության, Վ. Դավթյան, Ե., 2008, էջ 112):

գիտլի ծայրին, «Մայիլանց կարուն» և սցնտեղից էր ժարիտ անում դուշնին»¹:

Մեր կարծիքով Փամբակի հայ ազգաբնակչության կոտորածը բացառապես տեղացիների կողմից մասնակցելով բացատրելը սխալ է: Առավել կործանարար եղավ այն, որ Ղարաքիլիսայի և հարակից գյուղերի բնակիչները չցանկացան գաղթել: Փախուստը համարելով «վախկոտությանն նշան» տանուտները ստիպեցին ժողովրդին տեղից շարժվել և նույնիսկ կանանց ու սղջիկներին գյուղերից չհեռացնել: «Ոչոք իրատևք չունի գեղից դուրս գալ, պոտի էստի մնանք, էստի էլ մեռնենք, ով էլ որ հակառակը վարվի, նրա տունը կրակ կռանք... իրան էլ գիլահորով կանենք», -սպառնացել էր դըշտաղցի քոխախ Ծոքթանց Ավետիքը²:

Ղըշտղին հաջորդեց Մեծ Ղարաքիլիսան: Հարդանվեցի ու հալլավարցի խուժանին միացած ասկյարները մեկ գիշերվա ընթացքում գլուղի «Վերին թաղ» կոչված թաղամասում կոտորեցին 156 հոգու: Մյուսնց համար գերեզման դարձավ «Ալան բեգի փոս» կոչված վայրը³: Ընդհանուր առմամբ, միայն մայիսի 28-ի գիշերը, թուրքական յաթաղանին՝ բացի սրևնոսահայերից, շիրակցիներից ու կարսեցիներից, զոհ գնաց 1269 փամբակցի (Ղարաքիլիսայում՝ 156 մարդ, Ղըշտղում՝ 250, Դարբազում՝ 43, Բզովիսայում՝ 200, Հաջիդարայում՝ 65, Էֆենդիում՝ 15, Համամլիում՝ 350, Յադոբլիում՝ 40, Պարնիում՝ 150)⁴:

Սարսափից խելակորույս փախչողներին՝ յաղուբեցիներին, համամվեցիներին, պարնեցիներին, մի քանի օր անց թուրքերը կեղծ խոստումներով հետ բերեցին և ամենաստոր եղանակներով կոտորեցին⁵:

Մայիսի 29-ից ջարդը ստացավ պաշտոնական բնույթ: Շրջանի ողջ հայ ազգաբնակչությունը հայտարարվեց ռազմագերի, իսկ շարժական ու անշարժ գույքը՝ պետական սեփականություն: Տներն ու թաքստոցները խուզարկելուց հետո, ասկյարները մոտ 3500 տղամարդ բռեցին «Սեղակի ուպրավիենիս»: Երեք օր սոված պահելուց հետո, սրանք 400–500 հոգա-

¹ Նույն տեղում, էջ 115:

² Նույն տեղում:

³ Խանգաղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 91–92:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 4, թ. 12: ֆ. 240, ց. 1, գ. 240, թթ. 36–37:

⁵ Խանգաղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 95–96:

նոց խմբերում որոշա բերվեցին, կապկալվեցին և բշվեցին տարբեր ուղ-
ղություններում:

Գերիներդի առաջին խումբը գնդակահարվեց «Բադալ-օղլու աղ-
բիս»-ի մոտ, երկրորդը՝ Ղադաքիլիսայից հարավ «Տաք-սոլքրի փոսեր»
կոչված վայրում, երրորդը՝ Վարդալու գյուղից ոչ հեռու, «քարալիչի գա-
ւօր»-ի մոտ, չորրորդը՝ «Վանանց Չորի» անտառում, հինգերորդը՝ Մա-
մեկի փեշերին, Մեծ-Չոր կոչված հանքերում և Յաղուբլի գյուղի Ս.
Սարգիս եկեղեցու հարևանությամբ, իսկ վեցերորդը՝ Հաջիդարա գյուղի
անասնազոմերում¹:

Ջավիդ բեյը ծրագրել էր հայերին բնաջնջելու և հանցագործի պի-
տակից ազատվելու «հանճարեր» ծրագիրը. գերիները գնդակահարվում
էին այն բարձունքներում, ուր երկու օր առաջ դիրքավորված էին հադ-
ձակիող թուրքերը: Այսինքն, փորձ էր արվում ցույց տալու, որ խաղաղ
ազգաբնակչության կոտորած չի եղել, իսկ անթաղ դիակները թողել են
նահանջող հայկական զորքերը: Ընդ որում, գերիները գնդակահարվում
էին այն հաշվով, որ դիրքերում երկուստեք զոհերի թիվը հավասար
ստացվի: Օրինակ, վեցերորդ խումբը բշվեց Հաջիդարա, որովհետև զոհ-
ված «գեալուր-էրմանի»-ների թիվն սցստեղ աննշան էր²: Կոտորելով
հաջիդարացիներին՝ թուրքերը ստեղծում էին հավասար կողմերի
միջև ընթացած թեժ մարտի պատրանք³:

Բենակյան այս ներկայացումը կարող է և արդյունք տալ, եթե դա-
հիմները չզրանային արձակել դիակների մետաղաարեքով միմյանց
կապկալված ցուցամատները կամ գնդակահարելին գերիներին խրամատ-
ներում և ոչ թե արգելափակելին Պապյոյի անասնազոմերում և վայ-
րագորեն ողջակիզելին:

Մայիսի 30-ին Ջավիդն իրագործեց իր դիվային ծրագրի հաջորդ
կետը. Ղադաքիլիսայում հայտարարվեց, թե երկաթծուրու ծառայողները

¹ Ղադաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովա-
ծու, էջ 120:

² Թուրք զորահրամանատար Բյազըմ Կարաբեքիրը Հաջիդարայում թուրքական
զորքերի ձախողման անդրադարձնալով 1919 թ. հակիրճ գրել է. «...գյուղի մոտ կանայք և
գյուղացիները կացիներով զինված կոտորում էին հետ բաշվող թուրք զինվորներին»:
(Şifâ Kopîya doklady, predstavlennoy amerikanskoy delegatsiyei, vozglavlyemoy ge-
neralom Harbordom, otnositelno boevykh deystviy 15-ogo Kavkazskogo armeykского
korpusa v 1918 g., Эрзерум, 1919, с. 10–11).

³ Խանգաղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 92–93:

պատրաստվոր են 24 ժամկա ընթացքում ցուցակագրվել և անցնել աշխատանքի: Մոտ 500 հոգի հավատարմով ցուցակագրվեց ու այլևս չվերադարձավ: Հաջորդ առավոտյան սրանց 40–50 հոգանոց խմբերով՝ մեծադալարերով ցուցամատներին իրար կապկալված, բշեցին Մայմեխի և Այթուն-թախտի բարձունքները, ստիպեցին գերեզմանափոսեր փորել, ապա դրանց առջև գնդակահարեցին, այնպես, որ հետին շարքերն ընկնելով ծածկեցին առաջիններին: Ժամանակակիցների վկայությամբ այս տեսարանին ականատես ռուս, լեհ և հույն բանվորները խելագարվեցին¹:

Փամբակի շրջանի գինագրական հինգերորդ օրը կարգապահությամբ բանակում վերականգնվեց, իսկ զանգվածային կոտորածները՝ գունեցրեկային ժամերին, դադարեցին: Փոխարենը մեծ մասշտաբներ ընդունեցին գիշերային հարձակումները: «Առեղծվածային» կերպով սկսեցին անհետանալ դաշտերից վերադարձող մշակներն ու գյուղական տանուտերերը: Հատկապես սահելի մասշտաբներ ընդունեցին կանանց ու դեռատի սղջիկների առևանգման ու բռնաբարության դեպքերը: Շատ գյուղեր՝ իրենց իսկ գյուղացիների խոստովանությամբ, ենթարկվեցին «լիակատար բռնաբարության»: Օրինակ նալբանդցի տղամարդիկ գյուղից հեռացվեցին, իսկ կանայք՝ սկսած 8–10 տարեկանից բռնաբարվեցին²:

Այսօր, ինչպես և մեկ դար առաջ պարզել, թե ինչ մասշտաբներ ընդունեց այս զազրելի երևույթն Ալեքսանդրապոլի գավառում անհնար է, որովհետև ազգաբնակչությունը, որպես կանոն, թաքցնում էր իր կրած անպատվության դեպքերը:

Մացիսյան փայրագություններից հետո անթաղ մնացած դիակները շոտով սկսեցին նեխվել և Ղարաքիլիսայում մնալը՝ նույնիսկ թուրքի համար, դարձավ անհնար: Միայն հունիսի կեսերին թուրքերը բարեհաճեցին դրանք թաղել փողոցների եզրերին փորված գերեզմանափոսե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 52, ֆ. 240, ց. 1, գ. 240, թ. 44:

² Թուրքերի հեռանալուց հետո Փամբակ գործուղված տարբեր հանձնաժողովների կողմից արձանագրվեցին նաև զանգվածային արվամոլության դեպքեր՝ օսմանյան բանակի հրամանատարական կազմի ու բուժ անձնակազմի (դիվիզիայի թիշկ Բյամիլ-բեյ) մասնակցությամբ (Մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 1271, թթ. 48):

րում¹, ևս մեկ շաբաթ անց ողջ շրջանը հսկումվեց տիֆի և խոլերայի ճիւղաններում: Դրան գումարովեց նաև համառոտաժամ տալը²: Հիվանդանոցների բացակայության պայմաններում միայն հուլիս-օգոստոս ամիսներին համանազարակին ու տալին գոհ գնաց սալեյի քան 1000 մարդ: Մ. Ղազարյանի հաշվառմանով միայն Ղըշարում համանազարակը իսկեց 378 կյանք, Դարբազում՝ 125, Հաջիդարսում՝ 286, Բզովիսում՝ 35, Յաղուբլիում՝ 48: Սեպտեմբերին տարափոխիկ հիվանդություններից մահացության դեպքերն ընդունեցին սպասարկելի մասշտաբներ: Ականատեսների վկայությամբ մեռնողներն սկսեցան շատ էին, որ դիակներն օրերով մնալով տներում ու փողոցներում, նեխվում էին՝ թունափորելով օդն ու ջուրը³:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մոսյրոտում կնքված զինադադարով Օսմանյան կայսրությունը հանաչվեց աշխարհամարտում պարտված, իսկ զինագրավված շրջանները վերադարձվեցին ՀՀ-ին: Դեկտեմբերին Արևելյան Շիրակ և Փամբակ գործուղվեցին հատուկ հանձնաժողովներ՝ թուրքական զորքերի հասցրած մարդկային և նյութական վնասների մասշտաբները ճշգրտելու համար: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ թուրքական վեցամսյա զինագրավման ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառի 150 գյուղերում⁴ կոտորվել էր 12086 մարդ, գերվել՝ 5566-ը, գերությունից վերադարձել՝ 352-ը: Այդ թվում՝ Արևելյան Շիրակի 122 գյուղերում թուրքական յաթաղանին գոհ էր գնացել 5086 մարդ, իսկ 4680-ը՝ գերվել էր⁵: Եվս 7000 մարդ զոհվել

¹ Ղարաբլիխայի 1918 թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 126:

² Նույն տեղում, էջ 134:

³ Նույն տեղում, էջ 135:

⁴ Թուրքերի հեռանալուց հետո Փամբակի շրջանն իր 30 գյուղերով Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմից հանվեց և միացվեց Դիլիջանի գավառին (ՏԵՄ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 4, թ. 20: Ղարաբլիխէի յանձնումը, «Մշակ», 1918, N 20, 18 հոկտեմբերի, էջ 4): Սա առիթ տվեց ուսումնասիրողներին թուրքական վայրագությունների մասին վիճակագրական տվյալները դիտարկել անջատ՝ առանձին Արևելյան Շիրակի համար և առանձին Փամբակի համար, ինչը, մեր կարծիքով, կոպիտ սխալ է: Ձինագրավման պահին և հաջորդ վեց ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառը մեկ վարչական ընդհանրություն էր, կառավարվում էր Ալեքսանդրապոլից՝ ուրեմն և վիճակագրական տվյալները ևս անհրաժեշտ է ներկայացնել մեկ ընդհանուր ձևաչափի մեջ:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 91, թ. 179:

(այդ թվում՝ 5530 շիրակցի, 1470՝ փամբակցի) և 886-ն էլ գերվել էր էր Փամբակի 28 գյուղերում¹:

1919 թ. հոկտեմբերին պաշտոնապես հայտարարված այս տվյալները Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավոր Հակոբ Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ) խմբագրությամբ ու մեկնաբանություններով հրապարակվեցին «Յառաջ» օրաթերթում և շուրջ մեկ դար հայ պատմագրության համար մնացին որպես բացարձակ ճշմարտություն², այն դեպքում, երբ ժամանակակիցներն իրենք այդ տվյալները լուրջ չընդունեցին: Օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանը՝ ով խնդրին ծանոթ էր ներսից, ԱԳ նախարարությանը դեռևս հոկտեմբերին տեղեկացրել էր, թե միայն գավառակենտրոնում և Արևելյան Շիրակի գյուղերում թուրքերը կոտորել են մոտ 20000 մարդ և 10000 էլ գերի բռնել³:

«Յառաջ» պարբերականի իր հոդվածում Հ. Տեր-Հակոբյանը գրում է, թե ստույգ տվյալներ հավաքելու համար հանձնաժողովականները գյուղ առ գյուղ հավաքվել են ազգաբնակչությունը, սուսաբուրի ներկայությամբ հաշվառել գոհերին ու գերիներին՝ ըստ ամուն ազգանունների⁴:

Այդ դեպքում հարց է առաջանում. ի՞նչ եղանակով է կազմակերպվել հաշվառումը Արևելյան Շիրակի այն 50 գյուղերում, որոնց ազգաբնակչությունը զինագրավման հենց առաջին օրերին գրեթե 80%-ով սրի էր քաշվել, բնաջնջվել էին ամբողջական գերդաստաններ⁵, այն 32 գյուղերում, որոնք անմարդաբնակ էին և վերակենդանացան միայն թուրքերի հեռանալուց հետո⁶, երբեմնի 52000-ոց Ալեքսանդրապոլում, որի բնակչության մոտ 40%-ը թուրքերի հեռանալուց հետո այլևս նույնիսկ ավերասանդրապոլցի չէր⁷:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 1271, թ. 47:

² Իրազեկ, Տաճկական վայրագությունները Ալեքսանդրապոլի գավառում, «Յառաջ» օրաթերթ, Ե., 1919, 25 սեպտեմբերի, էջ 2:

³ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 89, թթ. 60-61:

⁴ Իրազեկ, Տաճկական վայրագությունները Ալեքսանդրապոլի գավառում, «Յառաջ», 1919, N 227, 17 հոկտեմբերի, էջ 2-3:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 92:

⁶ Նույն տեղում, թ. 105:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 96:

Պատասխանը մեկն է՝ մարդկային կորուստները ճշգրտվում էին հիմնականում հիշողությամբ: Այդ մասին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության նախագահ Լ. Սարգսյանը բարձրաձայնել էր դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերին: Այդ իսկ պատճառով գյուղերում հարյուրավոր անուններ բաց թողնվեցին, գրեթե չհաշվառվեցին փախստականները (մայիսի սկզբի դրությամբ մոտ 200000 մարդ)¹ և արևմտահայերը (1918 թ. սկզբի դրությամբ մոտ 26000 մարդ, որքանոցների սաներին չհաշված)², իսկ Ալեքսանդրապոլի մասին ընդհանրապես տվյալներ չիրապարակվեցին:

Թուրքական տիրապետության հետևանքները բացահայտելու գործում համեմատաբար լուրջ աշխատանք ծավալեց Ալեքսանդրապոլի հայրենակցական միությունը: Համագործակցելով ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության և Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության հետ, այն Ծիրակի և Փամբակի իր կառույցների միջոցով հավաքեց գավառին հասցված մարդկային ու նյութական վնասների մասշտաբները լուսաբանող մեծաքանակ նյութ: Դրանք ամփոփվեցին և 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ին ներկայացվեցին «Հայկական հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհրդի» ու «Կովկասում դաշնակից պետությունների ներկայացուցչության» ուշադրությանը: Այդ ամփոփիչ զեկուցագրի համաձայն զինագրավման վեց ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, Արևելյան Ծիրակի և Փամբակի գյուղերում թուրքական կանոնավոր զորքերի ու մահմեդական խուժանի կողմից կոտորվել է մոտ 20000 մարդ, ևս 6000-ը զոհ է գնացել սովին ու համաճարակային հիվանդություններին: Տարբեր պատրվակներով գերվել և Օսմանյան կայսրության խորքերն է քշվել 15000 մարդ, որոնցից վերադարձել է մոտ 3–400-ը, առևանգվել ու բռնաբարվել է ավելի քան 5000 կին և օրիորդ (բռնի մահմեդականացվել է 1000 կին): Շատերը չհամակերպվելով անպատվության հետ ինքնասպանությամբ վերջ են տվել իրենց կյանքին³:

¹ «Մշակ», 1918, N 69, 1 ապրիլի, էջ 2: «Մշակ», 1918, N 81, 17 ապրիլի, էջ 2:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1311, թ. 23–24:

³ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 4, թթ. 1–12: Ֆ. 240, ց. 1, գ. 240, թթ. 36–39, 44, 48–49:

Ամփոփելով 1918 թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին Ալեքսանդրապոլի գավառում իրագործված ցեղասպանական քաղաքականության լուսաբանման համառոտ քննությունը՝ նշենք հետևյալը. օսմանյան վեցամսյան տիրապետությունը ծանր հարված հասցրեց գավառի ազգաբնակչության էթնիկ պատկերին: Թուրքական կանոնավոր զորքերի ու մահմեդական խուժանի կողմից կոտորվեց ավելի քան 26000 մարդ: Եվս 15000 մարդ գերվեց կամ անհետ կորավ: Ահռելի մասշտաբներ ընդունեցին կանանց առևանգման ու բռնի մահմեդականացման դեպքերը:

ARMEN HAYRAPETYAN
(*Armenia*)

CONTINUATION OF THE OTTOMAN GENOCIDE POLICY IN THE ALEXANDROPOL UYEZD IN MAY-NOVEMBER OF 1918

SUMMARY

In the middle of May, 1918, having occupied the most part of the Alexandropol uyezd the Turkish regular troops with the help of local muslims, pursued the policy of physical destruction of the Eastern Armenians. Avoiding massacres in Alexandropol the Turks limited themselves to arresting and exiling several thousand young people, as well as, in the villages of the county, besides the above-mentioned, there was, also, a mass slaughter of peaceful locals. Within six months of the occupation more than 60 villages were destroyed, about 20000 people were killed, another 6000 fell victims to hunger and epidemics. Over 15000 people were captured and exiled to the depths of the Ottoman Empire on various pretexts, more than 5000 women and maids were abducted and raped.

The six-month Ottoman domination hit hard with the ethnic image of the uyezd population.

СОЗДАНИЕ ЗАКАВКАЗСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РАСПАД НА НАЦИОНАЛЬНЫЕ РЕСПУБЛИКИ В 1918 Г.

История создания Закавказской федерации и распада на национальные республики в 1918 г. имеет свою предысторию, требуя комплексного освещения воздействия внешних и внутренних факторов.

Тема имеет разное освещение. В армянской историографии существенна концепция «Слово и дело»,¹ суть которой: 1) разные комбинации о национальном развитии; 2) «поиск» пути независимости и «отвержение» Брест-Литовского договора; 3) территориальные уступки во имя выживания; 4) неготовность грузин к войне; 5) Закавказская Республика – «мир и независимость», союз армян и грузин; 6) татарский проект передела территорий; 7) «распад» Закавказья, неопределенность границ закавказских государств и «маленькая Армения».²

В грузинской историографии представлена концепция «Новый путь» из ряда составных: 1) Армянский кантон – «эпоха земских мечтаний»; 2) «построение Закавказской федерации с крыши, а не фундамента»; 3) «Закавказская Республика огромный моллюск – без позвоночника»; 4) «триединое» или «двуединое Закавказье»; 5) «грузинская дипломатия опередила армянских союзников по Закавказскому Сейму».³

Историками Азербайджана выдвинуты ряд ангажированных положений: 1) толерантность грузин и татар к созданию Республики

¹ Вранян С. Армения между большевистским молотом и турецкой наковальней. Е., 1992, с. 9–12.

² См. Диевник А. Хатисяна. В кн.: Турецко-восточноармянские дипломатические отношения. Е., 2010, с. 137, 147–149, 155, 156, 163, 165, 167–169.

³ Авалов З., Независимость Грузии в международной политике. – <http://hayduk.livejournal.com/75020.html>

Армения; 2) Батумская конференция – центр махинаций; 3) «Армения – продукт доброй воли Азербайджана»; 4) Несостоятельность решения Армянского вопроса в Азиатской Турции¹; 5) Республика Армения – первое армянское государство на Южном Кавказе²; 6) «Армян – на азербайджанцев натравили турки».³

Созданию национальных республик Закавказья предшествовала геополитическая деятельность стран Антанты и Германского блока по определению подконтрольного территориального ландшафта. 16 мая 1916 г. состоялось соглашение Сайкс-Пико между Англией и Францией о разделе «османского наследства» – Арабского Востока и ряда территорий Малой Азии.⁴ К нему присоединилась Россия, к которой намечался переход территории Турецкой Армении, Хаккарии и части южного побережья черного моря до Самсуна, а Франция получала Малую Армению и Киликию.⁵

Свои виды имели и страны германского блока. 22–27 июня 1916 г. на III конференции угнетенных наций на Лозаннской конференции с представителями кавказских народов германо-турецкий тандем стал продавливать модель швейцарского устройства Кавказа. К открытию конференции в Цюрихе вышла брошюра “Georgia and War” («Грузия и война») на трех языках – немецком, французском и английском. В ней констатировалась несостоятельность русской ориентации Картли-Кахетинского царства (Грузия). Пропагандировалась идея создания «свободной» федерации для большей части населения Кавказа – грузин, армян, «татар» и лезгин.

На деле предусматривалась перекройка региона с идеей создания «Великой Грузии» и упразднения значения армянского фактора. К

¹ Нифталиев И., Государство Армения – продукт доброй воли Азербайджана. - <https://news.day.az/politics/508166.html>

² Гусейнзаде Р., Кавказ и Армяне, Баку, 2014, с. 55–60.

³ Депутат Араз Ализаде, «Армян на азербайджанцев натравили турки». - <https://haqqin.az/news/91635>

⁴ Сайкс-Пико договор 1916 года, 16 мая - <http://doc20vek.ru/node/3663>

⁵ Шевелев Д.Л., Соглашение Сайкса-Пико в современной Ближневосточной политике. - <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/108369/1>; Договор Сайкс-Пико и России. - http://islam-today.ru/islam_v_mire

Турции намечалось присоединить Ереванскую губернию и часть Карсской области, как «заселенных турками». Территория от Трапезунда до Абхазии и Закатальского округа отводилась восстановленной Грузии. Армянскому населению, которое признало бы грузинскую государственность, обещалось местное самоуправление – национальная церковь, школа и культура. Планировалась «государственная автономия» для Закавказья, устроенного по кантональному принципу Швейцарии. Намечалось создание смешанных татаро-армянских кантонов при содействии посредников из соседей либо европейцев¹ в качестве переходной формой поглощения Турцией, либо раздела с Грузией. Воссоздание грузинской государственности должно было создать опору Германии для закрепления в регионе. Объединение горных народов Кавказа вокруг Дагестана представлялось буферной структурой между гегемоном региона и Россией. На роль ведущего гегемона в Закавказье могли претендовать как Германия, так и Турция, либо совместно осуществлять лидерство в своих зонах – христианской (грузино-армянской) и смешанной (татаро-армянской). В выигрыше должны были остаться грузины, поскольку восстанавливали государственность в границах до Трапезунда, а в проигрыше – армяне.

На конференции отсутствовали представители ведущей армянской партии «Дашнакцутюн», которая выступала не за «местное» возрождение армянской государственности в Закавказье, а «поднятие Армянского вопроса» в следующих положениях: «Существенные де-зидераты: создание автономной Армении по примеру германского союзного государства или швейцарского кантона, по возможности, с германским сувереном под оттоманской верховной властью».² Требовалось освобождение депортированных армян сирийских пустынь с возвращением на местожительство в армянские провинции Ос-

¹ Адонц Н., Армянский вопрос и германские планы. – В кн.: Армянский вопрос. Е., 1996, т. 1, с. 59–61; Оганесян Л. Г., Армянский вопрос и великие державы в 1914–1917 годах. Е., 2002, с. 102, 103. – На арм. яз.

² Вольфганг и Зигрид Густы, Геноцид армян. Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, Е., 2005, с. 300.

манской империи под гарантией германского и австрийского правительств.¹

Идея кантонального устройства Закавказья привлекла внимание политических сил края. Для международной социалистической конференции в Петрограде, намеченной к открытию 8 июня 1917 г., партия «Дашнакцутюн» представила свое видение устройства Армении. Русская Армения вместе с Грузией и закавказскими татарами должны были составить автономии в составе Федеративной Российской Республики, а Турецкая Армения – получить независимость, куда вошли бы шесть армянских вилайетов с Киликией, и иметь нейтральный статус. Однако конференция не состоялась.²

Проекту кантонального устройства Закавказья Временное правительство России противопоставило идею улучшения управления Кавказа. В марте 1917 г. была разработана установка по организации «Управления верховного комиссара Временного правительства на Кавказе», представленного в виде особого «Закавказского комитета». В составленном «Положение управления Верховного комиссара», сменявшего наместническую форму управления Южной окраиной, в Кавказский край входили губернии – Тифлисская, Кутанская, Елизаветпольская, Ереванская, Бакнинская и области – Терская, Дагестан, Карсская и Батумская с округом Закатальским. Верховному комиссару предоставлялось право изменять границы губернско-административных структур в крае. Земские хозяйства и самоуправление подчинялись юрисдикции местных земских советов.³

Для рассмотрения вопроса земской реформы 1, 2 и 8 июля 1917 г. в Петрограде состоялись заседания подготовительной комиссии по составлению проекта нового административного деления края из видных представителей народов Закавказья: грузины – З.Д. Авалов (председатель) и Г.И. Лордкипанидзе; армяне – А.И. Хатисян и А.Т. Шахатунян; мусульмане – Хан-Хойский, А.А. Шейхульисламов; горцы – В.Г. Джабатиев и А.А. Намитов.

¹ Там же, с. 299, 300.

² Оганесян Э., Век борьбы, Е., 1991, т. 1, с. 208, 211.

³ Национальный архив Армении (НАА), ф. 101, оп. 1, д. 139, л. 1–4.

Армянская сторона представила проект создания двух новых губерний – Александропольской, Гандзакской с сохранением Ереванской губернии.¹ Размежевание Елизаветпольской губернии на горную и равнинную часть Хан-Хойский и Шейхульисламов сочли разрывом хозяйственных частей для орошения и кочевки татар. 8 июля 1917 г. мусульманские члены комиссии не приняли участие в заседании по рассмотрению переработанного проекта.²

Однако, определенные выводы мусульманской стороной были сделаны.

Лидер большевиков Азербайджана Н. Нариманов отмечает: «Я помню, в один из летних дней 1917 года в Тбилиси у Рамишвили в кабинете собрались лидеры меньшевиков Жордания, Гегечкори и другие. Стали обсуждать: как реагировать на выступление армянских националистов в Питере, где они проводили идею о «Великой Армении», иначе говоря, хотели захватить территорию Азербайджана, Грузии и России, чуть ли не до Ростова. Меня спросили: «Каково Ваше мнение?» Я ответил: «Это заставит наших думать о “Великом Азербайджане», а вас о «Великой Грузии».³

В ходе заседаний на Трапезундской мирной конференции в марте 1918 г. делегация Закавказского Сейма с представителями Османской империи реанимировала идею кантонального устройства с тюркским уклоном. Об этом член закавказской делегации М. Гаджинский заявил А. Хатисяну: «Турки согласны, чтобы Кавказ имел 3 кантона, а мы ничего не имеем против 4, даже этого желаем, ибо таким образом наше влияние усилится, и они культурно выиграют».⁴ В данном случае расчет на четвертый кантон намечалось осуществить за счет ахалцыхских турок и «интеллигентных аджарцев».⁵

¹ Шахатуниан А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 171.

² Туян В.Г., Карабахский конфликт, Е., 1999, с. 18, 19.

³ Марджанлы М., Армянство. Россия. Кавказ, М., 2011, 2-е изд., с. 32.

⁴ Дневник А. Хатисяна..., с. 154.

⁵ Всармянские совещания (1912–1920), Составители: А. Вирабян, Г. Авагян, Р. Григорян, А. Киримян, Е., 2004, с. 309. (На арм. яз.)

В этих условиях, один из лидеров партии Дашнакцутюн С. Вра-
чан выступил за независимость Закавказья в виде федерации: «Быст-
рое прекращение войны и заключение мира даст нам возможность
строительством Закавказского государства с одной стороны – отме-
жеваться друг от друга, с другой – объединиться в федерацию, орга-
низовать местные и центральное правительство, водворить некото-
рый порядок, восстановить сообщение, предотвратить финансовый и
продовольственный крах, который грозит нам еще большими потря-
сениями, чем само военное поражение».¹

9 (22) апреля 1918 г. Закавказский Сейм провозгласил независи-
мую Федеративную Демократическую Закавказскую Республику.
Правовое оформление получало отделение региона от Советской
России после «большевистского переворота». Решающим значением
для провозглашения независимости Закавказья представлялась угро-
за «надвигающейся анархии» с территории Российской Республики,
а также желание обеспечить «мирное сожительство народов Закавка-
зья» с соседними народами, особенно с Турцией. Соответствующий
циркуляр о конституировании нового государства был направлен гу-
бернским, областным и окружным комиссарам, силовым структу-
рам.²

13 апреля (26) 1918 г. главнокомандующий османской армии на
Кавказе М. Вехиб паша телеграфировал о признании Оттоманским
правительством «независимости Закавказского правительства» и
оповещении союзных стран, утверждении г. Батума местом для пе-
реговоров. Указано о провозглашение независимости Северного
Кавказа и участие его представителей в переговорах на конференции
для объединения с Закавказьем.³

13 (26) 1918 г. апреля Закавказскому Сейму был представлен
состав сформированного Закавказского правительства из 13 членов:
министр-председатель и глава иностранных дел А. чхенкели, внут-

¹ Там же, с. 315.

² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис,
1919, N 101, с. 222, 223.

³ Там же, N 122, с. 253.

ренных дел – Н.В. Рамишвили, военный – Г.Т. Георгадзе, земледелия – Н.Г. Хомерики, государственного призрения – Р.И. Качазнуни, финансов – А.И. Хатисян, продовольствия – А.И. Саакян, труда – А.А. Ерзинкян, путей сообщений – Х. Мелик-Асланов, юстиции – Ф. Хойский, народного просвещения – Н.Б. Усуббеков, торговли и промышленности – М.Г. Гаджинский; государственный контролер – И.Б. Гайдаров.

Состав правительства свидетельствовал о наличии формального единства закавказских народов в вопросе независимости Закавказья: грузины – 3, русский – 1, армяне – 4, «татары» – 5. Ключевые посты заняли грузины, армяне представляли экономическую и социальную сферы, а большинство министры – «татары». Для обеспечения деятельности правительства партия Дашнакцутюн отказалась от формирования кабинета С. Врацяна. Введен «новый стиль» григорианского календаря с 1 мая,¹ введенный осуществленный в Советской России с 24 января 1918 г.²

Было сделано «заявление» о политике правительства. Председатель кабинета Чхенкели заявил о выполнении воли Сейма по оповещению акта независимости иностранным государствам. Выражено понимание на признание Федеративной Закавказской Республики субъектом международных отношений. Заявлено стремлении установить дружеские отношения на внешнем уровне с зарубежными странами и внутреннем уровне в виде равенства всех народов регионов. Признаны европейские ценности: «У правительства свободной Закавказской Республики пасынков не будет. На территории нашего государства все равны, все – граждане с одинаковым объемом прав и обязанностей».³

Турецкое продвижение в Закавказье, под предлогом занятия областей Карса, Ардагана и Батума, сопровождалось процессом подрыва Закавказской Федерации. 3 мая 1918 г. мусульманские фракции За-

¹ Дневник А. Хатисяна..., с. 156.

² Российский календарь отставал от григорианского на 13 дней.

³ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, N 108, с. 230.

кавказского Сейма выдвинули идею создания конфедерации Грузии, Армении и Азербайджана вместе с Северным Кавказом, при этом Азербайджан и Северный Кавказ должны были стать федерацией. Намечалась координация внешней политики и военной безопасности конфедерации, означающее усиление позиции мусульманской части региона, что встретило прохладное отношение у армян и грузин. Идеологом подхода являлся лидер партии «Мусават» М. Э. Расулзаде, считавший создание независимых закавказских государств панацеей для пользования «дарами свобод».¹

11 мая 1918 г. состоялось пленарное заседание Батумской конференции. Председательствовал министр юстиции оттоманского правительства Халил бей, а на деле – главнокомандующий турецкой армии М. Вехиб паша. Закавказскую делегацию возглавил А. Чхенкели, армянскую сторону представляли О. Качазнуни и А. Хатисян, а татарскую – М. Ганджинский и Шейхулысламов. Германской делегацией руководил ген. М.О. Лоссов.

После восточного приветствия Халил бей о появлении «красивой звезды свободы» на Кавказе² турецкая сторона представила проект «Договора мира и дружбы между Императорским Оттоманским правительством и Закавказской Конфедеративной Республикой» как основу переговоров. Обращает внимание конструирование соглашения Оттоманской империи не с Федеративной Закавказской Республикой, а с Конфедеративной. Это означало турецкий политический курс на создание независимых государственных образований.

В меморандуме Закавказской делегации от 13 мая указывалось, что «Договор дружбы» должен быть заключен между Закавказской Республикой, признанной декларацией Оттоманского делегации 13 апреля 1918 г., и странами четверного Союза на основе Брест-Литовского договора.³

Развивая курс на развал Закавказской Республики, турки 15 мая отвергли меморандум Закавказской делегации. По мнению Халил

¹ Балаев А., Мамед Эмин Расулзаде (1884–1955). М., 2009, с. 102, 103.

² Вращян С., Республика Армения, Е., 1998, с. 118. На арм. яз.

³ Документы и материалы..., N 133, 134, с. 269–271.

бея, Брест-Литовский договор не мог служить «исключительной основой» для переговоров. К основному договору предлагалось приложить специальную конвенцию (вместо дополнительного договора), по содержанию которого могли представить соображения лишь союзники Османской империи, а не Закавказская Республика. Присоединение к договору Австро-Венгрии и Болгарии представлялось компетенцией этих стран.

Позиция младотурок стимулировала самоопределению закавказских элит. Еще 27 апреля 1918 г. турки и немцы заключили секретный Константинопольский договор о разделении Закавказья на зоны воздействия. К Османской империи отходили захваченные ею армянские территории и железная дорога Карс – Александрополь-Джульфа. Грузия и Восточное Закавказье переходили под контроль Германии, что позволяло надеяться на бесперебойный доступ к бакинской нефти.¹

14 мая 1918 г. грузинский Исполнительный комитет Национального Совета постановил о необходимости провозглашения независимости Грузии при поддержке Германии. Решение было передано ген. Лоссову.² Германия должна была стать гарантом Грузии, а Грузия – «опорой» в восточной политике Германии. О принятом решении есть искаженное представление в грузинской историографии: «Значение Грузии для Германии заключалось также в том, что Англия, опираясь на Армению, препятствовала утверждению позиций Германии в Закавказье».³ Между тем Берлин учитывал собственные интересы, а англичане находились в Персии. Давление турок и межнациональные противоречия в государственном устройстве Закавказской Республике обусловило 15 мая 1918 г. согласование позиции Тифлисского (С. Врацян, К. Хазахян) и Ереванского (А. Манукян, Д. Канаян) Национальных советов о желательности германской ориен-

¹ Пипия Г.В., Германский империализм в Закавказье в 1918–1918. М., 1978. <http://genocide.ru/lib/pipia/.3.htm>

² Чачава В.А., Кайзеровская Германия у истоков независимости Грузии, с. 45.- <http://www.unipo.sk/public/media/21021/07ASP2-2014-Cacava.pdf>

³ Вачнадзе М., Гуруки В., Бахтадзе М. История Грузии. – [http://www.gumer.info/bibliotek Buks/History/Vachn/28.php](http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/History/Vachn/28.php)

тации на этническое размежевание в виде создания в регионе трех штатов (государств).¹

Исполнительный комитет Национального Совета Грузии 16 мая 1918 г. постановил создать подготовительную комиссию по провозглашению независимости в составе Ноя Рамишвили, Давида Вачнадзе и Шалвы Месхишвили.² В строгой секретности представители Грузии 22 мая 1918 г. приняли решение о провозглашении независимости, учитывая её гарантию со стороны Германии. Лидеру грузинских меньшевиков Ною Жордания, ведущего переговоры с немцами, было поручено составить акт о провозглашении самостоятельности Грузии.³ Политическая элита Грузии пришла к выводу: «Клин клином вышибай, но мы заслонимся от турок.» Расчет строился на сохранении независимости и доминировании Грузии в Западном Закавказье, а татарам предоставлялась свобода действий в Восточном Закавказье.⁴ 24–25 мая исполнительный комитет Национального Совета Грузии одобрил рекомендацию Германии о провозглашении независимости 26 мая.⁵

Между тем военное командование турецких сил приняло решение о продолжении наступательных действий в Восточной Армении. Для турок стало неожиданностью армянское противодействие. Национальный совет Еревана во главе с Арамом Манукяном организовал самооборону: Сардарapatский отряд ген. М. Силикяна 22 мая освободил Сарадарпат (Армавир); Арагацский отряд Д. Канаяна (Дро) 26–27 мая разбил турок в сражении Баш-Апарана; С 25 – по 29 мая шли бои под Каракилисой, где 7 тыс. армянских ополченцев сражались против 14 тыс. турок затормозив их выход на Тифлис.⁶

¹ Арам Манукян. Сборник материалов. Гл. ред. А. Вирабян. Е., 2009, с. 304, 305. На арм. яз.

² Вачнадзе М., Гуруки В., Бахтадзе М. История Грузии. - <http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/History/Vachn/28.php>

³ Свобода с дулом у виска. - <http://www.hist.ru/zakavkaz.html>

⁴ Авалов З. Д., Независимость Грузии ... - <http://hayduk.livejournal.com/75330.html>

⁵ Советская Грузия: теперь это называют «оккупацией». - <https://topwar.ru/69735>

⁶ Республика Армения в 1918–1920 гг. Рук. В. Казахцян, Е., 2000, N 15, с. 24–31.

26 мая 1918 г. Закавказский Сейм провел последнее заседание, где принял резолюцию о распаде Закавказской Федеративной Республики. Вина за распад возложена на мусульманскую фракцию как представителей протурецкой ориентации.¹ Решение о провозглашении независимости Грузии означало распад была армяно-грузинского союза в форме Закавказской Республики.² 26 мая была провозглашена независимость нейтральной Грузии. Представлена цель: «Убереечь себя в исторической буре».³

Закавказские татары использовали аналогичный подход к армянским интересам «Татары, – отмечает Хатисян, – давили на нас угрозой Турции».⁴ 27 мая мусульманская фракция создала Временный Национальный совет, который провозгласил создание Восточно-Кавказской мусульманской республики.⁵ Отказ от объединения мусульманской республики с Турцией И. Багирова объясняет «категорическим отказом» Турции, «т.к. в таком случае болгары потребуют от них в качестве вознаграждения присоединения Адрианополя».⁶ Однако приводимый источник⁷ не подтверждается документально.⁸

Под давлением турок и англичан, 28 мая мусульманский Национальный Совет принял Акт о независимости Азербайджана, где заявлялось о включение в его состав «народов Восточного и Южного Закавказья».⁹ До этого проигрывались разные варианты сосуществова-

¹ Балаев А., Мамед Эмин Расулзад..., с. 106.

² Дневник А., Хатисяна..., с. 161.

³ Документы и материалы..., N 164, с. 333; N 165, с. 337.

⁴ Дневник А. Хатисяна..., с. 161.

⁵ Атас! Азербайджанцы и турки собираются «писать тюркскую историю». - <http://www.rapapmenian.net/rus/news/135937/>

⁶ Багирова И., Азербайджанское представительство в Закавказском Сейме и Федерации (февраль – май 1918 г.), с. 11. - <http://www.clio-caucasus.org/assets/files>

⁷ Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы, Баку, 1998, с. 14.

⁸ Там же, N 5, с. 5. Здесь представлен договор о дружбе между Турцией и Азербайджанской Республикой от 4 июня 1918, с. 13–14.

⁹ История Азербайджана с древнейших времен до начала XX века. Под ред. И. Алиева, Баку, 1995, с. 190; Балаев А., Мамед Эмин Расулзад..., с. 106.

ния – федерация и конфедерация.¹ Созданный Национальный Совет Азербайджана вынужден был отказаться от претензий на Ереван и своей временной столицей признать г. Елизаветполь.²

В создавшихся условиях, после длительных дебатов, 28 мая 1918 г. центральный Национальный совет армян в Тифлисе принял решение о взятии «управленческой функции» над армянскими уездами.³

Таким образом, Первая мировая война кристаллизовала этно-конфессиональные и геополитические подходы к статусу Закавказья. Можно выделить два этапа создания и распада Закавказья на национальные государства: 1) подготовительный, охвативший время 1916 – 1917 гг.), определяемый интересами странами четверного согласия и внутри России Временным правительством, когда представители Грузии и закавказских татар связали освободительные чаяния с Германским блоком; 2) открытый, протекавший в первой половине 1918 г., представленный на Брест-Литовской, Трапезундской и Батумской конференциях. Турецко-закавказская война стимулировала создание Закавказской Федерации, а национальные интересы этносов и внешнее давление обусловили распад. Если первый этап носил политический характер, то второй синтезировал политическое и военное давление.

¹ Туян В.Г., Реальная политика и миф об уступке Еревана. Акунк. 2016, N 1(13), с. 17–27.

² Азербайджанская Демократическая Республика..., N 2, с. 10.

³ Махмуриян Г., Независимость Республики Армения в протоколах заседаний Армянского Национального Совета. Историко-филологический журнал. N 1, 2014, N 1–3, с. 217–229. На арм.яз; Республика Армения, N 12, с. 18.

FORMATION OF THE TRANSCAUCASIAN FEDERATION AND IT BREAKDOWN TONATIONAL REPUBLICS IN 1918

SUMMARY

Various projects on the fate of the peoples of the Transcaucasus during the First World War. 1916 In the Lausanne, Switzerland, Germany and Turkey in the Swiss Confederation held a conference on cantonal structure for two zones – Georgian and mixed Muslim-Armenian. The Temporary Government of Russia in 1917 had been planning to use the experience of the Caucasus governance in Transcaucasia.

1918 The Brett-Litovsk Treaty, by German dictation, handed over Western Armenia and the three Transcaucasian regions – Kars, Ardahan, and the Ottoman Empire of Batumi. The intranational tension in Transcaucasus and the pressure of Turks made invite the Hermitage project to create three national values instead of the Transcaucasian statehood.

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽԶԻՆՅԱՆ
(Հայաստան)
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
(ԱՄՆ)

ԱԼԵԶԱՆԴՐ ՇՆԷՈՒՐ՝ ՍԱՐԴԱՐԱԴՊԱՏԻ
ՄԱՍՆԱԿԻՑ ՈՒ ՎԿԱՅ

... [Այստեղ վնռում էր Հայաստանի ճակատագիրը եւ պետք էր գործել մեծ ռիսկով, որովհետեւ ոյժերը քիչ էին, իսկ Սարդարապատի ետեւն էր գտնւում Երեւանը՝ Հայաստանի մայրաքաղաքը։ Հայաստանը այդ ժամանակները բոլոր կողմերից շրջապատուել էր հսկառակորդներով, որոնք ուզում էին ֆիզիկապէս ոչնչացնել հայերին։

Ալեքսանդր Շնէուր

1918-ի վնռական օրերին Կովկասի թուրքական յարձակումին ընդդիմացող հայկական նորակազմ զօրքերը գլխաւորել էին ցարական բանակին երկարամեայ ծառայութիւն մատուցած հայ զինուորականներ։ Պատմութիւնը նաեւ պահպանել է այդ բախտորոշ օրերին նրանց հետ կռուած մի շարք օտարազգիների անունները (հիմնականում՝ ռուս), որոնք եղել են Հայաստանի Հանրապետութեան սպայական կազմի անդամներ (Բարատով, Գրոսս, Եֆրեմով, Զինկելիչ, Խատիֆով, Խմեալինսկի, Կաբիլիցկի, Կաֆիւն, Կլիչ, Կորոկով, Մեդվեդեւ, Մորել, Նեսիտերովսկի, Պերեկրեոստով, Սակկիլարի, Սկլեարովիչ, Սպիցեն, Օռլովսկի)։ Նրանց շարքում յաճախ յիշուում է փոխգնդապետ Ալեքսանդր Շնէուրի անունը՝ Սարդարապատի հերոսամարտի առնչութեամբ՝ թե՛ իբրեւ մասնակից եւ թե՛ արժէքաւոր յուշերի հեղինակ¹, նաեւ որպէս Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան հա-

¹ Գիրքը ծանօթ է հայ պատմագիտութեանը (տե՛ս, օրինակ, Մուրադ Կարապետեան, Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը. 1918–1920, Ե., 1996, էջ 17)։

կահետախուզութեան հիմնադիր¹: Ցայժմ առաւել ամբողջական գրութիւնը նրա մասից աւելի քան 20 տարի յետոյ լոյս տեսած ամերիկացի գիտնական Փոլ Հ. Առնոյի մահագրութիւնն է², որը գործածել է ռուս հետազոտող Եւգենի Շերգալինը,³ որն իր բնոյթով հիմնականում ներկայացնում է Շնէուրի գիտական եւ ո՛չ ռազմական գործունէութիւնը:

Սոյն ակնարկով կը փորձենք ի մի բերել գոյութիւն ունեցող ռուս զինուորականի մասին համեմատաբար կցկտուր տուեալները:

Ալեքսանդր Կոնստանտինովիչ Շնէուրը սերել է իրաւաբանների եւ զինուորականների ընտանիքից, որն Էլզասից (Ֆրանսիա) Ռուսաստան է գաղթել 19-րդ դարում⁴: Նրա հօրեղբայրը՝ Նիկոլայ Շնէուրը (1848–1894), արժանացել է Ս. Գէորգի շքանշանին 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում՝ Արդահանի պատուարներից մէկի գրաւման համար:

Ալեքսանդր Շնէուր

Ալեքսանդր Շնէուրը ծնուել է Սանկտ Պետերբուրգում, 1884-ի օգոստոսի 30-ին, ռուս ուղղափառ ընտանիքում: Ունեցել է երկու քոյր եւ երկու եղբայր, որոնցից Նիկոլայը 1934-ին մահացել է Ճապոնիայում, իսկ Վլադիմիրը, որ նոյնպէս զինուորական էր, 1918-ի փետրուարին դատի է տրուել Պետերբուրգում՝ Օխրանկայի (ցարական գաղտնի ոստիկանութեան) հետ իր կապերը թաքցնելու համար, եւ ապա

¹ Տե՛ս, օրինակ, Վիրաբեան Վ., Հայաստանի Հանրապետութեան պետական անվտանգութեան համակարգի ստեղծումը եւ գործունէութիւնը (1918-1920 թթ.), Ե., 2006, էջ 26:

² Arnaud P.H., Obituary: Alexandre Constantinovich Chneur (Schneecur) (1884-1977), "Journal of the Lepidopterists' Society," 50 (1), 1996, p. 92-95. Paul H. Arnaud Jr., Obituary: Alexandre Constantinovich Chneur (Schneecur) (1887-1977). "Myia," no 6, 2001, pp. 205-212 (մաւ. ներառում է Շնէուրի լիակատար մատենագիտութիւնը եւ նրա անունը կրող կենդանական խմբերը):

³ Шергалин Е.Э., Александр Константинович Шнеур (1884-1977) – военный, энтомолог и герпетолог, «Астраханский вестник экологического образования», 1 (35), 2016, с. 127-134.

⁴ Սիւալ Է, իհարկէ, «Էլզաս-լոթարինգցի Ալեքսանդր Շնէուրը, որ ռուսական ծառայութեան ապա էր» ձեւակերպումը (Յարութիւն Թուրշեան, Սարդարապատի հերոսամարտը, Բ. հրատարակութիւն, Ե., 1969, էջ 164), ըստ որի Շնէուրը ծնունդով ռուս չէր: Իրականում Շնէուրը ռուս էր՝ Էլզաս-լոթարինգեան ծագումով:

դատապարտուել ու մահացել է Սոլովկիի հսմակենտրոնացման ճամբարում՝ Արխանգելսկի մօտ:

Ալեքսանդր Շնեուրը երիտասարդ տարիներին ճամփորդել է Գերմանիայում ու Շուլեյցարիայում: Աւարտել է Պետերբուրգի Գուրեվիչ զիննագիան (1904) եւ Միխայլովիչի անուան հրետանիի դպրոցը (1906): Այնուհետեւ, զինուորական ծառայութեան է մտել իբրեւ հեծելազօրային հրետանու միաւորի սպայ՝ Լեհաստանում: 1909-ին նրան շնորհուել է տեղակալի, իսկ 1913-ին՝ փոխկապիտանի (*շտաբու-կապիտան*) աստիճան: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Շնեուրը զինուորական նշանակալից ծառայութիւնների համար արժանացել է մի շարք շքանշանների (Ս. Ստանիսլաւի շքանշան՝ 3-րդ եւ 2-րդ աստիճանների, Ս. Աննայի՝ 4-րդ, 3-րդ եւ 2-րդ աստիճանների, Ս. Վլադիմիրի՝ 4-րդ աստիճանի): 1915-ին երկամսեայ դասընթացի է հետեւել Կիւելի օդանաւորդութեան դպրոցում՝ ստանալով օդաչուի վկայական, իսկ 1916–1917-ին ուսանել է Ս. Պետերբուրգի Նիկոլաեւեան սպայակոյտի ակադեմիայում¹: 1917-ին բարձրացել է կապիտանի աստիճանի:

1917-ի բոլշեւիկեան յեղափոխութեան ժամանակ Ալ. Շնեուրը ռուսական 19-րդ զօրաբաժնի (*կոյսյուս*) սպայակոյտի պետն էր Լեհաստանում: Անցնելով հակաբոլշեւիկեան «սպիտակ» կամաւորական բանակի կողմը՝ 1917-ի դեկտեմբերին ուղարկուել է Նովոռոսիյսկ եւ ապա Բաքու՝ անգլիացիների հետ բանակցելու զենքերի առաքումի մասին, ինչպէս եւ կապ հաստատելու զօրավար Նիկոլայ Բարատովի (1865–1932) ռուսական արշաւանքային ուժի հետ, որ գործում էր Պարսկաստանում:

1918-ի սկզբին, իր իսկ վկայութեամբ, Շնեուրը միացել է հայկական բանակին «*միայն առաքելութեամբ, զօրավար Բարատովի իրաւատրեան շրջանը*»² ստանձնելով Կարին (Էրզրում քաղաքի առաջին գումարտակի սպայակոյտի վարիչի պաշտօնը՝ գնդապետ Սորելի հրամանատարութեան ներքոյ, եւ ապա՝ Կարինի ամրոցի սպայակոյ-

¹ Kayaloff J., The Battle of Sardarabad, The Hague and Paris, 1973, p. 36: Նիւ Եորքում ապրող Կայալովը թղթակցութիւն է ունեցել Շնեուրի հետ:

² Շնեուր Ա.Կ., Սարգարապատի հերոսամարտը. մասնակցողի յուշեր, թարգմ. Անդրէ Ամուրեան, Ֆրէզնօ, 1967, էջ 33:

տի ղեկավարի պաշտօնը: Կարինի անկումից յետոյ (Մարտ 1918), նա նշանակուել է 2-րդ գումարտակի սպայակոյտի պետ: Այս գումարտակը բաղկացած էր մօտ 250 հոգուց, «*ցոզնաժ, հիւծուժ, ջարդերից բարոյաբքուժ եւ դէպի սպազան՝ անոյս*»¹: Իր տկար զօրքերը համալրելու նպատակով, Շնէուրը հայերէն կոչ է ուղղել, ինչի արդիւնքում անելի բան 1300 հոգի միացել է նրա գումարտակին, որը կարողացել է օժտել զենքով ու պարենով՝ կարելիի սահմաններում: Յիշելուց յետոյ թուրքական առաջխաղացումը եւ բնակչութեան փախուստը դէպի ռուսական սահմանը, կոչը յատկապէս ընդգծել է վերահաս կործանումի ուրուականը. «*Եթէ այժմ էլ հայ ժողովուրդը ոտքի չկանգնի զենքը ձեռին ի պաշտպանութիւն իր հայրենիքի, սպա իր նակատագիրը կը լինի նոյնը ինչ որ հրեայ ժողովրդինն է: Նա ցրուել է ամբողջ աշխարհում՝ բոլորին օտար, բոլորին թշնամի*»²:

Ժամանակաշրջանի ականատես մասնակիցներէն մէկը՝ Ժաք Կայալովը (1898–1985), Սարդարապատի հերոսամարտին նուիրուած իր կարեւոր մենագրութեան մէջ, Շնէուրի մասին գրել է, թէ «*անբարենպաստ պայմանների դիմաց նրա պատարիւնութիւնը, ինչպէս եւ քաջութիւնը, նրան յոյժ նախնաման արժանի դարձրին*»³: Յիշարժան է նրա գործունէութիւնը Կարսի շրջանում, յատկապէս՝ Բեռնա գիւղի կռուի ժամանակ (ապրիլ 18–20, 1918), որի հետեւանքով, թերեւս, ռուս զինուորականին 1918-ի ապրիլին շնորհուել է փոխգնդապետի աստիճան:

Պատերազմի դաշտում Շնէուրը հանդիպել է բանակային հիւանդապահուի Եկատերինա (Լոլա) Սիկորսկայային⁴, որի հետ հետա-

¹ Անդ, էջ 20:

² Անդ, էջ 26:

³ Kayaloff J., The Battle of Sardarabad, p. 36.

⁴ Հերոսամարտին նուիրուած իր անտիպ յուշերում բժիշկ Զրիստափոր Փիրումովը (1895–1985) յիշել է բուժքոյր Լոլային, որը հետագայում ամուսնացել է գնդա-

գայում ամուսնացել է. 1950-ական թուականներին վերջինս տակաւին ապրում էր Երեւանում¹: Յայտնի չէ, թէ ինչ է պատահել այնուհետեւ, եւ ոչ էլ յայտնի է, թէ Սիկորսկայան ռուս զինուորականին առաջին, թէ՞ երկրորդ կինն էր. Լիզաբէթ Թիրնշթեյնը՝ Շնէուրի երրորդ կինը Սան Ֆրանցիսկոյում մահացել է 1971-ին, 74 տարեկանում:

Կարսի անկումից յետոյ գումարտակի սպայակոյտը հաստատուել է Անի կայարանում, որտեղից չորս վերստ դէպի արեւմուտք գտնուում էին Անիի աւերակները.

«Անիի բնակիչները ձգեցին հեռացան ԺԲ. դարում, կտր քաղաքը գրաստեց թուրքերի կողմից եւ ստերուեց, բայց տների պատերը եւ աշտաւակները մնացին: Այդ պատերը դեռ կան եւ հեռուից թւում է թէ դա կենդանի քաղաք է:

Պրոֆեսոր Մառը շատ տարիներ պետումներ կատարեց սցետել եւ թանգարան հաստատեց այն բոլորից որ գտել էր: Ես որոշեցի, որ պետը էր փրկել այդ թանգարանը, բայց իմ զինուորներս համագարկի հանդիպեցին Անի քաղաքի փողոցներում: Թուրքերը Անին գրաւել էին մի ոչ մեծ ջոկատով: Բարեբախտաբար, Անիի գլխատըր թանկարժէք իրերը հնար էր եղել դուրս բերել գոմէշների վրայ: Դա մի հիմնադի արձանն էր հայ թագաւոր Խաչիկի²: Արձանը ուղարկուել էր Թիֆլիզի թանգարանը»³:

Մայիսեան հերոսամարտերի նախօրեակին Շնէուրն իր վաշտը թողել է գնդապետ Հասան-Փաշայեանին եւ նշանակուել է Սարդարապատի ռազմանակատի պատասխանատու գնդապետ Դանիէլ Բէկ-Փիրումեանի սպայակոյտի ղեկավար. «Եւ այսպէս, Սարդարապատը վերջնախաղն էր: Զօրավար Դանիէլ Բէկ Փիրումեանը այդ վնասկան պա-

պետ Շնէուրի հետ՝ առանց անունը տալու (Ա.Բ. Մելիքեան, 1918 թ. մայիսեան հերոսամարտերը մասնակիցների յուշերում, «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», Ե., 2012, թ. 2–3, էջ 158):

¹ Kayaloff J., The Battle of Sardarabad, p. 18.

² Նկատի ունի Գագիկ Ա. Բագրատունի թագաւորին (989–1020):

³ Շնէուր Ա., Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 36: Այս տեղեկութիւնը ճիշտ չէ: Թուրքական առաջխաղացման ժամանակ, արձանը թաղուել է հողի տակ՝ Անիում: Ըստ երեւոյթին, նրա մի հատուածը 1994-ին ցուցադրուել է Էրզրումի թանգարանում՝ առանց բացատրագրի: Տե՛ս Գրիգորեան Դ., Գագիկ Ա. Բագրատունու քանդակային պատկերի հանդերձանքի հարցի շուրջ, «Կանթոն. գիտական յօդուածների ժողովածու», Ե., 1, 2014, էջ 250:

հին յարմար եւ սլոժանի՝ անվեհեր զինուորական վարիչն էր»¹: Փիրումեանն ու Շնեուրը իրագործել են Երեւանեան զօրախմբի հրամանատար գեներալ-մայոր Մովսէս Միլիկեանի մարտական ծրագիրը:

Քառասուն հրանօթով զինուած 5000-անոց թուրքական 36-րդ հետեւակային դիվիզիայի բանակը մտնելով Արարատեան դաշտ՝ մայիսի 21-ին զաւթել է Սարդարապատ գիւղն ու երկաթուղային կայարանը: Սարդարապատում գտնուող թուրքական զօրքի դէմ կանգնել է հայկական կորպուսի Ալագեագի խմբաւորումը, կազմուած երկու հետեւակային բրիգադից՝ Երզնկայի, Էրզրումի, Խնուսի եւ Ղարաքիլիսայի գնդերով, եւ մէկ հեծեալ գնդից: Առաջին բրիգադի հրամանատարն էր գնդապետ Մորէլը, որին փոխարինել է փոխգնդապետ Մխիթարեանը, իսկ երկրորդ բրիգադի հրամանատարն էր Շնեուրը: Իւրաքանչիւր գնդում եղել է 300-400 զինուոր:

Ինչպէս յայտնի է, մայիսի 22-ին, ճակատամարտի թէժ պահին, Բէկ-Փիրումեանը անձամբ նետուել է ռազմադաշտ.

*«Զօրավար Փիրումեան, իր կարմիր սուսառով զինուորական վերարկոտում, քայլում էր յետ ու առաջ եւ, վերջապէս, չհամբերելով, մեկնեց դէպի կռուող շրջան: Մեկնելիս, նա ինձ յայնձնեց կռուի դեկավարութիւնը, սսւելով»*²:

– Կապիտա՛ն, դուք արդէն ամէն ինչ գիտէք, դեկավարէք կռիւը, ինչպէս որ մենք որոշած ենք»³:

Շնեուրի հրամանին հետեւելով՝ հայկական զօրքերը խուճապի են մատնած թուրքերին, քանի որ յարձակուողներուն յանկարծ միացել է թշնամու թիկունքից յայտնուած գնդապետ Հասան-Փաշայեանի ջոկատը. *«Թուրքերի յետեւից վագում էին հայերը կրակելով, սրաթոյ՛չ արշատում էին Չեյթունեան հեծեալագունողը գնդապետ Սալիբէկովի գլխատրութեամբ եւ մեր հարիւրեակները: Թուրքերը փախսան 50 վերստ: Նրանք փախսան, ցրուեցին լեռներով մէկ: Նրանց կարող էին հաւաքել միայն մի քանի օր յետոյ»*³:

Սարդարապատում ռազմական իրավիճակի ապահովումից յետոյ, Շնեուրն անցել է Բաշ Ապարան, ուր *«թուրքերը փորձեցին ներ-*

¹ Շնեուր Ա., Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 39–40:

² Անդ, էջ 42:

³ Անդ:

*խուժել Հայաստանի սիրտը առելի հիւսիսից (...) բայց չարաչար ջախջախուեցին Դրաստամատ Կամուգեանի (Դրօ) ձեռքով*¹: Ըստ ողու զինուորականի, «*սլնտեղ եւս եղսց ես, եւ հրաշքով ողջ մնացի, որովհետեւ հրաշքով ընկայ թուրք պահակների շրջանը, հազիւ 20 քայլ հեռու*»¹:

Մայիսեան յաղթանակներից եւ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումից յետոյ, Շնեուրն աւելի քան մէկ տարի շարունակել է ծառայել հայոց բանակին: Նա հիմնադրութեան պահից (1919-ի ապրիլ) մինչեւ 1919-ի սեպտեմբերը վարել է զլիաւոր սպայակոյտի հետախուզական եւ հակահետախուզական բաժինը: Ռազմական նախարար Յովհաննէս Հախվերդեանի հրամանով նշանակուել է հետեւակային զօրաբաժնի սպայակոյտի՝ յանձնարարութիւնների գծով սպայի պաշտօնում: Մասնակցել է հայ-վրացական պատերազմին (1918-ի դեկտեմբեր) եւ «Չողի» գործողութեանը՝ ուղղուած Նոր Բայազետի գաւառի մահմեդականների խռովութիւնը ճնշելուն: 1919 թ. սեպտեմբերին նշանակուել է Հայաստանի Հանրապետության զինուորական սպայակոյտի ժամանակաւոր պետ՝ փոխարինելով գեներալ-մայոր Դոլուխանովին²:

Ըստ Կայալովի, «*Շնեուրը մնացել է հայկական զօրքերի հետ մինչեւ 1919-ի հոկտեմբերը, երբ հայկական կառավարութիւնը որդեգրել է ազգայնացման ծրագիրը*»³: Այս տեղեկութիւնը, թւում է, ժամանակավրիպում (anachronism) է: Արդարեւ, «Պետական լեզուի մասին» օրէնքը, որ հայերէնը դարձրել է «Հայաստանի Հանրապետութեան պետական լեզու, որ պարտադիր է դառնում որպէս գործնական լեզու զօրքերում, բոլոր պետական եւ հասարակական հիմնարկութիւններում», Խորհրդարանի կողմից վաւերացուել է 1919-ի դեկտեմբերի 24-ին⁴, իսկ վեց ամիս յետոյ, ռազմական նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանի շրջաբերական հրամանով հրահանգուել է, որ 1920-ի օգոստոսի 1-ից սկսած

¹ Անդ, էջ 43:

² Կարապետեան Մ., Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը, էջ 32: Տե՛ս նաեւ Սարգարապատի հերոսամարտին մասնակցած այլազգիները, «Ալիք», Թեհրան, 26.05.2015:

³ Kayaloff J., The Battle of Sardarabad, p. 37.

⁴ Հայերէնը պետական լեզու, «Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 8.01.1920: Հեռագրաւորը կրում է «Երեւան, 25 Դեկտեմբեր» թուականը եւ սկսում է «Երեկ Խորհրդարանի նիստին մէջ(...)» խօսքով:

բոլոր պետական հաստատությունների գրագրությունը եւ գործավարությունը միայն հայերէնով պիտի կատարուեն: Հանրապետութեան բանակի պատմութեան մասնագետներից Մուրադ Կարապետեան աւելացրել է, որ «*Բացի դրանից, նոյն հրամանի համաձայն, բանակից զօրացրման էին ենթակայ բոլոր այն օտարազգի սպաները, սատինանատրները եւ ազատ վալձո՞ւ ծառայողները, ուլքեր չէին տիրապետում հացոց յեզուին*»¹:

Յամենայն դէպս, 1919-ի հոկտեմբերին Շնէուրը հրաժարական է տուել ու մեկնել Հայաստանից: Վերադառնալով Ռուսաստան՝ միացել է Անտոն Դենիկինի «սպիտակ» զօրքերին, որոնք պայքարում էին բոլշեւիկեան ուժերի դէմ: Միաժամանակ, նա ստացել է գնդապետի աստիճան: Պաշտօնավարել է Տագանռոգում՝ Դենիկինի կենտրոնատեղիում: Բացի ռուսական ծառայությունից, Շնէուրն աւելի ուշ իբրեւ կամաւոր մարտնչել է ֆրանսիական բանակում:

Քաղաքացիական պատերազմում բոլշեւիկների վերջնական յաղթանակից յետոյ հազարաւոր ռուս զինուորականների նման, Շնէուրը եւս վտարանդի է դարձել, մեկնելով Թուրքիա՝ Կէլիպոլի ճամբարը, եւ ապա՝ Բուլղարիա: Թե՛ Թուրքիայում եւ թե՛ Բուլղարիայում նա դասաւանդել է ռուսական բանակի դեռեւս գործող միաւորներում, ինչպէս նաեւ Բուլղարիայի սպաների ճարտարագիտական դպրոցում: Շուտով այդ զինուորական միաւորները ցրուել են: Շնէուրը մեկնել է Բուլղարիայից եւ անցել է Բելգրադ, որտեղ 1922-ին գրի է առել 1917-ի նոյեմբերից մինչեւ 1919-ի դեկտեմբերն ընկած ժամանակաշրջանի իր զինուորական փորձառութիւնը²:

Այնուհետեւ, Շնէուրը հաստատուել է Լիոնում (Ֆրանսիա), որտեղ մի քանի տարի իր ապրուստը վաստակել է իբրեւ կառատան վարիչ: 1929-ին անցել է Հիւսիսային Աֆրիկա՝ Թունիս, իբրեւ Ֆրանսիական գաղութային վարչութեան աշխարհագրական բաժանմունքի անդամ, եւ քարտեզագրի պաշտօնով աշխատել է ճանապարհների եւ

¹ Կարապետեան Մ.Լ., Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի կազմաւորումը (1918–1920 թթ.), «Հայկական բանակ», Ե., 1995, թ. 5–6, էջ 18:

² Կայալովը հրատարակել է Սարդարապատի ճակատամարտին վերաբերող այդ անտիպ նոթերի չորս էջերի լուսանկարը՝ տալով նաեւ դրանց անգլերէն թարգմանութիւնը (տե՛ս Kayaloff, The Battle of Sardarabad, էջ 40–44, 171–181):

կամուրջների բաժանմունքում: Թունիսում ապրել է աւելի քան քառորդ դար, ուր նուիրուել է բնագիտութեանը, յատկապէս՝ այդ երկրի թեփուկաթելաւորների (Lepidopter) ուսումնասիրութեանը: Շնէուրի հետաքրքրութիւնը միջատների հանդէպ նոր չէր. տակաւին մանկութեան եւ երիտասարդութեան տարիքին Շուէյցարիա եւ Գերմանիա կատարած ուղեւորութիւնների ժամանակ նա հետաքրքրուել է թիթեռներով: Կազմել է մի հսկայական հաւաքածոյ եւ յայտնաբերել է տարբեր թիթեռների տեսակներ, որոնցից եօթը կոչուում են իր անունով: 1934–1937-ին գերմաներէնով (Schneeur ստորագրութեամբ) վեց գիտական յօդուած է հրատարակել գերմանական հանդէսներում, այնուհետեւ անցել է Ֆրանսերէնի (Chnéour տառադարձութեամբ)՝ լոյս ընծայելով 14 յօդուած, զիսաւորաբար՝ Թունիսի հանդէսներում (1942–1963)¹: Իր միջատաբանական եւ սողունաբանական աշխատութիւնները երբեմն գրել է այլ ռուս տարագիրների՝ նախկին եկեղեցական գործիչ եւ երկրաչափ Նիկոլայ Շպակովսկիի (1903–?) եւ նոյնպէս Թունիսում հաստատուած մէկ այլ բարեկամի ու գործընկերոջ՝ նախկին ծովային սպայ Վլադիմիր Շումովիչի (1897–1960) հեղինակակցութեամբ:

Թունիսի անկախութեան հռչակումից յետոյ (1956) Շնէուրն ստիպուած մեկնել է երկրից ու գաղթել Միացեալ Նահանգներ, ուր նախ ապրել է Նիւ Եորքի շրջանում, այնուհետեւ տեղափոխուել է Կալիֆորնիա: 1942-ից եղել է Ֆրանսիայի Միջատաբանական ընկերութեան (Société entomologique) անդամ, 1964-ից՝ Ամերիկայի Թեփուկաթելաւորների ընկերութեան (Lepidopterist Society) անդամ: ԱՄՆ բերած իր հաւաքածուն նուիրել է Բնութեան պատմութեան ամերիկեան թանգարանին (Նիւ Եորք) եւ Քալիֆորնիայի Գիտութիւնների ակադեմիային:

Կեանքի վերջալոյսին, Շնէուրն անդամակցել է Առաջին աշխարհամարտի ռուս վետերանների ընկերութեանը, 1963–1968-ին լոյս է ընծայել 1918-ի հայ-թուրքական պատերազմի մասին իր յուշերը Լոս Անջելեսի ռուս տարագիրների «Սոզլասիե» («Համաձայնութիւն»)

¹ Տես, օրինակ, Chnéour A., Macrolépidoptères de Tunisie IV – Bombyces. Bulletin de la Société des Sciences Naturelles de Tunisie 8(3–4), 1955, էջ 287–289:

խմորատիպ ամսագրում «Армяне. Турецкая война» («Հայերը. թուրքական պատերազմ» վերնագրով: Ֆրեզնոյի «Ասպարեզ» շաբաթաթերթի խմբագիր Անդրե Ամուրեանը (Անդրե Տէր-Օհանեան, 1899–1980) հայերէն է թարգմանել Շնէուրի վկայութիւնը 1918-ի մարտ-մայիսի ռազմական իրադարձութիւնների մասին (լոյս է տեսել «Ասպարեզում»՝ «Հայ-թրքական պատերազմը» ընդհանուր խորագրով, 1967-ի 19 մայիսից մինչեւ յունիսի 13-ը): Այս թարգմանութիւնը Հ.Յ. Դաշնակցութեան Կալիֆորնիայի Կենտրոնական Կոմիտէի հրատարակութեամբ 1967-ին լոյս է ընծայուել առանձին գրքոյկով: Գրքի հրատարակութիւնից յետոյ Ամուրեանը թարգմանել եւ «Ասպարեզում» հրատարակել է եւս երկու հատուած Շնէուրի՝ «Սոզլասիէ»-ում տպագրուած յուշերից¹:

Ինչպէս պարզուում է Ամուրեանի առաջաբանից ու վերջաբանից², թարգմանութիւնը կատարուել էր՝ հսկանառելու խորհրդահայ պատմաբան Յարութիւն Թուրշեանի (1900–1978) «Սարդարապատի հերոսամարտը» (1965) գրքի առաջին հրատարակութեան «առանց պարագլուխների (դաշնակցական) սոսկ ժողովրդական հերոսամարտի»³ վարկածին, որը 1960-ական թուականներից լայն տարածում պիտի գտներ խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ: Թուրշեանը, որ ընդարձակօրէն մէջբերել է ճակատամարտին վերաբերող Շնէուրի յուշը իր գրքի երկրորդ հրատարակութեան մէջ⁴, նաեւ փորձել է Ամուրեանի քննադատութիւնը հերքել՝ իբրեւ փաստ բերելով ռուս զինուորականի անցողակի նախադասութիւնը Բաթումի դաշնագրի վերաբերեալ. «Դժբախտաբար հայ ներկայացուցիչները Բաթումի խաղաղութեան ժո-

¹ Տե՛ս Հայաստանի ճակատների վրայ (Սարդարապատի հերոսամարտից յետոյ), գրեց՝ գնդապետ Ալեքսանդր Կ. Շնէուր (մասնակցողի յուշեր), «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 11, 14, 18.06.1968:

² Ըստ Կայալովի՝ Շնէուրն իրագել չէր Ամուրեանի գրութիւնների բովանդակութեանը եւ ոչ էլ, թէ իր յուշերի ո՞ր հատուածներն էին թարգմանուել հայերէն (Kayaloff, The Battle of Sardarabad, p. 40):

³ Յարութիւնեան Ս. Յ., Սարդարապատի հերոսամարտը. պատմական փաստի ընկալումը ժամանակի հոլովոյթում, «Հայկական բանակ», 1998, թ. 2, էջ 41: Թուրշեանի հատորի մանրամասն քննադատութիւնը տե՛ս մայիսեան օրերին Արամ Մանուկեանի գործակից Արշալոյս Աստուածատրեանի (1883–1973) հատորում Ա. Աստուածատրեան, Սարդարապատի պատմաշինարարութիւնը, Պէյրութ, 1966:

⁴ Թուրշեան Յ., Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 154–156:

դովին լուր չունեին հացերի փայլուն յաղթանակի մասին, Սարդարապատի տակ, ապա թէ ոչ խաղաղության պայմանները թելթել կը լինէին Հայաստանի համար»¹:

Ըստ Թուրշեանի, «թուրքերի սուջեւ գէնքն սրդէն վայր դրած դաշնակցականները» լուր չէին կարող ունենալ «իրենցից անկախ մղուած ճակատամարտի եւ տարած յաղթանակի մասին»²: Մարտերի ճակատագրական պահերի յաջողութիւնները կամ դրուստանքի արժանի երեւոյթները բոլշեւիկ նշանաւոր անձանոթներին վերագրող պատմաբանը³, անշուշտ, պիտի անտեսէր այն իրողութիւնը, որ մայիսի 28-ին թուրքական վերջնագրի ծանրագոյն պայմանների եւ յունիսի 4-ին ստորագրուած ծանր դաշնագրի միջեւ առկայ տարբերութիւնը այդ մարտերի հետեւանքն էր: Ինչպէս գրել է Հ.Յ. Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրոյի «Հորիզոն» օրաթերթը Թիֆլիսում յունիսի 4-ի խմբագրականով, «եւ դարձեալ փա՛ռք վերջին հերոս մարտիկներին, որոնց յաղթութիւնները անտարակոյս դիւրացրին հաշտութեան գործը եւ հնարաւոր չափով մեղմացրին նախկին ուլտիմատումի ծանր պայմանները»⁴:

90-ամեայ տարիքում, Ալեքսանդր Շնէուրը, այդ մեղմ ու նրբագգաց մարդը, որ փրկուել էր համաշխարհային պատերազմից, Սան Ֆրանցիսկոյի իր տան շէմին անգթօրէն ծեծուել է մի փողոցայինի կողմից, ինչի պատճառով կեանքի վերջին երեք տարիները անց է կացրել ծերանոց-հիւանդանոցում: Այնտեղ էլ Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակից եւ ականատես Շնէուրը իր մահկանացուն կնքել է երկարատեւ հիւանդութիւնից յետոյ, 1977-ի սեպտեմբեր 16-ին, 93 տարեկանում: Թաղուել է Սան Ֆրանցիսկոյի Քոլմէ արուար-

¹ Շնէուր Ա., Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 43: «Հարկ է նշել, որ մայիսի վերջին եւ յունիսի սկզբին ընթացող ռազմական գործողութիւնների եւ սրտաքին աշխարհի հետ Հայաստանի կապի կտրուածութեան հետեւանքով Բաթումում գտնուող հայ պատուիրակութիւնն ու Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը քաւարար տեղեկութիւններ չունէին Հայաստանի, հայկական գործերի փինակի եւ ռազմական գործողութիւնների ընթացքի մասին եւ որոշ տեղեկութիւններ առաջինը թուրքերից էին իմանում» (Հայոց պատմութիւն, հատոր IV, գիրք I, նորագոյն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Ե., 2010, էջ 24):

² Թուրշեան Յ., Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 197:

³ Տէս անդ, էջ 146 (Սարդարապատ) եւ 180 (Բաշ-Ապարան):

⁴ Հաշտութիւնը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 4.06.1918:

ձանում գտնուող սերբական գերեզմանատանը: Նրա անունը, պարա-
դոքսալ կերպով, անմահացել է մի կողմից բազմաթիւ թիթեռների եւ
օձերի գիտական անուանումների, միւս կողմից՝ Հայաստանի առա-
ջին Հանրապետութեան պատմութեան մէջ:

Վերջում յիշենք, որ Ալեքսանդր Շնեուրի անունը մուտք է գործել
նաեւ հայ գեղարուեստական գրականութիւն: Բանաստեղծ Երուանդ
Պետրոսեանի «Սարդարապատ» վիպերգում ասւում է՝

*Եւ բոլորիդ սրտպէս, եւ բոլորիդ մէկ, մէկ,
Փահր ու պատիւ, բորո՛ր սյրագգիներ,
Շքանախացի Մորեղ եւ յոյն Սակկիարի,
Լոթարինգցի Շնեուր հայանովը...
Դուք վարձկաններ չէիք, այլ՝ ստպետներ խիզախ,
Յանուն մարդկայնութեան սեղմած բռունցքը ձեր՝.....*

ԵՂԻԿ ԾԵՐԵԾՅԱՆ
(Լիբանան)

ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԴԵՐԸ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ ՄԷՉ

1918 մայիսեան յաղթանակները կերտողներու անուններուն
շարքին իր ուրոյն տեղն ունի նաեւ Պանդուխտ: Իսկական անունով
Միքայէլ Սերեան (յիշուած է նաեւ Սեֆերեան եւ Սաֆարեան), ծնած
է Մշոյ Դաշտի 83 տուն² հաշուող հայկական Յունան գիւղը, 1884-
ին³: Տարրական կրթութենէ մը ետք, երիտասարդութեան սեմին կը
միանայ Սասնոյ ֆետայական շարժման եւ կ'ըլլայ Անդրանիկի

¹ Պետրոսեան Ե., Սարդարապատ, Ե., 2018, էջ 13:

² Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, Բ. տպ., Անթիլիաս, 2013, էջ 15:

³ Գալստեան Ն., Հայ Մը (Դերճանի Հերոսը), Երևան, 1991, էջ 36: Երկար տա-
րիներ մենք փնտռած ենք Պանդուխտի ծննդեան թուականը. սա միակ աղբիւրն է
ուր հանդիպած ենք այդ թուականին. ուստի կ'ապաւինինք անոր:

վատահեղիններեն: Կը մեկնի Անդրկովկաս եւ կը մասնակցի հայ-թաթարական կռիւներուն, ուր հռչակ կը ստանայ որպէս քաջ ֆետայի:

Պանոսիստ

1906-ին, «հայդուկային կեանքին վարժ Անդրանիկի 20 զինուորներուն»¹ յատկացուած խումբին հետ, Պանդուխտ կը դրկուի Պուլկարիա ու միամեայ զինուորական կրթութիւն կը ստանայ ՀՅԴ-ի ջանքերով Պուլկարիոյ կառավարութեան կողմէ բացուած զինուորական վարժարանին մէջ: 1907-ին զինուորական վարժարանի աշխատանքներուն մասին գրուած զեկուցագիրի մը մէջ, Պանդուխտ կը բնութագրուի որպէս ապագային խմբապետ (զինուորական միաւորի առաջնորդ) ըլլալու յատկանիշները ունեցող, խոստմնալից աշակերտ մը. սա Պանդուխտի ապագային մասին դիպուկ կանխատեսում մըն էր²:

1907 թ.-ին դուրս գալով ՀՅ Դաշնակցութեան շարքերէն կը միանայ ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութեան:

Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք կը մեկնի Կ.Պոլիս եւ կը նշանակուի Նիկոմիդիոյ շրջանի կուսակցական գործիչ: Անոր ջանքերով շրջանին մէջ կը գործէ թատերախումբ³ եւ կը բացուի գրադարան⁴: Մինչ Պանդուխտ կը գտնուէր Ատաբազար, տեղի կ'ունենայ հակասահմանադրական յեղաշրջումը եւ Ատանայի Աղէտը: Ատաբազարի հայութիւնը եւս սահմանադրական ուժերուն կու տայ կամաւոր երիտասարդներ, որոնց մարզումին կողքին, Պանդուխտ զանոնք կ'օժտէ իր կողմէ պատրաստուած ռումբերով: 1915 թ.-ին այս ռումբերը կը յայտնաբերուին եւ թրքական իշխանութիւնները կը

¹ ՀՅԴ Պարանեան Կ.Կ.ի նամակը Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին Չինուորական Վարժարանի Մասին. Ֆիլիպլ: 16 Օգոստոս 1906, Նիւթըր Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Երուանդ Փամպուքեան խմբ., Ե. հտ., Պէյրութ, 2007, էջ 375:

² Սերասուցի Մուրատի (Խրիմեան) եւ Ժիրայր Բարթողի (Բարթող Չօբեան) զեկուցագիրը ՀՅԴ Արեւմտեան Պիւրոյին, զինուորական վարժարանին մասին, ՀՅԴ արխիւ, թղթածրար 1179, փաստաթուղթ 157:

³ Թերզեան Մ., Մարտական Շքեղ Ցերեկոյթ Ատապազարի Մէջ, «Երիտասարդ Հայաստան», (արտատպուած Կ.Պոլսոյ «Կոհակ»էն), 9 Յունիս 1909:

⁴ Բեաթիպ, Նիկոմիդիա – 24 Մայիս 1909, «Երիտասարդ Հայաստան», 16 Յունիս 1909:

փորձեն զանոնք վերագրել խափանարարական նպատակներու. այս պատճառով Պանդուխտի անունը երկարօրէն կը հռովմուի թրքական պատերազմական ատեանին կողմէ¹:

1909 թ. յուլիսին, խորհրդական պատգամաւորի հանգամանգով կը մասնակցի ՄԴՀԿ Կ.Պոլսոյ Չ. Համագումարին, ուր իր ելոյթին մէջ կը շեշտէ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութիւնը մտահան չընելու եւ այդ միջոցները «կատարելագործելու» գաղափարը²:

1909 թ. հոկտեմբերին կ'արտագաղթէ ԱՄՆ: Անմիջապէս կը նշանակուի ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութեան շրջուն գործիչ: Իր այս պաշտօնով կ'այցելէ Ամերիկայի եւ Գանատայի մեծ ու փոքր հայաշատ քաղաքները եւ կազմակերպչական աշխատանքներու կողքին կ'ունենայ հրապարակային ելոյթներ, ուր անոր շօշափած նիւթերը կը վկայեն, որ Պանդուխտ մեծապէս հոգ տարած է իր ինքնագարգացման:

Այդ շրջանին ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներուն մէջ կը գործէին «հայ զինավարժական խումբեր»: Պետական արտօնութեամբ գործող այս խումբերը նման էին սկաուտական խումբերու, այն տարբերութեամբ, որ ասոնք բանակային սպայի մը հսկողութեան տակ իրաւունք ունէին կատարելու զինավարժութիւններ եւ նշանառութիւն: Հայ կուսակցութիւններն իրենց հովանաւորութեան տակ կ'ունենան այդպիսի զինավարժական խումբեր³: Պանդուխտ մօտէն կը հետեւի հնչակեան զինավարժական խումբերուն գործունէութեան եւ իր մարտական փորձն ու հմտութիւնը կ'աւելցնէ անոնց ստացած զինուորական գիտելիքներուն: Ան նաեւ իր ելոյթներուն ընթացքին «կոչ կ'ընէ ժողովուրդին որ, զինավարժութիւն սովորին եւ ոյժ տան ինքնապաշտպանութեան վեհ գործին»⁴: Այս նպատակին համար ան

¹ Տե՛ս Ճերեճեան Ե., Պանդուխտ, Պէյրութ, 2018, «Մատենաշար Հրասիրտները թիւ 3», էջ 68–86:

² Արձանագրութիւն ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութեան Չ. Ընդի. Պատգամ. Ժողովի. Կ.Պոլիս, 1909: Հնչ. արխիւ:

³ Տե՛ս Լօրէնս, Ռուբինեանց Չինավարժական Խումբ, «Երիտասարդ Հայաստան», 7 Սեպտեմբեր 1906, Կրէնիթ Սիթի – ՀՅԴ «Կայծակ» Չինախումբը», «Հայրենիք», 21 Սեպտեմբեր 1907, Ամերիկահայ Չինավարժական Ընկերակցութիւնները, «Զայն Հայրենեաց», 1908 Մարտ 20/2 Ապրիլ:

⁴ Ղարիպ, Հնչակեան Հրապարակային Ժողովներ, «Երիտասարդ Հայաստան», 23 Մարտ 1910:

նաեւ կը հրատարակէ «Ինքնապաշտպանութեան Համար» խորագրով տետրակ մը, «որուն մէջ կը խօսէր ինքնապաշտպանութեան պլանային կերպերու, ինչպէս եւ ձեռնառումքի պատրաստութեան մասին»¹:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմի նախօրեակին Պանդուխտ կը դառնայ կամաւորական շարժման ջատագովներէն եւ եռանդուն կազմակերպիչներէն: Ան կամաւորական շարժումը կ'արդարացնէ գտնելով, որ «այն ժողովուրդները որոնց մէջ կը պակսի հասարակական նախաձեռնութեան ոգին, որոնք զուրկ են ազատութեան իտեալներէն, դատապարտուած են անհետանալու ազգերու շարքէն»²: Կարճ ժամանակ անց, իր շուրջ համախմբուած կամաւորներու ստուար խումբով մը, առաջինը կը մեկնի կովկասեան ռազմաճակատ, ուր կը հասնի 1915 թ. յունուար 30-ին³: Կարսի մէջ Պանդուխտ իր շուրջ համախմբուած 350 հոգինոց խումբով⁴ կը միանայ կամաւորական 6-րդ գունդին, որ կը գործէր Ազգ. Բիւրոյէն անկախ, զօր. Եռնդենիչի 17 Յունուար 1915 թ.-ի հրամանագրով Հնչակեան Կուսակցութեան տրուած կամաւորական գունդեր ունենալու արտօնութեան համաձայն⁵: Կամաւորական 6-րդ գունդը կը մտնէ զօր. Բարաթովի Կովկասեան Առաջին Բանակի կազմին մէջ եւ կը կռուի Էրզրումի ճակատին վրայ: Պանդուխտ կը նշանակուի գունդին փոխհրամանատար եւ կը մասնակցի գունդի բոլոր կռիւներուն, որոնց փառապատկը կ'ըլլայ Էրզրումի գրաւումը: Հրամանատար Գրիգոր Աւշարեանի նախատակութենէն եւ անոր փոխարինած Հայկ Բժշկեանի վիրաւորուելէն ետք, կը ստանձնէ հրամանատարի պաշտօնը:

13 Մարտ 1916 թ.-ին հայկական կամաւորական գունդերը կը վերածուին հրաձգային գումարտակներու. 6-րդ գունդը կը դառնայ

¹ Նուրիան Ս., Ընկ. Մ. Պանդուխտ, «Արարատ», 11 Յունիս 1951: (Մեր բոլոր փնտռողները գտնելու համար այդ «տետրակ»էն օրինակ մը, մնացին ապարդիւն):

² Շանթ, Ս.Դ. Հնչ. Հրապ. Ժողովներ, «Երիտասարդ Հայաստան», 20 Հոկտեմբեր 1914:

³ Թիւրքական Պատերազմը եւ Հայերը, «Մշակ», 3 Փետրուար 1915:

⁴ Հայոց Պատմութիւն – Նոր ժամանակաշրջան, Գ. հտ., գիրք 2, Ե., 2015, էջ 469:

⁵ Армяне в Первой мировой войне (1914–1918 гг.), гл. ред. А. Вирабян, М., 2014, с. 62–63.

գնդ. Բեժանբէկովի հրամանատարութեան տակ գործող հրաձգային Ա. գումարտակի կարեւոր բաղկացուցիչներէն մէկը¹: Պանդուխտ, կամաւորական գունդերու հրամանատարներէն միակը ըլլալով, իր զինուորական ծառայութիւնը կը շարունակէ գումարտակի կազմին մէջ². կը ստանայ զաւիթթանի աստիճան³: Կը մասնակցի Երզնկայի եւ Բաքերդի գրաւման մարտերուն:

Դեկտեմբեր 1917 թ.-ին Պանդուխտ կը միանայ զօր. Անդրանիկի զլխաւորած Հայաստանի Երկրապահ Չօրամասին, որուն առաջադրանք կը տրուի թրքական յառաջխաղացքը կասեցնել Էրզրումի առջեւ: Հայաստանի ազգային արխիւին մէջ կը պահպանուին այդ օրերուն Անդրանիկի եւ Պանդուխտի միջեւ փոխանակուած շուրջ 30 հեռագիրներ, որոնց մէջ Անդրանիկ իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ Պանդուխտի ծաւալած դրական գործունէութեան⁴: Իրենց յուշագրութիւններուն մէջ այդ կը վկայեն նաեւ դէպքերուն մասնակից ակաւնատեսները⁵:

Էրզրումի անկումէն ետք (Փետրուար 27/12 Մարտ) զօր. Անդրանիկ կը հրաժարի Երկրապահ զօրամասի հրամանատարի պարտականութենէն: Չօրամասի արեւմտահայ հայդուկապետերը, որոնց շարքին Պանդուխտ, իրենց խումբերով կը միացունին զօր. Արեշէի զօրաշոկատին, որուն առաջադրանք կը տրուի պաշտպանել Սարիղամիշը: Պանդուխտին բաժին կ'իյնայ պահել Օլթի-Բարթոլզ յառաջապահ գիծը: Թրքական յարձակողականին դիմաց հայկական ուժերը կը նահանջեն եւ 23 Մարտին Սարիղամիշ կը գրաւուի: Պանդուխտ նուիրումով կը կատարէ իր վրայ դրուած պարտականութիւնը եւ կը պարգեւատրուի Գեորգեան Խաչ շքանշանով:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1168, ց. 1, գ. 315, թ. 223–224: Նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 1168, ց. 1, գ. 315, թ. 229:

² Նազարեան Ա., Հայկական Չօրամասերի Կազմաւորումը Կովկասեան Ճակատում (1914–1918) Թուականներին, Ե., 1999, էջ 72:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1168, ց. 1, գ. 315, թ. 229:

⁴ Տէ'ս Զէրէճեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 163–172:

⁵ Տէ'ս Թորոպկեց Վ., (Արսէն Մարմարեան), Չօր. Անդրանիկ եւ Իր Պատերազմները, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 307–308: Փափագեան Ե., Չօրավար Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը 1914–1917, Պոսթոն, 1924, էջ 77: Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի, Գ.Ահարոնեանի խմբ., Պէյրութ, 1965: Թիւթիւնճեան Լ., Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը, էջ 814:

Ալեքսանդրապոլի մէջ Պանդուխտ կը միանայ զօր. Անդրանիկի կազմած նոր զօրաջոկատին՝ Հայկական Առանձին Հարուածող Չօրամասին եւ անոր հետ կը բռնէ Լոռիի բարձունքները տանող ճամբան: Չօրաբանակին ընկերացող գաղթական բազմութիւնը թրքական բանակին կողմէ կ'ենթարկուի յարձակումներու: Պանդուխտ պարտականութիւն կը ստանձնէ բռնել Կիւլլի Պուլաղի բարձունքները եւ ապահովել գաղթական բազմութեան թիկունքը թշնամիի յարձակումներէն: Ան Չօրամասի յետագայ երթին մաս չի կազմեր: Այս խզումը կրնայ զուտ զինուորական պատճառներով եղած ըլլալ. բացառուած չէ նաեւ, որ Պանդուխտ չհամոզուի ծանր վտանգի մէջ գտնուող հայրենիքի սահմաններէն հեռանալու գաղափարին: Յամենայն դէպս, ինչ ալ ըլլայ այդ պատճառը, Պանդուխտին հոն մնալը կ'ունենայ շատ դրական հետեւանք. որովհետեւ, այդ պահէն կը սկսի Պանդուխտի սարդարապատեան օրագրութիւնը, որ կարելի է բաժնել երեք հանգրուաններու.- ա. Շիրակի գիւղացութեան ինքնապաշտպանութեան կազմակերպում, բ. Թրքական բանակի թիկունքէն հարուած ու Չիմնի Ղըռ եւ Թուլքի Թափա բարձունքներուն գրաւում, գ. Թրքական բանակներուն հետապնդում Արփաչայէն անդին:

Ալեքսանդրապոլի գրաւումէն ետք, Արարատեան դաշտ ներխուժող թրքական բանակին դէմ ինքնապաշտպանական առաջին մարտերը կը մղեն Շիրակի գիւղացիները, հիմնականին մէջ Սոգիւլուի (Սառնաղբիւր) եւ շրջակայ Տաշղալէ (Քարաբերդ), Մուլկէօքչա (Մարալիկ), Շիրվանջուղ (Լեռնակերտ) գիւղերու բնակիչները, ուր տեղակայուած էին նաեւ մեծաթիւ գաղթականներ: 16-22 մայիսին, Շիրակի դաշտի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպողներու շարքին կը յիշատակուի Պանդուխտի անունը: Այս հարցի լաւ գիտակներէն ակադ. Հենրիկ Մելիքեան կը պնդէ. «Պատմական նյութերի հայտնաբերումը, դրանց նորոյի, անկողմնակալ մեկնաբանումն ու գնահատումը մեզ հանգեցրել է այն հետեւութեան, որ 1918 թ. մայիսին Շիրվանջուղ-Սոգիւլու-Տաշղալա պաշտպանական գծի ստեղծումը, Սոգիւլուում ու դրա շրջակա լեռներում Սասունից, Մուշից, Խնուսից, Ալաշկերտից, Բասենից այստեղ հասած Շիրակի, Արագածոտնի գյուղերում ապաստանած մի քանի տասնեակ հազար

փախստականների ու տեղական բնակչության գոյապայքարի ոգին, գլխավոր կազմակերպիչը՝ Պանդուխտն էր՝ Միքայել Սեֆերյանը»¹։ Ինքնապաշտպանական այս մարտերուն ընթացքին բնակչությունը, գաղթականները ու ապա նաեւ կռուող ուժերը կ'ապաստանին շրջակայ լեռները։

Շարունակելով իր յառաջխաղացքը, թրքական բանակը 21 մայիսին, առանց լուրջ ընդհարումի կը գրաւէ Մարդարապատ կայարանը։ Պանդուխտ իր գունդով կը մնայ թրքական բանակի թիկունքին՝ Արագածի հիւսիսային լանջերուն։ Այս պարագան զօր. Սիլիկեանի կողմէ նկատի կ'առնուի եւ այդ տեղ կը գտնէ բանակի մարտավարական յատակագիծին վրայ՝ որուն մասին յստակօրէն կը յուշագրէ սպայ Մանասէ Մանասէրեան²։

Մայիս 22-ի առաւօտեան հայկական բանակը կ'անցնի հակա-յարձակման եւ ուժգին կը հարուածէ Ղամշուի (Եղեգնուտ) շրջակայքը գտնուող թրքական բանակին։ Կողքի եւ Թալինի ուղղութեամբ շարժող Մահապարտներու Գումարտակը կ'ազատագրէ Ուջան եւ Բաշ-Խորաք գիւղերը ու երեկոյեան կը մտնէ Կոշ։ Հայկական բանակը կը վերագրաւէ Մարդարապատի կայարանը։ Թրքական բանակները անկազմակերպ կը նահանջեն 15–20 քմ.։

Այս յաղթանակը բարոյական մեծ վիցք կը հաղորդէ հայ բանակին եւ ժողովուրդին։ Կը փշրուի թրքական բանակներէն անվերջ պարտուելու բարդոյթը։ Միանգամայն կ'այլափոխուի յաջորդական պարտություններու ծանր մղձաւանջին տակ կքած թիկունքը։

Հայկական բանակը նահանջող թրքական բանակին մինչեւ վերջ հալածելու եւ անոր վերադիրքաւորուելու առիթէն գրկելու մարտավարութեան չի դիմեր։ Ան կանգ կ'առնէ։ Ըստ երեւոյթին Երզնկայէն Մարդարապատ հայկական բանակին կրած իրարայաջորդ պարտութիւնները, երբեմն շատ աւելի նպաստաւոր պայմաններու տակ, հրամանատարութեան մօտ նուազագոյնի իջեցուցած էին վճռական որոշումներ առնելու համարձակութիւնը։ Առիթէն օգտուելով թրքա-

¹ 1918 թ. Մայիսեան Գոյապայքարի Պատմութեան Նոր Էջ, Ե., 2005։ Մեյքեան Հ., 1918 Թուականի Շիրակի Մայիսեան Գոյամարտը, էջ 58–59։

² Մանասէրեան Մ., Մարդարապատեան Օրագրութիւն, «Սովետական Գրականութիւն», Մայիս 1968։

կան բանակները կ'ամրանան Արաքս կայարանէն 5-6 քմ. հիւսիս-արեւմուտք, Չիմնի Ղըռ (440-րդ բլուր) եւ Թուլքի Տափա բլուրներուն վրայ:

Մայիս 24-ին թուրքերը, պահեստային ընտիր ուժերով համալրուելէ ետք, կը փորձեն վերատիրանալ իրենց կորսնցուցած դիրքերուն: Հայկական հրետանիին դիպուկ հարուածներուն տակ անոնք կանգ կ'առնեն ու կը վերադառնան իրենց ելման դիրքերը: Մայիս 25-ին հակայարձակում կը կազմակերպէ հայկական բանակը. այս անգամ թուրքերն է որ գերմանական կատարելագործուած գնդացիներով կը խափանեն հրաձգային 5-րդ գումարտակին յարձակումը: Երեկոյեան, գնդ. Դանիէլ Բէկ Փիրումեանի գլխաւորութեամբ, կը մշակուի թրքական բանակը շրջանցելու եւ թիկունքէն հարուածելու մարտավարութեան յատակագիծը:

Այդ ծրագիրին համաձայն, Խզնաուզ գիւղին մէջ գնդ. Կարօ Ղազալաշեանի գլխաւորութեամբ կը կազմուի շրջանցումի գործողութիւնը կատարող զօրագունդը (Խզնաուզի ջոկատ), որուն մէջ կը մտնեն Երզնկայի գումարտակը (անոր կը միացուի Խնուսի գունդէն 59 հոգի), Կոշ գտնուող Մակուի գունդը եւ Սաքիփարիի մարտկոցէն երկու թնդանօթ: Խզնաուզի ջոկատին կռուողներու ընդհանուր թիւին մասին յիշատակում չկայ: Հայկական բանակի կեդրոնական թելը, անընդհատ կրակով իր դիրքերուն մէջ անշարժ պիտի պահէր թրքական բանակը. այդ միջոցին Խզնաուզի ջոկատը անոր ձախ թելէն պիտի կատարէր խորը շրջանցում եւ Մասիսի հիւսիսային լանջերուն վրայ միանալով Պանդուխտի 200 հեծեալներուն, անակնկալ հարուած հասցնէին թրքական բանակի միջնաբերդը դարձած Չիմնի Ղըռ եւ Թուլքի Տափա բարձունքներուն ու գրաւէին զանոնք:

Սարդարապատի ճակատամարտին եւ Խզնաուզի շրջանց գործողութեան մասին դժբախտաբար արխիւային նիւթերը հարուստ չեն: Իսկ այդ մասին անդրադարձող հեղինակներուն եւ յուշագրողներուն մօտ նկատելի են որոշակի հակասութիւններ: Ընդհանուր եզրակացութիւնը սակայն նոյնն է. Սարդարապատի յաղթանակին կերտման մէջ ամենէն կարեւորը եղած է Խզնաուզի շրջանց գործողութիւնը, ուր Պանդուխտ ունեցած է այդքա՛ն վճռորոշ դեր: Այդ մա-

սին իրենց պատմագիրքերուն եւ գրականութեան մէջ անդրադարձած են շատ մը ականաւոր պատմաբաններ եւ գրողներ¹:

Սարդարապատի ճակատամարտի զինուորական տեղաշարժերուն մասին արիւիւային կարեւոր նիւթ է Սարդարապատի Չօրաշուկատի սայալակոյտի պետ, ֆրանսացի ծագումով (Ալզաս-Լօրէնէն) գնդ. Ալեքսանդր Շնէուրի զեկուցագիրը, կազմուած ռուսերէն լեզուով մեքենագիր 5 էջերէ: Շնէուր կը գրէ. «Մայիս 27-ի առտուն թուրքերուն թելը դրկուեցաւ առաջին մարտկոցէն 2 թնդանօթ՝ Իգդիրեան գունդի 6-րդ վաշտի հրաձգային ջոկատին պաշտպանութեան տակ: Այդ թնդանօթները Թալինի ճամբով կ'երթան դէպի հիւսիս եւ կը դիրքաւորուին թիւ 440 բարձունքին դիմաց: Պանդուխտի հեծեալները յառաջ կը շարժին եւ կռիւի կը բռնուին թուրք հեծեալներու հետ: Ժամը 9-ին կը սկսի թնդանօթային նախապատրաստութիւնը. մեր հրետանին կը գործէ: հիւսնալի: Թրքական զնդացիները կը ստիպուին իրենց տեղերը փոխել: Ժամը 14-ի մօտ տեղեկութիւն կը ստացուի, որ Երզնկայի գունդը շրջանցած է թուրքերուն թելը: Առնցմէ աջ, Մակուի գումարտակը յառաջ շարժիլ չէ կրցած. Կալակուտի մօտ ան հանդիպած է թրքական կրակի: Երզնկայի գունդի հրամանատարը յարձակումը ժամանակաւորապէս դադրեցուցած է, մակուցիներուն օգնութեան որկած է 2 վաշտ, մնացած պահեստային ուժերը շարժած են դէպի հարաւ եւ անցած թուրքերուն թիկունքը»²:

Շնէուրի զեկոյցին մէջ նշուած Մակուի գունդին ընդհարումը թրքական բանակին հետ, անոր կանգ առնելը եւ Երզնկայի գումարտակէն երկու վաշտի օգնութեան փութալը անոր, զինուորական փաստ մըն է, որուն կ'անդրադառնան գրեթէ բոլոր հեղինակները³:

¹ Տե՛ս Աղայեան Ծ., Հոկտեմբերը եւ Հայ Ժողովրդի Ազատագրական Պայքարը, Ե., 1982, էջ 141: Աւետիսեան Հ., Հայոց Ազգային Միութեան Յաղթանակը, Ե., 1998, էջ 103–105: Թուրքեան Յ., Սարդարապատի Հերոսամարտը, Ե., 1969, էջ 167–168: Afanacyan S., La Victoire de Sardarabad (Mai 1918), Paris, 1985, p. 40. Դաշտենց Խ., Ռանչպարների Կանչը, Ե., 1984, էջ 397: Ուլուքաբեան Բ., Սարդարապատ, Բ. հտ., Պէյրութ, 1988, էջ 184–185: Մկրտիչեան Յ., Անյայտ Չինուորի Յիշատակարանը, Ա. հ., Ե., 1966, էջ 522–523: Կարայեան Ռ., Փրկութիւն, Ե., 2001, էջ 204–211:

² ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 82, թ. 16–18:

³ Տե՛ս Սարգիսեան Ն., Միրզոյեան Ս., Սարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաբիլիսա, Ե., 1998: Թադէոսեան Ռ., Սարդարապատի Հերոսամարտը – Օրագրութիւն, էջ 180:

Խզնաուզի ջոկատին դիմագրաւած այս լուրջ խոչընդոտը, բնականաբար կը դանդաղեցնէր անոր ճիշտ ժամանակին տեղ հասնիլը եւ կը տկարացնէր անոր հարուածող ուժը:

Ասկէ զատ կար լուրջ դժուարոյթիւն մը եւս, որուն կ'անդրադառնայ Սարդարապատի մասին մենագրութեան հեղինակ Յարութիւն Թուրշեան. անոր համաձայն Կոշ գիւղէն, ուր կը գտնուէր զօրամասը, մինչեւ 440-րդ բլուրի ամենամօտիկ կէտը 35 քմ. է: Զօրամասը պիտի շարժէր շրջանց ճամբով՝ Արագածի ստորին լանջերով. այդպիսով հեռաւորութիւնը պիտի մեծանար հասնելով 45–50 քմ.ի: «Եթէ Հասան Փաշայանի (Կարօ Ղազապաշեան. – Ե.Ճ.) գորամասին, որ հեծելագոր չէր, հաջողվեր անգամ մեկ գիշերվա ընթացքում կտրել այդ մեծ տարածությունը, ապա տեղ հասնելով նա միանգամայն անպետք կլինէր մարտական հաջող գործողության համար»¹- կ'եզրակացնէ հեղինակը:

Հակառակ այս դժուարութիւններուն, Ղազապաշեանի գումարտակն ու Սաքիլիարիի թնդանօթները շեշտակի կը հարուածեն թրքական բանակի թիկունքին, որ կ'իյնայ շփոթի մէջ, կ'երերայ եւ դուրս կու գայ իր դիրքերէն: Հայկական այս ուժերը սակայն չէին կրնար իրենցմէ բարձրադիր գտնուող թրքական դիրքերուն վրայ յարձակում գործել. Մակուի գունդը հասած չէր, Էրզրումի գումարտակը հետիոտն էր եւ անոր հարուածող ուժը նուազած, իսկ թնդանօթները յարձակման ժամանակ բնականաբար պետք է լռէին: Ճիշդ այդ պահուն է որ, Պանդուխտ կը դիմէ վճռական յարձակման եւ 200 հոգինոց թարմ, վրէժխնդիր եւ զինավառ հեծելագունդը սրընթաց սուսերամարտի կը մտնէ շփոթահար թուրք զինուորներուն հետ, որոնք կօզակական հեծելագօրին հետ թրամարտի բռնուելու հանդէպ հինէն նախապաշարում ունէին: Պանդուխտ ցիրուցան կ'ընէ 440-րդ բարձունքին վրայ գտնուող թրքական ուժերը, կը գրաւէ թնդանօթներ եւ գերի կը վերցնէ սպաներ:

Պանդուխտի այս յանդուգն գործողութեան առաջինը կ'անդրադառնայ հայկական բանակի պաշտօնաթերթ «Ռազմիկ»ը, ուր ճակատամարտի մասնակիցներէն Վարազդատ Թոշունեան կը գտնէ,

¹ Թուրշեան Յ., Սարդարապատի Հերոսամարտը, Ե., 1969, էջ 290:

թէ Պանդուխտի այս գործողութենէն ետք, «Սարդարապատի մոտ գլխավոր շղթան առանց մի գնդակ արձակելու եւ առանց մի զոհ տալու մոտեցաւ բլուրին, թուրքերը սարսափած, փախան, թողնելով դիակներ եւ բազմաթիւ վիրավորներ...»¹: Խզնաուզի ջոկատին շրջանց գործողութիւնը եւ Պանդուխտի վճռական հարուածը իրենց տեղը կը գտնեն նաեւ ճակատամարտը մեկնաբանող վաւերական, մասնագիտական, զինուորական քարտէսներուն վրայ. ասոնց շարքին կարելի է յիշել անուանի գեղանկարիչ Յակոբ Գոնոյեանի երեք քարտէսները² (կը ցուցադրուին Սարդարապատի թանգարանին մէջ) եւ Հայաստանի պաշտպանութեան նախարարութեան պատրաստած քարտէսը³:

Պանդուխտի դերը Սարդարապատի ճակատամարտին մէջ այսօր քանով չ'աւարտիր. զօր Շնէուր շարունակելով իր զեկուցագիրը կը գրէ, թէ Պանդուխտ կը հալածէ հապճեպ փախչող թուրք զինուորները. «Պանդուխտի ջանքերով կը կազմակերպուի 1000 հոգինոց փարթիզանական ջոկատ: Թուրքերը կ'իյնան խուճապի մէջ: Անոնց գումարտակները կ'անցնին Արփաչայի արեւմտեան ափը: Թրքական ջոկատներուն միջեւ կապը կը կտրուի եւ անոնք կը զրկուին ուտելիքէն եւ ջուրէն: Մայիս 28-ին Սարդարապատի ջոկատի զօրամասերը կը գրաւեն Կարա-Պուրունը, Ներքին եւ Վերին Թալինը»⁴:

Պէտք չէ զարմանալ այն երեւոյթէն, թէ կռիւի ամենէն տաք պահուն, թրքական ուժերը հալածելու յարաշարժ վիճակին մէջ գտնուող Պանդուխտ ինչպէ՛ս կը յաջողի կազմել 1000 հոգինոց փարթիզանական խումբ: Այդ փարթիզանները լեռները ապաստանած Շիրակի ինքնապաշտպանութեան մարտիկներն էին, որոնք ծանօթ էին Պանդուխտին ու կը վստահէին անոր: Պանդուխտ փարթիզանական խումբ կազմելու համար յաւելեալ ճիգ չի գործադրէր. այդ կը կատարուի ինքնաբերաբար, յաղթանակի եւ վրէժխնդրութեան ինքնամո-

¹ Նոյն տեղում, էջ 291:

² «Սովետական Հայաստան» (ամսաթերթ), Մայիս 1987. «Հայկական Բանակ», 1996 թիւ 2:

³ Տե՛ս Սարգիսեան Ն., Միրզոյեան Ս., Սարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաբիխա, Ե., 1998:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 82, թ. 16-18:

ռաց մղումի մը որպէս արդիւնը¹: Պանդուխտի շուրջ հաւաքուած զինուորական այս ուժը, կազմուած տեղանքին ու ճամբաներուն քաջածանօթ շիրակցիներէ եւ զինավառ մշեցիներէ, կը վերածուի խուճապահար նահանջող թուրք ասկարները պատուհասող անսանձահարելի յորձանքի մը, որ կը զրկէ զանոնք վերադասաւորուելու եւ վերադիրքաւորուելու հնարաւորութենէն:

Պաթումի դաշնագիրէն ետք, որուն հանդէպ Պանդուխտ կ'ունենայ դժգոհ կեցուածք², Հայաստան-Թուրքիա սահմանագիծը կը ստանայ յարաբերաբար խաղաղ տեսք: Հայ ժողովուրդի գոյամարտը կը տեղափոխուի Ղարաբաղ-Չանգեզուր լեռնաշխարհի, ուր թրքական բանակի ստորաբաժանումներն ու տեղական թաթարական ուժերը կը փորձեն զենքի ուժով հայաթափել լեռնաշխարհը եւ զայն կցել Ազրայէճանին: Պանդուխտին անյարիր էր մնալ ձեռնածալ: Հոկտեմբերին, զինակիցներու փոքրաթիւ խումբով մը կը բարձրանայ Չանգեզուր ու կը վերամիանայ Անդրանիկին: Ամփոփապէս կը նշանակուի Առանձին Հարուածող Չօրամասի եւ տեղական ինքնապաշտպանական ջոկատներու հրամանատարներէն: Կարճ ժամանակ մը Ղափան հաստատուելէ ետք, կը տեղափոխուի Մեղրի՝ որուն վիճակը օրաուր կը ծանրանար:

Նոյեմբերին Անդրանիկ կը շարժի դէպի Ղարաբաղ ու ծանր մարտեր կը մղէ Չաբուղ, Հազարոյ գետերուն շուրջ եւ Մարքիզ լեռան վրայ: Պայքարի փորձով հարուստ Պանդուխտ լաւապէս կ'ըմբռնէ, որ եթէ Անդրանիկ աւելի մխրճուի Ղարաբաղի խորքը եւ կապուած մնայ այդտեղի զինուորական իրադարձութիւններուն կամ զինուորական ձախողութիւններու հանդիպի, Չանգեզուրի համար ինչպիսի վտանգ կրնային դառնալ թաթարական զինեալ զիւղերը: Ռազմական նախաձեռնութիւնը իր ձեռքը վերձնելով, Պանդուխտ արագ յարձակողականներով մէկը միւսի ետեւէն կը չեզոքացնէ ու կը վտանգագերծէ հարաւային Չանգեզուրի թաթարական ուրջը զինուած զիւղեր³:

¹ Ա-Դօ (Յովհաննէս Տէր Մարտիրոսեան) - Հայութեան Երկունքը, Ս. Գալստեանի խմբ., Ե., 2014, էջ 356:

² Դաշտենց Խ., Ռանչապրների Կանչը, Ե., 1984, էջ 398:

³ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 51, թ. 7, նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 51, թ. 9-11:

Այն պահուն երբ Պաքու տեղակայուած անգլիական բանակի հրամանատար գոր. Թոմսոնի պատուիրակները կը համոզեն Անդրանիկը դադրեցնել պատերազմը, Պանդուխտ Կենվազի ազատագրութեան համար վճռական գործողութիւններու դիմած էր: Ան անպատասխան կը ձգէ: Անդրանիկի հրահանգները ու կը շարունակէ իր մարտական գործունէութիւնը¹: Սակայն ի վերջոյ ան եւս կ'ենթարկուի Անդրանիկին ու իր հնազանդութիւնը կը յայտնէ²:

Զինական պայքարը դադրեցնելէ ետք, մարտերէն յոգնած ու վիրաւոր, նաեւ նեղսրտած իր զինուորական նախաձեռնութիւններուն առջեւ դրուած արգելքներէն՝ Պանդուխտին համար Չանգեզուրի լեռներուն վրայ ընելիք բան մը չի մնար: Փետրուար 1919-ին, զինակիցներու փոքր խումբով մը կը վերադառնայ Երեւան³ ու ապա սահմանամերձ Սարիղամիշ՝ «աչքը Մուշի Ճանապարհին»⁴:

1920-ի սկիզբը Պանդուխտ կը վարակուի տիֆով ու կը մահանայ 36 տարեկան հասակին: Կը թաղուի Կարսի հայոց գերեզմանատունը:

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

(Հայաստան)

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ՇԱՐՔՈՒՄ

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ընթացքը և հաջորդած դեպքերի օրյեկտիվ գնահատելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ դրան նախորդած իրադարձություններին, որոնք բախտորոշ ազդեցություն ունեցան ճակատամարտի ելքի վրա:

¹ Սիմոնեան Հ., Անդրանիկի Ժամանակը, Բ. հ., Ե., 1996, էջ 465:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թ. 19:

³ Հայկական Կեանք – Ղարաբաղի Կռիւներից, «Երիտասարդ Հայաստան», 13 Սեպտեմբեր 1919:

⁴ Դաշտենց Խ., նշվ. աշխ., էջ 420:

Ճակատամարտից առաջ Ղարաքիլիսայում կային Կարսից տեղափոխված 3000 թուրք զերիներ, որոնց ճակատագրի հետ կապված Նազարբեկյանը 1918 թ. մայիսի 18-ին դիմում է Ազգային խորհրդին, զգուշացնելով, որ նրանք կարող են առիթ հանդիսանալ թուրքերի հարձակման համար¹։ Ակնհայտ է սակայն, որ հայկական կողմի զգուշավորություններից անկախ, թուրքերն առաջ շարժվելու առիթ ամեն դեպքում կգտնեին։ Այդպես էլ պատասխան չստանալով, հայկական հրամանատարությունը Ղշլաղի մոտ բաց դաշտում ազատ է արձակում ռազմագերի ասկյարներին՝ որպես «նվեր» հարձակվող թուրքերին։ Չնայած շտաբի և զորքի հեռանալուն, երկու ամբողջ օր թուրք զերիները, մնալով առանց պահապանների, ի վերջո, հեռացան²։ Տարկուսանք է առաջացնում այն, որ զերիները փոխադրվել էին Կարսից Ղշլաղ, որպեսզի հետո ազատ արձակվեն։ Բնականաբար, այս ասկյարներով Էսադ փաշան անմիջապես ավելացրեց իր զորքերի թվաքանակը։ Էլ չենք խոսում այն մասին, որ այդ ռազմագերիները քաջատեղյակ էին տեղանքից և հայական զորքերից և կարող էին օգտակար տեղեկություններ հաղորդել թուրք հրամանատարությանը։ Կատարվածը փաստը խոսում է այն մասին, որ հայկական հրամանատարությունն ի սկզբանե տրամադրված չէր ճակատամարտ տալ Ղարաքիլիսայում։ Սա պարզապես բարի կամքի դրսևորում էր՝ Ղարաքիլիսան հանձնելուց հետո տեղի բնակչության հանդեպ թուրքերի գթասրտությունը շարժելու նպատակով։ Առաջ անցնելով նշենք, որ ի պատասխան այս քայլի թուրքերը լիովին «հատուցեցին» ճակատամարտի վերջում՝ գլխովին ոչնչացնելով հայ ռազմագերիներին։

Դեռ մայիսի 16-ին Նազարբեկյանը հայկական 1-ին դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Արեշյանին կարգադրել էր կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Ղարաքիլիսա՝ պաշտպանելով նախապես գրավված դիրքերը Չաշան լեռան, Գոյ Յոխոշ, Մեծ Քյափանակ և Ավդիբեկ բնագծում, որի համար կային համապատասխան ուժեր։ Մայիսի 16-ից 20-ը թուրքերը Ղարաքիլիսայի ուղղությո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 21, թ. 20-21։

² Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 178, թ. 9։

յամբ ակտիվ գործողություններ չձեռնարկեցին, ինչն այդ օրերին հայկական ջոկատների համար հնարավորություն էր ստեղծում ամուր պաշտպանություն կազմակերպել այնպիսի նպաստավոր բնագծում, ինչպիսին էր Ջաջուռի լեռնանցքը: Սակայն Արեշյանը այս հրամանը չկատարեց¹: Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ հայերն ունեին մեկ ակնհայտ առավելություն, դա տեղանքի հնարավորություններն էին, որոնք չօգտագործվեցին²: Թուրքերը, օգտվելով դրանից, մայիսի 20-ին գրավում են Ջաջուռը, Աղբուլաղը (Լուսնաղբյուրը), Ղաթախչին, իսկ մայիսի 21-ին մոտենում են Վորոնցովկային և մահմեդական խուժանի օգնությամբ գրավում այն:

Այս իրավիճակում Արեշյանը, սխալն ուղղելու փոխարեն մայիսի 18-ին տեղեկացնում է Նազարբեկյանին, որ հրամանատարությունը հանձնում է իր տեղակալ գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանին³: Նազարբեկյանը ոչ միայն հաստատում է Բեյ-Մամիկոնյանին, այլ նրան է վստահում Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հրամանատարությունը, դրանով իր գործը համարելով ավարտած⁴:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Բեյ-Մամիկոնյանը պատկանում էր այն սպաների շարքին, որոնք հարգանք և հեղինակություն չէին վայելում հայ սպայակույտի շրջանում: Բեյ-Մամիկոնյանին հստակ բնութագիր է տալիս ՀՅԴ գործիչ Վահե Արծրունին, որը դատելով անցյալից, նրան համարում է դյուրագրգիռ, ենթականերին իրար հետ շաղկապելու ձիրքից գրեթե զուրկ անձնավորություն: Բացի այդ, Բեյ-Մամիկոնյանը Կարսում արդեն «աչքի էր ընկել» իբրև Մուրադի և Սեպուհի վաշտերը զինաթափելու ուղղակի մեղավոր⁵: Անշուշտ, Նազարբեկյանը չէր կարող չիմանալ այս մասին: Հետագա մարտական գործողությունները լիովին հաստատում են այս բնութագիրը:

¹ Հարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Ե., 1984, էջ 189–190:

² Օհանյան Գ., Մեծ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Ե., 1992, էջ 46:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 97, թթ. 1–31:

⁴ Թուրքյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Ե., 1969, էջ 173:

⁵ Արծրունի Վ., Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայությունը, Ծառախ, Ե., 2002, էջ 362; Տես նաև Համբարձումյան Ռ., Ղարաքիլիսայի համառարած խուճապը հաղթանակի վերախող ոգին, Ե., 2005, էջ 38:

Այն տեսակետը, թե Նազարբեկյանը ստիպված կատարեց Բեյ-Մամիկոնյանի նշանակումը¹, քննադատության չի դիմանում, քանզի հայ սպայակույտի մեջ կային բավականին թվով փորձառու դեմքեր: Օրինակ, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանը կոչումով չէր զիջում Բեյ-Մամիկոնյանին, փորձառու և հմուտ զինվորականի հոչակ ուներ արևմտյան ճակատում, մեծ անուն էր հանել մանավանդ իր մի հանդուգն և փառավոր գրոհով, որի համար արժանացել էր Գեորգիևյան Ա կարգի շքանշանի և պատվո սրի²: Նիկոլայ Ղորղանյանը ռուսական բանակի կադրային սպա էր և հարմար թեկնածու Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը ղեկավարելու համար: Գնդապետի կոչում ուներ նաև Սմբատ Սամարցյանը և շատերի վկայությամբ, եթե նրա առաջարկած նախագծով կազմվեր Ղարաքիլիսայի պաշտպանությունը, ապա գուցե կռիվներն այլ ընթացք ստանային³: Հետագա մարտական գործողությունները ցույց տվեցին, որ այս երկու սպաներն իրենց պարզապես փայլուն դրսևորեցին: Այս ճակատում կային էլի շատ արժանավոր հայ սպաներ, ինչպիսիք էին գնդապետներ Հովսեփյանը, Գամազյանը, փոխգնդապետ Ալոբյանը, որոնցից յուրաքանչյուրն իրեն դրսևորեց հայ սպային վայել: Փաստորեն, Նազարբեկյանը կաշկանդված չէր կադրերի առումով և հրամանատարի նշանակման հարցում ուներ ընտրության լայն հնարավորություն:

Եթե խոսելու լինենք հեղինակություններից, ապա Նազարբեկյանն ուներ ևս երկու թեկնածու, որոնց հեղինակությունն անառարկելի էր ոչ միայն հայ սպայակույտի, այլ նաև ժողովրդի համար: Խոսքը Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի մասին է:

Վերջինս այն սպաներից էր, որը կտրականապես մերժեց Ղարաքիլիսան թուրքերին հանձնելու միտքը, Դիլիջանում նա մեծ ոգևորություն առաջացրեց զորքի և ժողովրդի մեջ, քաջալերելով վերադառնալ Ղարաքիլիսա: Նժդեհն առաջիններից էր, որ վերադարձավ,

¹ Համբարձումյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 12:

² Ահարոնեան Ա. «Աւարայրի ոգեկոչումը. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը», «Հայրենիք», ամսագիր, Բոսթըն, 1932 թիւ 4, էջ 77:

³ (Մ. Ղ.) Մուշեղ Ղազարեան, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, ականատեսի վկայություններ, Թիֆլիս 1920, էջ 19:

կովի բռնվեց թշնամու հետ և նրա դերը Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում պարզապես անուրանալի է:

Ինչ վերաբերում է Անդրանիկին, ապա նա դժգոհ էր, որ Նազարբեկյանը Բեյ-Սամիկոնյանին էր հանձնել Ղարաքիլիսայի ճակատի հրամանատարությունը, սակայն, որոշակի համգամանքներից ելնելով պարզ էր, որ Նազարբեկյանը Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի ղեկավարումը Անդրանիկին երբեք չէր հանձնի: Էրզրումի անկումից հետո Անդրանիկը Սարիղամիշից ուղարկեց իր հրաժարականը, սակայն Թիֆլիս վերադառնալուց հետո Ազգային խորհուրդը ստիպում է նրան գնալ ճակատ: Անդրանիկը պայման դրեց, որ ենթարկվելու է միայն զորավար Նազարբեկյանին, ինչի հետ բոլորը համակերպվեցին: Էրզրումի անկումից մինչև զինադադար Անդրանիկը գործեց իբրև հինավուրց հայդուկ՝ ինքնակամ¹:

Այսպիսով, Անդրանիկը ճանաչում էր միայն մեկ հեղինակություն՝ գեներալ Նազարբեկյանին և չէր պատրաստվում ենթարկվել որևէ այլ անձի: Նրա պայմանի հետ կարծես թե համակերպվել էին, սակայն Դաշնակցության և Անդրանիկի միջև փոխադարձ մեղադրանքները, անվստահությունն ու քննադատությունը շարունակվեցին: Դա ցայտուն երևում է 1918 թ. ապրիլի 15-ի Հայաստանի պաշտպանության խորհրդի նախագահ Վ. Փափագյանի կարգադրությունից Հայկական կորպուսի հրամանատար Նազարբեկյանին ռազմաճակատից Անդրանիկի ջոկատի հեռացման անհրաժեշտության մասին: Փաստաթղթում ասվում է. «Նպատակահարմար է, արդյոք զինադադարի պայմաններում (Տրապիզոնի բանակցությունների ընթացքում) թուրքահայերին, իրենց փայլուն զորահրամանատար Անդրանիկի գլխավորությամբ կանգնեցնել թուրքերի դեմ, երբ նա իր գրաված դիրքով կարող է չենթարկվել Ձեր (Նազարբեկյանի) հրամաններին, ուստի հնարավոր չէ՝ արդյոք այդ ջոկատը փոխարինել այլ զորամասով»²: Այս փաստաթղթից պարզ երևում է, որ նախ՝ որ դաշնակցական լիդերների և Անդրանիկի մոտեցումները թուրք-հայ-

¹ Ազգային հերոս Զոր. Անդրանիկ (Օզանյան) կյանքն ու գործունեությունը, Պեյրուք, 1985, էջ 62:

² Մելիքյան Վ., «Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը», «Հայկական բանակ», N 2 (16), 1998, էջ 58:

կական պատերազմը ավարտելու վերաբերյալ տրամազծորեն հակառակ էին: Կուսակցությունը ձգտում էր հարցը կարգավորել բանակցությունների և պայմանագիր կնքելու, իսկ Անդրանիկը զենքի ուժով հաղթանակի հասնելու միջոցով: Եվ երկրորդ՝ սա ուղղակի հրաման էր Նազարբեկյանին, և այս նախագրուշացումից հետո նա հազիվ թե Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը վստահե՛ր Անդրանիկին:

Որ Ազգային խորհուրդը մտադրություն չունե՛ր Ղարաքիլիսայում ճակատամարտ տալ, խոսում է նաև այն փաստը, որ զենեքավ Նազարբեկյանի վրա պարտականություն է դրվում բանակցություններ վարել թուրքերի հետ՝ թուրքական զորքերը երկաթուղով Ջուֆա փոխադրելու համար, ինչին Նազարբեկյանը հեռախոսով պատասխանում է, որ թուրքերը ոչ մի մտադրություն չունեն բանակցություններ վարելու¹:

Ինչ վերաբերում է Բեյ-Մամիկոնյանին, ապա նա հաշտվել էր նահանջի մտքի հետ և զեկուցում էր Նազարբեկյանին, որ Ղարաքիլիսայում հնարավոր չի համարում ճակատամարտը՝ համատարած դասալքության և բնակչության խուճապի պատճառով: Որպես ապացույց նշվում էր այն փաստը, որ մայիսի 20-ին Արսենանց Վանոյի գլխավորությամբ կազմվել էր հանձնաժողով, որը փորձում էր մեկնել Համամու՝ թուրքերին իրենց հնազանդությունը հայտնելու նպատակով: Այս պատվիրակությունը, սակայն տեղ չի հասնում, Արջուտում նրանց վրա հարձակվում է թուրքական խուժանը, և նրանք հետ են վերադառնում²:

Ոմանք փորձում են ժողովրդի «պարտվողական տրամադրությամբ» բացատրել Ղարաքիլիսայի պարտությունը: Իրականում, սակայն, ազգաբնակչության այսպես կոչված հուսահատությունը և հաշտվողականությունը ոչ թե պատճառ էր այլ հետևանք՝ զորքերի անընդհատ նահանջի, ճակատամարտից խուսափելու, զանգվածային դասալքության, անգուրծության և անվճարականության: Բնական է, ուստի, որ տեսնելով այս վիճակը, տեղի բնակչությունը, պաշտպանության հույս և երաշխիք չունենալով հայկական զորքից, պետք է

¹ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 189–190:

² Մ.Ղ., նշվ. աշխ., էջ 19:

փորձեր «տեսնել իր գլխի ճարը» և թուրքերի գալու դեպքում ինքնուրույն լուծել կոտորածից փրկվելու հարցը: Հակառակ դեպքում ինչպես կարելի է բացատրել հերոսամարտի ժամանակ Ղարաքիլիսայի և շրջակա գյուղերի բնակչության ոգևորությունը և ակտիվ մասնակցությունը մարտական գործողություններին, մի՞թե դա սպիտակ դրոշ բարձրացրած նույն ժողովուրդը չէր:

Մայիսի 23-ին Բեյ-Մամիկոնյանն ուղղակի առաջարկում է Նազարբեկյանին ընդունել թուրքերի կապիտուլյացիայի պայմանները¹: Ինքնին հասկանալի է, որ նման տրամադրվածություն ունեցող հրամանատարը չէր կարող մտածել ճակատամարտի մասին: Աստիճանաբար ինքը Նազարբեկյանն էլ հակվում այդ մտքին և խնդրում էր Ազգային խորհրդին շուտափույտ խաղաղություն հաստատել թուրքերի հետ: Սակայն ո՞րը պետք է լիներ այդ խաղաղության գինը ստեղծված պայմաններում, ահա սա էր գլխավոր հարցը:

Գտնվելով Դիլիջանում, Նազարբեկյանը հստակ պատկերացում չուներ այն մասին, թե ինչ է կատարվում Ղարաքիլիսայում: Նա միակողմանի տեղեկություններ էր ստանում միայն Բեյ-Մամիկոնյանից: Նազարբեկյանի չափազանց վստահությունը Բեյ-Մամիկոնյանի նկատմամբ նույնպես իր բացասական անդրադարձն ունեցավ հերոսամարտի ելքի վրա: Կարծում ենք, որ ճակատամարտ տալու որոշում կայացնելուց հետո Նազարբեկյանն իր շտաբով անհապաղ պետք է տեղափոխվեր Ղարաքիլիսա և տեղից ղեկավարեր մարտական գործողությունները, այնինչ նա բավարարվեց միայն ճակատամարտի երկրորդ օրը Ղարաքիլիսա այցելելով:

Հայկական հրամանատարության տրամադրվածության վրա բացասական ազդեցություն էին ունեցել որոշ հայ քաղաքական գործիչներ: Թուրքերի հետ Բաթումում տարվող բանակցություններն ընդհանուր պարտվողական և հուսալքման տրամադրություններ էին առաջացրել նախ և առաջ հայկական բանակը ղեկավարող ռազմական գործիչների շրջանում: «Մեր այս գոյամարտն ալ ավելի արդյունք կոնար տալ, – գրում է «Աշխատանք» թերթը, – եթե մենք ամբողջապես չտրվեինք Թիֆլիսին (Ազգային խորհրդին) ու բանակցու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 21, թ. 24:

թիւններին, եթե մեր զինվորականութեան ուղեղէն վերցվեր ուրիշ միջոցներով փրկվելու գաղափարը»¹: Ինչ վերաբերում է Բաթումում բանակցող հայ պատվիրակներին, ապա նրանք հստակ պատկերացում չունեին, թե ինչ է կատարվում մարտադաշտերում, նրանք հենց թուրքերից իմացան, որ մայիսի վերջին օրերին Ղարաքիլիսայի մոտ 4 օր մարտեր են ընթացել²:

Սարդարապատի հերոսամարտի նախօրէին Արամ Մանուկյանը հեռախոսագրույցի ժամանակ Դիլիջանում գտնվող Ալեքսանդրոպոլի Ազգային խորհրդի նախագահ Իրազեկին (Հակոբ Տեր-Հակոբյանի) ասում է. «Պատրաստուում ենք վճռական ճակատամարտ տալու Սարդարապատի մոտ: Ի սէր Աստծո, գոնե երեք օր էլ պաշտպանեք Ղարաքիլիսայի ճակատը, որ թշնամին իր այդ կողմի ուժերը չբերե մեր վրա»³: Թուրքերին Ղարաքիլիսայում պահել, նշանակում էր թույլ չտալ նրանց Դիլիջանով շրջանցել և թիկունքից հարված հասցնել Երևանին, իսկ այդ դեպքում թե՛ Սարդարապատը, և թե՛ Բաշ-Ապարանը դառնում էին անիմաստ: Եթե Ղարաքիլիսայի հերոսամարտին նայենք այս տեսանկյունից, ապա կարելի է ասել, որ Արամ Մանուկյանի կարգադրությունը կատարված էր, քանզի հայկական ուժերը թուրքերին Ղարաքիլիսայում պահեցին մինչև մայիսի 28-ը, չնայած որ ճիշտ կազմակերպման դեպքում գուցե հնարավոր լիներ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը նույնպես ավարտել ռազմական հաղթանակով:

Որքան ոգին բարձր էր ու գործը լավ էր կազմակերպված Սարդարապատում գորավար Սիլիկյանի, իսկ Բաշ-Ապարանում Դրոյի գլխավորությամբ, այնքան թույլ և անկազմակերպ էր երրորդ ճակատում՝ Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ⁴: Այն տպավորություն էր ստեղծվում, որ, գիտակցելով հանդերձ այս ուղղության կարևորությունը, Ղարաքիլիսային Ազգային խորհուրդը հատկացնում էր երկրորդական տեղ: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտից երեք օր

¹ Մելիքյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 58:

² «Кавказское слово», 112, 1918.

³ Իրազեկ Յ. Մօտիկ անցեալից. պատմական դեպքեր եւ ապրումներ 1917–1922, Պէյրուք, 1956, էջ 32:

⁴ Նույն տեղում, էջ 27:

առաջ Ջալալ-Օղլին արդեն անձնատուր էր եղել, Լոռին գրավվել էր թշնամու կողմից և Ղարաքիլիսայի հերոսները փաստորեն դժվարին կացության մեջ էին հայտնվել:

Անցնելով բուն մարտական գործողություններին, նշենք, որ թույլ տրվեցին մարտավարական կոպիտ սխալներ, ինչից էլ օգտվեց թշնամին: Ականատեսը գրում է. «Ղարաքիլիսայում չկար կռվելու որոշակի ծրագիր, դրված չէր լուծելու որևէ խնդիր, ամեն ինչ թողնված էր տարերային ուժին, ամեն ինչ հանձնված էր պատահականությանը: Չափելով մեր ուժերը Ղուրսալուի կռվում, գտնելով գաղտնիքը, թուրքերը որոշեցին հայ զորքի թույլ կողմերը, ուժեղացրեցին աջ ու ձախ ֆլանգները՝ Արջուտի ու Բզովդալի բարձունքները: Խլած դիրքերը ամրապնդելու և ֆլանգների ուժեղացման մասին մտածող չկար, որքան ուժեղ էր ճակատը, այնքան թույլ էին թևերը»¹: Չգալով այդ թերությունը, հայերը փորձեցին ուղղել սխալը, բայց արդեն ուշ էր, թշնամին ամրացել էր ու դիրքավորվել, հայերի դիրքերի անկումը դարձել էր ժամերի հարց: Թշնամին կամաց-կամաց շրջապատում էր Փամբակը, հայերի զորքերը շրջապատվում էին, բայց կռիվը չէր դադարում²:

Տարածված է այն տեսակետը, որ Ղարաքիլիսայի պարտությունը կանխորոշված էր հակառակորդի գերակշիռ, անընդհատ թարմացվող ուժերով և հայկական ուժերի ռազմամթերքի պակասությամբ: Սակայն հայկական զինված ուժերը մեկ անգամ չէ, որ ապացուցել են, որ ի վիճակի են հաղթել հակառակորդի գերակշիռ ուժերին:

Մայիսի 28-ին հայկական հրետանին մնացել էր առանց արկի, իսկ զինվորները հաշվում էին վերջին փամփուշտները: Այդ մասին է վկայում և Վեհիբ փաշան. «Հայ զինվորությունը ստիպված է լինում տեղի տալ միայն այն ժամանակ, երբ վերջանում իր ռազմամթերքը»³: Այս փաստն ավելի շատ խոսում է հայ մարտիկների հերոսության և մարտիրոսության մասին, քան զինամթերքի պակասի: Անշուշտ, հայ մարտիկներն առաջին գծում զինամթերք չունենալով կամ

¹ Մ. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 16:

² Նույն տեղում, էջ 19:

³ Մելիքյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 59:

նահատակվում էին կամ էլ ստիպված նահանջում, սակայն խնդիրը կայանում է նրանում, որ ոչ այնքան զինամթերք չկար կռվելու, որքան այն ժամանակին առաջնագիծ չէր հասցվում՝ կռիվը շարունակելու համար, ինչը հրամանատարության կողմից թիկունքի աշխատանքների ապաշնորհ կազմակերպման հետևանք էր: Հրամանատարությունը չէր հոգացել զենքի, զինամթերքի, պարենի ստեղծման ու մատակարարման, մարդկային ուժի պակասը լրացնելու նպատակով ռեզերվների ստեղծման մասին¹:

Հակոբ Հակոբյանն (Իրազեկ) իր հուշերում գրում է, որ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտից առաջ թույլ տվեցին, որ մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք իրենց հետ տանեն փախչողները՝ ուրից գլուխ զինված, երբեմն էլ սայլերի կամ բեռների մեջ թաքցրած, տանելով հրացաններ, ատրճանակ, փամփուշտ, անգամ գնդացիր²: Եթե այս զենք-զինամթերքը կարողացել էին հասցնել Դիլիջան, ապա այն կարելի էր վերադարձնել Ղարաքիլիսա: Ամենաթեժ մարտերի ժամանակ, երբ արդեն սպառվում էին հայ զորքերի ուժերը, Ղարաքիլիսայի շտաբի պետ և Բեյ-Մամիկոնյանի օգնական փոխգնդապետ Մացնեղ, գնդապետ Ղորղանյանին հանդիպելով, ասում է, որ **հարկավոր է էլի դիմանալ, որպեսզի հնարավորություն տրվի Ղարաքիլիսայից դուրս բերել ռազմամթերքը** (Ընդգծումը Ա.Մ.)³:

Գնդապետ Ղորղանյանը նույնպես անդրադառնում է Բեյ-Մամիկոնյանի կողմից ճակատամարտի անտաղանդ կազմակերպելու հարցին: Իր զեկուցագրում նա մասնավորապես նշում է, որ Բեյ-Մամիկոնյանն իր ենթականերից չէր ցանկանում լսել որևէ առարկություն և հաճախ տալիս էր կատարելու համար անհնարին հրամաններ⁴: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի վերջին օրը, մայիսի 27-ի լույս 28-ի գիշերը Բեյ-Մամիկոնյանը կեղծ տվյալներ հաղորդեց Ղորղանյանին, թե Անդրանիկն իբր մոտենում է, դիմացք և ըստ այդմ վերադասավորվեք: Հետագայում Ղորղանյանը Դսեղում անձամբ առիթ ունեցավ հարցնելու Անդրանիկին, թե ինչու՞ նա դուրս չեկավ իր աջ

¹ Օհանյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46:

² Իրազեկ Յ., նշվ. աշխ., էջ 30:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 79, թթ. 7-10:

⁴ Նույն տեղում:

թւը, ինչին ի պատասխան վերջինս ցույց տվեց Նագարբեկյանի հեռագիրը, ըստ որի ինքը պետք է հսկեր երկաթգիծը, իսկ գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի գրավոր խնդրանքն իր համար պարտադիր չի համարել¹: Այսպիսով, Բեյ-Մամիկոնյանը, Անդրանիկից դրական պատասխան չստանալով, փաստորեն ապակողմնորոշել էր Ղորղանյանին, ինչը նույնպես իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ ճակատամարտի ելքի վրա:

Բեյ-Մամիկոնյանը չկարողացավ կազմակերպել նաև զորքերի անվտանգ նահանջը դեպի Դիլիջան, թույլ տալով թուրքերին շրջանցել հայկական զորքերին և դուրս գալ Վարդանու, կտրելով Դիլիջանի նահանջի ճանապարհը: Արդյունքում հիմնական զորքից կտրված և մոլորված հայկական ջոկատներն ընկնում էին հակառակորդի ձեռքը և կոտորվում: Գնդապետ Ղորղանյանն իր գեկուցագրում նշում է, որ եթե ինքը նորմալ կապ ունենար, աղետը չէր կատարվի²:

Ավետիս Ահարոնյանը Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը համարում է 20-րդ դարի Ավարայր, որի ընթացքում այս էլ որերորդ անգամ հայ ռազմական և քաղաքական էլիտայում տիրող անձնական և խմբային շահերի գերակայությունը հանգեցրեց մարտավարական, բայց ոչ երբեք բարոյական ու քաղաքական պարտության: Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի մարտավարական պարտության հետևանքը թուրքերի կողմից ցեղասպանության շարունակությունն էր Ղարաքիլիսայում և շրջակա գյուղերում, ինչին զոհ գնացին շուրջ 4000 (որոշ աղբյուրներում՝ 7000) հայեր և Լոռվա տարածաշրջանի հարստահարումը: Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի բարոյական և քաղաքական հաղթանակը կայանում էր նրանում, որ անգամ թշնամին գնահատեց հայերի հերոսությունը Ղարաքիլիսայում, խաղաղության բանակցությունների ժամանակ հատուկ շեշտելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, որպես գործոն, որը ստիպեց իրենց ճանաչել Հայոց պետությունը³:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը վերջինն էր մայիսյան հերոսամարտերի շարքում, որով և վերջակետ դրվեց թուրք-հայկական պա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.23, թթ.55-63:

տերազմին և ստորագրվեց Բաթումի հաշտության պայմանագիրը: Եթե Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերը հայապահպան նշանակություն ունեին և դրանց շնորհիվ Արարատյան դաշտավայրում ծվարած հայությանը փրկեց անխուսափելի ոչնչացումից, ապա Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, նշվածից բացի ուներ նաև աշխարհաքաղաքական նշանակություն, քանզի դրա հետևանքով ժամանակավորապես կասեցվեց թուրքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Թիֆլիս և խանգարվեց քեմալականների ծրագրերի շուտափույթ իրականացումը:

ARMEN MARUKYAN

(Armenia)

THE SIGNIFICANCE OF THE KARAKILISA BATTLE IN MAY HEROIC BATTLES

Karakilisa battle was the last in May heroic battles to which the Turkish-Armenian war was ended and then the Batumi contract was signed. If Sardarapat and Bash-Aparan battles set a task of prevention of continuation of the Armenian genocide and destructions of the Armenian population of the Ararat valley, that Karakilisa battle, besides prevention of elimination of the Armenian population of Lori and Pambak, had also important geopolitical value.

Karakilisa battle, though it is temporary, but stopped further advance of the Turkish troops on Tiflis, than was prevented the fastest implementation of kemalist's projects.

1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարը միշտ էլ գտնվել է հայ պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում: Այս պարագան հատկապես վերաբերում է 19-րդ դարի վերջին քառորդի և 20-րդ դարի սկզբի ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրադարձություններին: Դա անվերապահորեն վերաբերում է նաև 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի ուսումնասիրմանը:

Մինչ հայ պատմագիտության տեսակետների վերլուծումը անդրադառնանք հարցի ընդհանուր պատմագիտական վիճակին: Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակից Ժ. Կայալովֆի աշխատությունը գրվել է մարտերի մասնակիցների հուշերի հիման վրա և ներկայացնում է կարևոր փաստաթղթերի ժողովածու: Հեղինակի նպատակն է եղել նպաստել Սարդարապատի ճակատամարտի ավելի խորը ուսումնասիրմանը¹:

Ալլենի և Մուրատովի հիմնարար աշխատանքը հատկապես կարևորվում է մարտական գործողությունների ճշգրիտ շարադրման տեսանկյունից²: Ս. Աֆանասյանի աշխատությունը մի քանի լեզուներով հրատարակված փաստաթղթերի և ուսումնասիրությունների բազմակողմանի համալիր հետազոտություն է³: Հիշատակության են արժանի նաև Սարդարապատի ճակատամարտի ակտիվ մասնակից Ալ. Շենուրի հուշերը և Ա. Այվազյանի ուսումնասիրությունը⁴: Սարդարապատի ճակատամարտին նախորդած ռազմական գործողությո-

¹ Kayaloff J., The Battle of Sardarabad, La Haye-Paris, 1973.

² Allen W.E.D. and Paul Mouratoff. Caucasian Battlefields (1828–1921), Cambridge, 1953, pp. 457–495.

³ Afanasyan S., La victoire de Sardarabad (Arménie, mai 1918), Paris, 1985, Աֆանասյան Ս., Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Ե., 1991:

⁴ Շենուր Ա., Սարդարապատի հերոսամարտը, Ֆրեզո, 1967: Ayvazian A., Armenian victories at Khznavous and Sardarabad on May, 23, 1918, New York, 1985.

յունների ուսումնասիրման տեսանկյունից, անշուշտ, շատ կարևոր են Թ. Նազարբեկյանի հուշերը¹:

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը սկսվեց միայն 1960-ական թվականներից սկսվեց: Խ. Բադալյանի գրքում միայն Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի մասին թողուցիկ և մակերեսային ձևով գրված է ընդամենը երկու էջ²: Ե. Սարգսյանն իր հիմնարար աշխատությունում հարցը քննարկում է «Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը երիտթուրքական գավթիչների դեմ» գլխում³: Հասկանալի է, որ, քաղաքական ու գաղափարական շարժառիթներից ելնելով, հեղինակին չի հաջողվել օբյեկտիվ գնահատական տալ մայիսյան հերոսամարտերին:

Նախ անընդունելի է, հեղինակի նշած «դաշնակցական գորքեր» ձևակերպումը, քանզի կոլոդների գերակշիռ մասը ռուսական կանոնավոր բանակի զորքեր էին: Մյուս կողմից, ամենևին ընդունելի չէ պայքարի տարերային սկսվելու տեսակետը:

Շուրջ երկու էջերում նշելով Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի մասին՝ նա չի նշում ոչ մի հրամանատարի անուն, հիմնականում քննելով միայն Ղարաքիլիսայում հայկական և թուրքական զինուժերի քանակական տվյալները և վերջիններիս կատարած վայրագությունները: Մայիսյան հերոսամարտերն իրավացիորեն համարելով հայ ժողովրդական զանգվածների «համառ կամքի և հաղթելու կարողության փայլուն դրսևորում», հեղինակն անմիջապես հավելում է, որ նման արդյունքի «բոլորովին չէին սպասում ոչ դաշնակցական պարտիայի պարագլուխները, ոչ Ազգային խորհուրդը, և ոչ էլ բանակի գլխավոր հրամանատարությունը»⁴: Մինչդեռ, առնվազն վերջին պարագայում նման մեղադրանքը միանգամայն հիմնազուրկ է:

¹ Հայկական կորպուսն ընդդեմ թուրքական զորքերի, (գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հուշերը), Ե., 1994:

² Բադալյան Խ., Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թ., Ե., 1962:

³ Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Ե., 1964:

⁴ Նույն տեղում, էջ 451:

Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակությունում Հ. Էջիբեկյանը մայիսյան հերոսամարտերին անդրադարձել է «Գերմանա-թուրքական ինտերվենցիան» ենթագլխում՝ որպես հիմք ընդունելով իր մինչ այդ հրապարակած հոդվածը և Հ. Թուրջյանի գիրքը: Երկու էջում շատ հպանցիկ ներկայացնելով մարտերի ընթացքը՝ նա ավելի շատ նշում է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասին: Հեղինակի համոզմամբ՝ «*հայ ժողովրդի այդ հեյուսական գոյամարտերն օրյեկտիվորեն նպաստեցին Բաքվի կոմունային ինտերվենուների դեմ մղվող պայքարում*»¹: Թերևս զաղափարական և քաղաքական շարժառիթներից ելնելով, հեղինակը չի նշում մայիսյան հերոսամարտերին մասնակցած ոչ մի ազգային գործչի կամ գորահրամանատարի անուն:

Ջ. Կիրակոսյանի հոդվածում ուշագրավն այն է, որ հերոսամարտերը դիտարկվում են հայ ժողովրդի հանդեպ համաթուրքական նկրտումների համապատկերում: Հայկական հարցի և Մեծ Եղեռնի պատմության հայտնի մասնագետը Սարդարապատի հերոսամարտը ներկայացնում է հենց այդ տեսանկյունից: Նա հիրավի բարձր է գնահատում ազատագրական պայքարի դուրս եկած հայերին. «*Հայ ժողովրդի քաջարի զավակները՝ շարքերը խոտացրած, ցատնան ու սրժանապատության բռունցք դարձած՝ Երևանի մատուցներում մահու և կենաց կռիվ էին տալիս թուրքական սպյունարքու հրոսակներին՝ հանուն կյանքի, հանուն փրկության ու գոյատևման: 1915 թ. սարիլի ազգային ողբերգությունը մտել էր իր նոր փուլի մեջ: 1918 թ. գարնանն արևմտահայության ճակատագիրը չորեք էր արևելահայության դռանը: Թուրք պետականությունը նորից ցույց տվեց իր մահաբեր ժանիքները*»².

Ջ. Կիրակոսյանը ճիշտ է գնահատում 1918 թ. մայիսյան ճակատամարտերի դերը. «*Ղարաքիլիսայի, Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի հերոսամարտերը փրկեցին հայոց երկիրը վերջնական գրավումից և ժողովրդին՝ վերջնական բնաջնջումից: Սարդարապատի ճակատա-*

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, ԳԱ հրատ., Ե., 1967, էջ 44:

² Կիրակոսյան Ջ., Հիսուն տարի առաջ (Սարդարապատի հերոսամարտի առիթով), ԲԵՀ, 1968, թիվ 2, էջ 36–52:

մարտը համաժողովրդական մի կռիվ էր հանուն պատվի, ապրելու և գոյատևելու»¹:

Հայ պատմագիտության մեջ 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի և հատկապես Սարդարապատի ճակատամարտի պատմության վերաբերյալ առաջին համապարփակ և հատուկ ուսումնասիրությունը պատկանում է Հ. Թուրջյանի գրչին: Նրա աշխատությունն ունեցել է երկու հրատարակություն²: Անհրաժեշտ է նշել, որ այն խորհրդահայ պատմագիտական ուսումնասիրությունների մեջ ամենաաշխույժ քննարկման արժանացածներից է³:

Հ. Թուրջյանի գրքի հատկապես ռազմական գործողությունների շարադրման քննադատության առումով ուշագրավ է 5-րդ «Մահապարտների գնդի» 3-րդ գումարտակի 10-րդ վաշտի դասակի հրամանատար Մ. Մարտիրոսյանի հուշ-հոդվածը⁴: Հեղինակի համոզմամբ Հ. Թուրջյանը սխալ է ներկայացնում կռիվների վայրերը և դրանց ժամանակը, հատկապես՝ մարտավարական տեսանկյունից: Մ. Մարտիրոսյանը նշում է, որ Սարդարապատի հերոսը եղել է հայ ժողովուրդը, նրա զինուժը, բայց դա ամենևին չի նշանակում, թե պետք է նսեմացնել Սիլիկյանի, Արամ Մանուկյանի և շատ ուրիշների պատմական դերը հաղթանակի ապահովման գործում:

Սակայն նրանց նկատմամբ բացասական կարծիք ունենալով հանդերձ, հեղինակը երբեմն հանդգնում է արժանի գնահատական տալ այդ գործիչներին: Նա միանգամայն սխալ է համարում Հ. Թուրջյանի այն վարկածը, թե իբրև հայ զինվորները զանգվածաբար լքել էին ռազմաճակատն ու վերադարձել տուն, որ եթե այդ բոլորը *«գլուպստություն չէ, հայ զինվորին վարկաբեկելու համար, ապա հնարված մարտը հեքիայթ է»*:

¹ Նույն տեղում:

² Թուրջյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Ե., 1965 և 1969:

³ Գրախոսություններից մասնավորապես նշենք հետևյալները՝ Հ. Իկիլիյան, Երկրորդ Ավարայր, «Քանվոր», Լենինական, 1965, 29 հոկտ., Ա. Աստուածատրեան, Սարդարապատի պատմաշինությունը, Պեյրոթ, 1966, Մ. Մարտիրոսյան, Սարդարապատի ճակատամարտը, ԲՀԱ, 1969, թիվ 1, էջ 151–166, Լ. Խուրշուդյան, Սարդարապատի հերոսամարտը, «Գրական թերթ», 1970, 25 դեկտ., Տ. Թերլեմեզեան, Սարդարապատի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1973, 16, 17 յունուար:

⁴ Մ. Մարտիրոսյան, Սարդարապատի ճակատամարտը, ԲՀԱ, 1969, թիվ 1, էջ 151–166:

Անշուշտ, իրականությանը չեն համապատասխանում նաև այն վարկածները, թե Սարդարապատի ճակատամարտը «տարերայնորեն է սկսվել», որ հայ զորքը սկզբում «ստրկական երկյուղով» է բռնվել:

Հ. Թուրջյանը մեղադրվում է նաև հոգևոր և ազգային գործիչների հանդեպ բացասական վերաբերմունք դրսևորելու մեջ: Օրինակ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի մասին նշվում է, որ նա մինչև Սարդարապատը *«Ոչ մի բանով առանձնապես աչքի չէր ընկել և չէր կարողացել նվաճել ժողովրդի համակրանքը: Իբրև ռեակցիոն եկեղեցական նա սիրված չէր անգամ իր միաբանության քիչ թե շատ առաջադեմ մարդկանց կողմից»*¹: Այնուհանդերձ, հեղինակը հաջորդ էջում ձգտում է հնարավորինս լոյալ ներկայացնել կաթողիկոսի դերը Սարդարապատի հերոսամարտի կազմակերպման գործում:

Նման վերաբերմունք նկատվում է նաև Արամ Մանուկյանի հանդեպ: Հեղինակի վերջնական համոզմամբ նա *«իհարկե դիկտատոր լինելու շնորհքով օժտված չէր, սակայն դաշնակցական մյուս շեֆերի համեմատությամբ օժտված էր քաղաքական հեռատեսությամբ և պետականորեն մտածելու կարողությամբ»*²: Մեկ այլ տեղում հեղինակը գրում է. *«Արամ Մանուկյանը դժբախտաբար օժտված չէր վճռակալությամբ, միայն կարողանում էր տարերայնորեն սկսած ցանկալի հուսանքով անկեղծորեն խանդավառվել ու հնդորեն դեկավարել սյն»*³: Հ. Թուրջյանն ամփոփում է. *«Սարդարապատի կրիտիկական օրերին Արամ Մանուկյանը, անտարակույս, շոշափելի ծառայություններ է մատուցել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին»*⁴:

Հ. Թուրջյանի գրքի խմբագիր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանն առաջարկում միանշանակ ընդունում է գրքում առաջ քաշված այն «հիմնավորված գլխավոր դրույթը», որ Սարդարապատի ճակատամարտն օբյեկտիվորեն թուրք ինտերվենտների դեմ 1918 թ.

¹ Նույն տեղում, էջ 140:

² Նույն տեղում, էջ 148:

³ Նույն տեղում, էջ 157:

⁴ Նույն տեղում, էջ 148, 157, 251: Ա. Մանուկյանի մասին տե՛ս Արամը, Ե., 1991, էջ 508–522:

Բաքվի կոմունայի ցույց տված դիմադրություն մեջ հայերի մասնակցության նախընթացն էր:

Մ. Արզումանյանն իր աշխատության «Սուլթանական Թուրքիայի արշավանքը Անդրկովկասի վրա և Սարդարապատի ճակատամարտը» գլխի 130 էջերից քննվող հարցին անդրադարձել է «Սարդարապատի հերոսամարտը և նրա աղերսը Բաքվի կոմունայի հետ» ենթակետի ընդամենը հինգ էջերում¹: Հետևելով հարցի մեկնաբանման դասակարգային մոտեցմանը, հեղինակը շեշտում է, որ «աշխարհագրացիների ջոխատների հիմնական մաստան կազմված էր դեմոկրատական խավերից, շարքերում էին կոմունիստները և սպարտակիանները»: Նա հայկական ուժերի «փաստացի հրամանատար» է համարում «ռազմագիտակ ու քաջակորույլ» Դ. Փիրումյանին, որը ցուցաբերում էր «քաջամիլ եռանդ ու հնարամտություն», մինչդեռ Մ. Միլիկովը ցուցաբերում էր «պատիվություն և զբաղված էր հիմնականում զորքի էվակուացիա յով»²:

Հեղինակը Բաշ-Ապարանի մարտերի վերաբերյալ անհրաժեշտ է գտնում շեշտել, որ տեղի բնակչությունը կոմունիստների նախաձեռնությամբ կազմակերպում է դիմադրություն, և հայերը կարող էին թշնամուն հետապնդել, եթե դաշնակցական Դրոն «*չխաբվեր ու չտարվեր թուրքերի խոսքերով՝ զինադատարի մասին*»: Սարդարապատի ճակատամարտը դիտարկելով երկրամասի նշանակության տեսանկյունից Արզումանյանը գտնում է, որ. «Սարդարապատի ժողովրդական դուքազնամարտը միաժամանակ հանդիսանում է Անդրկովկասի սպարտագրական պայքարի կարևորագույն իրադարձություններից մեկը, որի բարերար արդյունքները հանգուցավորվում էին համառոտաստության հեղափոխական շարժման հետ»³:

1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերին մանրամասն անդրադարձել է նաև մարշալ Հովհաննես Բաղդամյանը⁴: Թեպետ հայ անվանի զորավարի անդրադարձը մայիսյան հերոսամարտերին ընդհանուր առմամբ ունի հուշագրության բնույթ, սակայն այն արժեքավոր է,

¹ Արզումանյան Մ., Արիավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973:

² Նույն տեղում, էջ 144:

³ Նույն տեղում, էջ 151:

⁴ Баграмян И.Х., Мои воспоминания, Е., 1979, с. 72–107.

քանի որ Հ. Բաղրամյանը ճակատամարտի ակտիվ մասնակիցներից է եղել և դեպքերի նրա ներկայացումը կարևոր է հատկապես ռազմագիտական վերլուծման տեսանկյունից: Ներկայացնելով մինչև Սարդարապատը եղած մարտական գործողությունների ռազմագիտական վերլուծությունը, Հ. Բաղրամյանն իրավացիորեն շեշտում է, որ թուրքերը Հայաստանը և Վրաստանը գրավելուց բացի նպատակադրվել էին գրավել նաև Բաքվի նավթաբեր շրջանը: Ռազմագիտական առումով հատկանշական է մարշալ Բաղրամյանի կողմից թուրքական բանակի և հատկապես հայկական զինուժի կառուցվածքների, ինչպես նաև՝ ճակատի դասավորության վերլուծությունը՝ ըստ առանձին զնդերի և ջոկատների՝ դրանց հրամանատարներով: Այդ առումով կարևոր է Երևանյան խմբի հրամանատար գեներալ Մ. Սիլիկյանի ռազմավարական տաղանդի ընդգծումը՝ հատկապես Սարդարապատի ջոկատի վերակազմավորման առումով, ինչպես նաև Բաշ-Ապարանի հատվածի ուժեղացման տեսանկյունից:

Սարդարապատի հերոսներից Հ. Բաղրամյանն իրավացիորեն առանձնացնում և շատ բարձր է գնահատում Մ. Սիլիկյանի գործունեությունը: Գրքում ամբողջովին մեջբերված է *«թուրք նվաճողների դեմ ամենատևիկի պայքարի»* ուղղված նրա կոչը, որի արդյունքում *«ամհապաղ և շատ համերաշխ»* Արարատյան դաշտի բոլոր գյուղերից հավաքվեցին ժողովրդական աշխարհագորի ջոկատները, ինչը *«ցնցեց զինվորական զանգվածներին, բարձրացրեց նրանց ոգին, սուրացրեց հավատը սեփական ուժերի հանդեպ»*¹. Բարձր գնահատելով Մ. Սիլիկովի անձնական հատկանիշները, նա շեշտում է վերջինիս *«հրաշալի ռազմապետ»* լինելը և բարձր գնահատում նրա *«մեծ մարտական վատասկը Հայրենիքի հանդեպ»*²: Հ. Բաղրամյանի խոստովանությամբ «դժվար և հակասական իրավիճակում» է գործել Սիլիկովը, քանզի քաղաքական և ռազմական տեսանկյուններից դժվարին պայմաններում ընդունել է *«միակ ճիշտ, բազմակողմանի մոտածված, առանց չափազանցության, տաղանդավոր որոշում՝ զորքին և զենքի ընդունակ բոլորին պայքարի հանելով բարբարոս թուրքերի դեմ»*: Որպես

¹ Баграмян И.Х., նշվ. աշխ., էջ 82–83, 90–92:

² Նույն տեղում:

փորձառու զինվորական նա շեշտում է, որ Միլիկովը Սարդարապատի ճակատամարտի հիմքում դրեց ոչ թե «պասիվ պաշտպանության, այլ վճռական հանդիպակաց հարձակման» մարտավարություն՝ գերազանցող թուրքական զորքերի դեմ, և հենց նման *«սկրիփոթյունն ու վճռականությունն»* էլ հայկական բանակին *«պատմական հաղթանակի»* հասցրեց: Հ. Բաղրամյանի խորին համոզմամբ ժամանակի բոլոր հայ զորավարներից *«ամենաշնորհալին»* Միլիկովն էր, որը թեև մյուս բարձրաստիճան սպաների նման մայրենի լեզվին չէր տիրապետում և բավարար հստակ պատկերացում չուներ իր ժողովրդի, նրա ռազմական ավանդույթների մասին, սակայն համեմատաբար կարճ ժամկետում, առաջին իսկ մարտերի ընթացքում կարողացավ իր *«գիտակից և դյուռյանը համապատասխանող որոշումներով և մաքուրական գործողությունների օպերատիվ դեկալիտումը»* մեծ հեղինակություն ձեռք բերել ենթակա սպաների և զինվորների հիմնական զանգվածի մոտ¹:

Ժամանակի մյուս ռազմական գործիչներից Հ. Բաղրամյանը բարձր է գնահատել նաև 5-րդ Հայկական գնդի հրամանատար, գնդապետ Պողոս բեկ Փիրումյանին և Խզնաուզի ջոկատի հրամանատար, փոխգնդապետ Հասանփաշայանի գործունեությունը: Մյուս կողմից, զրքում հանգամանակից ներկայացվում և վերլուծվում են Թ. Նազարբեկյանի շտաբի ճակատների օպերատիվ իրավիճակին վերաբերող տվյալները:

Հ. Բաղրամյանն անդրադարձել է նաև Բաշ-Ապարանի և հատկապես Ղարաքիլիսայի մարտերին: Նրա կարծիքով միայն առաջապահ զորքի և աշխարհագրի շնորհիվ հնարավոր եղավ պահել Ղարաքիլիսան, որտեղ տեղի ունեցած «իսկապես համառ» ճակատամարտից հետո թեպետ հայերը նահանջեցին, սակայն այն իր նշանակությունը չկորցրեց պայքարի վերջնական արդյունքի համար²: Նա ցավալիորեն նշում է, որ պատմությունն այդ ճակատամարտերի մասին «մանրամասն տվյալներ» չի պահպանել: Կարևորելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի նշանակությունը, նա մեջբերում է Կովկաս-

¹ Նույն տեղում, էջ 90–91.

² Նույն տեղում, էջ 87–88.

յան ճակատում թուրքական զորքի գլխավոր հրամանատար Մահմեդ Վեհիբ փաշայի գնահատականը. «Դա պատերազմների պատմության մեջ եզակի ճակատամարտ էր: Ղարաքիլիսայի տակ հայերն սպացուցեցին, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները»¹: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներից նա բարձր է գնահատում հրետանային մարտկոցի հրամանատար, կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանին, որին անձամբ ճանաչել է: Համառոտ անդրադառնալով Բաշ-Ապարանի մարտերին, նա հիշատակում է, որ տեղի ջոկատի հրամանատար էր դարձել «Դաշնակցության լիդերներից մեկը»՝ Դրաստամատ Կանայանը (Դրոն): Ղարաքիլիսայի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերի նշանակությունը հատկապես Բաղրամյանը կարևորում է Սարդարապատի ճակատի թիկունքային ապահովման առումով:

Ըստ արժանիության գնահատելով Սարդարապատի ճակատամարտի նշանակությունը, Հ. Բաղրամյանը շեշտում է, որ այն «հիյուսվի էպիկական հնչեղություն ունեցավ» և անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեց «հայկական պետականության վերստեղծման, հին ժողովրդի ազգային վերածննդի համար»²:

1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի պատմության հանգամանալից և բարձրարժեք ներկայացումն ու վերլուծումը կատարել է խորհրդահայ ռազմական պատմաբան Աշոտ Հարությունյանը³: Իր հոդվածում մայիսյան հերոսամարտերը ներկայացնում էր նորովի և հիմնավորված փաստարկներով, միաժամանակ հանգամանալից քննադատելով Հ. Թուրշյանի գիրքը⁴: Աշխատանքի առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը իրադարձությունները և գործող անձանց դիտարկում է գերազանցապես ռազմագիտական տեսանկյունից, ինչը զրեթե բացակայել է հայ պատմագիտության մեջ:

Հարությունյանը երկու առանձին մասերով անդրադառնում է Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերին: Թեպետ

¹ Лудшувейт Е.Ф., Турция в годы первой мировой войны, М., 1966, с. 166.

² Баграмян И.Х., նշվ. աշխ., էջ 90:

³ Հարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984:

⁴ Հարությունյան Ա., Պատմական ճշմարտությունը Սարդարապատի ճակատամարտի մասին, ԲՀԱ, 1978, թիվ 3, էջ 96-119:

Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը նրա կողմից հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել, սակայն աշխատության տարբեր հատվածներում անդրադարձել է դրան: Այս հանգամանքը թերևս պայմանավորված է նրանով, որ որպես ռազմական-պատմաբան, նա առանձնացրել է միայն հիշյալ երկու ճակատամարտերը՝ նկատի ունենալով դրանց ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական կարևորագույն նշանակությունը: Նա մանրամասն ներկայացնում է Հայաստան արշավող թուրքական «Կարս» խմբավորման կառուցվածքը և մարտական գործողությունների ուղղությունները, մեկնաբանում ծրագրերը և շեշտում, որ հիմնական նպատակը Բաքվի գրավումն էր:

Հայկական կանոնավոր զորամասերի և ժողովրդի միջև իրականում գոյություն ունեցած հակասությունների արհեստական շեշտադրումը և նրանց հակադրության մեջ ներկայացումը համարում է Հ. Թուրշանի ուսումնասիրության գլխավոր և էական թերություններից մեկը: Աշ. Հարությունյանի դիպուկ գնահատմամբ. «Բայց ոչ անգրագետ գոտարացիները, ոչ էլ փարոսպետները չէին կարող հրեառանային կրակ փայտել: Ուրեմն կոշիկը իսկական կոշիկ էր, կոշիկ երկու՝ հայկական և թուրքական բանակների միջև»¹:

Ա. Հարությունյանը միանշանակ շեշտում է. «Հայկական զորքերը չէին ենթարկվում դաշնակցական կուսակցությանը, Նազարբեկովը և Սիլիկովը դաշնակցականներ չեն եղել, նրանց ղեկավարած զորքերը պաշտոնապես մտնում էին Կովկասյան ռազմաճակատի մեջ և ենթարկվում Թիֆլիսի շտաբին: Սա հարցի երկրորդական կողմը չէ, այլ կարևոր, նույնիսկ շատ կարևոր հանգամանք»²:

Սարդարապատի ճակատամարտի գնահատման հարցում Աշ. Հարությունյանը ամենագլխավոր պարագան համարում է այն, որ մարտերը չպետք է դիտարկել որպես մեկուսացված երևույթ: Դրանք հարկ է դիտել որպես 1918–1920 թթ. Անդրկովկասում զարգացող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների լույսի ներքո, որոնց վի-

¹ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 180–181:

² Նույն տեղում, էջ 181:

ճակված էր դրական դեր կատարելու հայ ժողովրդի ազգային պայքարում՝ գոյատևման համար նրա մղած անհավասար մարտերում¹:

Ամփոփելով, Ա. Հարությունյանը նշում է, որ 1918 թ. մայիսին, Անդրկովկասում թուրքերը ճակատամարտում էին միայն Հայաստանում և հայկական զորքերը տվյալ կոնկրետ պահին թուրքերի դեմ կռում էին մենակ-մենակ: Ավելին, նա «*շատ ցավալի*» է համարում այն փաստը, որ «*Արարատյան դաշտում և Լոռվա ձորերում մահու և կենսոց սպաքար մղող հայ ժողովուրդը այդ ծանր օրերին մեկուսացված էր ոչ միայն մեծ տեղություններից, այլև իր դպրավոր հարևաններից՝ Անդրկովկասի ժողովուրդներից*»²:

Հարկ է անդրադառնալ հայ պատմագիտության մեջ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասին առկա կարծիքներին: Այդ ժամանակ Ղարաքիլիսայի ճակատում սկզբնական շրջանում տիրում էր համատարած խուճապ, կատարյալ բարոյալքում: Գրեթե ոչ ոք չէր ուզում կռվել: Իսկ մինչ այդ թուրքական բանակը բաժանվել էր չորս մասերի, որոնցից երկրորդը պետք է արշավեր դեպի Ղարաքիլիսա՝ հետագայում Թիֆլիս և Բաքու շարժվելու նպատակով: Հենց այս առումով այս ուղղությունը գլխավորն էր³:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին հանգամանալից անդրադարձել է ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանը⁴: Նրա աշխատության մեջ առանձին գլուխ է նվիրված 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերին: Հեղինակը մանրամասն ներկայացնելով թուրքական ծավալապատճառական ծրագրերը՝ տալիս է Հայաստան ներխուժման նրանց ուղիները, իրավացիորեն նշելով, որ Ղարաքիլիսա գնացող 2-րդ ուղղության նպատակը Բաքու հասնելն էր: Կարևոր են այս ուղղությանը դիմակայելուն միտված գեներալ Թ. Նազարբեկյանի ձեռնարկած քայլերի, հայկական զորամասերի կառուցվածքի և դասավորության ներկայացումը:

¹ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 187:

² Նույն տեղում, էջ 192, 198:

³ Նույն տեղում, էջ 174–175:

⁴ Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, Ե., 1998, էջ 107–116:

Հարցի ընդհանուր պատկերացման տեսանկյունից շատ հետաքրքիր են Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ հայկական 1-ին կորպուսի մայիսի 16–21-ի համառոտ գրառումների ներկայացումը և վերլուծումը: Հանգամանալից ներկայացված է Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորած Ղարաքիլիսայի խմբավորման կառուցվածքը, հատկապես շեշտվում է կապիտան Գ. Տեր-Մովսեսյանի հերոսագործությունը: Կարևոր պատմագիտական նշանակություն ունեն աշխատության հավելվածում մի շարք արժեքավոր փաստաթղթերի հրապարակումները, որոնք լրացուցիչ լույս են սփռում հերոսամարտի ընթացքի և հետագայում թուրքական զորքերի վայրագությունների փաստագրման ուղղությամբ¹:

Սփյուռքահայ պատմա-հուշագրական գրականությունից առանձնակի պետք է հիշատակել Ավոյի հրատարակած ժողովածուն²: Միանշանակորեն՝ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտն ունեցավ առանցքային նշանակություն: Մյուս կողմից, նրա դերն ու նշանակությունը հայ պատմագիտության մեջ դեռևս լիովին չի պարզաբանվել և գնահատվել³:

Ամփոփելով, շեշտենք թեմայի վերաբերյալ ամենակարևոր աշխատանքները: Հ. Թուրշյանի գիրքը գրված է ժամանակի ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը վարկաբեկելու դիրքերից, նսեմացվում է այնպիսի գործիչների դերակատարությունը, ինչպիսիք էին Արամ Մանուկյանը, զեներալներ Թ. Նազարբեկյանը և Մ. Սլիկյանը: Այդուհանդերձ, այն հայ պատմագիտության մեջ տվյալ հարցի վերաբերյալ առաջին աշխատանքն էր և շատ հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ ուղենիշ հանդիսացավ:

Հատկապես պետք է բարձր գնահատել մարշալ Հ. Բաղդամյանի գիրքը, ուր հայրենասիրական դիրքերից՝ հենվելով հիշողությունների և փաստերի վրա, ներկայացվել է Սարդարապատի հերոսամարտի նշանակությունը:

¹ Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 201–217, 221–226, 255–262:

² Աւօ, Նժդէհ, Պէյրուք, 1968, էջ 67–72:

³ Բաղդամյան Ս., Գ. Նժդէհը և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի գնահատումը հայ պատմագրության մեջ, – *Գարեգին Նժդէհ*, Գիտաժողովների նյութեր, Ե., 2001, էջ 14–17:

Աշ. Հարությունյանի ուսումնասիրությունն հարցերի ներկայացման և վերլուծման տեսանկյունից խորհրդահայ պատմագիտության արժեքավոր աշխատություններից է: Հետխորհրդային տարիների հեղինակներից պետք է շեշտել Հ. Ավետիսյանի աշխատությունները, որտեղ հանգամանալից ներկայացվում է 1917–1918 թթ. շրջանի ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական պատմության խնդիրների համապատկերը¹:

Անշուշտ, մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը ունեցան ճակատագրական նշանակություն: Ապահովվեց արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը և միանգամայն իրական հիմքեր ստեղծվեցին հայկական պետականության ստեղծման համար: Չնայած աշխատությունների և հոդվածների մեծաքանակ առկայությանը, այնուամենայնիվ, հերոսամարտերի շատ դրվագներ և հերոսներն ու գործիչները վերագնահատման և ուսումնասիրության կարիք ունեն:

Հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի պատմագիտական ուսումնասիրությունը, թուրք զավթիչների դեմ տարած հաղթանակների նշանակության վերհանումը գիտականից զատ ունի նաև արդիական նշանակություն՝ սերունդների հայրենասիրական դաստիարակության և պատմության թուրքական կեղծարարների մերկացման ուղղությամբ:

¹ Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Ե., 1998:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

Այս տարի հայ ժողովուրդը հայարտությամբ նշում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության և մայիսյան հերոսամարտերի 100-ամյակը: Այս համաշխարհային նշանակության իրադարձությունն առիթ է հանդիսանում վերստին իմաստավորելու պատմական ձեռքբերումները, ինչպես նաև 100-ամյա բարձունքից անաչառ դատելու բացթողումները, սխալները, որպեսզի դրանք այլևս չկրկնվեն:

Մեկ դար առաջ հայ ժողովուրդն իրերի բերումով հայտնվել էր կյանքի և մահվան սահմանագծին: Օսմանյան կայսրությունն, օգտվելով Առաջին աշխարհամարտի խառնաշփոթ իրավիճակից, հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործում էր ցեղասպան քաղաքականությունը: Արևմտյան Հայաստանը և հայկական բնակավայրերը կայսրությունում ավերակվել ու հայաթափվել էին, թուրքական հրոսախմբերը ներխուժել էին նաև Արևելյան Հայաստան՝ սպառնալով մեր ժողովրդի գոյությանը: Այս ճակատագրական պահին հայ ժողովուրդը միահամուռ կամքով Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաբաղի լիսայում ոչ միայն կանգնեցրեց նենգ թշնամու առաջխաղացումը, այլև փայլուն հաղթանակներով ճանապարհի հարթեց դեպի անկախ, ազատ ազգային պետականության կայացմանը:

Ավերումից ու կոտորածից փրկվեց Արևելյան Հայաստանը, և հինգուկես դարերի երկարատև դադարից հետո պատմական նախադրյալներ առաջացան համահայկական պետության վերականգնման համար:

Դեռևս 1918 թ. գարնան վերջին սուր հակասություններ էին առաջացել իրեն անկախ հռչակած Անդրկովկասյան Դաշնային Ժողովրդավարական Հանրապետության (ԱԴԺՀ) թե՛ կառավարության

և թե՛ խորհրդարանի (սեյմի) ներսում: Հիմնականում վրացի, հայ և կովկասյան թաթարներից բաղկացած Անդրկովկասի դաշնային իշխանության մարմիններում սուկա էին ազգային-տարածքային սուր վեճեր, քաղաքական իրարամերժ կողմնորոշումներ, միջկուսակցական հակամարտություններ և այլն: Նրանց միջև չկար միասնություն պատերազմի և խաղաղության հարցում: Եթե հայերը, մասամբ նաև վրացիները, թուրքական գործերի առաջխաղացումը կասեցնելու փորձեր էին անում, ապա կովկասյան թաթարները բացահայտ հայտարարում էին, որ իրենք չեն պատերազմի թուրքերի դեմ: 1918 թ. գարնան Անդրկովկասի նորաստեղծ Հանրապետության երեք բաղկացուցիչ ազգային միավորներից յուրաքանչյուրը «անդրկովկասյան սայլը» միաժամանակ քաշում էր իր ուղղությամբ¹: Այդ անհամաձայնությունների ու ազգային շահերի հակասությունների հետևանքով էր, որ Անդրկովկասն ի վիճակի չեղավ քիչ թե շատ ծանրակշիռ դիմադրություն ցույց տալու թուրքական ներխուժմանը:

Սրվաժ տարածայնությունների պատճառով Անդրկովկասի դաշնության փլուզումը դարձավ անխուսափելի: «Օր օրի վրայ, - գրում է Սիմոն Վրացյանը, - սաստկանում էին հակամարտությունները կովկասեան ժողովուրդների միջեւ, որոնցից վրացիները գաղտնի, բայց տենդագին որոնում էին գերմանացիների հովանաւորութիւնը, ազորեջանցիները բռնել էին թիւրքերի վեշից եւ քաշում էին դէպի Բագու, որը այդ օրերին բոլշեւիկների ձեռքն էր. հայերը մնացել էին մենակ եւ օրհասական կռիւ էին մղում մահ ու աւեր սփռելով առաջ շարժւող թիւրքական զօրքերի դէմ»²:

Ստեղծված պայմաններում առաջինը վրացիները 1918 թ. մայիսի 26-ին հայտարարեցին իրենց անկախության մասին, հաջորդ օրը՝ թաթարներն իրենց անկախ համարեցին:

Առաջացած պայմաններում Հայոց ազգային խորհրդին այլ բան չէր մնում, քան ընտրելու անկախության ճանապարհը: «Ընտրություններ անելու տեղ չէր մնացել, - գրում է Հ. Քաջազունին ճակատագրական այդ օրերի մասին: - Պատմությունը բերել կանգնեցրել էր

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն: Հատոր IV, Գիրք առաջին: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Ե., 2010, էջ 13:

² Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէյրութ, 1958, էջ 146:

մեզ մի որոշ գծի առջեւ. պետք է յանդգնութիւն ունենայինք անցնել վրայից, եթէ չէինք ուզում խորտակել: Պէտք է տէր դառնայինք մեր հայրենիքին, ապա թէ ոչ՝ կը կորցնէինք այն գուցէ անդառնալիօրէն: Եթէ տատանւէինք, եթէ ուշացնէինք մեր յայտարարութիւնը, Հայաստան կըմնար *res nullius* (ոչ ոքի պատկանող իր) ու, իբրեւ այդպիսին, բաժին կդառնար հարեւաններին՝ թուրքերին, վրացիներին, ագրրէյ-ջանցիներին»¹:

Անկախութեան խնդիրը քննարկվեց Հայոց ազգային խորհրդի մայիսի 28-ի առաւօտյան և երեկոյան նիստերում: Այդ օրը պետք է պատասխան տրվեր նաև Բաթումում մայիսի 26-ին թուրքերի կողմից Անդրկովկասի դաշնությանը ներկայացրած վերջնագրին, քանի որ հաջորդ օրը լրանում էր դրա ժամկետը: Բուռն քննարկումներից հետո Հայոց ազգային խորհուրդը որոշեց ընդունել թուրքերի վերջնագիրը և Բաթում գործուղել նոր պատվիրակություն՝ Ա. Խատիսյան, Հ. Բաջազնունի, Մ. Պապաջանյան կազմով՝ տալով նրանց բանակցելու և անկախ Հայաստանի անունից հաշտություն կնքելու անսահմանափակ լիազորություններ: Սակայն անկախության պաշտոնական հայտարարության հարցը որոշ ժամանակով հետաձգվեց, չնայած այդ օրն անկախության կողմնակիցները խորհրդում արդեն մեծամասնություն էին կազմում²:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 29-ին, գումարվեց ՀՅԴ արևելյան և արևմտյան բյուրոների, ՀՅԴ Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի, սեյմի ու Հայոց ազգային խորհրդի դաշնակցական ներկայացուցիչների միացյալ նիստ: Այդտեղ մեկ ամգամ ևս քննության առնվեց քաղաքական կացությունը և որոշվեց Հայաստանը հայտարարել անկախ Հանրապետություն: Միաժամանակ որոշվեց կազմել կառավարություն՝ միջկուսակցական սկզբունքով, ինչպես նաև ազգային խորհուրդն ու նորակազմ կառավարությունը տեղափոխել Երևան, որը պետք է դառնար Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության մայ-

¹ Տե՛ս Բաջազնունի Հ., Հ. 3. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս. Վիեննա, 1923, էջ 23-24:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2000, վավ. 10, էջ 17-18:

րաքաղաք: Այդ նույն նիստում Հ. Բաջազնունին առաջադրվեց կառավարության նախագահի (վարչապետի) պաշտոնի թեկնածու¹:

Միայն դրանից հետո մայիսի 30-ին, Հայոց ազգային խորհուրդը կատարեց վճռական քայլը. որոշեց հայտարարություն անել Հայաստանի անկախության մասին: Հանձնարարվեց Նիկոլ Աղբալյանին մշակել Հայաստանի անկախության պաշտոնական հայտարարագիրը (հռչակագիրը): Հռչակագրի տեքստն ընդունվեց Հայոց ազգային խորհրդի կողմից, իսկ մայիսի 31-ին այն հրապարակվեց մամուլում: Հռչակագրում ասվում էր. «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջությամբ լուծումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերում կազմել Հայոց ազգային կառավարություն Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները հայկական գավառների քաղաքական և վարչական դեկը վարելու համար»²: Եվ քանի որ Հայոց ազգային խորհուրդը մայիսի 28-ին վճիռ էր կայացրել Բաթում ուղարկելու նոր պատվիրակություն և անկախ Հայաստանի անունից բանակցելու ու հաշտություն կնքելու թուրքիայի հետ, այդ իսկ պատճառով «Մայիսի 28-ը» Հայոց պատմության մեջ մտավ որպես Հայաստանի անկախության օր:

Հռչակագրում քաղաքական և հոգեբանական որոշակի գործոնների թելադրանքով թեև կոնկրետ չէր խոսվում անկախության մասին, սակայն դիվանագիտական մոտեցմամբ ձևակերպված այն միտքը, որ Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն, ինքնատիքյան նշանակում էր Հայաստանի անկախության հռչակում, բացի դրանից, հռչակագրում հեռատեսորեն մատնանշվում է «Հայկական գավառներ» հասկացությունը, որի տակ կարելի է հասկանալ Անդրկովկասի նահանգներում գտնվող հայաբնակ բոլոր գավառները, այդ թվում

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէյրուք, 1958, էջ 153:

² Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., վավ. 12, էջ 18:

նաև Նախիջևանը, Չանգեզուրը, Ղարաբաղը, Գանձակի հայկական շրջանները, Լոռին, Ջավախքը, թուրքական զորքերի կողմից ռազմակալված Երևանի նահանգի մի շարք գավառներ, Կարսի մարզը և հայկական այլ տարածքներ:

Այսպիսով՝ երեք օրվա ընթացքում Անդրկովկասի դաշնության փլատակների վրա հիմնվեցին երեք անկախ պետություններ՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հանրապետությունները: Հարկ է նշել, որ մայիսի 28-ին Թիֆլիսում Արամյանցի տանը, Հայաստանի անկախության մասին վճիռը կայացվել է խորհրդի անդամների բոլոր քննարկումների և խոռվահույզ տրամադրությունների պայմաններում: Սակայն, ինչպես վկայում է Ա. Խատիսյանը, Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնող գրեթե բոլոր կուսակցությունների խմբակցություններն, ի վերջո, հանգել են անկախության գաղափարին, և անկախության բանաձևն ընդունվեց ազգային խորհրդում ներկայացված բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ¹:

Հայաստանի անկախանալը պատմական օբյեկտիվ անհրաժեշտություն էր և ստեղծված պայմաններում չունեի այլընտրանք:

Այդ օրերին հայ ժողովուրդն ունեցավ իր երկրորդ Ավարայրը: Նրա բազմադարյա պատմության մեջ տեղի ունեցան ամենավճռական ու բախտորոշ հերոսամարտերը՝ Սարդարապատը, Բաշ Ապարանը և Ղարաքիլիսան: Այդ կռիվներում հայերը կարողացան գերմարդկային ճիգերով թշնամուն արժանի հակահարված տալ և վիժեցնել Արևելյան Հայաստանը զավթելու և տեղի հայությանը ոչնչացնելու երիտթուրքերի ծրագիրը: Այսպիսով, Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը հիմք հանդիսացան Հայաստանի անկախության համար, քանի որ այդ հաղթանակները ստիպեցին հակառակորդին հաշվի նստել հայ ժողովրդի կամքի հետ և ճանաչել նրա անկախ ապրելու իրավունքը: Անկախությունը փաստացիորեն ձեռք բերվեց Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում և Ղարաքիլիսայում:

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուք, 1968, էջ 84:

1918 թ. հունիսի 13-ին նորընտիր վարչապետ Հ. Քաջազնունին ի լուր աշխարհի պաշտոնապես հայտարարություն արեց Հայաստանի անկախության մասին¹:

Հարյուրամյակների ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը: Հայաստանի անկախության հռչակումը, իրավամբ, շրջադարձ եղավ հայ ժողովրդի քաղաքական և հոգևոր-մշակութային կյանքում: Դրանով փակվում էր հայ ժողովրդի ողբերգական և հերոսական դրվագներով հարուստ նոր պատմության ժամանակաշրջանը, և սկսվում էր նորագույն՝ հայոց չորս պետականությունների՝ Հայաստանի առաջին, երկրորդ, երրորդ Հանրապետությունների ու Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) Հանրապետության դարաշրջանը:

Անկախության ձեռքբերումով սկսեցին ձևավորվել Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինները, ինչպես նաև ազգային իրավական համակարգը:

Հայաստանի անկախության հռչակումից և Բաթումի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ իշխանության մարմինների ու առաջին հերթին գործադիր (կառավարության) և օրենսդիր (խորհրդարանի) մարմինների ձևավորմանը: Խնդիր դրվեց իշխանության ձևավորման հիմքում դնելու կուսակցական սկզբունքը:

1918 թ. հունիսի 7-ի Հայոց ազգային խորհուրդը կառավարության նախագահ (վարչապետ) ընտրեց Հ. Քաջազնունուն, որին և հանձնարարվեց կազմել անդրանիկ կառավարությունը²:

1918 թ. հուլիսի 19-ին Հայաստանի Հանրապետության ոչ լիակազմ կառավարությունը և Հայոց ազգային խորհուրդը Թիֆլիսից ժամանեցին մայրաքաղաք Երևան: Կառավարության կազմը Երևանում ստացավ ավարտուն տեսք³:

Մինչ նորակազմ կառավարությունը Թիֆլիսից կժամաներ Երևան, տեղում պետական կառուցվածքներ ստեղծելու և կարգու-

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, էջ 18:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., վավ. 32, էջ 53:

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն..., էջ 28:

կանոն հաստատելու ուղղությամբ հսկայական կազմակերպչական աշխատանք էին կատարել Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդն ու ժողովրդի կողմից դիկտատոր ճանաչված Ա. Մանուկյանը: Վերջինս պետական շինարարության աշխատանքներ կատարելու փորձ էր ձեռք բերել դեռևս 1915 թ. Վան-Վասպուրականի նահանգապետ եղած ժամանակ: Երևանում ստեղծվել էր կառավարության տիպի գործադիր մարմին, որը կոչվում էր ժամանակավոր վարչություն կամ վարիչների մարմին: Այն ուներ գործերի վարման բաժիններ (ստորաբաժանումներ)¹՝ ներքին գործերի, ռազմական, ֆինանսական, տնտեսական, պարենավորման և այլն, որոնք հիմք հանդիսացան նախարարությունների համար:

Ժամանակի ընթացքում հանրապետության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական վիճակի կայունացման, նոր խնդիրների լուծման հրամայականով փոփոխություններ կատարվեցին կառավարության կառուցվածքում. առաջացան նորերը, հները վերակառուցվեցին, իսկ որոշ նախարարություններ վերացան¹:

Մինչև 1920 թ. մայիսը կառավարությունը կոչվում էր մինիստրների խորհուրդ, իսկ դրանից հետո՝ նախարարների խորհուրդ: Հայաստանի Հանրապետության գոյության ընդամենը 2,5 տարվա ընթացքում գործել են հետևյալ կառավարությունները. առաջին՝ Հ. Քաջազնունու վարչապետությամբ (1918 թ. հունիսի 7-ից մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 4-ը), երկրորդ՝ դարձյալ Հ. Քաջազնունու (1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև 1919 թ. օգոստոսի 7-ը, իսկ փաստացի՝ մինչև ապրիլ, երբ վարչապետը գործուղվեց արտասահման), երրորդ՝ Ա. Խատիսյանի (1919 թ. փետրվարից վարչապետի պաշտոնակատար, իսկ օգոստոսի 7-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը՝ վարչապետ), չորրորդ՝ Հ. Օհանջանյանի (1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 23-ը) և հինգերորդ՝ Ս. Վրացյանի (1920 թ. նոյեմբերի 23-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը):

¹ Առաջին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների կազմակերպման և գործունեության պատմաիրավական մանրամասները տես՝ Վաղարշյան Ա.Գ., Հայաստանի առաջին Հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918–1920 թթ.): Ե., ԵՊՀ հրատ., ԵՊՀ, 2012, Վաղարշյան Ա.Գ., Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրենսդիր իշխանության համակարգը (1918–1920 թթ.): Ե., ԵՊՀ հրատ., ԵՊՀ, 2012 թ.:

Կուսակցական պատկանելության տեսակետից 4 վարչապետներն էլ իրենց կաբինետներով հիմնականում ներկայացնում էին ՀՅԴ կուսակցությունը: Սակայն այդ ընթացքում երկու անգամ հաջողվել է ստեղծել միջկուսակցական (կոալիցիոն) կառավարություն. մի դեպքում՝ 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև 1919 թ. հունիսի վերջերը՝ ՀԺԿ-ի հետ, իսկ մյուսում՝ 1920 թ. նոյեմբերի 23-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը՝ Էսեռների կուսակցության հետ¹:

Կառավարության ձևավորումից հետո խնդիր դրվեց հիմնելու օրենսդիր մարմինը (խորհրդարանը): Հայոց պետականությունը կառուցվելու էր եվրոպական քաղաքական ու պետական համակարգի օրինակով՝ հաշվի առնելով տեղական պայմանները և հայ ժողովրդի ազգային առանձնահատկությունները:

1918 թ. հուլիսի վերջին Երևանում Հայոց կենտրոնական և Երևանի հայ ազգային խորհուրդների միջև տեղի ունեցած միջկուսակցական խորհրդակցությունների արդյունքով հիմնվեց Հայաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը, որը պաշտոնապես կոչվեց Հայաստանի խորհուրդ: Զանի որ ժամանակը և քաղաքական հանգամանքները թույլ չէին տալիս միանգամից անցկացնել խորհրդարանի ընտրություններ, որոշվեց Հայոց ազգային խորհրդի անդամների (15) թվաքանակի, կուսակցական համամասնությամբ եռապատկելու (բացի երեք անկուսակցականներից), ինչպես նաև հանրապետությունում ապրող ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ հրավիրելու. միջոցով կազմել Հայաստանի առաջին օրենսդիր մարմինը՝ Հայաստանի խորհուրդը: Այսպիսով՝ Հայաստանի ոչ ընտրովի առաջին գումարման խորհրդարանն ուներ 46 պատգամավոր (38-ը հայ, 8-ը՝ այլազգի)²:

Հայաստանի խորհրդի պաշտոնական բացումը տեղի ունեցավ 1918 թ. օգոստոսի 1-ին Երևանի քաղաքային ակումբի շենքում: Ռուսաստանի չկայացած Սահմանադիր ժողովի և Անդրկովկասի սեյմի պատվիրանների օրինակով մշակվեց ու հաստատվեց Հայաստանի խորհրդի աշխատակարգը՝ բաղկացած 8 բաժնից և 201 հոդվածից,

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն..., էջ 28:

² Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 35, էջ 57-59:

որը կանոնակարգում էր խորհրդարանի կառնուցվածքը, նախագահության, հանձնաժողովների ձևավորման ընթացակարգը, օրինագծերի մշակման, քննարկումների ու քվեարկությունների կարգը և այլն:

Հայաստանի խորհրդի առաջին նիստը, աշխատակարգի համաձայն, բացեց տարիքով ավագագույնը՝ Հայոց ազգային խորհրդի փոխնախագահ Ավետիք Սահակյանը (ՀՅԴ), որն էլ ընտրվեց խորհրդարանի նախագահ: Փոխնախագահներ ընտրվեցին Գրիգոր Տեր-Խաչատրյանը (ՀԺԿ) և Էսէռ Դավիթ Չուբյանը: Օրինաստեղծ աշխատանք իրականացնելու նպատակով բոլոր խմբակցությունների և ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կազմվեցին խորհրդարանի 15 մշտական հանձնաժողովները¹:

Խորհրդարանի հավանությանն արժանացավ Հ. Քաջազունու կառավարության հայտագիրը: Վարչապետը երկրի վիճակը բնութագրում էր որպես «անձև քաոս և ավերակների կույտ»: Անհրաժեշտ էր ստեղծել պետական մեքենա, պետական իրավակարգ, հաստատել կարգուկանոն, երկիրը դուրս բերել քաոսից ու անիշխանությունից, գաղթականությանը սնունդ ու բնակարան տալ, կարգավորել պարենավորումը, ֆինանսները, հաղորդակցությունը, ստեղծել բանակ, զսպել ազգամիջյան խռովությունները, լուծել սահմանային վեճերը, մի խոսքով՝ ստեղծել կենսունակ և կազմավերված պետություն: Այդպիսի ծանր պայմաններում հանրապետության նորաստեղծ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան հայոց պետականության կայացմանը:

Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն իշխանությունը խորհրդարանն էր: Հայաստանի խորհրդի հանդիսավոր բացման ժամանակ Ա. Սահակյանն ընդգծում էր այն միտքը, որ այսուհետ խորհուրդը լինելու է Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանության գերագույն իրավասու (լիազոր) մարմին: Նա ունենալու էր ոչ միայն բարձրագույն օրենսդիր մարմնի, այլև առանձին դեպքերում

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն..., էջ 29:

գործադիր իշխանության իրավասություններ¹:

Խորհրդարանին կից գործում էր պետական վերահսկողության մարմինը, որը պատասխանատու էր միայն խորհրդարանի առաջ և նրա անունից վերահսկում էր գործադիր իշխանության՝ կառավարության տնտեսական, ֆինանսավարկային, բյուջետային և այլ գործունեությունը և միանգամայն անկախ էր նրանից²:

Խորհրդարանի իրավասության մեջ էր մտնում նախարարների խորհրդի (արդարադատության նախարարի) ներկայացմամբ սենատի, դատաստանական պալատի և շրջանային դատարանի նախագահների ու անդամների, ինչպես նաև դատախազների ու նրանց տեղակալների հաստատումը: Բացի դրանից, խորհրդարանին էր վերապահված դատական վճիռներով (կարգով) դատապարտյալներին ներում շնորհելը, նրանց գործը վերաքննության տալը, քրեադատավարության կանոնադրության մեջ փոփոխություններ ու լրացումներ կատարելու իրավունքը:

Որպես օրենսդիր մարմին՝ խորհրդարանը վավերացնում էր Հայաստանի Հանրապետության կնքած միջազգային պայմանագրերը, համաձայնագրերը, որից հետո դրանք ստանում էին իրավական ուժ: Խորհրդարանը լիազորում էր կառավարությանը ուրիշ պետությունների հետ վարել բանակցություններ, կնքել միջպետական պայմանագիր-համաձայնագրեր, հաստատել դիվանագիտական ներկայացուցչություններ (միսիաներ) ու պատվիրակություններ: Խորհրդարանը հաստատում էր երկրի ֆինանսական գլխավոր փաստաթուղթը (պետական ելևմտացույց), մյուս օրենքներն ու ակտերը:

Այսպիսով՝ Հայաստանի խորհրդարանը բովանդակում էր երկրի գերագույն իշխանությունը, այսինքն՝ Հայաստանը պառլամենտական գերակայությամբ հանրապետություն էր: Սակայն հետագայում քաղաքական հանգամանքների փոփոխման և ՀՅԴ կուսակցության մենիշխանական ձգտումների հետևանքով այդ վիճակը փոխվեց: Ժամանակ առ ժամանակ կառավարությունն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքների թելադրանքով սկսեց յուրացնել օրենսդիր

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., վավ. 34, էջ 54:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն..., էջ 30:

մարմնի իրավասությունները: Հանրապետության գոյության ընթացքում կառավարությունն ընդունեց շուրջ 1000 օրենք, ակտ և որոշում¹:

Այն բանից հետո, երբ 1919 թ. գարնանը Հայաստանի քաղաքական դրությունն արդեն բավականաչափ կայունացել էր, իսկ առաջին գումարման խորհրդարանը՝ Հայաստանի խորհուրդը, ընտրովի չէր, և նրա կազմը իրապես չէր արտահայտում երկրի քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունն ազգաբնակչության մեջ, խնդիր դրվեց արձակելու նշանակովի խորհրդարանը և համաժողովրդական ընտրությունների միջոցով կազմավորելու նոր խորհրդարան:

1919 թ. հունիսի 21-ից 23-ը տեղի ունեցան Հայաստանի խորհրդարանի ընտրությունները: «Հայաստանի խորհրդարանի ընտրությունների մասին» մարտի 31-ի օրինագծով համաժողովրդական ընտրություններն անցկացվեցին համամասնական (կուսակցական) ընտրակարգով: Համաձայն ընտրությունների մասին օրենքի՝ ընտրելու իրավունք ունեին Հայաստանի Հանրապետության՝ 20 տարին լրացած երկու սեռի բոլոր քաղաքացիները, այդ թվում՝ ՀՀ տարածքում ապաստանած արևմտահայ գաղթականները՝ ընդհանուր, ուղղակի, հավասար և գաղտնի քվեարկության միջոցով: Պատգամավորների թվաքանակը սահմանված էր 80 մարդ²: Ընտրացուցակներում ընդգրկված էր 380 հազար ընտրող: Քաղաքական անկայուն վիճակի հետևանքով Կարսում, Շարուրում, Նախիջևանում և մի քանի այլ շրջաններում ընտրություններ չանցկացվեցին: Կազմվեց թեկնածուների 7 ցուցակ: Այդ պատճառով երկրորդ գումարման խորհրդարանի ընդամենը 80 պատգամավորական տեղերից 72-ը զբաղեցրեց ՀՅԴ-ն: Խորհրդարանի մնացած 8 տեղերը զբաղեցրին 4 էսեռ, 2 թուրք, 1 եզդի և 1 անկուսակցական (Արագածոտնի գյուղացիական միությունից)³:

Երկրորդ՝ ընտրովի խորհրդարանի հանդիսավոր բացումը տեղի

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918–1920 թթ.), Ե., 1998:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., վավ. 543, էջ 212–226:

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն..., էջ 31:

ունեցավ առաջին խորհրդարանի բացումից ուղիղ մեկ տարի հետո՝ 1919 թ. օգոստոսի 1-ին: Օգոստոսի 7-ին կազմվեց նոր կառավարություն՝ Ա. Խատիսյանի նախագահությամբ, ձևավորվեցին խորհրդարանի 12 մշտական հանձնաժողովները: Թեև այդ խորհրդարանն ուներ շատ թույլ՝ ընդամենը 8 պատգամավորներից կազմված ընդդիմություն, սակայն օրինաստեղծ աշխատանքում աչքի է ընկել ավելի մեծ արդյունավետությամբ և արհեստավարժությամբ:

Երկրորդ գումարման խորհրդարանն առանց ընդմիջումների գործել է մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը: Բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբության կապակցությամբ խորհրդարանն ուղարկվել է շուրջ 7-ամսյա հարկադիր արձակուրդի: Արտակարգ իրավիճակի թելադրանքով կառավարությունը յուրացրեց խորհրդարանի օրենսդրական իրավասությունները, և, փաստորեն, հաստատվեց ՀՅԴ բյուրոկառավարության դիկտատուրա, այսինքն՝ պետական կառավարման համակարգը կուսակցականացվեց, ինչը թուլացրեց պետական իշխանության իրավաքաղաքական և սոցիալական հիմքերը:

Այսպիսով՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության քաղաքական համակարգի անբաժան մաս է կազմել օրենսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը, որը ձևավորելիս հաշվի է առնվել պառլամենտարիզմի այն ժամանակվա համաշխարհային փորձը: Հանրապետության գոյության 2,5 տարվա ընթացքում կազմվել է երկու գումարման խորհրդարան. առաջինը՝ որպես Հայոց ազգային խորհրդի անմիջական իրավահաջորդ, ձևավորվել է առանց ընտրությունների՝ բազմակուսակցական հիմքի վրա՝ գործելով 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. հունիսի 5-ը, իսկ երկրորդը ձևավորվել է համամասնական ընտրությունների միջոցով՝ գործելով 1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը: Հայաստանի երկու գումարման խորհրդարաններն իրենց գործունեության ընթացքում ընդունել են 300-ից ավելի օրենքներ,¹ որոնք նշանակալի դեր են խաղացել հայոց անկախ պետականության կերտման գործում:

Ինչպես իրավացիորեն նշում են ակադեմիկոս Գ.Ս. Ղազինյա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918–1919 թթ., մաս 1-ին, Ե., 1919, էջ 38–61: ՀՀ օրենքների հավաքածու, 1919, էջ 1–93, 1920, էջ 1–72:

նը և պրոֆեսոր Ա.Գ. Վաղարշյանը¹, Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետական կառավարման համակարգի պատմությունը կարելի է բաժանել կազմակերպական երեք փուլի: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակաշրջանը, որը, ըստ էության, հայոց ազգային ներկայացուցչական համակարգով խորհրդարանական կառավարում էր: Այս շրջանի յուրահատկությունն այն է, որ պետական իշխանության բարձրագույն մարմին էր համարվում Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը: Առաջին հանրապետության տարածքում տեղական կառավարման բոլոր գործառույթներն իրականացնում էր Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդը: Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. օգոստոսի 1-ը, և իր բնույթով Հանրապետության բնակչության և քաղաքական հիմնական ուժերի (կուսակցությունների) նշանակովի – ներկայացուցչական համակարգով խորհրդարանական կառավարում էր, որում օրենսդիր իշխանությունը մարմնավորում էր Հայաստանի խորհուրդը: Երրորդ փուլը՝ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև հանրապետության անկումն ընդգրկող ժամանակաշրջանը, կարելի է բնութագրել քաղաքական կուսակցությունների համամասնական ներկայացուցչության համակարգով ընտրված խորհրդարանական կառավարման համակարգ: Այս շրջանում առկա օբյեկտիվ ընտրական իրավունքը, այսպես կոչված, քաղաքական կուսակցությունների համամասնական ներկայացուցչության համակարգ էր, ըստ որի՝ ամեն մի կուսակցություն խորհրդարանական մանդատը ստացել էր իրեն տրված ձայներից համամասնորեն: Այս փուլում օրենսդիր իշխանությունը մարմնավորում էր Հայաստանի պառլամենտը: Երկրորդ և երրորդ փուլերի առանձնահատկությունն այն էր, որ այս ժամանակամիջոցներում խորհրդարաններն իրենց օրենսդրական լիազորությունները երբեմն փոխանցել են կառավարությանը:

Հայաստանի Հանրապետության կազմավորման գործում կարևորվում էր երրորդ իշխանության՝ դատաիրավական մարմինների

¹ Տե՛ս Ղազինյան Գ.Ս., Վաղարշյան Ա.Գ., Հայոց իրավունքի պատմության հիմնահարցերը: Հին շրջանից մինչև մեր օրերը, Ե., 2014, էջ 168–169:

ու արդարադատության կայացումը¹: Առաջին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների կազմավորումից հետո նրանց առջև դրված գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ հանրապետության դատական համակարգի կառուցման և գործունեության հիմունքների մշակումն էր, դատարանակազմական, քրեական ու քաղաքացիական դատավարական հարաբերությունները կարգավորող համապատասխան օրենքների մշակումն ու ընդունումը:

Առաջին հանրապետության պետական կառուցակարգում դատական մարմինները պետք է զբաղեցնեին կարևոր տեղ, որը պայմանավորված էր նրանց առջև դրված արդարադատության խնդիրներով:

Խորհրդարանի և կառավարության առջև ծառացած անհետաձգելի խնդիրներից էին դատական իշխանության ձևավորումը, վերջինիս հայացումը և ժողովրդավարացումը: Նորակազմ հանրապետությունում շարունակում էին գործել ռուսական տիրապետությունից ժառանգություն մնացած երկու կարգի դատարաններ՝ քաղաքացիական և զինվորական, չհաշված ժամանակավորները: Իրենց հերթին, քաղաքացիական դատարանները բաժանվում էին երկու կարգի՝ ստորին և վերին: Ստորին կամ հաշտարար դատարանն իրավասու էր լուծելու քրեական փոքր գործեր՝ առավելագույնը մինչև վեց ամսվա բանտարկության կամ 500 ռուբլու տուգանքի պատժաչափով հայցերը, իսկ վերին կամ շրջանային դատարանը կոչված էր լուծելու ծանր հանցագործությունները և քաղաքացիական հայցերը: Չինվորականների գործերով զբաղվում էր զինվորական դատարանը: Այդ վիճակը Հայաստանի Հանրապետությունում պահպանվեց մինչև 1918 թ. դեկտեմբերը:

1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին խորհրդարանը հաստատեց արդարադատության նախարար Սամսոն Հարությունյանի կողմից կազմված «Դատական հիմնարկությունների մասին» օրինագիծը, որով ռուսական օրենքների հիմունքներով Հայաստանում մտցվում էին հետևյալ դատական ատյանները.

¹ Մանրամասն տես՝ Ղազինյան Գ.Մ., Վաղարշյան Ա.Գ., նշվ. աշխ., էջ 169–182: Նաև՝ Վաղարշյան Ա., Հայաստանի առաջին Հանրապետության դատական համակարգը (1918–1920 թթ.), Ե., 2006:

1. Հաշտարար դատարաններ՝ իրենց քննչական բաժիններով: Հանրապետությունում կար ընդամենը 25 այդպիսի դատարան: Երկրի տարածքի ընդարձակամամբ դրանց թվաքանակն ավելի մեծացավ: 1919 թ. մայիսին վերացվեցին նախկին դասային հաշտարար դատարանները:

2. Երևանի շրջանային (կամ օկրուգային) դատարան՝ քաղաքացիական և վարչական բաժանմունքներով: 1920 թ. ապրիլին շրջանային դատարաններ հիմնվեցին նաև Ալեքսանդրապոլում և Կարսում:

3. Դատաստանական (դատական) պալատ (Երևանում) երկու բաժանմունքներով՝ քաղաքացիական և քրեական:

4. Գերագույն վճռաբեկ ատյան՝ սենատ (Երևանում)՝ երկու համապատասխան բաժանմունքներով (դեպարտամենտներով) քաղաքացիական և քրեական որոշումները բեկանելու խնդիրների վերաբննության համար:

Նախկինում 3-րդ և 4-րդ բարձրագույն դատական ատյանները գործում էին հետևյալ կերպ. դատական պալատը՝ փոխարքայության մայրաքաղաք Թիֆլիսում, իսկ սենատը՝ Սանկտ Պետերբուրգում: Այժմ դատական բնույթի ցանկացած խնդիր լուծվելու էր Հայաստանի Հանրապետության շրջանակներում:

Յուրաքանչյուր պետության ժողովրդավարության մակարդակը կարելի է չափել նաև անկախ դատական իշխանության և առաջին հերթին երդվյալ ատենակալների ինստիտուտի առկայությամբ: Հայաստանի խորհրդի՝ ղեկավարների 6-ին ընդունած հինգ օրենքների փաթեթից մեկն էլ վերաբերում էր երդվյալ ատենակալների դատարանի ստեղծմանը¹: Սակայն այդ օրենքի գործադրումն ունեցավ մի շարք դժվարություններ՝ հասարակության իրավական ցածր գրագիտությունը, ատենակալների՝ ռուսերենին չտիրապետելը և այլն: Վերջինով պայմանավորված՝ բավականին ձգձգվեց օրենքի կիրառումը: Եվ միայն 1920 թ. մարտի 15-ին Երևանում հանդիսավորությամբ բացվեց երդվյալ ատենակալների դատարանը, վիճակահանությամբ

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918–1920 թթ.), էջ 24–25:

կատարվեց ատենակալների ընտրություն¹: 1919 թ. ապրիլին շրջանային դատարանին կից հիմնվեց կարևորագույն գործերի գծով քննիչի պաշտոն:

Արդարադատության համակարգը սկսեց աստիճանաբար հայացվել: Սենատը, փաստորեն, իրականացնում էր նաև դատական գործառույթ՝ մի կողմից վճռաբեկ ատյանի, մյուս կողմից՝ օրենքը պարզաբանողի ու կարգավորողի, այսինքն՝ գերագույն դատարանի ու սահմանադրական դատարանի դեր:

Վերոհիշյալ դատարաններից բացի, ժամանակի ընթացքում ստեղծվեցին նաև այլ դատարաններ՝ արտակարգ և ռազմադաշտային, որոնք ունեին ժամանակավոր բնույթ: Այդպիսին էին, օրինակ, 1920 թ. բոլշևիկյան ապստամբության կապակցությամբ հիմնված 4 արտակարգ դատարանները: Զայլեր կատարվեցին դատարանների և դատավարության ազգայնացման ուղղությամբ և այլն:

Իշխանության համակարգում իրենց ուրույն տեղն էին գրավում տեղական՝ գավառային, քաղաքային և համայնքային կառավարման մարմինները:

Վարչական տեսակետից գավառները բաժանվում էին շրջանների կամ գավառակների, իսկ վերջիններս գյուղական համայնքների: Գավառների գործադիր մարմինը գավառային վարչությունն էր, որը ներքին գործերի նախարարության ենթակայության տակ էր: Գավառը ղեկավարում էր գավառային կոմիսարը:

Արդեն 1920 թ. մայիսին (Մայիսյան ապստամբության հետ կապված իշխանությունը կենտրոնացնելու նպատակով) վարչական տեսակետից Հայաստանի տարածքը բաժանվեց չորս նահանգների՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունյաց, որի ժամանակ հանրապետության տարածքը անվանապես հասավ իր առավելագույն չափին՝ շուրջ 70 հազար քառ. կմ, 2 միլիոն ազգաբնակչությամբ²:

Կառավարության նախաձեռնությամբ մշակվեց և 1919 թ. մայիսի 23-ին գործողության մեջ դրվեց զեմսովային (տեղական ինքնակառավարման) հաստատությունների մասին օրենքը: Հաստատվեց

¹ Տե՛ս Վաղարշյան Ա., Հայաստանի առաջին Հանրապետության դատական համակարգը (1918–1920 թթ.), Ե., 2006, էջ 110–111:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն..., էջ 34:

վերջիններին ժամանակավոր կանոնադրությունը: Չեմստվային ինքնավարությունների ընտրակարգը չէր տարբերվում խորհրդարանի ընտրություններից: Չեմստվային ինքնակառավարում մտցվեց Էջմիածնի, Դիլիջանի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Ղարաբախի, Նոր Բայազետի գավառներում, իսկ Սուրմալուի և Դարալագյազի գավառներում քաղաքական անկայուն հանգամանքները թույլ չտվեցին այն արմատավորել:

Վերակազմվեցին քաղաքային ինքնավարությունները: Քաղաքներն առաջնորդվում էին քաղաքային կանոնադրությամբ: Գոյություն ունեին նահանգային և գավառային նշանակության քաղաքներ:

Պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու հաստատությունների ձևավորմանը զուգընթաց, աստիճանաբար ձևավորվում է նաև ազգային իրավական համակարգի հիմքերը: Այս գործընթացն ընթանում էր մի շարք առանձնահատկություններով. առաջին, արտաքին և ներքին բարդ իրադարձությունների հետևանքով, ազգային իրավական համակարգի ձևավորումը տեղի էր ունենում առանց ծրագրի և հայեցակարգային մոտեցումների, ինչի հետևանքով նորմատիվ իրավական ակտերը (հիմնականում՝ օրենքներ) ընդունվում էին տվյալ պահի անհրաժեշտության թելադրանքով: Երկրորդ, ազգային իրավական համակարգում հիմնականում զերիշխում էր օտար իրավունքը (օրենսդրությունը) որոշակի փոփոխություններով: Այսպես, Հանրապետության իրավական համակարգի ձևավորման հիմնարար քայլն օրենսդիրն իրականացրել է 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին՝ ընդունելով «Նախկին Ռուսական Կայսրության օրենքները << տարածքի վրա գործադրման մասին» օրենքը, որով պաշտոնապես պարզություն մտցվեց հանրապետության իրավական համակարգի նորմատիվային օրենսդրական հիմքերի ձևավորման հարցում: Համաձայն այդ օրենքի՝ << տարածքում ժամանակավորապես գործադրվելու էին նախկին Ռուսական Կայսրության օրենքները՝ ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, Սեյմի, Հայաստանի խորհրդի փոփոխություններով ու լրացումներով¹:

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Ե., 1918 թ., էջ 28:

Հայաստանի առաջին հանրապետության իրավական համակարգի նախադրյալների և դրա հիմքերի կառուցման պատմությունը հաստատում է, որ հանրապետությունը վերցրել էր ռոմանագերմանական տեսակի իրավական համակարգի շինարարության ուղղություն և քարեհաջող ներքին ու արտաքին քաղաքական կացության դեպքում Հայաստանը կունենար կայացած ու առաջադիմական, աշխարհիկ իրավական համակարգ: Այդ համակարգում իրավունքի առաջնային և հիմնական սղբյոյրը նորմատիվ իրավական ակտերն էին՝ օրենքները, եկթասօրենսդրական նորմատիվ ակտերը¹:

Սահմանադրության հարցում և հանրապետության քաղաքական դեկլարության, և օրենսդիր մարմնի, և ընդդիմադիր քաղաքական ոյոշ ուժերի դիրքոյոշումը եղել է հետևյալը. «Հ՛ Սահմանադրոյոնը կընդունվի սպազայում խաղատրոյոն հաստատովերոց և Հ՛ տարածքային սահմանների հարցի վերջնական լոծոնից հետո՝ Սահմանադիր ժոյրվի կողմից»²: Հայաստանի առաջին հանրապետոյոնն սյոյսեւ էլ չհասցրեց ունենալ Սահմանադրոյոն:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավական համակարգի երրորդ առանձնահատկոյոնն սյն է, որ օրենսդրական համակարգում տեսակարար կշիռ ուներ, սյոսյես կոչված պատվիրակված օրենսդրոյոնը: Այսպես, Հանրապետության կառավարոյոնն օժոյված էր պատվիրակված օրենսդրության լիազոյոյոյոնը,³ իսկ Հանրապետության վերջին վեց ամիսների ընթացքում, երբ չէր գոնարկում Ազգային Խորհրդի նիստերը, կառավարոյոնն ամբողջոյոյոնը իրականացնում էր նաև օրենսդիր իշխանոյոնը: Հանրապետության գոյոյոյոն երկուսովես տարվա ընթացքում ընդունվեց 1203 օրենք, ոյոնցից 290-ը՝ պառլամենտի կողմից, իսկ 913-ը՝ կառավարոյոնը⁴:

¹ Տե՛ս Ղազինյան Գ.Ս., Վաղարշյան Ա.Գ., նշվ. աշխ., էջ 133:

² Տե՛ս նոյն տեղը, էջ 134:

³ Պառլամենտը 1919 թ. ապրիլի 27-ի և 1920 թ. մայիսի 5-ի օրենքներով պառլամենտի արձակուրդի ժամանակաշրջանում իր բոլոր լիազոյոյոյոնները, սյոյթովում և օրենսդրական, հանձնել էր կառավարոյոյոնը (տես՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենքները 1918–1920 թթ.), Ե., 1998, էջ 55 և 269:

⁴ Տե՛ս Սաֆարյան Գ.Հ. Իրավաստեղծ գործունեության և օրենսդրական զարգացման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետոյոնում (պատմատեսական վերլուծոյոն), Ե., 2004, էջ 55:

Ընդունված օրենքների գերակշռող մասը վերաբերում է կառավարման ոլորտի հարցերին (օրինակ, «Խոլերայի դեմ կռվելու մասին», «Հայաստանի Խորհրդի անդամների սննդադրամի և ճանապարհածախսի մասին», «Գետնախնձորի (կարտոֆիլի) կառավարչական գնման մասին» և այլն), չնայած ժամանակաշրջանի բարդ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակից ելնելով դրանց կարևորությանը, այդուհանդերձ, դրանք ավելի շուտ որոշումներ էին, քան օրենսդրական ակտեր:

Հատուկ օրենքով («Օրենքները պահելու և հրատարակելու մասին» 1918թ. սեպտեմբերի 24) սահմանված էր օրենքների հրապարակման կարգը:¹ Ըստ այդ կարգի, օրենքի իսկականը համարվում էր նրա այն օրինակը, որը պարունակում էր օրենքի՝ Հայաստանի Խորհրդի կողմից հաստատված վերջնական բնագիրը և վավերացված էր Խորհրդի նախագահի և ավագ քարտուղարի ստորագրություներով: Օրենքի հաստատվելուց հետո, նրա օրինակները Խորհրդի նախագահի կարգադրությամբ ուղարկում էին տպագրելու և հրապարակելու: Օրենքները հրապարակվում էին պառլամենտի պաշտոնական տեղեկագրում՝ «Օրենքների հավաքածու»-ի («Հավաք օրինաց») միջոցով:

Համաձայն «Ուժի մեջ մտնելու մասին» օրենքի (1919 թ. դեկտեմբերի 24), «1. Յուրաքանչյուր օրենք գործադրության մեջ է մտնում Երևանում «Օրենքների հավաքածու»-ի մեջ հրապարակվելու հինգերորդ օրը, իսկ Հանրապետության մնացած վայրերում՝ տասը և հինգերորդ օրը: 2. Առանձին դեպքերում, պառլամենտի հատուկ որոշմամբ, օրենքը գործադրության մեջ է մտնում այդ օրենքում սահմանված ժամանակից սկսած և նույն օրենքում հիշատակված ձևով՝ անկախ «Օրենքների հավաքածու»-ի մեջ հրապարակվելուց²:

Ընդունված օրենքներից իրենց կարևորությամբ և օրենսդրական տեխնիկայի տեսանկյունից ուշագրավ են՝ «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապե-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918–1920 թթ.), էջ 5–6:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության օրենքները (1918–1920 թթ.), էջ 207:

տության տերիտորիայի վրա» (1918 թ. դեկտեմբերի 6), «Հայաստանի Հանրապետության մի քանի գավառներում զեմստվային հաստատություններ հիմնելու մասին» (1919 թ. մայիսի 23), «Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտը հայտարարելու մասին» (1919 թ. մայիսի 26), «Երևանի Համալսարանի մասին» (1919թ. հուլիսի 8), «Պետական լեզվի մասին» (1919 թ. դեկտեմբերի 26), «ՀՀ պառլամենտի ընտրությունների մասին» (1919 թ.), «Միացյալ ժամանակավոր օրենքը, հաստատված ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թվականի ապրիլի 17-ին և փոփոխված Հայաստանի պառլամենտի կողմից 1920 թվականի ապրիլի 21-ին», «Ժամանակավոր օրենք արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին» (1920 թ. մայիսի 8), «Դպրոցական պաշտոնյաների մասին» (1920 թ. օգոստոսի 5), «Պետական դրամանիշների կեղծելու դեմ պատիժներ սահմանելու մասին» (1920 թ. օգոստոսի 20), «Պաշտոնյաների հանցանքների մասին» (1920 թ. հոկտեմբերի 2) օրենքները և այլն¹:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը, կարելի է արձանագրել Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավական համակարգի հետևյալ առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին ժամանակի մարտահրավերներով, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններով:

1. Դա անցումային շրջանի իրավական համակարգ էր, որն աչքի էր ընկնում իր անկայունությամբ, ոչ լիարժեք համակարգավորվածությամբ, իրավական աղբյուրների ոչ հստակ աստիճանակարգությամբ:

2. Իրավական համակարգում, հատկապես դատաստանական իրավունքում, գերիշխում էր օտար իրավունքի ռեցեպցիան (հիմնական ռուսական կայսրության օրենսդրական ակտերը որոշակի փոփոխություններով),

3. Հիմնական (սահմանադիր) օրենքների սակավությամբ, բացառությամբ մի շարք օրենքների (օրինակ՝ «Խորհրդարանի ընտրությունների մասին, Հայատակության (քաղաքացիության) մասին»

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության օրենքները (1918–1920 թթ.):

օրենքները և այլն),

4. Իրավական մշակույթի և օրենսդրական տեխնիկայի ցածր մակարդակը և այլն:

Այդուհանդերձ, կարելի է պնդել, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության անցումային շրջանի իրավական համակարգն իր բացթողումներով հանդերձ, հնարավորինս կատարեց իր առաքելությունը՝ պետական իշխանության և արդարադատության մարմինների կազմակերպման, երկրում ժողովրդավարական սկզբունքների և կառավարման «Հանրապետական» ձևի ներդրման, օրինականության և իրավակարգի ամրապնդման, անձի իրավունքների պաշտպանության, քաղաքացիական շրջանառության և կրթական համակարգի ինստիտուտների (օրինակ՝ պետական համալսարանի ստեղծման) կազմակերպման հարցերում:

5. Եվ, ամենակարևորը՝ Առաջին Հանրապետությունը ճանապարհի հարթեց երկրորդ՝ Խորհրդային շրջանի Հանրապետության ձևավորման ու զարգացման համար՝ իր իրավաբաղադրական արժեհամակարգով:

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

(Հայաստան)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

(1918–1920 ԹԹ.)

Դարավոր ընդմիջումից հետո գերազանցապես Մայիսյան՝ 1918 թ. հաղթական հերոսամարտերի արդյունքում, «Մայիս 28-ին» Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի առջև ծառացած գլխավոր խնդիրը դարձավ հանրապետության պետական կառուցվածքի ընտրությունը, կառավարումը, պետականության խորքային կայացումը և դինամիկ զարգացումը:

Հայտնի է, որ անկախ պետականությունն է յուրաքանչյուր ազգ-
ժողովրդի ինքնակազմակերպման բարձրագույն աստիճանը, որը
ցույց է տալիս նրա սեփական ներուժով ինքնակառավարվելու, սե-
փական հայրենիքը պաշտպանելու և ստեղծագործելու կարողակա-
նությունը: Տվյալ երկրի պետական կառուցվածքով, կառավարման
ձևով ու վարչակարգով (ռեժիմով), իշխանություն-ժողովուրդ փոխա-
դարձ կապով, քաղաքացիների իրավունքների ու ազատությունների
ծավալով ու բովանդակությամբ և այլն կարելի է որոշել տվյալ պե-
տության ժողովրդավարության մակարդակը:

ա) **Կառավարության ստեղծումը:**

Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո շատ ավելի
դժվար ու տևական էր լինելու պետականության խորքային կայա-
ցումը և երկրի դինամիկ զարգացումը: Պետականաշինության առա-
ջին քայլը, բնականաբար, սկսվեց կառավարության ձևավորումից:
Հայաստանի նորածին հանրապետությունն իր քաղաքական շրջա-
նակներով նախընտրեց նոր ժամանակներին համապատասխան եվ-
րոպական քաղաքակրթական արժեհամակարգին բնորոշ կառա-
վարման ինստիտուտներ (կառուցակարգեր):

Հայաստանի անկախության հռչակումից և Բաթումի հաշտությ-
ան պայմանագրի կնքումից հետո առաջնային խնդիր դարձավ պե-
տական իշխանության երեք հիմնական՝ **գործադիր, օրենսդիր և
դատական** մարմինների ձևավորումը: Յուրաքանչյուր ժողովրդա-
վարական համարվող պետության առաջնային նախապայմանը նրա
ընտրովիության համակարգն է, իշխանության եռաթև մարմինների՝
գործադիր, օրենսդիր, դատական տարանջատվածության աստիճա-
նը, դրանց՝ իրար հակակշռելու մեխանիզմի առկայությունը և այլն:

Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Ազգային խորհրդի անկախությ-
ան վերաբերյալ մայիսվերջյան պաշտոնական հայտարարության
համաձայն՝ կառավարության ձևավորումը հետաձգվեց: Խնդիրն
այն էր, որ նոր կառավարություն հնարավոր չէր միանգամից կազմել,
որովհետև դրա համար պահանջվում էին միջկուսակցական խորհր-
դակցություններ և փոխադարձ համաձայնություն: Միաժամանակ,
հարկավոր էր խորհրդակցել և կառավարության մեջ ներգրավել
երևանյան այն կարող ուժերին, որոնք պետական կառույցների ձևա-

վորման ուղղությամբ արդեն հսկայական ուշխատանք էին կատարել՝ Հայոց Ազգային խորհրդի լիազոր և Երևանի դիկտատոր հռչակված **Արամ Մանուկյանի** գլխավորությամբ:

Այդ համատեքստում անուրանալի է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը (ՀԾԴ) կուսակցության դերակատարությունը Առաջին հանրապետության պետականության կայացման գործում: Իրավամբ, նա է եղել հայոց պետական մեքենան առաջ շարժող քաղաքական գլխավոր ուժը, հիմնականում իր ուսերին է կրել անկախ պետականության, ժողովրդի ու հայրենիքի անվտանգության ամբողջ պատասխանատվությունը:

Ցարական մենատիրական երբեմնի նահանգական նախկին կառավարման համակարգի փոխարեն, այն էլ պատերազմներից խարխլված վարչակարգի ու կիսավեր տնտեսության պայմաններում, պետք է ստեղծվեր եվրոպական արժեհամակարգով հանրապետական-ժողովրդավարական կառավարման ձև ընդունած **պետական ապարատ**՝ նոր գաղափարախոսությամբ, պետաիրավական, տնտեսավարման ու կրթամշակութային նոր համակարգով:

Բաթումի պայմանագրից հետո Թիֆլիսում ստեղծվեց անդրանիկ ոչ լիակազմ կառավարությունը, որի նախագահ (վարչապետ) ընտրվեց **Հովհաննես Քաջազնունին** (1868–1938): Կառավարությունը պետք է ամբողջացվեր (համալրվեր) Երևանում: Հուլիսի 24-ին Թիֆլիսի և Երևանի ազգային խորհուրդների համատեղ նիստում հրապարակվեց անդրանիկ կառավարության կազմը՝ **Հովհաննես Քաջազնունի** (նախարար-նախագահ կամ վարչապետ), **Ալեքսանդր Խատիսյան** (արտ. գործ նախարար), **Արամ Մանուկյան** (ներք. գործ. նախարար), **Խաչատուր Կարճիկյան** (ֆինանսների նախարար), **Հովհաննես Հախվերդյան** (զինվորական նախարար) և մի փոքր ուշ՝ հուլիսի 28-ին, **Գրիգոր Պետրոսյան** (արդարադատության նախարար)¹: Վերջին երկուսը անկուսակցական էին: Հետագայում նախարարությունների քանակը ավելացավ՝ հասնելով 10-ի:

¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 14 օգոստոսի 1918 թ.:

Իշխանության ղեկը ստանձնած նորաստեղծ կառավարության գլխավոր խնդիրներից էին՝ ստեղծել պետական գործուն մեքենա, պետական իրավակարգ, հաստատել կարգուկանոն, երկիրը դուրս բերել քաոսից ու անիշխանությունից, պայքարել սովի ու համաճարակների դեմ, գաղթականությանը սնունդ, կացարան ու աշխատանք տալ, կարգավորել պարենավորումը և ֆինանսները, ոտքի կանգնեցնել տնտեսությունը, առաջ տանել կրթամշակութային գործը, ստեղծել կանոնավոր բանակ, հնազանդեցնել ազգամիջյան ներքին խռովությունները, լուծել սահմանային վեճերը, հաստատել դիվանագիտական կապեր, հասնել Հայաստանի միջազգային ճանաչման և այլն, մի խոսքով՝ ստեղծել կազմակերպված պետություն: Եվ այդ բազում խնդիրները լուծելու նպատակով կառավարությունը լծվեց գործի և հանրապետության գոյության 2,5 տարիների ընթացքում տարավ պետականաշինության իր հասանելիք բեռը:

Հիմնվեց ու կանոնակարգվեց պետական ծառայության համակարգը: Փորձեր արվեցին պետական և քաղաքացիական ծառայողների համար ստեղծել սոցիալական որոշակի երաշխիքներ, որոնք կարևոր լծակ էին պաշտոնեական հնարավոր չարաշահումների ու կոռուպցիայի դեմն առնելու տեսակետից: Այդ նպատակով կառավարության որոշմամբ պետական և քաղաքացիական բոլոր ծառայողները բաժանվեցին պաշտոնների և վարձատրվում էին, կարելի է ասել, միջազգայնորեն ընդունված 14 աստիճանանոց սանդղակով՝ սկսած նախարարից մինչև քաղ. ծառայողի ամենաստորին աստիճանը՝ դրան համապատասխան ռոճիկաչափով: Օրինակ, ամենաբարձր վճարվող աշխատանքը՝ 8150 ռ., համարվում էր 14-րդ կատեգորիայի 1-ին կարգը, որը ստանում էին նախարարի, պետական վերահսկիչի և պրոֆեսորի պաշտոն զբաղեցնողները¹: Հայտնի է, որ պաշտոնների ու վարձատրության նման բազմաստիճան սանդղակ գործել է շատ երկրներում, այդ թվում՝ նաև Ռուսաստանում: Տակավին Պետրոս մեծի ժամանակներից հայտնի է, օրինակ, նրա 1722 թ. հրամանագրով ընդունված զինվորական և պետական (статские) 14

¹ Տե՛ս Վաղարշյան Ա., Հայաստանի առաջի հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918–1920 թթ.), Ե., 2012, էջ 151–152:

աստիճանից կազմված «Табель о рангах» աստիճանակարգը կամ անվանակարգը¹:

Ընդհանուր առմամբ, խոսելով հանրապետությունում բարձրագույն գործադիր իշխանության (կառավարության) կայացման մասին՝ հարկ է փաստել, որ իր գոյության 2,5 տարվա ընթացքում հանրապետությունն ունեցել է չորս վարչապետ, որոնք բոլորն էլ ՀՅԴ նշանավոր գործիչներ էին՝ **Հովհաննես Քաջազնունի** (1918 թ. հունիսի 7-ից մինչև 1919 թ. օգոստոսի 7-ը, իսկ փաստորեն՝ մինչև ապրիլ, երբ Հայաստանի խորհրդի որոշմամբ Քաջազնունին գործուղվեց Եվրոպա և ԱՄՆ՝ օգնություն ստանալու համար), **Ալեքսանդր Խատիսյան** (1919 թ. օգոստոսի 7-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը), **Համո Օհանջանյան** (1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև նույն տարվա նոյեմբերի 23-ը) և **Սիմոն Վրացյան** (նոյեմբերի 23-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը)²: Ընդ որում, ՀՅԴ երկու անգամ՝ 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից – 1919 թ. հունիսի սկիզբը (7 ամիս)՝ ՀԺԿ-ի, իսկ 1920 թ. նոյեմբերի 23-ից դեկտեմբերի 2-ը (10 օր)՝ Էսեռների հետ կազմել է կոալիցիոն (խառը) կառավարություն:

Հարկ է նշել, որ առանձնապես արդյունավետ է եղել ՀՅԴ-ՀԺԿ կոալիցիոն կառավարությունը: Հ. Քաջազնունու գլխավորած կառավարության աշխատանքների արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով ՀՅԴ ընդառաջ գնաց ՀԺԿ ցանկությանը և 1918 թ. նոյեմբերի սկզբին ձևավորվեց կոալիցիոն կառավարություն՝ դարձյալ Հ. Քաջազնունու գլխավորությամբ: Բանն այն է, որ Օսմանյան կայսրության պարտությունը դարձել էր օրերի հարց, իսկ Հայաստանում նշմարվում էին կայունացման որոշ միտումներ, ուստի ժողովրդականները ցանկություն հայտնեցին մտնել կառավարության մեջ և ՀՅԴ-ի հետ միասին կիսել պատասխանատվությունը ժողովրդի, հայրենիքի ու պետության առաջ: Այդ նպատակով Թիֆլիսից Երևան ժամանեցին ՀԺԿ ԿԿ-ի անդամներ Մինաս Բերբերյանը, Գևորգ Մելիք-Ղարազյոզյանը, Սամսոն Հարությունյանը, Լևոն Ղուլյանը և

¹ Ст'ю Хрестоматия по истории России, сост. Орлов А.С. и др., М., 2009, с. 173–174.

² Ст'ю Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն (1918–1920 թթ.), Ե., 1992, էջ 6:

ուրիշներ: Բանակցությունների արդյունքում ձևավորվեց ՀՅԴ-ՀԺԿ կուսիցիոն կառավարություն, որի մեջ մտան 4 դաշնակցական, 4 ժողովրդական և 1 անկուսակցական՝ նախարար-նախագահ (վարչապետ) Հ. Բաջազնունու գլխավորությամբ: Կուսիցիոն համատեղ աշխատանքը դրսևորվեց նաև խորհրդարանական աշխատանքում և ձևավորվեց ՀՅԴ-ՀԺԿ խորհրդարանական մեծամասնություն:

Հանրապետության երկրորդ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, ընդհանուր առմամբ տալով Առաջին հանրապետության կառավարության պետականաշինության ամփոփ բնութագիրը, իրավացիորեն այն բաժանել է երեք փուլերի: Առաջին՝ Հ. Բաջազնունու նախագահության շրջանը՝ պետական-կազմակերպական, երկրորդ՝ Ալ. Խատիսյանի՝ քաղաքացիական-ստեղծագործական և երրորդը՝ Հ. Օհանջանյանի և Ս. Վրացյանի՝ արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ կռվի շրջան, որն, ինչպես հայտնի է, ավարտվեց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ՀՀ անկմամբ ու նրա խորհրդայնացմամբ¹:

բ) Օրենսդիր մարմնի՝ խորհրդարանի ձևավորումը

Առաջին խորհրդարան՝ Հայաստանի խորհուրդ: Ի սկզբանե խնդիր դրվեց հայոց պետականությունը կերտել եվրոպական քաղաքական և պետական կառուցվածքի օրինակով՝ ի հարկե, հաշվի առնելով տեղական պայմանները և մեր երկրի ու ժողովրդի առանձնահատկությունները: Պետք է հիմնվել պառլամենտական դեմոկրատական (ռամկավար) հանրապետություն: Պետաիրավական կառուցվածքի տեսակետից Հայաստանը որդեգրեց հանրապետական-պառլամենտական (խորհրդարանական) կառավարման համակարգ (մոդել)²: Այդ նշանակում էր, որ բարձրագույն իշխանությունը հա-

¹ Տե՛ս Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և զարգացումը, Պեյրոյթ, 1968, էջ 133:

² Հայ իրականության մեջ պառլամենտի, պառլամենտական-հանրապետական կարգեր հաստատելու գաղափարը առաջին անգամ արծարծվել է 18-րդ դարում, Անգլիայի գերիշխանության տակ գտնվող հեռավոր Հնդկաստանում հայ հայրենասերների՝ Մադրասի խմբակի կողմից կազմած ու 1788–1789 թթ. ընթացքում հրատարակած «Որոգայթ փառաց» սահմանադրության արժեք ունեցող գրքում, որում սպազա անկախ Հայաստանի բարձրագույն ներկայացուցչական մարմինը՝ խորհրդարանը անվանվում էր «Տուն Հայոց»: Արդեն 19-րդ դարում սահմանադրական-խորհրդարանական գործունեության առաջին նախաքայլը կարելի է համարել 1860 թ. արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը: Արդեն 20-րդ դարում այդ գա-

մարվում էր օրենսդիր մարմինը, իսկ բարձրագույն գործադիր մարմինը՝ կառավարությունը, որի նախագահը (վարչապետը) համարվում էր հանրապետության ամենաբարձր պաշտոնատար անձը: Վերջինս կառավարության հետ միասին ընտրվում էր խորհրդարանի կողմից, հաշվետու էր միայն նրա առաջ և անվերապահ ենթակա էր նրա որոշումներին: Այսինքն՝ նրան վստահություն կամ անվստահություն հայտնելու հարցը լսում էր խորհրդարանը:

Պետության կառուցվածքի հստակեցման առումով ծրագրվում էր Հայկական հարցի լուծումից՝ Միացյալ Հայաստանի ստեղծումից հետո հրավիրել Սահմանադիր ժողով, ընդունել Սահմանադրություն, մտցնել ՀՀ նախագահի ինստիտուտ և այլն, որը, սակայն, ժամանակի սղության և քաղաքական հանգամանքների աննպաստ ընթացքի հետևանքով չկենսագործվեցին:

Այդ նպատակադրումների իրագործման ճանապարհին, հենց պետական կառավարման եվրոպական արժեքների որդեգրման ուղիով, կառավարության ստեղծումից հետո պետականաշինության երկրորդ կարևոր խնդիրը դարձավ ոչ միայն **բարձրագույն օրենսդիր մարմնի**, այլև գործնականում **հանրապետության բարձրագույն իշխանության** ձևավորումը, որը պաշտոնապես կոչվեց **Հայաստանի խորհուրդ**:

Քանի որ անկախության հռչակումից հետո ժամանակը, քաղաքական հանգամանքները և ֆինանսական միջոցները թույլ չէին տալիս միանգամից խորհրդարանի ընտրություններ անցկացնել, ուստի Թիֆլիսի Կենտրոնական և Երևանի Ազգային խորհուրդների խառը նիստում որոշվեց՝ Հայոց Կենտրոնական Ազգային խորհրդի անդամների (15) թվի, կուսակցական համամասնությամբ եռապատկելու (բացի 3 անկուսակցականների), ինչպես նաև հանրապետությունում ապրող ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ հրավիրելու միջոցով կազմել Հայաստանի մեկպալատանի առաջին

դափարը արևելահայ իրականության մեջ ստացավ նոր բովանդակություն ու մարմնավորում: (Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Հակոբյան Ա.Մ., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918–1920 թթ., Ե., 2005, էջ 21–23, նաև «ՎԷՄ», Ե., 2015, թիվ 4 (52), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 22–40):

օրենսդիր մարմինը՝ Հայաստանի խորհուրդը (խորհրդարանը)¹: Ահա այս ճանապարհով խորհրդում պատգամավորական տեղեր զբաղեցրին ՀՅ Դաշնակցությունը՝ 18, Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ)՝ 6, Սոցիալ-դեմոկրատները՝ 6 (5 մենջևիկ և 1 բոլշևիկ), Սոցիալիստ-հեղափոխականները (Էսեռները)՝ 6, անկուսակցական՝ 2 (երրորդը՝ Տիգրան Բեկզատյանը, մեկնեց դիվանագիտական աշխատանքի), ազգային փոքրամասնության ներկայացուցիչներից՝ 6 թուրք, 1 ռուս և 1 բուլղ (եզդի)՝ բոլորը միասին ընդամենը **46 պատգամավոր**:

Գործնականում Հայաստանի խորհրդում ներկայացված էին երկրի բոլոր հիմնական քաղաքական ուժերը և ազգությունները: Հայաստանում քաղաքական կուսակցությունները ներկայացնում էին հետևյալ խնայատկերը: Հայաստանում ազատ գործում էին շուրջ մեկ տասնյակի հասնող քաղաքական կուսակցություններ, այդ թվում՝ իրենց հայացքներով ու գործելակերպով առավել ծայրահեղական համարվող բոլշևիկները: Վերջիններից շատերը նույնիսկ պաշտոնավարում էին հանրապետության պետական զանազան հիմնարկություններում՝ լուսավորության, պարենավորման, կապի և այլն:

Այդ շրջանում կովկասահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում Դաշնակցությունից հետո երկրորդ քաղաքական ուժը 1917 թ. գարնանը Թիֆլիսում հիմնված ազատական-բուրժուական գաղափարներ դավանող **Հայ ժողովրդական կուսակցությունն** էր (ՀԺԿ), որին հաճախ կոչում են նաև **Հայ կադետներ** անունով՝ ռուսական Կոնստիտուցիոն (Սահմանադրական) դեմոկրատների նմանությամբ: Այս կուսակցության կենտրոնը (Կենտկոմը) գտնվում էր Թիֆլիսում և առանձնապես մեծ խանդավառություն չէր ցուցաբերում հայրենիքում աշխատելու համար: Հանրապետության պետական և հասարակական կյանքում համեստ դեր էին խաղում **Էսեռները, Սոցիալ-դեմոկրատները**՝ մենջևիկ և բոլշևիկ, **Սպեցիֆիկ** (Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը) և **Ս. Դ. Հնչակ**, ինչպես նաև **Հայ Սահմանադրական ռամկավար** և ոչ ազդեցիկ մյուս կուսակցությունները: Հնչակյանները և ռամկավար-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 27 հուլիսի 1918 թ.:

ները համեմատաբար մեծ ազդեցություն ունեին գաղութահայության մեջ: Հայ սահմանադրական ռամկավարները, Ս Դ Հնչակը, Սպեցիֆիկները, Արշակ Չուրաբյանի (Չուրաբով) գլխավորած Անկախ սոցիալիստները և այլն համարվում էին արտախորհրդարանական կուսակցություններ, պատգամավոր չունեին խորհրդարանում և իշխանություններին քննադատում էին խորհրդարանից դուրս:

Հարկ է ընդգծել, որ Հայաստանի խորհուրդը կամ խորհրդարանը աչքի է ընկել ուժեղ ընդդիմությամբ: Հայտնի է, որ **յուրաքանչյուր խորհրդարանի շարժիչ ուժը նրանում առկա ընդդիմությունն է:** Խորհրդարանում գործել են չորս կուսակցական խմբակցություններ, էլ չիտսելով ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների մասին: Հիմնական կառավարող ՀՅԴ խմբակցությունը խորհրդարանում մեծամասնություն չի ունեցել: Այնտեղ ներկայացված են եղել հանրապետության քաղաքական դաշտի փաստորեն բոլոր երեք թևերը՝ աջ՝ ՀԺԿ, կենտրոն՝ ՀՅԴ և ձախ՝ Սոց.-դեմ. և Էսէո խմբակցությունները: Վերջիններս դավանում էին ձախամետ, ծայրահեղական-հեղափոխական հայացքներ, որն էլ իր դրոշմն էր թողնում խորհրդարանի ընդունած շատ օրենքների ու որոշումների վրա: Խորհրդում հարաբերական մեծամասնություն կազմող ՀՅԴ խմբակցությունը երկրի արտաքին և ներքին քաղաքական որոշումներ կայացնելիս ավելի հաճախակի գործակցել է աջակողմյան-ազատական հայացքներ դավանող ՀԺԿ խմբակցության հետ: Եվ պատահական չէ, որ 1918 թ. նոյեմբերի սկզբներին ՀՅԴ-ՀԺԿ կուսակցությունները կազմեցին կռալիցիոն կառավարություն, որը շարունակվեց մինչև 1919 թ. հունիսի սկիզբը:

Հայաստանի խորհրդի նստաշրջանի պաշտոնական բացումը հանդիսավոր շուքով կատարվեց 1918 թ. **օգոստոսի 1-ին**՝ կեսօրին, Երևանի քաղաքային ակումբի շենքում: Այն բացեց Հայոց Ազգային խորհրդի փոխնախագահ, տարիքով ավագագույն, մասնագիտությամբ գյուղատնտես Ավետիք Սահակյանը: Հենց նա էլ հետո ընտրվեց խորհրդարանի նախագահ: Խորհրդարանի բացման օրը՝ ժամը 12-ին **«Մեր հայրենիք»** օրհներգի հնչյունների ներքո խորհրդարանի շենքի գլխին բարձրացվեց Հայաստանի պետական դրոշը՝ **Եռագույնը**: Հուշագիր բժիշկ Հ. Մելիքյանի նկարագրությամբ ժողովուրդը

խոնվել էր քաղաքային ակումբի շենքի առջևում գտնվող կենտրոնական այգում և մայթերին: Նա այդ օրը համարում է Երևանի տարեգրության ամենահիշարժան օրերից մեկը¹:

Առաջին օրը հաստատվեցին պատգամավորների մանդատները և խորհրդի աշխատակարգը՝ **ռեզլամենտը**, ընտրվեց նախագահություն: ՀՅԴ խմբակցության խոսնակ Սմբատ Խաչատրյանի առաջարկով Հայաստանի խորհրդի (խորհրդարանի) նախագահ է ընտրվում նույն **Ավետիք Սահակյանը** (1865–1933): Խորհրդարանի փոխնախագահներ են ընտրվում **Գրիգոր Տեր-Խաչատրյանը** (ՀԺԿ), **Դավիթ Չուբյանը** (ԷսէՄ), իսկ ավագ քարտուղար, անկուսակցական՝ **Պետրոս Չաքարյանը**:

Հանդիսավոր նիստի ավարտից հետո դրսում՝ հրապարակում, տեղի ունեցավ ՀՀ առաջին զորահանդեսը, որն ընդունեց Հայկական կորպուսի հրամանատար, զորավար Թ. Նազարբեկյանը: Ականատեսը պատմում է, որ հայ ազգային զորքը շարքեշարք անցնում էր իրենց առջևից, և այդ պահին հուզմունքից հազարավոր հանդիսականների աչքերից հոսում էին արտասուքի կաթիլներ²:

Հաջորդ երկու նիստերում լսվեց և ձայների մեծամասնությամբ հավանության արժանացավ Հ. Քաջազնունու կառավարության հայտագիրը: Վերջինս Հայաստանի վիճակը բնութագրում էր որպես **«անձև քառս և ավերակների կույտ»**: Կառավարությունն իր գործունեության հիմքում դնում էր հետևյալ հիմնական խնդիրները՝ կասեցնել երկրի քայքայման գործընթացը, հաստատել տարրական իրավակարգ և կատարել դատաիրավական բարեփոխումներ, բացել հաղորդակցության ուղիները, վերականգնել կապի միջոցները, մեղմել պարենային ճգնաժամը և գաղթականության վիճակը, ստեղծել սեփական դրամական համակարգ, վերակառուցել երկրի զինուժը, դրացիական հարաբերություններ հաստատել հարևան երկրների հետ և այլն³: Հ. Քաջազնունու կաբինետի ծրագրում ուղիներ էին մատնանշվում ժողովրդին «խեղդող օղակից դուրս հանելու» և երկրի վիճակը փոքր-ինչ կայունացնելու ուղղությամբ:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստան, 1925, թիվ 9, էջ 100:

² Նույն տեղում, էջ 101:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 15 օգոստոս 1918 թ.:

Դարձյալ կուսակցական համամասնությունը պահպանելու սկզբունքով կազմվեցին խորհրդարանի 14 մշտական հանձնաժողովները, որոնց մեջ գերիշխում էին սոցիալ-տնտեսական բնույթի խնդիրներով զբաղվող ոլորտները: Հայաստանի խորհրդի առաջին ամիսների գործունեության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ոչ միայն բարձրագույն օրենսդիր մարմին էր, այլև ուներ նաև գործադիր իշխանության գործառույթներ: «Մեր երիտասարդ պառլամենտը,- նկատում է ՀԺԿ պաշտոնաթերթը,- հենց սկզբից սկսեց միտում ցույց տալ վերցնել իր վրա գործադիր իշխանության ֆունկցիաներ»¹: Խորհուրդը հաճախ իր հանձնաժողովների՝ կարգադրիչ, պարենավորման, գաղթականության, բժշկասանիտարական, դպրոցական և այլն միջոցով փաստորեն **տնօրինում էր կառավարչական բնույթի գործերի**, ինչպիսիք էին՝ խղերայի, բժավոր տիֆի և այլ վարակիչ հիվանդությունների դեմ պայքարի, ժողովրդի պարենավորման, գաղթականների խնամատարության, անօրինական զենքի բռնագրավման, կենսականորեն կարևոր սպարանքների պետական մենաշնորհի ու բռնագրավումների և նույնիսկ ժողովրդական կրթության գործերը: Խորհրդարանը հաճախ օրենքների անվան տակ **հրապարակում էր վարչական հրահանգներ ու որոշումներ**:

Խորհրդարանին կից գործում էր **Պետական վերահսկողության մարմինը**² շուրջ 100-ի հասնող աշխատակիցներով, որը օրենսդիր իշխանության կողմից գործադիր իշխանության ֆինանսատնտեսական գործունեության, պետբյուջեի (եկամտի) կատարման և այլնի վրա վերահսկողության իրականացման, պաշտոնական զեղծումների, չարաշահումների ու կոռուպցիայի բացահայտման ու պայքարի կարևոր լծակներից մեկն էր: Ընդամենը, Պետական վերահսկիչը միանգամայն անկախ էր գործադիր իշխանությունից՝ կառավարությունից, և ենթակա ու պատասխանատու էր միայն խորհրդարանի առաջ: Պետական վերահսկիչը չէր կարող լինել տվյալ կառավարող կուսակցության անդամ: Նա ընտրվում էր ընդդիմադիր կուսակցությունից կամ էլ անկուսակցական: Առաջին հանրապետության

¹ «Ժողովուրդ», 3 սեպտեմբերի 1918 թ.:

Պետական վերահսկիչ մարմնի նշանավոր դեմքերից էր ՀԺԿ անդամ, ճանաչված հասարակական և պետական գործիչ, իրավաբան ու ֆինանսիստ **Մինաս Բերբերյանը** (1871–1919)¹։ Սակայն, ցավոք, շատ հայ մեծամեծերի պես, նա ևս վախճանվեց համաճարակից։

Համապատասխան օրենքներով սահմանվեցին պատգամավորների իրավասության շրջանակները։ Այսպես, օրինակ, նիստերից անհարգելի բացակայության դեպքում պատգամավորի աշխատավարձը պահվում էր՝ բացակայած օրերի հաշվով։ Սահմանված էր նաև, որ պատգամավորը չէր կարող վարել որևէ այլ պետական կամ վճարովի հասարակական պաշտոն։ Այդ պաշտոնների տեսակն ու քանակը որոշում էր ինքը՝ խորհրդարանը (բացառություն էր արված համալսարանի դասախոսին և դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակված պատգամավորին) և այլն։ Նիստերը գումարվում էին շաբաթական երկու անգամ՝ երեքշաբթի և ուրբաթ օրերին, սովորաբար երեկոյան ժամերին, որոնք երբեմն ավարտվում էին կեսգիշերին, անհրաժեշտության դեպքում հրավիրվում էին արտահերթ նիստեր, քվեարկությունները անցնում էին ձայների պարզ մեծամասնությամբ, փակ քվեարկությունները կատարվում էին քվեաշարերի միջոցով և այլն։ Խորհրդի նիստերին ներկա էին լինում հասարակայնության ներկայացուցիչները։

Այսպիսով, երբ ձևավորվեց Հայաստանի խորհրդարանը, այն իր մեջ բովանդակում էր երկրի գերագույն իշխանությունը։ Նախագահական համակարգի բացակայության պայմաններում բարձրագույն գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, ենթակա էր խորհրդարանին, այսինքն՝ Հայաստանը պառլամենտական գերակայության հանրապետություն էր։

Անկախության հռչակումից հետո, չնայած հանրապետության տնտեսական և քաղաքական դժնդակ պայմաններին, այնուամենայնիվ, նորակազմ խորհրդարանն ու կառավարությունը առանձին ճիգեր գործադրեցին եվրոպական ժողովրդավարական երկրների օրինակով կազմակերպելու և քիչ թե շատ բնականոն հունի մեջ դնելու Հայաստանի պետաիրավական և հասարակական կյանքը։

¹ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Ե., 1991, թիվ 3, էջ 48։

Քանի որ ՀՀ՝ որպես պետական միավոր, անջատվել էր, փաստորեն, նախկին Ռուսական կայսրությունից, ուստի 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին հաստատված օրենքով նպատակահարմար գտան ՀՀ տարածքի վրա ժամանակավորապես պահպանել նախկինում գործող ռուսական օրենքները՝ որոշ փոփոխություններով ու լրացումներով¹: Խորհրդարանի իրավասությունների մեջ էր մտնում բանտարկյալներին ներում շնորհելը կամ նրանց պատիժը մեղմելը²: Եվրոպական դատական արժեհամակարգին համապատասխանելու իմաստով խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ մերժեց «Մահապատժի մասին» օրինագիծը և այլն: Յուրացնելով եվրոպական ժողովրդավարական երկրների ֆինանսավարկային քաղաքականության սկզբունքները՝ Հայաստանում ևս սկսեցին աստիճանաբար արմատավորվել այդպիսիք: Սկզբում պետական ծախսերը կատարվում էին համաձայն **նախահաշիվների**, որը կազմում էր կառավարությունը, և քննարկում ու հաստատում էր խորհրդարանը: Նախատեսվող վարկային հատկացումները ստանում էին օրենքի տեսք: Խորհրդարանի կողմից հաստատված տարեկան նախահաշիվների ամբողջությունն էլ, փաստորեն, կազմում էր հանրապետության տարեկան **պետբյուջեն (եկամացույցը)**:

1919 թ. գարնանը Հայկական հարցի լուծման ուղիների շուրջ լուրջ տարաձայնություններ առաջացան կառավարախորհրդարանական կոալիցիա կազմած երկու ազդեցիկ ՀՅԴ և ՀԺԿ կուսակցությունների միջև: Դրա համար առիթ հանդիսացավ այն հանգամանքը, որ Հայաստանի անկախության առաջին տարեդարձի օրը՝ **1919 թ. մայիսի 28-ին**, կառավարությունը, մինչ այդ՝ ապրիլի 27-ին, խորհրդարանի կողմից մեկ ամսով իրեն տրված հատուկ լիազորությունների հիման վրա, ձայների մեծամասնությամբ, առանց խորհրդարանի գիտության ու ՀԺԿ գաղափարակից Արևմտահայ Ազգային պատվիրակության ղեկավար **Պողոս Նուբար** (1851–1930) համաձայնության, պաշտոնական հայտարարություն արեց **Միաց-**

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 15, Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918–1919 թթ., մաս I, Ե., 1919, էջ 22:

² Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918–1919 թթ., մաս I, Ե., 1919, էջ 57–58:

յալ և Անկախ Հայաստանի հռչակման և Հայաստանի խորհուրդը արևմտահայ 12 ներկայացուցիչներով համալրելու մասին:

Իսկապես, այդ օրը տեղի ունեցած հանդիսավոր նիստում, օտար դիվանագետների մասնակցությամբ վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանը հայերեն և ֆրանսերեն լեզվով հրապարակեց Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին ակտը, որում մասնավորապես ասվում էր. «Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբրև անկախ պետական միություն»¹:

Սակայն Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին կառավարության հռչակագիրը խորհրդարանում և նրանից դուրս կուսակցությունների միջև առաջ բերեց սուր տարաձայնություններ: Մի շարք կուսակցություններ բողոք արտահայտեցին, իսկ ՀԺԿ-ն հեռացավ կառավարությունից: Դրանով քայքայվեց առաջին կոալիցիան: Հ.Յ. Դաշնակցությունը միայնակ ստանձնեց երկրի կառավարման ողջ ղեկը և պատասխանատվությունը: 1919 թ. հունիսի սկզբին (5-ին) լուծարվեց խորհրդարանը, դրա հետ մեկտեղ քայքայվեց նաև կոալիցիոն կառավարությունը և կազմակերպվեցին խորհրդարանական նոր ընտրություններ:

Երկրորդ խորհրդարան (պառլամենտ): 1919 թ. գարնանը, երբ ՀՀ վիճակը նկատելիորեն կայունացել էր, սահմաններն ընդարձակվել էին, ամերիկյան օգնության շնորհիվ քիչ մեղմվել էր սովը, շինականն անցել էր խաղաղ աշխատանքի, օրակարգի հարց դարձավ նշանակուլի խորհրդարանի արձակումը և համաժողովրդական ընտրությունների միջոցով նոր, **ընտրովի** խորհրդարանի ձևավորումը: Երեք օր տևողությամբ՝ հունիսի 21–23-ը, տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններին տարբեր պատճառաբանություններով ու հիմնավորումներով բոյկոտեցին ու չմասնակցեցին Հայ ժողովր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 84, նաև՝ Միացյալ և Անկախ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 86:

դականները, Ս. ռամկավարները, Հայ սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկները, բոլշևիկները և այլն:

Համաձայն ընտրությունների մասին օրենքի՝ (բաղկացած տասը գլխից և 111 հոդվածներից) դրանք անցան համամասնական՝ կուսակցական սկզբունքով, ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկության միջոցով առանց ազգի, կրոնի ու սեռի խտրության, 20 տարին լրացած բոլոր քաղաքացիներին: Ընտրական իրավունք էր տրված նաև հանրապետության տարածքում գտնվող արևմտահայ գաղթականությանը¹: Ընտրությունների արդյունքով բացարձակ հաղթանակ տարավ ՀՅԴ կուսակցությունը: Կանոնակարգով նախատեսված 80 պատգամավորական տեղերից 72-ը զբաղեցրեց ՀՅԴ կուսակցությունը, 4-ը՝ Լևեռ, 2-ը՝ թուրք, մեկը՝ բուրդ՝ եզդի և մեկն էլ՝ անկուսակցականի անվան տակ ծախված բոլշևիկ²: 80 պատգամավորներից 13-ը արևմտահայեր էին, իսկ 3-ը՝ կին, այդ թվում՝ հանգուցյալ Արամ Մանուկյանի այրին՝ Մանուկյան (Չալյան) Կատարինեն: Նախատեսվում էր հետագայում Հայկական հարցի լուծումից՝ Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հիմնումից հետո, անցկացնել խորհրդարանի լրացուցիչ ընտրություններ 50 նոր պատգամավորական տեղերի համար, որով Միացյալ Հայաստանի խորհրդարանը բաղկացած պիտի լիներ 130 պատգամավորներից:

Առաջին հանրապետության խորհրդարանի ընտրություններում ՀՅԴ տարած հաղթանակը կարելի է բացատրել մի քանի հանգամանքներով. ա) նախ դա խոսում է ՀՅԴ ունեցած ազդեցության ու քաղաքակն կշռի, բ) ցավոք, մի շարք կուսակցությունների՝ ՀԺԿ, Սոց.-դեմ. մենչևիկների, Ս. ռամկավարների և այլն, տարբեր պատճառներով ընտրությունները բոյկոտեցին: Տվյալները ցույց են տալիս, որ մասնավորապես, եթե ՀԺԿ մասնակցեր ընտրություններին, ապա նա կատանար 15-ից մինչև 20 պատգամավորական տեղ գ) անշուշտ, ընտրությունների ընթացքում թույլ են տրվել զանազան խախտումներ և զեղծարարություններ: Այն ժամանակ միակ ընտ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1, թ. 43, ֆ. 404, ց. 1, գ. 62, թ. 1-14, Օրենք Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց, ա. տ. և թ., էջ 1: Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէրոյթ, 1958, էջ 276:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 3, թ. 22-23, գ. 32, թ. 5, ֆ. 276, ց. 1, գ. 119, թ. 98-99:

րականառքը, թերևս, 1919 թ. զարմանից Ամերիկայից ստացվող օգնության պլուրի բաժանումն էր սույն բնակչությանը:

Երկրորդ գումարման ընտրովի խորհրդարանի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ 1919 թ. դարձյալ օգոստոսի 1-ին: Խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց գրող, հրապարակախոս **Ավետիս Ահարոնյանը** (1866–1948): Փոխնախագահներ ընտրվեցին **Լևոն Շանթը** (1869–1951) և **Սարգիս Արարատյանը**: 1919 թ. սկզբներին Փարիզ մեկնած ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանը ընտրվեց խորհրդարանի պատվավոր նախագահ, որպեսզի Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում հայկական պատվիրակությանն ավելի մեծ քաղաքական կշիռ տրվեր, թեև այդ ողջ ընթացքում նա չի վարել խորհրդարանի և ոչ մի նիստ:

Միջանկյալ նշենք, որ խորհրդարանի 12 մշտական հանձնաժողովներում ընդգրկված են եղել ընդդիմության բոլոր 8 անդամները, ընդ որում՝ առանձին ներկայացուցիչներ՝ միաժամանակ նույնիսկ երկու տարբեր հանձնաժողովում:

Օգոստոսի 15-ին լավեց և հավանություն տրվեց նորընտիր վարչապետ Ալ. Խատիսյանի կառավարության հայտագրին, որում ներկայացված էին նոր կաբինետի ներքին ու արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները և մոտեցումները: Հայտագրում պաշտպանվում էին Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակման, օտար ներդրումների խրախուսման, կալվածատիրական հողերի ազգայնացման, ընդհանուր, պարտադիր և անվճար սկզբնական կրթության անցման և այլ գաղափարներ ու պահանջներ:

Քաղաքական ընդդիմության տեսակետից, անշուշտ, Երկրորդ խորհրդարանը զիջում էր Առաջինին, որովհետև 8-հոգիանոց ընդդիմությունը չէր կարող դիմակայել 72 հոգիանոց ՀՅԴ խմբակցությանը: Սակայն, դրա փոխարեն հիմնական կառավարող ՀՅԴ կուսակցությունը լայն ընդդիմություն ուներ խորհրդարանից դուրս, որն իր դրոշմն էր թողնում օրենսդիր մարմնի աշխատանքների և ընդունած օրենքների վրա: Հանրապետությունում ազատ և ակտիվորեն գործում էին բուլշևիկները, հայ ժողովրդականները և ռամկավարները, մենշևիկները, անկախ սոցիալիստները, սպեցիֆիկները և այլն: Բացի այդ, երկրորդ խորհրդարանի ընդդիմության պակասը լրացվում

էր ՀՅԴ խմբակցության ներսում առկա տարբեր թւերով ու հոսանքներով: Պարզվում է, որ ՀՅԴ խորհրդարանական խմբակցության ներսում գոյություն են ունեցել ազգային, ընկերվարական, պետաիրավական, հեղափոխական և այլ հակումներ ունեցող թւեր ու հոսանքներ, որոնք ժամանակ առ ժամանակ սուր քննադատության տակ էին առնում իրենց իսկ ձևավորած կառավարությանը և մի քանի անգամ նույնիսկ դրել են Խատիսյանի, իսկ հետագայում նաև Հ. Օհանջանյանի կաբինետի վստահության հարցը:

Հանրագումարի բերելով Հայաստանի երկու գումարման խորհրդարանների օրենսդրական աշխատանքի արդյունքները՝ կարելի է արձանագրել, որ խորհրդարանն իր կարճատև ու ընդհատումներով գործունեության ընթացքում ընդունել է 300-ից ավելի օրենք և իրավօրենսդրական առումով ասպառել է նկատելի տեղաշարժեր երկրի սոցիալ-տնտեսական և կյոթա-մշակութային ոլորտներում:

Ընդդիմադրույց պետք է համարել Հայաստանի խորհրդարանի գործունեության 1920 թ. հետմայիսյան ժամանակաշրջանը, երբ բոլշևիկների ապստամբությունը և թուրք-թաթարական ուժգնացող խռովությունները հնազանդեցնելու նպատակով Խորհրդարանն ուղարկվեց հարկադիր արձակուրդ, պատգամավորները մեկնեցին ապստամբական թեժ կետեր: Արտակարգ իրավիճակի թելադրանքով ամբողջ՝ գործադիր, օրենսդիր իշխանությունը ստանձնեց ՀՅԴ Բյուրոն, որն էլ սկսեց խորհրդարանի անունից ընդունել օրենքներ և օրենսդրական ակտեր, որոնք, իհարկե, հետագայում պետք է հաստատվեին խորհրդարանում: Դրանով տեղի ունեցավ պետական կառավարման համակարգի կուսակցականացում, որն, անշուշտ, նախանջ էր ժողովրդավարական գործընթացներից: Նման պարագայում չի կարող խոսք լինել պետական իշխանության երկու՝ գործադիր և օրենսդիր, մարմինների տարանջատվածության մասին: Եվ այդ հանգամանքը նկատելիորեն թուլացրեց պետականության իրավական, սոցիալ-քաղաքական և ժողովրդավարական հիմքերը:

Ամփոփելով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ու խորհրդարանի գործունեությունը՝ կարելի է արձանագրել, որ պետական այդ երկու կառույցներն իրենց կարճատև գոյության ընթացքում ընդունել են 1200-ից ավելի օրենք: Եվ պետք է նշել, որ դրանց

ննշող մեծամասնությունը կառավարող կուսակցության՝ ՀԶԴ-ի ընկերվարական ոգուն համապատասխան ունեցել է սոցիալական ուղղվածություն, միտված է եղել չքավոր (կարիքավոր) խմբերի ու զաղթականության սոցիալական պաշտպանվածության, անվճար կրթության ու բուժուպասարկման, մարդկանց զբաղվածության ապահովման, զոհվածների ընտանիքներին օգնելու և համանման խնդիրների լուծմանը:

գ) Դատական իշխանությունը

Եռաթև պետական իշխանության կայացման գործում կարևոր էր **դատական իշխանության** ձևավորումը, դրա հայացումը և ժողովրդավարացումը: Սկզբնական փուլում ժամանակավորապես, որոշ փոփոխություններով պահպանվեցին Ռուսական կայսրության օրենքները՝ «Հավաք օրինաց»-ը, հին դատաիրավական համակարգը: Հետագայում աստիճանաբար սկսեցին արմատավորվել հայ ազգային-պետական ոգուն բնորոշ օրենքներ: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին հաստատվեց արդարադատության նախարար Սամսոն Հարությունյանի (ՀԺԿ) կազմած «Դատական հիմնարկությունների մասին» օրինագիծը: Դատաիրավական համակարգում մտցվեց եռաստիճան՝ **օկրուգային** կամ **շրջանային** դատարան, **դատական** կամ **դատաստանական** պալատ և **Սենատ** դատական համակարգ: Սենատը կամ ծերակույտը դատական բարձրագույն ատյանն էր: Նա փաստորեն իրականացնում էր մի կողմից վճռաբեկ ատյանի դեր, իսկ մյուս կողմից՝ որպես օրենքների պարզաբանող, այսինքն՝ և՛ Գերագույն դատարանի, և՛ Սահմանադրական դատարանի դեր¹:

Դատաիրավական համակարգի առանձին օղակներից էր դատախազությունն իր բաժիններով և այլն: Դատական հսկողություն էր իրականացվում նաև դատական պալատում և շրջանային դատարաններում: Բոլոր շրջաններում (գավառներում) գործում էին նաև ստորին կամ հաշտարար դատարաններ, որոնք նմանվում էին մի տեսակ ընկերական դատարանների և իրավասու էին լսել միայն փոքր կարևորության հայցեր՝ առավելագույնը մինչև վեց ամսվա բանտարկության կամ 500 ռուբլու տուգանքի պատժաչափով: 1919

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 144:

թ. գարնանից վերացվեցին նախկին դասային և հաշտարար դատարանները¹։ Չինվորականների գործերով զբաղվում էր զինվորական դատարանը։ Այս դատարաններից զատ՝ ժամանակի ընթացքում ստեղծվեցին նաև այլ դատարաններ՝ արտակարգ և ռազմադաշտային, որոնք, սակայն, հիմնվում էին հանգամանքների ստիպողական թելադրանքով և ունեին ժամանակավոր բնույթ։

Հանրապետության արդարադատության մարմինները ենթարկվում էին միայն՝ օրենքին և պատասխանատու էին միայն օրենքի առջև։ Դատական ատյանների բարձր պաշտոնյաներին նախարարների խորհրդի առաջարկությամբ ընտրում էր խորհրդարանը, ինչը դարձյալ փաստում է խորհրդարանի բարձրագույն իշխանություն լինելու հանգամանքը։ Ավելին, խորհրդարանի իրավասության մեջ էր մտնում բանտարկյալներին ներում շնորհելը կամ նրանց պատիժը մեղմացնելը և այլն։

Հանրապետության դատական համակարգի ժողովրդավարացման դրսևորում էր 1919 թ. **երդվյալ ատենակալների ինստիտուտի** հիմնումը։ 1919 թ. ապրիլին Երևանում հիմնվեց Հայաստանի իրավաբանական ընկերությունը։ Դատավարությունը և հիմարկ-ձեռարկությունների գործավարությունը տարվում էին պետական լեզվով՝ հայերեն։

Առաջին հանրապետությունում ժամանակի սղության ու քաղաքական հանգամանքների պատճառով հնարավոր չեղավ ընդունել ՀՀ սահմանադրություն, ինչը դժվարացնում էր դատաիրավական համակարգի վրա սահմանադրորեն կանոնակարգված համապատասխան հսկողության իրականացումը։ Բանն այն է, որ հայ հասարակական-քաղաքական ու կառավարական շրջանակները սպասում էին Հայաստանի սահմանների ամբողջացմանը, 1919 թ. սկզբներին Փարիզում բացված խաղաղության կոնֆերանսում Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը և դրա արդյունքում Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ստեղծմանը, որից հետո միայն կընդունվեր Միացյալ Հայաստանի սահմանադրությունը։

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, թ. 21 և 23։

Այդուհանդերձ, չի կարելի խոսել դատական իշխանության ու դատարանների լիարժեք անկախության մասին, ինչը կարելի է բացատրել հասարակության պատմական, իրավական, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական անբավարար նախադրյալների, գործոնների ու պայմանների առկայությամբ: Առաջին հանրապետության վերաբերյալ, թերևս, կարելի է վերապահում անել, որ նա նորաստեղծ էր, չկար պետական կառավարման բավարար փորձ, հասարակության իրավական ու սոցիալ-կրթական մակարդակը շատ ցածր էր, պակասում էին նյութական ու ֆինանսական միջոցները և այլն:

դ) **Տեղական իշխանության մարմինները (ՏԻՄ)**

Իշխանության համակարգում իրենց ուրույն տեղն ունեին տեղական իշխանության՝ գավառային, քաղաքային և համայնքային մարմինները: Ինչպես արդեն գիտենք, 1918 թ. հունիսի 4-ին Թուրքիայի հետ Բաթումում հաշտություն կնքելուց հետո բոլոր առումներով Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր չափազանց ծանր դրության մեջ. բնդամենը 12 հազ. քառ. կմ տարածք, թուրք-թաթարական շրջափակում, հարյուր հազարավոր գաղթականներ և այլն: Սակայն Աշխարհամարտի ավարտից հետո, երբ պատերազմում պարտված Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունը հարկադրված իրենց գորքերը դուրս բերեցին Անդրկովկասից, ՀՀ սահմանները սկսեցին ընդարձակվել՝ իրենց մեջ ներառելով Լոռի-Փամբակը, Ալեքսանդրապոլի գավառը, Էջմիածնի գավառի մնացած մասը, Սուրմալուն, Շարուրը, Նախիջևանը, Կարսի նահանգը և այլն:

1919 թ. գարնանը հանրապետության գավառների թիվը անցնում էր մեկ տասնյակից, քաղաքների թիվը՝ նույնպես: Սոցիալական կազմի տեսակետից հանրապետության բնակչության 85 տոկոսը կազմում էր գյուղացիությունը: Ավելի ուշ՝ 1920 թ. մայիսին, հանրապետության տարածքը վարչական տեսակետից բաժանվեց չորս նահանգների՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունիքի: Այդ ժամանակ ՀՀ առավելագույն տարածքը հասավ 67 հազ. քառ. կմ-ի՝ 2 մլն բնակչությամբ: Գործնականում ՀՀ սահմանները ձգվում էին Արցախից մինչև Օլթիի ածխահանքերը:

Հանրապետության ռամկավար կառավարման համակարգի արմատավորման ուղղությամբ նշանակալի ձեռնարկ պետք է համարել

այն, որ 1919 թ. մայիսից կառավարության նախաձեռնությամբ մշակվեց և գործողության մեջ դրվեց **Տեղական ինքնակառավարման մարմինների (ՏԻՄ-երի)** մասին օրենքը¹: ՀՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինները համարվում էին ռուսական զեմստվոների հայաստանյան նմանակը: Խորհրդարանում գործում էր **ինքնավարությունների** մշտական հանձնաժողով, որը փորձում էր ՏԻՄ-երի գործունեության համար ապահովել համապատասխան իրավասորենսդրական դաշտ: ՏԻՄ-երը՝ որպես ժողովրդավարական ընտրովի կառույցներ, որոնց խորհրդի ու վարչության գործառույթների մեջ էին մտնում տեղական նշանակության քաղաքային ու գավառային խնդիրների՝ հողահատկացումների, բնակարանային, ֆինանսական (ելեմտի), կրթության, բժշկության, սանմաքրման, բնակավայրերի բարեկարգման, վիճակագրության, տուրքերի գանձման և այլ ոլորտներ: Փորձեր արվեցին տարանջատել կենտրոնական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների իրավասությունները, սահմանները և փոխհարաբերությունների շրջանակները: Օրինակ, փորձեր կատարվեցին ՆԳՆ մի շարք գործառույթներ, մասնավորապես, միլիցիան հանձնել ՏԻՄ-երի ենթակայության և այլն²:

Հատկանշական է, որ տեղական ինքնակառավարման՝ գավառային, քաղաքային, համայնքային մարմինները ընտրովի էին: Դրանք խորհրդարանի ընտրությունների նման ձևավորվում էին բազմակուսակցական (համամասնական) սկզբունքով անցկացված ընտրությունների միջոցով: Տվյալներ կան, որ ընտրությունների արդյունքով, ՀՅԴ-ից զատ, այդ մարմինների աշխատանքներում ընդգրկված են եղել նաև այլ կուսակցությունների՝ ՀԺԿ, Էսեռների, Սոց.-դեմ. մենշևիկ և նույնիսկ բոլշևիկ գործիչներ և անկուսակցականներ:

Վերակառուցվեցին քաղաքային ինքնավարությունները: 1920 թ. հունվարին Երևանի քաղաքագլուխ **Մկրտիչ Մուսինյանի** նախաձեռնությամբ հիմնվեց ՀՀ քաղաքների միությունը՝ իրար հետ համագործակցելու և փորձի փոխանակման նպատակով: ՏԻՄ-եր են ստեղծվել և գործել ՀՀ վարչական տարածքի մեծ մասում՝ 9 քա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, թ. 21:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1. գ. 52, թ. 43, «Հառաջ», Ե., 9 հունվարի 1920 թ.:

դաքում և 6 զավառում՝ Երևանի, Էջմիածնի, Իջևանի և այլն: Մյուսներում ռազմաքաղաքական, էթնիկ, սոցիալական և այլ խնդիրների պատճառներով հնարավոր չեղավ արմատավորելու կամ այն ավարտին հասցնելու:

Այսպիսով, մեկ-երկու տարում հայաստանյան շատ քաղաքներում և շրջաններում ժողովրդավարական այդ կառույցի՝ տեղական ինքնակառավարման արմատավորումը ինքնին վկայում է, որ Հայաստանի իշխանությունները արել են հնարավորինը, այն ժամանակների չափանիշներով կազմակերպված պետության կայացման ուղղությամբ:

ե) Ազգային բանակի ստեղծումը:

Հայոց անկախ պետականության կայացման ամենագործելի կռիվներից մեկը սեփական ազգային բանակի ստեղծումն էր: Բաթումի պայմանագրից հետո Թուրքիայի պահանջով Հայաստանը կարող էր ունենալ ընդամենը մեկ դիվիզիա: Այդ իսկ պատճառով 1918 թ. ամռանը Հայկական առանձին բանակային կորպուսը վերակազմավորվեց մեկ հետևակային դիվիզիայի, որի հրամանատար նշանակվեց գեներալ **Մովսես Սիլիկյանը** (1862–1937): Դիվիզիայի զորայինների ընդհանուր թիվը հասնում էր 16 հազարի: Հանրապետության առաջին ռազմական նախարարն էր գեներալ Հովհաննես Հախվերդյանը, իսկ հայոց բանակի գլխավոր հրամանատարը (սպարապետ)՝ գեներալ-գնդապետ **Թովմաս Նազարբեկյանը** (1855–1931): 1919 թ. սկզբին ՀՀ զինվորական նախարարությանը առընթեր ստեղծվեց նաև ռազմական խորհուրդ, որի նախագահն էր դարձյալ Թ. Նազարբեկյանը¹: ՀՀ-ում հաջորդաբար ռազմական կամ զինվորական նախարարի պաշտոններ են զբաղեցրել՝ Հ. Հախվերդյանը, Բ. (Խ.) Արարատյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը և Դրաստամատ Կանայանը (Դրոն):

Կազմալուծվեցին ՀՀ տարածքում գտնվող կամավոր հայդուկային խմբերը: Մասնավորապես խուսքը վերաբերում է հայդուկապետ Անդրանիկի գլխավորած հավաքական զորաջոկատին: Գեներալ Անդրանիկը որոշակի տարածայնություններ ուներ կառավարության

¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920 թթ.), Ե., 1996, էջ 32:

հետ, ուստի 1919 թ. գարնանը նա իր սուրը և մյուս զենքերը հանձնեց կաթողիկոսին և մեկընդմիշտ հեռացավ Հայաստանից: Ազգային հերոս Անդրանիկը արտասահմանում շարունակեց իր ազգանվեր գործունեությունը:

1919 թ. հունվարից, երբ թուրքական զորքն արդեն հեռացել էր Անդրկովկասից, և ավարտվել էր նաև հայ-վրացական պատերազմը, կատարվեց բանակի մասնակի գորացրում: Դրա փոխարեն հայտարարվեց 20–25 տարեկան զինապարտ քաղաքացիների զորակոչ: 1919 թ. սեպտեմբերին ընդունված քաղաքացիների զորակոչի մասին օրենքը տարածվում էր նաև արևմտահայերի վրա: ՀՀ զինված ուժերը աստիճանաբար համալրվում էին թե՛ զորքով, թե՛ սպառազինությամբ և թե՛ նյութատեխնիկական միջոցներով: Արդեն 1920 թ. հունվարին հանրապետության զորքի թիվը հասնում էր 25 հազարի, իսկ աշնանը՝ թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում շուրջ 40 հազարի, այդ թվում՝ 33 զեներալ և 2000-ից ավելի սպա, որից ավելի քան 60-ը՝ գնդապետ, չհաշված տաղանդաշատ ու փորձառու նախկին հայդուկապետներն ու խմբապետները¹:

Կառուցվածքի տեսակետից ռազմական նախարարությունը կազմված էր նախարարից, ռազմական շտաբից՝ իրեն կից մի շարք բաժիններից, մատակարարման, ռազմատեխնիկական և վերահսկողության վարչություններից: ՀՀ անվտանգության ապահովման նպատակով երկրի ռազմաքաղաքական համակարգի կարևոր կառույցներից մեկը հանդիսացավ հատուկ ծառայությունների՝ հետախուզության և հակահետախուզության կազմակերպումը, առանց որի անհնարին է պատկերացնել անկախ պետականությունը:

Հայաստանի երկրորդ խորհրդարանում գործում էր «Չինվորական» հանձնաժողովը, որը նախագահում էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Բնականաբար, հանձնաժողովի իրավասորենադրական աշխատանքների առանցքը բանակի կայացման ու ամրապնդման հարցերն էին: Խորհրդարանն ու կառավարությունը միջոց ու ջանքեր չէին խնայում առաջին հերթին ամրապնդելու ու զորացնելու հայոց բանակը: Դա երևում է կառավարության ու խորհրդարանի կատարած

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը, Ե., 2004, էջ 17:

ֆինանսական հատկացումներից: Վարչապետ Ալ. Խատիսյանի վկայությամբ՝ հանրապետության պետքյուջեի մեծ մասը ծախսվում էր բանակի ու պաշտպանության նպատակների վրա: Երբեմն, հանգամանքների թելադրանքով զինվորական նախարարության անունով վարկեր էին բացվում առանց նախահաշիվների: Այսպես, օրինակ, 1919 թ. սեպտեմբերին զինվորական նախարարության անունով նախահաշվից դուրս բացվել է 11,7 մլն. ռուբլու վարկ՝ ամերիկացիներից գորքի համար կոշիկներ գնելու նպատակով: Անգլիացիներից 600 ջորի, 150 սայլ և զինվորական հանդերձանք գնելու համար հատկացվում է 12 մլն. ռուբլի: 1919 թ. աշնանը բանակի պարենավորման համար հատկացվում է 9,3 մլն. ռուբլի: Արդեն 1920 թ. գարնանը բանակի համբարակային կարիքների համար բացվեց 85,4 մլն. ռուբլու վարկ, մեկ ամիս անց՝ 35,6 մլն. ռուբլի, արտակարգ ծախսերի համար՝ 40 մլն. ռուբլի և այլն¹:

Ֆինանսական հատկացումներ էին կատարվում ոչ միայն բանակի կերակրման ու հանդերձավորման, այլև դրսից կախում չունենալու նպատակով, ռազմամթերքի սեփական արտադրության կազմակերպման ուղղությամբ: Այսպես՝ 1919 թ. աշնանը մարտական գնդակներ պատրաստելու և փամփուշտներ լցնելու արհեստանոց հիմնելու համար հատկացվեց 6 մլն. ռուբլի: Իսկ մեկ այլ օրենքով Ալեքսանդրապոլի հրանոթային արհեստանոցների կազմակերպման ու կահավորման համար հատկացվեց 2 մլն. 172 հազար ռուբլի և այլն:

Պետականության հիմնասյուներից մեկը համարվող ազգային բանակի համար կարևոր է նրա ապաքաղաքականացված լինելը: Հատկանշական է, որ Առաջին հանրապետության շրջանում իսկական զինվորական ծառայության մեջ գտնվողները օրենքով ընտրություններին (խորհրդարանի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների) մասնակցելու (ընտրել, ընտրվել) իրավունք չունեին: Առաջին հանրապետության բանակի ապակուսակցականացած լինելու մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ վերը հիշատակված բարձրագույն հրամանատարական կազմի 33 գեներալներից զրեթե

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 41 և 72, ֆ. 202, ց. 1, գ. 333, թ. 159–160, ՀՀ օրենքների հավաքածու 1920 թ., էջ 52–53:

ոչ մեկը ՀՅԴ անդամ չէր: Բացառություն էր, թերևս, միայն Դրոն, որն իր նախորդ կենսագրությամբ ավելի շատ հայդուկ էր, քան պրոֆեսիոնալ զինվորական:

Բանակի քանակական ու բարոյական ամրակայման առումով կարևոր էր արդարության և հավասարության սկզբունքով գորակոչի մասին օրենքի գործադրումը: Առաջին հանրապետությունում հայոց բանակ երկամյա պարտադիր զինծառայության էին ենթարկվում զորակոչային տարիքի արական սեռի բոլոր քաղաքացիները՝ առանց սոցիալական, կրթական և դիրքի խտրության, այդ թվում՝ բոլոր պաշտոնատար անձանց զավակները: Իբրև օրինակ՝ տեղին է հիշել, որ Հայաստանի ազատության և անկախության համար մղված կռիվներում որպես հայկական բանակի զինվոր կռվեցին և զոհվեցին վարչապետներ Հ. Քաջազունու երկու որդիները՝ Աշոտը և Արամը, Հ. Օհանջանյանի միակ որդին, Ալ. Խատիսյանի եղբայրը և այլք:

Բանակում կարևոր խնդիրներից էին նաև կարգապահության ամրապնդումը, մարտական ոգու բարձրացումը, սեփական ուժերին ապավինելու գիտակցությունը, մայրենի լեզվի արմատավորումը և այլն: Այդ ուղղությամբ ևս զգալի աշխատանքներ կատարվեցին: Սակայն ժամանակի պակասը և արտաքին ու ներքին մի շարք աննպաստ հանգամանքներ հնարավորություն չտվեցին ավարտին հասցնել հայկական ազգային բանակի վերջնական ամրակայումը:

զ) Դիվանագիտական կապերի հաստատումը

Պետականության կայացման ճանապարհին ՀՀ քաղաքական ու պետական այրերի առջև ծառացած առաջնահերթ խնդիրներից էր՝ հասնել այլ պետությունների հետ դիվանագիտական կապերի հաստատման և միջազգային ճանաչման: Բաթումի պայմանագրով ՀՀ առաջին ճանաչողը եղավ Թուրքիան, սակայն կողմերի միջև անմիջական հարաբերություններ չհաստատվեցին:

Հայաստանը դիվանագիտական կապեր հաստատեց ու ներկայացուցություններ հիմնեց ինչպես իր անմիջական մյուս հարևանների՝ Վրաստանի, Պարսկաստանի ու Ադրբեջանի, այնպես էլ Անտանտի և Քառյակ դաշինքի մի շարք երկրների հետ: Ընդհանուր հաշվով՝ մեկ-երկու տարվա ընթացքում Հայաստանը դիվանագիտական կապեր հաստատեց աշխարհի շուրջ 40 պետությունների հետ: Դի-

վանագիտական ներկայացուցչություններ (դեսպանատներ) բացվեցին Թիֆլիսում, Թեհրանում, Փարիզում, Հռոմում, Վաշինգտոնում, Տոկիոյում, Կիևում, Կրասնոդարում և այլուր: 1920 թ. հունվարին Անտանտի պետությունների Գերագույն խորհուրդը փաստորեն (*de facto*) ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը:

Հայաստանը պատրաստվում էր անդամակցելու այն ժամանակվա միջազգային ամենահեղինակավոր կազմակերպությանը՝ **Ազգերի լիգային**: Սակայն 1920 թ. վերջին Հայաստանի անկախության վերացման ու խորհրդայնացման հետևանքով այդ հարցը փակվեց:

Հայաստանի իշխանությունները ձգտում էին հանրապետության միջազգային ճանաչման միջոցով ոչ միայն Հայկական հարցի լուծման գործում միջազգային նպաստավոր քաղաքական մթնոլորտ ստեղծելու, այլև ակնկալվում էր դրսից ֆինանսատնտեսական օժանդակություն, որպեսզի դրանով մեղմվեր երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունը, նաև կարգավորվեր հարաբերությունները անմիջական հարևանների հետ:

Կառավարությունը մտադիր էր դրսից փոխառություններ ու վարկեր ստանալ: Հենց այդ նպատակով էր, որ 1920 թ. հունիսին նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանը գործուղվեց արտասահման: Նախատեսվում էր կնքել 20 մլն. դոլարի «**Անկախության փոխառություն**»¹: Դրամահաւվաքի կազմակերպման գործում ՀՀ այդ ձեռնարկին մեծ աջակցություն ցուցաբերեցին գաղթաշխարհի առանց բացառության հասարակական-քաղաքական բոլոր կուսակցություններն ու կազմակերպությունները: Սակայն, ցավոք, հետագայում Հայաստանի խորհրդայնացման հետևանքով դրամահաւվաքի գործընթացը կասեցվեց:

Այսպիսով, դիվանագիտական կապեր հաստատելով՝ Հայաստանի կառավարությունը նպատակ էր հետապնդում հասնել հանրապետության համընդհանուր միջազգային ճանաչմանը, դրանով նպաստ բերել Հայկական հարցի լուծմանը, օտար պետությունների հետ իրականացնել առևտրատնտեսական հարաբերություններ,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 511, թ. 79, ֆ. 199, ց. 1, գ. 176, թ. 3-4:

ստանալ հումանիտար օգնություն, մի խոսքով՝ հանրապետությունը դարձնել կենսունակ պետություն:

Է) Հասարակական-քաղաքական կյանքը

Նորանկախ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունն, անշուշտ, իր դրոշմն էր թողնում հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա: Այդուհանդերձ, աստիճանաբար նկատվում էր հասարակական-քաղաքական կյանքի աշխուժացում: Երևանը և Ալեքսանդրապոլը դարձան հասարակական-քաղաքական կյանքի կենտրոններ: Հանրապետությունում լույս էին տեսնում վեց տասնյակ անուն պարբերականներ՝ թերթեր ու ամսագրեր¹: Դրանց շուրջ կեսը ընդդիմադիր կամ անկախ էին, գործում էին բազմաթիվ հրատարակություններ ու տպարաններ: Թերթերն ու ամսագրերը լուսաբանում էին երկրի առօրյան, հասարակական-քաղաքական կյանքը: Կային զանգվածային լրատվության այնպիսի միջոցներ, որոնք գտնվում էին կառավարության հսկողության տակ: Այդպիսի ամենազխալոր միջոցը Հայաստանի հեռագրական գործակալությունն էր (ՀՀԳ): Հայաստանը փոստ-հեռագրական ոլորտին վերաբերող կոնվենցիաներ է կնքում Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ: 1919 թ. սեպտեմբերին բացվում է Երևանի ուժեղ ռադիոկայանը: Կառավարությունը հիմնականում ապահովում էր խոսքի ու մամուլի ազատությունը: Քաղաքական այլախոհության համար օրենքով պատիժ չէր նախատեսվում: Հանրապետությունում ազատորեն գործում էին բոլոր կուսակցությունները, թույլատրվում էր այլակարծություն, բացախոսություն, քննադատության ազատություն, զրաբնություն փաստորեն չկար:

ՀՀ կյանքում նշանակալի իրադարձություն եղավ 1919 թ. աշնանը նորանկախ հանրապետության մայրաքաղաքում անցկացված ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովը: Դրանում ծրագրային բնույթի բանաձևումներ տրվեցին Հայաստանի ու հայ ժողովրդի արտաքին ու ներքին բնույթի խնդիրների վերաբերյալ, որոնք պետք է կողմնորոշիչ դառնային կուսակցության մարմինների և ինչու չէ նաև կառավարության աշխատանքներում: Ընդհանուր ժողովում ընդունված

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., ՀՀ պարբերական մամուլի պատմություն 1918–1920 թթ., Ե., 2005, էջ 3:

ծրագրային բնույթի ամենամեծ փոփոխությունն այն էր, որ հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության փաստական իրողությունը և Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում Հայկական հարցի հուսադրող ընթացքը՝ որոշվեց՝ հրաժարվել կուսակցության նախորդ ծրագրում որդեգրած Ռուսահայաստանի և Տանկահայաստանի ինքնավարության պահանջից և ամրագրել **Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստան** կերտելու ծրագրային հիմնապահանջը¹:

Բացի ՀՅԴ-ից՝ ՀՀ հասարակական-քաղաքական դաշտում գործում էին Հայ Ժողովրդական, Հայ (սահմանադրական) ռամկավար, Սոցիալիստ-հեղափոխական (Էսէռ), Սոցիալ-դեմոկրատ (մենշևիկ, բոլշևիկ) կուսակցությունները: 1920 թ. հունվարին նախկին Սպեցիֆիկների հիմքի վրա ստեղծվեց Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը (ՀՄԴԲԿ)²: Իսկ 1920 թ. հունիսի 30-ին Ադրբեջանի տարածքում ստեղծվեց Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունը (ՀԿ(բ)Կ): Հանրապետությունում շատ չնչին էր Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության դերակատարությունը: Վերոնշյալ կուսակցությունների մի մասը պաշտպանում էր սոցիալիզմի գաղափարները, իսկ մյուս մասը՝ ազատական (լիբերալ) արժեքները: Նախընթաց տասնամյակների կուտակած փորձով Հայաստանի հասարակությունը հստակ ճանաչում էր գլխավոր դերակատար կուսակցություններին: Կարելի է վստահաբար ասել, որ հանրապետությունում ձևավորված էր բազմակուսակցական համակարգ, որն, անշուշտ, նպաստում էր երկրում բազմակարծության, ընդդիմության ձևավորմանը, Ժողովրդավարացման (դեմոկրատացման) այլ գործընթացներին:

Կուսակցությունների կողքին կային հասարակական զանազան կազմակերպություններ ու միություններ՝ արհեստակցական, Հայկոռայ, Կարմիր խաչի, հայրենակցական, բարեգործական, կանանց, աշակերտական, սկաուտական և այլն:

¹ Տե՛ս «Զաղվածներ Հ. Յ. Դ. 9-րդ Ընդհ. Ժողովի որոշումներից, Ե., 1920, էջ 4–5, Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը հիշատակները, Կ. Է. Լոս Անճելլոս, 1952, էջ 205:

² Հակոբյան Վ., ՄԴԲՀԿ ձևավորումը և առաջին քայլերը, Ե., 2015, էջ 117:

ը) Հայաստանի Հանրապետության պետական խորհրդանիշները

1919 թ. ամռանը Հայաստանն արդեն կազմակերպված պետություն էր՝ նրան բնորոշ գրեթե բոլոր անկապտելի հատկանիշներով: Առհասարակ, անկախ պետականությունը անհնար է պատկերացնել առանց ազգային-պետական խորհրդանիշների: Առաջիններից մեկը 1918 թ. օգոստոսին Հայաստանի խորհուրդը **Եռագույնը** (կարմիր, կապույտ և ծիրանի գույներով) հռչակեց որպես հանրապետության ազգային պետական դրոշ: Դրոշի կարմիր գույնը խորհրդանշում էր ազատագրական պայքարում հայ ժողովրդի թափած արյունը, կապույտը՝ Հայաստանի ջինջ երկինքը, իսկ ծիրանագույնը՝ աշխատանքը: Ի դեպ, եռագույնի վերաբերյալ, Նոր Նախիջևանից Ալ. Խատիսյանին ուղղված նամակով և դրոշի մի քանի ջրաներկ պատկերներով, իր գոհունակությունն ու նկատառումներն է արտահայտել մեծանուն գեղանկարիչ **Մարտիրոս Սարյանը**¹:

Պետական օրհներգ (հիմն) ճանաչվեց ազատության մեծ երգիչ **Մ. Նալբանդյանի** խոսքերի հիման վրա գրված «Մեր հայրենիք» հայրենասիրական երգը: 1920 թ. հուլիսին կառավարությունը հաստատեց զինանշանը (գերբը), որի հեղինակներն էին մեծանուն ճարտարապետ **Ալեքսանդր Թամանյանը** և նկարիչ **Հակոբ Կոջոյանը**: Ի դեպ, զինանշանի վրա պատկերված առյուծը և արծիվը մարմնավորում էին երկու՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների գաղափարը: Դա նշանակում է, որ հայ ժողովուրդը նպատակ ունի հասնելու երկու Հայաստանների միացմանը՝ Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի ստեղծմանը: Հատկանշական է, որ մերօրյա Հայաստանի Հանրապետությունը ընդունել է Առաջին հանրապետության բոլոր երեք խորհրդանիշները՝ դրոշը, օրհներգը և զինանշանը, որն ինքնին ընդգծում է Հայաստանի երկու անկախ հանրապետությունների անմիջական ժառանգորդական կապը և առհասարակ պետական կառուցվածքի նշանակալի ընդհանրությունը:

Հատուկ օրենքով սահմանվեցին ՀՀ պետական և ազգային-կրոնական տոները՝ Նոր տարվա, Ծննդյան և Մկրտության, Մեռելոցի,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 138:

Վարդանանց, Տյառնընդառաջի, Չատկի, Մայիսի 1-ի, Մայիսի 28-ի, Օգոստոսի 1-ի, Ս. Աստվածածնի և այլն: Սահմանվեցին ոչ աշխատանքային (հանգստյան) օրերը: Այլազգիների համար պաշտոնապես գրանցվեցին և թույլատրվեցին նրանց կրոնական և այլաբնույթ տոները: Կարգավորվեցին պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունները: Օրենքով եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը եկեղեցուց: Հռչակվեցին բոլոր կրոնների (խղճի) կատարյալ ազատություն և հավասարություն, որը դարձյալ վկայում է ՀՀ ժողովրդավարական բնույթի մասին:

Հայոց պետականության անվիճելի արժեքներից մեկը դարձավ խորհրդարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ի օրենքով հայերենը պետական-պաշտոնական լեզու ճանաչելը և գործողության մեջ դնելը: Մայրենին ստացավ միակ պետական լեզվի կարգավիճակ: Ցարական ժամանակների նախկին պետական դպրոցները ազգայնացվեցին ու հայաշունչ դարձան:

Սահմանվեցին պետական շքանշաններ: Հայոց անկախ պետականության կայացման գործում կարևոր երևույթ էր ազգային դրամի (արժույթի) ստեղծումը, որը տպվեց Լոնդոնում և 1920 թ. փոխադրվեց Հայաստան: Շրջանառության մեջ էին հայկական չեկերը (կուպյուր), հայկական դրոշմանիշները (մարկա), հիմնվեց հանրապետության պետական բանկը, տասնյակ մաքսատներ և այլն:

Այսպիսով, Հայաստանի առաջին հանրապետության 100-ամյա տարիների հեռվից, արդի իրողությունների լույսի տակ, դիտարկելով, քննելով ու արժևորելով հայ ժողովրդի կերտած անկախ պետականությունը, նրա որդեգրած պետական կառուցվածքն ու պետականաշինության գործընթացը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրահանգումների:

□ Հայաստանի անկախությունը տրամաբանական արդյունքն էր հայ ժողովրդի նախընթաց դարերի մղած ազատագրական տոգորումների, 20-րդ դարասկզբի պատմաքաղաքական դեպքերի ու իրադարձությունների և առաջին հերթին Մայիսյան 1918 թ. հաղթական հերոսամարտերի: Հիրավի, Հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանը սկսվում է Մայիսյան 1918 թ. անսնց հաղթական հերոսամարտերով և նրա ծնունդ՝ Առաջին հանրապետության

պատմությամբ, որոնց կերտողը հայ ժողովուրդն է: Պատմական այդ իրադարձությունը, անտարակույս, կարելի է համարել 20-րդ դարի հայոց պատմության ամենանշանավոր իրադարձություններից մեկը, որով էլ սկսվում է **նորագույն ժամանակաշրջանը**:

□ Պետաիրավական կառուցվածքի տեսակետից Հայաստանը խորհրդարանական գերակայության հանրապետություն էր իշխանության երեք՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական թևերով: Գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, ընտրվում և հրաժարեցվում էր խորհրդարանի կողմից: Խորհրդարանն իրեն ենթակա կառույցի՝ Պետական վերահսկիչ մարմնի միջոցով վերահսկում էր կառավարության ֆինանսատնտեսական գործունեությունը: Բայց պատմական ու իրավական առումով իբրև առաջին փորձ՝ դժվար է խոսել ՀՀ իշխանության երեք թևերի հստակ տարանջատվածության մասին:

□ Քաղաքական և պետաիրավական կառուցվածքի տեսակետից՝ հանրապետության խորհրդարանն ու կառավարությունը միասին նպատակ էին դրել Հայաստանը դարձնել Արևմտյան տիպի խորհրդարանական, դեմոկրատական (ռամկավար) հանրապետություն: Հայաստանը՝ որպես խորհրդարանական դեմոկրատական հանրապետություն, ծրագրել էր Հայկական հարցի բարեհաջող լուծումից՝ **Միացյալ և Անկախ Հայաստանի** գաղափարի կենսագործումից հետո մշակել և ընդունել Սահմանադրություն, մտցնել նախագահական ինստիտուտ: Սակայն պատմաքաղաքական հետագա դեպքերն ու իրադարձությունները Անդրկովկասում ու Հայաստանում այնպիսի աննպաստ ընթացք ունեցան, որ այդ նպատակադրումները չկենսագործվեցին:

□ Հայ ժողովուրդը արտաքին բիրտ միջամտության հետևանքով կորցրեց իր անկախ պետականությունը, բայց նա չկորցրեց հավատը Հայաստանի հետագա անկախության. վկա՝ մերօրյա Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը: Հայ ժողովուրդը՝ որպես իր նվիրական իղձ, շարունակում է պահպանել Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստան ունենալու և կերտելու տեսլականը: Այդ նվիրական գաղափարի իրագործման մի փոքր արտահայտություն կարելի է համարել Ազատ, Անկախ և հպարտ Արցախի Հանրապետությունը:

□ Թեև Հայաստանի Հանրապետությունում պակասում էին շատ օրենքներ, դրսևորվում էին անիշխանության երևույթներ, չարաշահումներ, «մաուզերիզմ» և այլն, բայց և այնպես, իր ամբողջության մեջ վերցրած, 1918–1920 թթ. **Հայաստանի Հանրապետությունը կազմակերպված պետություն էր՝** դրան բնորոշ անկապտելի բոլոր հատկանիշներով:

□ Երբ 100-ամյա հեռավորությունից դիտարկում ենք Հայաստանի Հանրապետության պատմությունը, ապա նկատում ենք, որ չնայած նրա կարճատև՝ ընդամենը 2,5 տարվա գոյության, այդուհանդերձ, նա խոր հետք է թողել Հայոց նորագույն պատմության մեջ: Նա ծնվեց Մայիսյան հերոսամարտերից, կյանքի ու մահվան կռիվներից: Չնայած երկրի ու ժողովրդի համար ստեղծված արտասովոր աղետալի պայմաններին՝ պատերազմ, գաղթականություն, քայքայում, սով, համաճարակ, թշնամական շրջապատում և այլն, այնուամենայնիվ, հայ քաղաքական այրերը ժողովրդին համախմբելով կարողացան կերտել եվրոպական արժեքային համակարգին բնորոշ պետականություն, իր կառավարությամբ, խորհրդարանով, իշխանության թևերի տարանջատմամբ, բազմակուսակցական համակարգով, դիվանագիտական կապերով, բանակով, պետական խորհրդանիշներով և այլն:

□ Ուժերի ու ջանքերի գերմարդկային լարումով, գրեթե ոչնչից, իր ժամանակի պահանջներին ու չափանիշներին համապատասխան կերտված Առաջին հանրապետությունը դարձավ այն հիմքը, որի վրա, իբրև իրավահաջորդ, բարձրացավ Երկրորդ հանրապետությունը՝ Խորհրդային Հայաստանը, իսկ այդ հանրապետության հիմքի վրա էլ՝ մերօրյա՝ ավելի հպարտ ու հեռանկար խոստացող Երրորդ հանրապետությունը:

□ Հայաստանի երեք հանրապետությունների պատմությունը պետք է դիտարկել որպես իրար իրավահաջորդ ու միմյանց փոխարացնող մի ամբողջություն: Ասվածը հիմք է տալիս համոզմունք հայտնելու, որ ինչքան հեռանանք Առաջին հանրապետության ժամանակներից, այնքան կմեծանա «Մայիսի 28-ի» խորհուրդն ու համազգային արժեքը: Հայոց վերջին 100 տարիների պատմության տա-

րեզրույթունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդն իրենց կերտած պետականություններով, ստեղծած նյութական, հոգևոր ու բարոյական արժեքներով՝ անուրանալի ներդրում ունեն համաշխարհային քաղաքակրթության գանձարանում:

□ Ժառանգորդության և իրավահաջորդության ներքին հոգևոր կապ կա «Մայիսի 28-ի» և «Մեպտեմբերի 21-ի» միջև: Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումից հետո էլ՝ դրան հաջորդած խորհրդային 70 տարիների ընթացքում, հայ ժողովրդի մեջ՝ հայրենիքում հարկադրված լուռ, իսկ գաղթաշխարհում բարձրաձայն, բնավ չմարեց անկախության ոգին, վկան՝ Հայաստանի ներկայիս հանրապետությունը: Վերջինս առաջինի իրավահաջորդն է և հոգեհարազատ ժառանգորդը: Առանց առաջին հանրապետության, ամենայն հավանականության, չէր լինի նաև այսօրվա հանրապետությունը: Հենց դրանում է կայանում «Մայիս 28-ի» և «Եռագույնի» խորհուրդը: Հայոց անկախ պետականությունը պետք է հանդիսանա հայ ազգային գաղափարախոսության հիմնասյուններից մեկը:

□ 100 տարիների հեռվից ըստ արժանվույն գնահատելով 20-րդ դարի Հայոց առաջին անկախ պետականությունը՝ այսօր նոր՝ երրորդ հազարամյակում տեխնոլոգիական թռիչքներ ապրող, շարունակ փոփոխվող ու նոր մարտահրավերներով հագեցած աշխարհում մեզ համար առաջնայինը պետք է լինի ոչ թե մեր ժողովրդի սոսկ ֆիզիկական գոյատևման հիմնահարցը, ինչպիսին, ցավոք, նախընթաց դարերում մշտապես ուղեկից է եղել, այլ քաղաքակիրթ ազգերից բնավ հետ չմնալու, ժամանակակից չափանիշներով հայոց պետականության շրջանակներում և նրանից դուրս զարգանալու և բարգավաճելու, հասնելու ազգային նվիրական բաղձանքների իրագործմանը: Արդ, ժամանակն է պետականորեն մտածելու և գործելու, քաղաքակիրթ աշխարհին ցույց տալու հայ ժողովրդի արարող ներուժը, կենսունակությունը, հավերժելու անկոտրում կամքը:

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1918–1920 ԹԹ.)

Փոթորկալից եղավ Հայաստանի առաջին Հանրապետության ինչպես ծնունդը, այնպես էլ նրա շուրջ երկու և կես տարվա կյանքը (1000 օր): Հանրապետությունը կյանքի կոչվեց հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության ամենամեծ ամսաթվապահին պահին, երբ առկախ էր նրա ֆիզիկական գոյությունն իսկ: Երբ կախված երկրի՝ ինչպես ներքին իրավիճակից, այնպես էլ նորանկախ պետության շուրջ համաշխարհային ու տարածաշրջանային ուժերի շահագրգռություններից, եվրոպական տիպի խորհրդարանական հանրապետությունը ունեցավ չորս դաիլին (կառավարություն)՝ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային հստակ ուրվագծվող երեք փուլերով: Ընդամենը նրանցից յուրաքանչյուրը լուծեց կոնկրետ իրականությամբ թելադրված հիմնախնդիր:.....Ուժերի գերագույն լարումով:

Առաջինը համընկնում է հիմնականում Հովհաննես Զաջագնունու վարչապետության շրջանի հետ՝ համընկնող փուլն է, (1918. 30/VI–1919– IV), որը *պետական-կազմակերպչական* էր: Այն խնդիր ուներ կասեցնելու գահավեժ քայքայման գործընթացը, հաղթահարել երկրի անիշխանական վիճակը, ստեղծել պետական շինարարության համար անհրաժեշտ պայմաններ: Ուստի, գրում է Սիմոն Վրացյանը. «Որքան էլ դժվար լինեք կացությունը, սովն ու հիվանդությունը չէին այլևս հայ ժողովրդին զբաղեցնող գլխավոր ցավերը: Կառավարության առջև կազմած էին մի շարք պետական ու ազգային լուրջ խնդիրներ, որոնց մեջ առաջին լուրջ տեղը բռնում էին սահմանների ընդարձակման և ներգաղթի հարցերը»¹: (Ի մասնավորի, ժամանա-

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, 3-րդ տպ., Թեհրան, 1982, էջ 243:

կին միջոցներ ձեռնարկվեցին Նուխիի, Արեշի, Շամախիի, Գյոքչայի և Ղուբայի գավառների շուրջ 20000 հայերի Հայաստան տեղափոխման համար): Այս շրջանը, թվում է, խորհրդանշական մի օրակ էր՝ անցումային մի փուլ, Վանի 1915 թվականի (7/VI-6/V.1915) իքնապաշտպանական շրջանի *նախապետականություն*ից դեպի ազգային պետություն: Խորհրդանշին էր անգուգական Արամ Մանուկյանը*, շարունակողն ու գործադրողը՝ Հովհ. Բաջազնունին: Հայաստանի Հանրապետության տարեգիրներից Ս. Վրացյանը գրում է՝ «անձև քառսի և ավերակների կույտից նա [կառավարությունը. – Լ.Շ.] պետք է ստեղծի կենսունակ և աշխատունակ մի մարմին»¹: Այդ օրերին Հայաստանը իրենից հիշեցնում էր գաղութակայան, և նրա վիճակը ուղղակիորեն աղետալի էր: Սովը սոսկալի ձևեր ընդունեց հատկապես Սուրմալուի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում:

Ամենադժնոակը 1918 թվականի հոկտեմբերից մինչև 1919 թվականի գարունն ընկած ժամանակաշրջանն էր, մինչև ամերիկյան այլուրի ստացումը: Հունիսին (1919 թ.) կառավարությունը հնարավորություն ունեցավ հաց հասցնել նաև վրացիների կողմից ժամանակավորապես գրավված Ախալքալակի գավառի հայ ազգաբնակչությանը: Հաց, դեղորայք և անդորրություն՝ ահա այդ օրերի պահանջների ողջ ցանկը, «պետական շինարարության» ողջ բովանդակությունը: Ս. Վրացյանը իրավունք ուներ ասելու. հետպատերազմյան Եվրոպայի հետ միասին «Հովվերը (Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության նախագահ – Լ.Շ.) եղավ և Հայաստանի ժողովրդի իրական փրկիչը»²: Մի այլ առիթով Ալեքսանդր Խատիսյանը ասելու էր. «Հասկելը (Միացյալ Նահանգների և Դաշնակիցների միացյալ նպաստամատույցի կառավարիչը Հայստանում) իր անունը ոսկե տառերով գրած է հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանման գործին մեջ»³:

* Արամ Մանուկյան (Մարգիս Հովհաննիսյան, 1879–1919) – Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր – կերտողը:

¹ Նույն տեղը, էջ 188:

² Նույն տեղը, էջ 242:

³ Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բ տպ., Պեյրոյթ, 1968, էջ 192:

Երկրորդ փուլը քաղաքացիական – սեղծագործականն է՝ Ալ. Խատիսյանի վարչապետությամբ (1919 թվականի սկզբներից մինչև 1920 թ. մայիսի 5): Այս շրջանը Հայաստանի Հանրապետության յուրահատուկ մշակութային – պետական զարգացման մի փուլ է: Սակայն, բնական է՝ կրակե բոցերի մեջ ծնվող պետականությունը պարտավոր էր առաջին հերթին կարգի բերել ու առաջ մղել ռազմական շինարարությունը, ինչպես Ալ. Խատիսյանն է նշում՝ երեք ուղղություններով.

ա) ռազմական ուղղությունների պլանավորում և գորքերի կառավարում, մասնավորապես երկրի ներսում թուրք-թաթարական խռովությունների ճնշման նպատակով,

բ) բանակի մեծացում և վարժեցում: Այստեղ առաջին հերթին ենթադրվում էր հրետանու մեծացում, հեծելազորային բրիգադի կազմակերպում, տարիքավորների համար՝ վճարովի երկու կամավորական զնդերի ստեղծում, երկու զրահագնացքների կառավարում, Սևանա լճի վրա բեռնատար առագաստանավերի գործարկում, անգլիական զինատեսակով 40 հազարանոց բանակի ձևավորում և հանդերձավորում, օդանավային գործի կազմակերպում (Կարսի օդակայանը)՝ ֆրանսիական օդանավերով, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի պահակային գումարտակների ստեղծում և այլն: Առանձին ուղղություն էր ՁՈՒ Գլխավոր շտաբի դասընթացների բացումը:

գ) Ռազմա-տնտեսական մասի կազմակերպում բանակի մատակարարման համար: Ստեղծվում էին ռազմական տեխնիկայի և հանդերձանքի վերանորոգման արհեստանոցներ, բացվում էին փամփուշտի գործարաններ Զանաքեռում և Ալեքսանդրապոլում և այլն: Կազմակերպվում էր բանակի մատակարարման հիմնարկների համակարգը (ինտենդական ծառայություն):

Բնական է նաև, որ այնպիսի քայքայված տնտեսությամբ և գլխավորապես ու հիմնականում գյուղատնտեսական երկրում, ինչպիսին էր նորանկախ Հայաստանը, *գյուղատնտեսական (երկրագործական) զարգացման* շուտափույթ կազմակերպման առաջնահերթության ընդգծումը: Այն ընթանում էր երկու հիմնական ուղղություններով. առաջին՝ անհետաձգելի էր հիմնահատակ քայքայված գյուղացիական տնտեսությունների վերակազմումը և նրա հետագա վերելքի ապահովումը, և երկրորդ՝ հանրապետության բնական հարս-

տությունների՝ ջրուժի և ոռոգման հնարավորությունների ուսումնասիրությունը: Առաջին խնդրի լուծման համար կառավարությունը Կարսի շրջանում գնում էր եզներ և բաժանում կարիքավոր շրջաններին, գյուղացիներին տրվում էին արտասահմանից ստացած գյուղ. գործիքներ: Կարևոր հատված էր օժանդակությունը բամբակագործությանը, իսկ այգեգործներին տրվում էր դրամական օգնություն: Սևանա լճից արտահանվում էր ձուկ, Նոր Բայազետում (Գավառ) գործում էր ձկնաբուծարան: Ջրային պաշարների և ոռոգման հնարավորությունների ուսումնասիրության համար գործում էր 70 հոգանոց հաճախումբ. նպատակն էր կառուցել էլեկտրակայաններ և ջրաբքիացնել անջրդի տափաստանները: Մասնավորապես, հաճախմբի հավաքած նյութն անգնահատելի եղավ Հայաստանի համար և հետագայում հիմք դարձավ Սևան - Չանգու էլեկտրակայանների կասկադի շինարարությանը: Ժամանակին քննվեց նաև Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության նախարարության ստեղծման հարցը՝ երկրի վերաշինությունը մեկ հիմնարկում կետորոնացնելու նպատակով:

ՀՀ կառավարությունը որոշեց խնուղի բացել Կարսի ու Բաթումի միջև և պարենի փոխադրությունը կազմակերպել այդ ճանապարհով, որը և կատարվեց: Որոշ քանակությամբ ալյուր տեղափոխվեց մինչև Աջարիայում հսկավրացական շարժումների սաստկացումը:

Հետագուտվում էին Օլթիի ածղահանքերը, սկսված էր Կաղզվանի, Կողբի և Նախիջևանի աղահանքերի շահագործումը: Հողային օրենքի հրատարակումով ազգայնացվում էր Հայաստանի հողային ֆոնդը և տրվում աշխատավորությանը: Բացվել և գործում էին Նոր Բայազետի (Գավառ - Լ.Ը.) և Դիլիջանի գյուղատնտեսական դպրոցները: Կառավարության սեփականությունն էր հռչակված Շուստովի կոնյակի գործարանը («Արարատ» անվան տակ):

Երկիրն արտահանում էր գլխավորապես բամբակ, կաշի, բուրդ, կոնյակ, գինի, գորգեր, աղ: Մահմեդականների թողած հողերը վաճառվում էին տեղական ինքնավարություններին, ավելացվում էր պետական հողային ֆոնդը, որից մասնաբաժին էին ստանում հայ փախստականները: ՀՀ Փարիզի պատվիրակության երաշխտավորությամբ Եվրոպայից հանրապետությունն ստացավ 2½ միլիոն

Ֆրանկի ապրաքներ՝ գերանդիներ, թուղթ, ապակի, գամ, լուցկի, արհեստագործական ապրաքներ և այլն, որոնց մի մասը տրվեց չքավորներին, մի մասն էլ վաճառվեց: Իր ակտիվ և արդյունավետ գործունեությամբ աչքի էր ընկնում «Հայկուպ»-ը, որը աշխատեցնում էր նաև գործարաններ՝ օճառի, կաշվի և այլն: Գավառական և քաղաքային ինքնավարությունները ստանում էին աննշան տոկոսներով (2 կամ 3) նպաստ – փոխառություններ:

Փայտ էր արդյունահանվում, ճիշտ է, մեծ դժվարությամբ, Սարիղամիշում (Եղեգնիկ. – Լ.Շ.) և Ղարաքիլիսայի (Վանաձոր) շրջանում:

Նորանկախ հանրապետությունը կարիք ուներ շտապ կարգի բերել երկրի ֆինանսները, կազմակերպել առևտուրն ու ստեղծել «ոսկու ֆոնդ»: Այդ նպատակով 1920 թվականի հունիսին նույնիսկ ՀՀ խորհրդարանը ընդունեց օրենք փոխառության մասին, որը սկսեց հաջողությամբ իրականացվել արտասահմանում: Այն կազմում էր 20 մլն դոլար և ընդհատվեց միայն քեմալական Թուրքիայի ներխուժման ու ՀՀ վարչաձևի փոփոխության հետևանքով¹:

Առանձին հրատապություն ուներ հանրապետության երկաթուղային և խճուղային ճանապարհների կանոնավորումը, նրանց վերանորոգումն ու նորերի կառուցումը: Մասնավորապես, կարևոր էր երկաթուղային կայարանների, շոգեքարշերի ու վագոնների նորոգումը, Երևանում նոր կայարանի կառուցումը և Երևան – Թիֆլիս ամենօրյա երկաթուղային կանոնավոր հաղորդակցության կազմակերպումը, ինչն աստիճանաբար ձեռք բերվեց: Եվ դա նալվթի ու մագուլթի անբավարար ու անկանոն մատակարարման պայմաններում:

Կառուցվեցին Շամշադինի և Քեշիշքենդի (Վայք) խճուղիները, իսկ Երևանի և Ղարաքիլիսայի միջև հաստատվեց ավտոմոբիլային երթևեկություն: Ընդամին, որոշակի դժվարություններ էր ստեղծում ձիերի պակասը: Այդ պայմաններում անգամ հաջողություններ գրանցվեցին փոստ-հեռագրական հաղորդակցության կազմակերպման գործում: Նոր հեռագծերով իրար միացան Կարսն ու Ալեքսանդ-

¹ Երևանի համաձայնագիր կամ Դրո-Լեզրան պայմանագիր (1920 թ., դեկտեմբերի 2):

րապոլը, Երևանն ու Էջմիածինը, Քարվանսարան (Իջևան) ու Թոուզ-Կարան, Իգդիրը և Երևանը, Արտաշատ – Երևան – Ղամար- լուն (Արտաշատ): Կանոնավորվեց փոստային հաղորդակցությունը: Երևանում կառուցվեց Բասրայի, Տաշքենդի և Աստրախանի հետ կապող ուժեղ ռադիոկայան, իսկ փոքր ռադիոկայաններ գործում էին Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և Կարսում:

Պատշաճ հիմքի վրա էր դրվում *խնամատարությունը* (ընկերային ապահովությունը): Նորանկախ երկիրը սոսկ մարդասիրական օգ- նությունից անցում էր կատարում տարբեր կարգի արհեստանոցնե- րի՝ կոշկակարանոցներ, փայտի և այլ արհեստանոցների կառուցում՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Դիլիջանում և այլուր: Փորձ արվեց վերաշինել ավերված գյուղերը՝ ճարտարապետ – ակա- դեմիկոս Ալ. Թամանյանի ղեկավարությամբ: Ստեղծվում էին որբա- նոցներ, հիվանդանոցներ, ծավալվում էր արդյունավետ պայքար վա- րակիչ հիվանդությունների դեմ: Մալարիայի դեմ պայքարի համար հրավիրվեց «բժիշկների համագումար»: Լայն համագործակցություն կար Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի հետ:

Բժավոր տիֆի, մալարիայի և խոլերայի համաճարակի երկիրը, գաղթականության զանգվածային շարժերի երկիրը աստիճանաբար ապաքինվում էր, կազդուրվում: Սննդատու կայարաններում տաք ճաշի սպասող ժողովուրդը սկսում էր իր ապրուստը հայթայթել սե- փական աշխատանքով: Խոսք տանք Ս. Վրացյանին «Մայիսի վեր- ջին [1919 թ. – Լ.Շ.] արդեն Թուրքիո պարպած բոլոր շրջանները՝ Շի- րակ, Կարս և Կադզվան, Կողբ ու Սարդարապատ, Մուրմալու ու Վե- դի Բասար (Վեդի) բնակեցված էին վերադարձած հայերով, որոնք ազահությամբ կպան վերաշինական աշխատանքի: Կազմակերպվեց այդ վայրերում և Վարչությունը, պարենավորման գործը, և կյանքը կամաց-կամաց սկսեց բարելավվել»¹: Եվ այս բոլորը թուրք-թաթա- րական ներքին խժոժությունների և արտաքին սպառնալից մար- տահրավերների ուղեկցությամբ:

Թերևս այսօր զարմանալի թվա, հանրապետությունում սահ- մանվել էր պարտադիր ութժամյա աշխատանքային օր: Ստեղծվում

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 250:

էին արհեստակցական միություններ: Սահմանվեցին աշխատանքի կոմիսարների հաստիքներ¹:

Ապշեցուցիչ եռանդով երկրում ծավալվում էր *հանդային կրթությամբ* կազմակերպումը: Հիմնվում էին տարրական դպրոցներ, միջնակարգ ուսումնարաններ և առանձին դասընթացներ: Կազմվում էին կրթական նոր ծրագրեր: Բացվեցին գիմնազիաներ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Դիլիջանում, Ղարաբիլիսայում: 1919 թվականի հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում հիմնադրվեց Հայաստանի Հանրապետության առաջին համալսարանը՝ պատմա-լեզվագիտական և տեսագիտական բաժիններով: Նախատեսված էր Երևանում բժշկական բաժամունքի բացումը 1920 թվականի աշնանը: Համալսարանի բացման առիթով արտասանած ճառում հանրային կրթության և արվեստներից նախարար Նիկոլ Աղբալյանը ասաց. «Այն ջախը, որ մենք վառել ենք այսօր Հայաստանի բարձրավանդակի վրա, չի հանգչի երբեք և կյուսավորն Առաջավոր Ասիան»:

1919 թվականի հուլիսի 15-ին հիմնվեցին հուշարձանների պահպանման և արվեստի հովանավորության գերատեսչությունները:

Կազմակերպվեցին հայոց լեզվի դասընթացներ՝ պաշտոնեության ուսուցման նպատակով: Կարսի շրջանում հիմնվեցին դպրոցներ մահմեդականների համար: Հիմնական դժվարությունը ուսուցչական կազմի, դպրոցական պիտույքների, շինությունների և նրանց նորոգման համար նյութերի պակասն էր: 1920 թվականին Հայաստան ներմուծվեց 70 հազար ֆրանկի դպրոցական պիտույք: Իտալիայում ապակի էր պատվիրված, իսկ Կարսից ստացվում էր տախտակ: Հանրապետությունում, թերևս զարմանալի թվա, գործում էին «սկաուտների» մասնավոր ընկերություններ, որոնց վարժեցման համար հրավիրված էին հատուկ ուսուցիչներ Կ. Պոլսից:

Խնդիրը բարդանում էր նրանով, որ խոշոր դպրոցների շատ շինություններ տրամադրված էին որբանոցներին ու հիվանդանոցներին:

¹ Բառացի՝ «Ստեղծվեցավ աշխատանքի կոմիսարներու պաշտոնեություն» – Իստոխյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 147:

Այդուհանդերձ, աստիճանաբար, Հայաստանը կազդուրվում էր և ձեռք բերում կայուն զարգացման ընթացք: Այդ ճանապարհին ձեռք բերվեցին որոշակի և նշանակալի արդյունքներ 1920 թվականի ամռանը: Հանրապետության ներքին ու միջազգային կյանքին քաջա-
 ծանոթ Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Ես Հայաստանը թողուցի 1920 թվականի հունվարի վերջին: Չորս ամիս բացակա էի երկրեն (...) Այդ չորս ամսվա ընթացքում երկիրը հասեր էր իր ուժեղացման և հո-
 դային ծավալաման գագաթնակետին»¹: «Մեկ կողմն Հայաստանը կամրանար ներքնապես, մյուս կողմն կմտներ միջազգային հաղոր-
 դակցության մեջ, իսկ փոխառության միջոցով կարգի կբերեր իր ելև-
 մուտը (ֆինասները – Լ. Շ.)»²:

Սակայն, նույն շրջանում *երրորդ փուլ*, արմատապես փոխվեց միջազգային իրադրությունը Հայկական հարցի շուրջ: Իր թունավոր շոշափուկները դեպի Հայաստան տարածեց ռուս-թուրքական տան-
 դեմը: «Օգոստոսի կեսից մինչև դեկտեմբերի 2-ը,- շարունակվում է Ալ. Խատիսյանը,- այդ երեք ու կես ամիսներու ընթացքին, սկսավ մայր մոտեել Հայաստանի Հանրապետության աստղը և դեկտեմբերի 2-ին ծածկվեց խավարի մեջ»³:

LEVON SHIRINYAN

(Armenia)

THE REFORMATION OF THE ARMENIAN SOCIETY IN THE FIRST REPUBLIC (1918–1920)

The article focuses on the issues of the political, economic, social, and cultural progress of the First Republic, which has not been studied as much as needed. The development of the Republic is divided into three stages: a) From June 1918 to April 1919, which is a state-organizing stage. This stage has a task to stop the decline and to create preconditions

¹ Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 249:

² Նույն տեղում, էջ 252:

³ Նույն տեղում:

for state development. This issue was resolved. b) From the first half of 1919 to May 1920, until the Bolshevik anti-governmental riots in May. This stage is called «civic-creative», which continued until the Turkish-Russian aggression in September 1920. It was a period of cultural and state growth. c) This is the stage of the gradual decline of the Armenian Republic when by the pressure of foreign forces and with the efforts of «the fifth column» the newly independent Armenian statehood ceased to exist.

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

(Արցախի Հանրապետություն)

ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ (1917 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ – 1918 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ)

1917 թ. հոկտեմբերյան պետական հեղաշրջումից հետո նախկին ռուսական կայսրության ողջ տարածքում քաղաքական նոր իրավիճակ է ստեղծվում: Անդրկովկասում նոյեմբերի 15-ին կազմավորվեց իշխանության նոր մարմին՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատ: Անդրկովկասի քաղաքական ուժերը, չընդունելով Ռուսաստանում ստեղծված նոր կացությունը, երկրամասը հռչակեցին անկախ վարչաքաղաքական միավոր:

Տեղերում զգալի էր անիշխանության մթնոլորտը: Նախկին իշխանության մարմինները կազմալուծվեցին: Երկրամասում վիստում էին հանցագործ տարրերից կազմված բանդաները, որոնք անարգել թալանում էին խաղաղ բնակչությանը: Վերացվեցին հարևան շրջանների հետ ունեցած նախկին ավանդական կապերը: Մանավանդ՝ դադարեցվեց դաշտային Ղարաբաղից Շուշի և հայկական մյուս բնակավայրերը ներկրվող ցորենի մատակարարումը: Շուշիում մտցվեց հացի բախշման քարտային եղանակ:

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո Շուշիից հեռացավ քաղաքի հայկական մասում տեղակայված ռուսական 532-րդ հետևակային Սիբիրյան զորամասը: Նրան միացավ ռուս-պարսկական սահմանում տեղաբաշխված 6-րդ սահմանապահ գնդի մի զորամաս ևս¹: 1917 թ. դեկտեմբերին ճակատից վերադարձող դարաբաղցի հայ զինվորներին Եվլախ-Շուշի խնդուղու վրա թուրք-թաթարական բանդաները զինաթափեցին և գնդակահարեցին²:

Արցախի բնակչության մտահոգությունը փարատելու, երկրամասում կարգ ու կանոն հաստատելու իրավասու իշխանություն ստեղծելու նպատակով Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Ղարաբաղի «Ապառաժ» կոմիտեն նպատակահարմար գտավ գործող բոլոր քաղաքական ուժերի ջանքերի համադրմամբ կյանքի կոչել լիազոր մի մարմին, «որ գործելու է իբրև Լեռնային Ղարաբաղի ժամանակավոր տեղական իշխանություն և որի հիմնական նպատակն էր՝ կազմակերպել ժողովրդին, վերջ տալ գլուխ բարձրացրած անիշխանությանը և բոլոր միջոցներով պահպանել խաղաղությունը և համերաշխությունը երկու հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների միջև»³: «Քաղաքական լուրջ անհրաժեշտություն էր նույնպես, որ Ղարաբաղի հայության կառավարող օրգանն իր կազմով փներ այնպիսին, որ կարողանար հավատ և վստահություն ներշնչել նաև հարևան մուսուլմանությանը»⁴:

Փաստորեն, Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծվելիք իշխանությունն ի վերուստ բացառեց որևէ էթնիկ միավորին ծառայելու մտայնությունը և փորձեց հանդես գալ որպես իր լիազորության շրջանակներում գտնվող տարածքների բոլոր ազգերի շահերի պաշտպան: Դրա մասին է վկայում նաև հետագա դեպքերի զարգացման ընթացքը:

Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, 1917 թ. դեկտեմբերի 24-ին, Շուշիում կայացած հայ քաղաքական ուժերի հավաքն ստեղծեց տեղական իշխանության մի մարմին, որն անվանվեց

¹ Թումյան Հ., Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում (1917–20 թթ.), պատմական ակնարկ, Ե., 2008, էջ 46:

² Նույն տեղում, էջ 41:

³ Նույն տեղում, էջ 51:

⁴ Նույն տեղում, էջ 50:

«Հայ հեղափոխական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ժամանակավոր խորհուրդ»¹: Այդ մարմինը հետագայում անվանվեց Միջկուսակցական բյուրո: Այն օժտված էր օրենսդիր և գործադիր գործառնություններով:

Որոշվեց նորաստեղծ կառավարության մեջ, համամասնական սկզբունքով, ներառել տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչների: Փոխադարձ համաձայնությամբ՝ հինգ տեղեր տրվեցին դաշնակցությանը, իսկ մնացած կուսակցությունները՝ մենշևիկները, էսերները, բոլշևիկները ներկայացվեցին երեքական անդամներով: Քանի որ նոր ձևավորվող կառավարության առանցքը կազմել էր ՀՅԴ-ն, հետևաբար այդ մարմինը դաշնակցության կազմակերպական կառույցի բովանդակություն ուներ:

Ընտրվեց կառավարության դիվան, որը ուներ նախագահ, փոխնախագահներ, քարտուղար և գանձապահ: Կառավարության անդամները նեղ գործառնությային պարտականություններ չունեին: Նրանցից ամեն մեկն աշխատում էր դիվանի և մասնավորապես նրա նախագահի հրահանգներով և առավել շատ գործում էին պահի և ժամանակի թելադրանքով: Միջկուսակցական բյուրոն երկու հիմնական գործառնությո ուներ՝ քաղաքացիական և զինվորական:

Քանի որ նորաստեղծ կառավարության հիմնական խնդիրը ժողովրդի անվտանգության և երկրում անդորրի պահպանման հարցն էր, ուստի որոշվեց ստեղծել Ռազմական խորհուրդ և գործառնությային իրավասություններ ու պարտականություններ դնել Հարություն Թումյանի վրա, նրան նշանակելով ռազմական կոմիսարի պաշտոնում: Հայ քաղաքական ուժերը Շուշի քաղաքում ազգամիջյան լարվածությունը կանխելու և մահմեդական բնակչության հետ համագործակցության ելքեր գտնելու նպատակով մահմեդականներին առաջարկեցին ստեղծել հայ-թուրքական կոմիտե:

1917 թ. դեկտեմբերի 25-ին հասարակական ակումբում տեղի ունեցավ հայ և թուրք ներկայացուցիչների ժողովը, որը որոշում է ստեղծել գավառական գործադիր խորհրդին փոխարինող նոր մարմին՝ հայ-թուրքական կոմիտե: Որոշվեց նոր մարմնի 14 պորտֆելներ-

¹ Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 50, 52:

ըը հավասար բաժանել հայերի և թուրքերի միջև: Կառավարման համակարգի անաչառությունը պահպանելու նպատակով փոխհամաձայնությամբ վրացի Յոսիֆ Իլարիոնի Կոբիևին նշանակեցին Կոմիտեի նախագահ¹:

Երկու փոխնախագահներից մեկը՝ Հայրապետ Մուսայեյանը հայ էր, իսկ մյուսը՝ Լիվթֆալի Բեկ Բեհրուժովը թուրք: Որպես գավառական կոմիսար պետք է շարունակեր պաշտոնավարել Լևոն Վարդապետյանը: Նրա օգնականն էր Խոսրով Բեկ Փոլադովը²: Փաստորեն, եթե ողջ Արցախում իշխանության մարմին էր համարվում Միջկուսակցական բյուրոն, ապա Շուշիում ավելի շատ երկիշխանություն էր:

Ազգամիջյան համերաշխություն պահելու նպատակով Միջկուսակցական բյուրոն իր իրավասությունների մի մասը կիսեց Ազգամիջյան կոմիտեի հետ: Վերոհիշյալ կոմիտեի թուրքական խմբակցության հիմնական նպատակը հայկական բնակավայրերով քոչը անվտանգ սարեր հասցնելն էր, իսկ հայկական մասը հիմնականում ձգտում էր Արցախը ապաշրջափակել և հարթավայրից պարենը Շուշի ու հայկական գյուղեր հասցնել: Ազգամիջյան կոմիտեին հաջողվել էր հայ-թուրքական երեք համագումարներ հրավիրել և քննարկել վերոհիշյալ հարցերը:

1918 թ. մայիսի 27-ին մուսավաթական Ադրբեջանի ասպարեզ գալուց հետո Ազգամիջյան կոմիտեում առանց այն էլ գոյություն ունեցող հակասությունները ավելի խորացան: 1918 թ. ապրիլի վերջերից ճապարհ գործող այդ կառույցը իրարամերժ շահերի գոյության պայմաններում նույն թվականի հունիսի սկզբներից վերջնականապես դադարեցրեց իր գործունեությունը:

Միջկուսակցական բյուրոյի գործիչները քաջ գիտակցում էին, որ ապագա մարտահրավերներին դիմակայելու համար անհրաժեշտ է գործող իշխանությունը կազմակերպակառուցվածքային տեսանկյունից ավելի կատարելագործել ու ճկուն դարձնել: Օրախնդիր հարցերին լուծումներ տալու նպատակով 21 հոգուց բաղկացած Միջկու-

¹ Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 76:

² Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), Ե., 1999, էջ 84:

սակցական բյուրոն առնվազն երկշաբաթյա կտրվածքով նիստեր էր գումարում: Դիվանին թույլ էր տրված հրավիրել նաև արտահերթ նիստեր: Ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով 1918 թ. հունվարի վերջերին Միջկուսակցական բյուրոյում ստեղծվեցին կապի, պարենավորման և Գանձակի հետ կապ հաստատող հանձնախմբեր¹:

Ավագակության և թալանի դեմ պայքարելու նպատակով 1918 թ. հունվարի 24-ին փորձառու հրամանատար Ալեքսան Բալասյանի հրամանատարությամբ ստեղծվում է զինված պատժիչ մի խումբ, որը կարճ ժամանակահատվածում գավառներում կարգ ու կանոն է հաստատում: Խմբին տրվեց ոստիկանական գործառույթներ: Վերոհիշյալ խմբի մեջ ընդգրկված մարտիկները կամավորականներ էին և աշխատավարձ չէին ստանում:

Ավագակային խմբերի դեմ պայքարելու նպատակով 1918 թ. փետրվարի սկզբներին Բյուրոյի որոշմամբ Շուշիում ստեղծվում է զինվորական գործի մեջ հմտացած երիտասարդներից կազմված արագ արձագանքման մի վաշտ, որի հրամանատարն էր ցարական բանակի նախկին սպա կապիտան Արտաշես Վարդապետյանը: Վաշտի զինվորները ապրում էին զորանոցային պայմաններում և նրանց ծախսերը հոգում էր Բյուրոն²: Այս ստորաբաժանումը ներկայիս եզրաբանությամբ կարելի է համարել ոստիկանության զորք:

Գործուն իշխանություն ունենալու և Շուշիից ազդեցությունը նաև գավառ տեղափոխելու միտումով Միջկուսակցական բյուրոն նպատակահարմար գտավ տեղերում ստեղծել վարչական և դատական մարմիններ: Վարչական տեսանկյունից Արցախը բաժանվել էր երկու շրջանի: Առաջին շրջանի մեջ ներառված էին Խաչենը, Ջևանշիրը, Ջրաբերդը և Գյուլիստանը (լիազոր՝ Եղիշե Իշխանյան), իսկ երկրորդի մեջ՝ Վարանդան և Դիզակը (լիազոր Արսո Բաղդասարյան)³: Միաժամանակ ստեղծվեցին ռազմականացված գոտիներ կամ շրջաններ: Ամեն մի շրջան ուներ իր ինքնապաշտպանական մարմինը և հրամանատարը, որոնք հաշվետու էին Միջկուսակցական բյուրոյի դիվանին:

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 107–109:

² Նույն տեղում, էջ 107:

³ Նույն տեղում, էջ 145:

Շուշին իր հերթին բաժանված էր 6 ինքնապաշտպանական շրջանի, որոնցից յուրաքանչյուրը ուներ թաղային իր խորհուրդը և տվյալ մարմնի պետը: Շրջանի քաղաքացիական մասի պատասխանատուն ենթարկվում էր տվյալ վարչական միավորի հրամանատար-սպային:

1918 թ. մարտի 7-ին ստեղծվեց զինվորական դաշտային դատարան¹: Մինչև դատական համակարգի ձևավորումը բյուրոյի լիազորների վրա էր դրված գյուղացիների միջև ծագած վեճերի հարթման, քննիչի, հաշտարար միջնորդի և դատավորի դերը:

Երկրի պաշտպանունակությունը բարձր հիմքերի վրա դնելու համար սկսեցին կազմակերպել բանակային ստորաբաժանումներ: Չինված ուժերի համալրումը իրականացվում էր կամավորության սկզբունքով: Չենքը և զինամթերքը հիմնականում ձեռք էին բերվում դրսից: Քայլեր ձեռնարկվեցին բնակչության մոտ կուտակված զենքի ու զինամթերքի հաշվառման և դրանք գավառներում ստեղծված կամավորական վաշտերին տրամադրելու ուղղությամբ: Շուշիում վերագործարկվեցին նախկին զինվորական արհեստանոցները: Քայլեր ձեռնարկվեցին ռուսական բանակի² ծագումով արցախցի սպաներին երկրամաս հրավիրելու ուղղությամբ: 1918 թ. Թիֆլիս է մեկնում Հայրապետ Մուսայեյանը և, բանակցելով Արցախ-Չանգեզուր հայրենակցական միության անդամների հետ, կազմակերպում Արցախյան գունդը, որի կազմում էր 600 զինվոր: Գնդի հրամանատար է նշանակվում ծնունդով շուշեցի, գնդապետ Միքայել Մելիք-Շահնազարյանը, իսկ տեղակալ՝ պորուչիկ Հովակ Ստեփանյանը²:

Միաժամանակ 1918 թ. հունվարի 1-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին կից գործող «Հայ զինվորական միությունը» հայ ժողովրդի ֆիզիկական փրկության նպատակով որոշել էր ստեղծել զնդեր և գումարտակներ: Այդ որոշման համաձայն Շուշիում պետք է ստեղծվեին մեկ հատուկ և մեկ հրաձգային զնդեր: Այդ գործը նախանձելի բժախնդրությամբ էր իրականացրել կապիտան Արտաշես Վարդապետյանը:

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 115:

² «Հայրենիք», հմ. 2, 1935, էջ 84:

1918 թ. մայիսի 27-ին Ադրբեջանի մուսավաթական հանրապետության կազմավորումից հետո թուրքերի ճնշումը Արցախի վրա ավելի է մեծանում: Թուրքիայից ժամանած սպաների միջոցով տեղի մահմեդականներից կազմավորվեցին հրոսակախմբեր: Առանձնապես դաժանորեն էր գործում, այսպես կոչված, «վայրի դիվիզիան», որի հսկողության տակ էր գտնվում Շուշի-Եվլախ ճանապարհը: Լեռնային Արցախը կտրվեց արտաքին աշխարհից և հայտնվեց պաշարման օղակի մեջ:

Արցախի քաղաքական ուժերը, հաշվի առնելով տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը, ուժերի հարաբերակցությունը, ինչպես նաև ՀՀ-ից սպասվող անհուսալի օգնությունը, որոշեցին նախկինում ստեղծված պետական կառույցներն ավելի ամրապնդել: Այդ նպատակով, 1918 թ. հունիսի 17-ին Շուշիում հրավիրված միջկուսակցական երկրորդ հավաք-խորհրդակցությունում որոշվեց ստեղծել նոր մարմին՝ «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների և կազմակերպությունների կոմիսարների խորհուրդ»¹:

Կառավարությունը բաղկացած էր 9 անդամից, որից մեկը կոմիսարների խորհրդի նախագահին էր, մյուսը քարտուղար: Ներքոիշյալ յոթ կոմիսարներն են՝ արդարադատության, զինվորական, արտաքին գործերի, ֆինանսների, պարենավորման, ներքին գործերի, հաղորդակցության: Կոմիսարների խորհրդին կից ստեղծվում է մի մարմին, որը պիտի զբաղվեր երկրամասի ազգային փոքրամասնությունների հարցերով²:

Տեղերում իշխանության մարմիններն ուժեղացնելու նպատակով 1918 թ. հուլիսի կեսերին վարչական նոր բաժանումներ կատարվեցին: Երկրամասը բաժանվեց չորս գավառի: Առաջինի մեջ ներառվեց ամբողջ Դիզակը: Երկրորդ գավառն ընդգրկում էր Վարանդայի մի մասը՝ Դրնավից Ավետարանոց ուղիղ գծով ձգվելով դեպի հարավ: Վարանդայի մյուս մասը Խաչենի աջափնյակի հետ ներառված էր երրորդ գավառի մեջ: Խաչենը, Ջրաբերդը և Գյուլիստանը ընդգրկված էին չորրորդ գավառի մեջ: Նման բաժանումն ավելի նպատակա-

¹ «Հայրենիք», հմ. 11, էջ 85:

² Բալայան Վ., նշվ. աշխ., էջ 81:

հարմար էր: Դրա հիմքում դրված էր պատմականությունը և նշված վարչական միավորներն առավել շատ համապատասխանում էին համայնի մեկիքությունների սահմաններին:

Գավառներում կարգուկանոն հաստատելու նպատակով ստեղծվեցին 50-ական հոգուց բաղկացած միլիցիայի ջոկատները: Դրանց անվանում էին նաև ձիավորներ¹: Ամեն մի խումբ ուներ իր պետն ու տեղակալը, որոնք փորձառու զինվորականներ էին:

Կոմիսարների խորհրդի գործունեությունն իրավական հիմքերի վրա դնելու, գործադիր, օրենսդիր և դատական իշխանության մարմինների գործառույթները իրարից տարանջատելու, ինչպես նաև երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությանն առնչվող հարցերը լուծելու նպատակով որոշվեց հրավիրել Արցախի հայության առաջին համագումարը:

Մինչ այդ բոլոր գավառներում ընտրվեցին պատգամավորներ: Դա նույնպես կատարվեց օրենքի շրջանակներում: Ըստ ընտրական կարգի՝ յուրաքանչյուր համայնքում, որի մեջ մտնում էին մի քանի գյուղեր, գյուղացիների ընդհանուր ժողովներում ընտրում էին երկու-ևական պատգամավոր: Շուշի քաղաքը բաժանվել էր ութ ընտրական տեղամասի²: Երկուական պատգամավորներ ընտրելու իրավունք ունեին նաև կուսակցությունները (ՀՅԴ, մենշևիկ, բոլշևիկ, էսեր և կադետ)³:

1918 թ. հուլիսի 22–26-ը՝ 180 պատգամավորների մասնակցությամբ, Շուշիում հրավիրվեց համագումար, որտեղ միաձայն որոշվեց Արցախը ճանաչել որպես Արարատյան հանրապետության (ՀՀ-ի Վ.Բ.) մաս: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ստեղծված իրավիճակում Լեռնային Ղարաբաղը կտրված է ՀՀ-ից, որոշվեց ստեղծել Ազգային խորհուրդ և յոթ հոգուց բաղկացած ժողովրդական կառավարություն, որը պիտի ունենար երկիրը կառավարելու բոլոր իրավունքները: Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության անդամներին անվանում էին կառավարիչներ: Նորաստեղծ կառավարությունը կազմված էր ներքին և արտաքին գործե-

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 162–163:

² Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 101:

³ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 182:

րի (վարչապետը կամ կառավարության նախագահը միաժամանակ ներքին և արտաքին գործերի պատասխանատուն էր – Վ.Բ.), հաղորդակցության և ճանապարհների, պարենավորման գործերի, կառավարության քարտուղար և շրջանների հետ կապի, զինվորական գործերի, արդարադատության, ֆինանսների նախարարությունների¹։ Կառավարության կից կազմակերպվեց նաև երկու հանձնաժողով՝ բժշկա-սանիտարական և կրթական-ուսումնական²։

Աշխատանքի ծավալից ելնելով 1918 թ. հուլիսի 29-ին կառավարությունը որոշեց ներքին և արտաքին գործերի նախարարությունները իրարից բաժանել, իսկ կրթական գործի կազմակերպման համար ստեղծել լուսավորության նոր նախարարություն³։ Նույն օրը կառավարության կից ստեղծվեց նաև վարչա-իրավաբանական հանձնաժողով⁴։

1918 թ. օգոստոսի 3-ին կառավարությունը որոշում է երկիրը բաժանել չորս գավառների՝ Իսաչենի, Վարանդայի, Դիզակի և Ջրաբերդի։ Գավառների վարչական կենտրոնների կարգավիճակ ստացան հաջորդաբար Խանքենդի ավանը, Հաղորտին, Հաղորթը և Մարդակերտը⁵։ Գավառում գործում էին կառավարության լիազորներ, որոնց անվանում էին կոմիսարներ։ Համագումարի որոշմամբ ստեղծվում է կառավարության պաշտոնաթերթը՝ «ղարաբաղի սուր-հանդակ»-ը։

Երկրի սահմանները անխաթար պահելու համար կազմավորվեցին բանակային ստորաբաժանումներ և զինված ուժերի շտաբ։

Ծուշիի և նրա հարակից բնակավայրերի ապահովության համար ստեղծվեց պարետապահակային ծառայություն։ Երկրի ներսում, կարգ ու կանոնը պաշտպանելու համար, որոշվում է վերացնել գյուղախմբային դատարանները և գավառներում ստեղծել չորս հաշտարար դատարաններ, իսկ Ծուշիում՝ շրջանային դատարան, որին պատվիրակվեց վճռաբեկի գործառույթներ։ Միաժամանակ ստեղծ-

¹ Իշանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 177։

² Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 325։

³ Իշանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 180։

⁴ Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 331։

⁵ Նույն տեղում, էջ 332։

վում է զինվորական տրիբունալ և հատուկ գործերի քննիչ հանձնաժողով¹: Արցախի իշխանությունների համար, որպես քրեակատարողական հիմնարկություն, ծառայում էր ներկայիս Ստեփանակերտի տարածքում գտնվող ցարական կառավարության ժամանակներից մնացած զինվորական բանտը: Բայց քանի որ բանտարկյալներին պահելը ծախսերի հետ էր կապված, ուստի թեթև հանցանքներ կատարածներին հիմնականում տուգանում էին²:

Կանոնակարգվում է հարկահանության գործը: Հարկերը հավաքվում էին ինչպես դրամով, այնպես էլ բնամթերքով: Արցախի կառավարության ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում նաև 3500 գաղթականների տեղավորման հարցը:

Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ կառավարության կազմում կատարվում են կառուցվածքային փոփոխություններ: 1918 թ. հուլիսի վերջերին ստեղծվեց գաղթականների գործերի վարչություն: Դաշնակից երկրների գործերի հրամանատարության և, ընդհանրապես, այլ պետությունների հետ բանակցություններ վարելու և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար ստեղծվեցին համապատասխան ներկայացուցչություններ: Դիվանագիտական առաջին ներկայացուցիչներ նշանակվեցին Լևոն և Միքայել Ղարաբեկյանները³: Արցախի կառավարության համար անչափ կարևոր էր իշխանության թևերի ձևավորման գործընթացը տանել ժողովրդավարական սկզբունքներով: Պատահական չէ, որ Արցախահայության առաջին համագումարի կողմից կյանքի կոչված Ղաաբաղի ժողովրդական կառավարության հայտագրի (դեկլարացիա) մեջ ասված է. «Ընտրական սկզբունքը կառավարությունը ընդունում է որպես հիմք բոլոր տեսակի կազմակերպչական աշխատանքների»⁴:

1918 թ. սեպտեմբերի 7–10-ը Շուշիում հրավիրվեց արցախահայության երկրորդ համագումարը: Օրակարգի մեջ ներառված էր նաև կառավարության հաշվետվությունն ու նրա անվանափոխության հետ կապված հարցը: Համագումարը որոշեց Ղարաբաղի ժողովր-

¹ Կիսիրեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 331:

² Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 167:

³ «Մշակ», 15 մարտի, 1919:

⁴ Բալայան Վ., նշվ. աշխ., էջ 87–88:

դական կառավարությունը վերանվանել Ղարաբաղի Հայոց ժողովրդական խորհուրդ:

Նոր կառավարությունն ուներ նախագահ, քարտուղար և 9 կոմիսարիատներ՝ գաղթականության, զինվորական, պարենավորման, լուսավորության, արդարադատության, ֆինանսների, արտաքին գործերի: Մեկ նախարար ազատ էր թողնված և առանց պորտֆելի էր¹:

Թուրքական ճնշումները և նորաբույս Ադրբեջանի տարածքային հավակնությունները չեզոքացնելու նպատակով գավառներում սղնախական ժամանակներից մնացած ավանդույթով ստեղծվեցին գորակայաններ և նշանակվեցին հրամանատարներ:

Այսպիսով, 1917 թ. հոկտեմբերյան պետական հեղաշրջումից հետո, քառսի ու անիշխանության պայմաններում, նույն թվականի դեկտեմբերի 24-ից մինչև 1918 թ. սեպտեմբերի 10-ը Արցախի քաղաքական ուժերին՝ Դաշնակցության գլխավորությամբ, հաջողվեց ստեղծել օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանության թևեր, բանակային և ոստիկանական ստորաբաժանումներ, տեղական իշխանության մարմիններ, համապատասխան կառույցներ ու աշխատակազմեր, որոնք և ձեռնամուխ եղան արցախահայության առջև ծառացած ներքին ու արտաքին հարցերի կարգավորմանը: Այդ առաքելությունը նրանք իրականացրեցին մինչև 1920 թ. մայիսը՝ Արցախում խորհրդային կարգերի հաստատումը:

VAHRAM BALAYAN
(*Republic of Artsakh*)

THE PROCESS OF FORMATION OF STATE BODIES IN ARTSAKH (DECEMBER 1917 – SEPTEMBER 1918)

SUMMARY

After the October coup d'etat of 1917, in the conditions of chaos and anarchy, from the 24th of December of the same year up to the 10th of

¹ Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 330:

September 1918, Artsakh political powers in the head of Dashnaktsutyun, succeeded in the creation of legislative, executive, judicial power branches, army and police subdivisions, local authority bodies, corresponding structures and staffs which betook in the regulation of inner and foreign issues of the armenians of Artsakh. They fulfilled this mission till May 1920, the establishment of soviet regimes in Artsakh.

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

(Հայաստան)

**ՀԱՄԱԶԱՍԴ ՍՐՎԱՆՑՏՅԱՆՑԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(1919 Թ. ՀՈՒԼԻՍ – 1920 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 5)**

Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը տվել է բազում հերոսներ, որոնք իրենց անմնացորդ նվիրումով և պայքարով կերտել են մեր ժողովրդի փառավոր պատմությունը: Դրանց շարքում իր հայրենանվեր գործունեությամբ արժանի տեղ է զբաղեցնում Համազասպ Մրվանձտյանը¹, ով XX դարսկզբի Հայոց պատմության դրամատիկ պահերին առանց երկմտանքի, պատասխանատվության մեծ զգացումով սատար կանգնեց հարազատ ժողովրդի գոյապայքարին: Չզալի է նաև նրա դերակատարությունը Հայաստանի առաջին Հանրապետության կայացման գործում: ՀՀ կառավարության 1919 թ. հուլիսի առաջին օրերին Համազասպը նշանակվում է Երևանի նահանգի ամենաընդարձակ՝ Նոր Բայազետի գավառում տեղակայված գորամասերի² հրամանատար¹, այդ պաշտոնում փոխարինելով գեներ-

¹ Համազասպ Մրվանձտյանցի կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համազասպ Մրվանձտյանց, Ե., 1996:

² Նոր Բայազետի գորամասը կազմավորվել է հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նազարբեկյանի և Գլխավոր շտաբի պետ՝ գեներալ-մայոր Եվգենի Վիշինսկու 1918 թ. հուլիսի 5-ի N 20 հրամանով և

րալ-մայոր Պողոս (Պավել) Բեկ-Փիրումյանին²: ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի՝ 1919 թ. հուլիսի 4-ի նիստի օրակարգային 4-րդ հարցի՝ «Համագասպին պաշտօն տալու խնդրի» վերաբերյալ ասված է. «Համագասպին արդեն պաշտօն տրւած է»³: Համագասպն այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 5-ը:

Ստանձնելով Նոր Բայազետի գորամասերի հրամանատարի պաշտոնը անհողողող գործիչ Համագասպի համար բացվում են գործունեության նոր հեռանկարներ: Այդ նշանակումը հիմնավորվում էր նրանով, որ Համագասպը Նոր Բայազետում պետք է կազմավորեր նաև փոքրաթիվ ջոկատ, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում շտապ հասներ Արցախ և կանխեր թուրք-թաթարների կողմից արցախահայությանը սպառնացող վտանգը: Ինչպես վկայում է Ե. Իշխանյանը՝ «Արդ, քանի որ պատերազմ չպիտի մղենք մօտ ապագայում, ապա Համագասպը չպիտի անցնէ Ղարաբաղ, նա պետք է լինի Ղարաբաղի սահմանին մօտ մի տեղում, փոքրաթիվ մէկ ջոկատի հետ, որ պահանջւած մոմենտին կարողանայ անցնել Ղարաբաղ: Եւ ամենայարմար տեղերը Ղարաբաղ անցնելու համար Չօղն է և Կոռին ձորը (իմա՝ Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղը – Գ.Ս.), երկու տեղում էլ շատ կարճ է բաժանման տարածութիւնը, հազիւ 20–25 վերստ իւրաքանչիւրը, որն աննկատ կարելի է կտրել գիշերը»⁴:

Համագասպի ծառայության վայրը՝ Նոր Բայազետի գավառի վարչական տարածքը բաժանվում էր 4 գավառամասերի կամ ոստիկանական շրջանների՝ Ներքին Ախտայի (ընդգրկում էր 5 գյուղական

համարվում էր հայկական կորպուսի չորս գորախմբերից (Երևանի, Դիլիջանի, Ներքին Ախտայի) մեկը: Նոր Բայազետի գորաջոկատը, փոխգնդապետ Ապրեսյանի հրամանատարությամբ, բաղկացած էր պահեստային 1-ին հետևակային գնդից: Նրա խնդիրն էր՝ պահպանել կարգուկանոնը Նոր Բայազետում և այդ գավառի տարածքում (տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920), Ե., 1996, էջ 14–15):

¹ Տե՛ս Լազեան Գ., Համագասպ Սրուանձտեանց (Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն), Գահիրէ, 1949, էջ 73:

² Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920), էջ 39:

³ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 144, թ. 5:

⁴ Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), խմբագիրներ Հ. Աբրահամեան, Կ. Ղաիրամանեան, Ե., 1999, էջ 468:

հասարակություն և 41 գյուղ), Նոր Բայազետի (ընդգրկում էր 3 գյուղական հասարակություն և 21 գյուղ), Գյոզաղարայի (ընդգրկում էր 3 գյուղական հասարակություն և 24 գյուղ) և Գյոկչայի (ընդգրկում էր 4 գյուղական հասարակություն և ուներ 48 գյուղ)¹: Գավառում 1919 թ. դրությամբ գյուղերի թիվը կազմել է 88, որից հայկական՝ 48 (բնակչություն ունեցող), մահմեդական՝ 39-ը (անմարդաբնակ) և խառը բնակչություն ունեցող ընդամենը 1 գյուղ²: Նույն թվականին գավառի ազգաբնակչության թիվը կազմում էր 77.898 մարդ³: Գավառի ճակատի հրամանատարն էր զեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյանը⁴:

Սովորական տարածք չէր Նոր Բայազետի գավառը: Հայաստանի Հանրապետության սահմանների պաշտպանության, ինչպես նաև հաղորդակցության ուղիների անվտանգության համակարգում գավառն ուներ ռազմավարական մեծ նշանակություն: Արցախի, Չանգեզուրի և Շարուր-Ռարալազյազի գավառները Երևանի հետ կապն իրականացնում էր Նոր Բայազետի միջոցով, քանի որ Հայաստանը շրջափակված էր թշնամիներով: Հայ զինվորներն ու քաղաքացիները Վեդիբասար-Վայոց Ձորի գծով Չանգեզուր և Արցախ գնալու համար, ճարահատյալ երթևեկում էին այն երկար ճանապարհով, որն անցնում էր Նոր Բայազետով⁵: Գավառը թիկունքից ապահովում էր նաև արցախահայության անվտանգությունը: Ուստի ՀՀ կառավարությունը Արցախ գործի և զինամթերքի տեղափոխումը նույնպես

¹ Նոր Բայազետի գավառն ընդգրկում էր Հաջիմուխանի, Ղշաղի, Փաշաբենդի, Դալիդարդաշի, Երանոսի, Գյոլի, Ղարանլուղի, Չոլախաչի, Ղոլանքիրյանի, Ալիչալուի, Բասարգեչարի, Սարիյազուրի, Մազրայի, Չոդի և Նադեժդինոյի (այժմ՝ Ջիլ) գյուղական համայնքները (տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1828–1913 թթ., Ե., 2008, էջ 122–124, տե՛ս նաև. Նույնի՝ Նոր Բայազետի գավառը 1914–1920 թթ., Ե., 2012, էջ 11, 31:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, թ. 94, տե՛ս նաև. Արծրունի Վ., Հայ տանկական պատերազմը: Հայ սպայությունը, Ե., 2002, էջ 383: 1920 թ. ապրիլին Մ. Սիլիկյանը նշանակվել է Նոր Բայազետի և Շարուր-Ռարալազյազի (Վայոց Ձոր) գավառների զեներալ-նահանգապետ: Միաժամանակ վարել է Նոր Բայազետի գավառում տեղակայված զորքերի շտաբի պետի պաշտոնը (տե՛ս Սահակյան Ռ., Գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյան (կենսագրության անհայտ էջեր), ԳԲՀ, Ե., 2012, № 2, էջ 63–74):

⁵ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Ա), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 24, № 71:

իրականացնում էր Նոր Բայազետով: «Հայ ազատագրական շարժումների ժամանակ Նոր Բայազետի գաւառը դարձել էր կամուրջ կենդրոնի եւ Չանգեզուր-Ղարաբաղի, Նախիջեւան-Դարալագեազի միջեւ»¹, - գրում է Նոր Բայազետի գավառում 1918–1920 թթ. Ամերիկյան կոմիտեի ընդհանուր ներկայացուցիչ Արսեն Խաչիկյանը: Նոր Բայազետի գավառը նաև այն օղակն էր, որ Արարատյան դաշտն իր չորս շրջաններով միացնում էր Չանգեզուրի և նրա վրայով էլ Արցախի հետ: «Մեր հանրապետութեան մայրաքաղաքը, - գրում է «Չանգ» օրաթերթը, - իր գաւառների հետ կապող մի գլխաւոր ճանապարհ ունենք. դա՝ Երևան–Ելենովկա (այժմ՝ Սևան – Գ.Ս.) – Դիլիջան և Ելենովկա–Նոր Բայազէդ–Դարալագեազ գլխաւոր խճուղին է»²:

Հայաստանի համար բախտորոշ այդ ժամանակահատվածում արդարացված համարելով Համազասպի նշանակումը զորամասերի հրամանատար, Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանը գրում է. «Հ.Հ. կառավարութեան այդ որոշումը և տեղին էր և հրամայական: Ռուսական յեղափոխութիւնից և Կովկասեան ճակատի՝ ռուս զօրքի ամայանալուց ու տաճիկների յառաջխաղացումից յետոյ Նոր-Բայազիտու գաւառին վիճակեց մեծ դեր խաղալ Հայաստանի Հանրապ. [ետութեան] և հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան խնդրում: Իսկ Համազասպի նշանակւիլը որպէս գաւառի զօրամասի հրամանատար՝ շատ արժէքաւոր էր թաթար ժողովրդի համար, որպէս Ասկարանի հերոս «Համազանցի», իսկ հայ ժողովրդի համար, որպէս իր անւանի խմբապետի: ...Այսպիսի ժամանակում, Համազասպը եկաւ Նոր-Բայազիտ, որպէս կարելոյ պաշտոնեայ, չնայած զանազան ժամանակներում գալիս էին զօրավար Սիլիկեան, Պաւել-Բէգ Փիրումեան և ուրիշները, բայց Համազասպը մնաց որպէս մնայուն դէմք»³: Գավառում տեղակայված զորամասը պետք է ղեկավարեր ռազմական փորձառություն ունեցող և ժողովրդի սերն ու վստահությունը

¹ Խաչիկեան Ա., Ապստամբական շարժումը Նոր Բայազետու գաւառում, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1968, Ա տարի, գարուն, № 1, էջ 73:

² Միլիթարեան Ա., Երևան-Դարալագեազ խճուղին, «Չանգ», Ե., 1918, սեպտեմբերի 28, № 57:

³ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Ա), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 24, № 71:

վայելող գործիչ: Համազասպի նշանակումն այդ բարձր պաշտոնին և Վ. Աֆրիկյանի վերոնշյալ գնահատականը արդյունք էին նրա փորձաշատ անցյալի, անցած ուղու և կազմակերպչական ունակությունների գնահատման: Որևէ կասկած լինել չէր կարող, որ եթե ՀՀ կառավարությունը արժանվույնս չգնահատեր Համազասպի ռազմագիտական և պետականակերտ կարողությունները, ապա նրան չէին վստահի այդ խիստ կարևոր պաշտոնը: ՀՀ կառավարության գնահատմամբ, Համազասպն էր այն փորձառու գործիչը, որը, հաստատվելով նոր Բայազետում, կարող էր պաշտպանել հայրենիքի սահմաններն ու հայ բնակչության անվտանգությունը: Այդ իսկ պատճառով ՀՀ կառավարությունը մշտապես սալոար է կանգնել Համազասպի ձեռնարկումներին, նյութապես աջակցել նրան: Ինչպես, օրինակ, կառավարության 1920 թ. մայիսի 31-ին հրավիրված նիստում վարչապետ Հ. Օհանջանյանի զեկույցի հիման վրա որոշվում է հատուկ ֆոնդից «Համազասպին բաց թողնել 120.000 ռուբ. բացառիկ կարիքների համար»¹:

Նախքան Համազասպի՝ Նոր Բայազետում գործունեության լուսաբանմանն անցնելը, պատասխանենք այն հարցին, թե նոր պաշտոնում զինվորական ի՞նչ աստիճան և կոչում է ունեցել նա: Նախընթացում նշեցինք, որ 1918 թ. Համազասպն արդեն ուներ գնդապետի աստիճան²: Երևանում 1919–1921 թթ. տեղի ունեցած ներքաղաքական իրադարձություններին քաջատեղյակ և, հատկապես զինվորական դասին մոտ կանգնած Մեծ Բրիտանիայի և ՀՀ Չինված ուժերի սպա, լրագրող Օլիվեր Բոլդուինը Համազասպին բնորոշում է «Չօրավար Համազասպ»³ պատվանունով: Նշենք, որ ՀՀ բանակում պահպանվել էին ցարական բանակի բարձրագույն սպայական կոչումներն ու աս-

¹ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ. 1918–1920 թթ. (ժողովածու), փաստ. № 278, էջ 475:

² Sht. u. Ludshuveit E., Турция в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. (военно-политический очерк), М., 1966, с. 220, տես նաև՝ Денстервилль, Британский империализм в Баку и Персии 1917–1918 гг. (воспоминания), перевод с английского Б. Руденко, Тифлис, 1925, с. 230.

³ Պոլտուին Օ., Վեց բանտ եւ երկու յեղափոխութիւն: Արկածախնդրութիւններ Անդրկովկասի ու Անատոլի մէջ 1920–1921: Թարգմանիչ՝ Շաւարշ Ա. Ստեփանեան, Ադերսանդրիա, 1933, էջ 123:

տիճանները: Այդ կոչումներն էին՝ գեներալ-մայոր (կրտսեր զորավար), ինֆանտերիայի կամ լրիվ գեներալ (զորավար) և գեներալ-լեյտենանտ (ավագ զորավար)¹: «1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ: Կենսագրական հանրագիտարան»-ի հեղինակներ Տ. Հայազնը (Պետրոսյան) և Գ. Ղազարյանը Համազասպին նույնպես ներառել են հայազգի գեներալների փառանգում և նշել հետևյալը. «Հայաստանի Առաջին Հանրապետության զորավար (լրիվ գեներալ, 1919 թ.)»²:

Նոր պաշտոնում և նոր պայմաններում Համազասպի ազգային-պետական մտածողությունն ու գործելակերպը նոր շունչ և որակական նոր դրսևորումներ ստացան: Գալով Նոր Բայազետ նա իրեն շրջապատում է տեղական կարող ուժերով և բազմապատկված եռանդով ու մեծագույն պատասխանատվությամբ ամմիջապես ձեռնամուխ լինում ռազմական, հասարակական և պետական շինարար աշխատանքների կատարմանը՝ կարճ ժամանակում մեծ հեղինակություն և ժողովրդականություն ձեռք բերելով գավառում³:

Նոր Բայազետի գավառի զորամասերի հրամանատարի պաշտոնում Համազասպը դրսևորում է վարչական գործչի մեծ ունակություն: Ժամանակի հրատապ խնդիրների քննարկման և լուծման նպատակով գավառի ղեկավարության և քաղաքային ինքնավարության կողմից վարչական կենտրոն Նոր Բայազետում և գյուղերում կազմակերպվող «ժողովրդական հաւաքոյթներ»⁴-ում շատ հաճախ ելույթ էր ունենում նաև Համազասպը: Ժամանակակիցները վկայում են նրա բանավոր խոսքի վարպետության և ժողովրդական պատմելաձևի փայլուն տաղանդի մասին, որոնք հմտությամբ համեմված էին տակավին պատանեական տարիներից յուրացրած՝ իր մեծ ուսուցչի՝

¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918–1920 թթ., էջ 68:

² Հայազն Տ., Ղազարյան Գ., 1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ: Կենսագրական հանրագիտարան, Ե., 2009, էջ 130: Դժբախտաբար, ձեռքի տակ չունենք Համազասպին՝ գեներալի կոչման արժանացնելու փաստը հավաստող հանգամանքների ու ժամանակի վերաբերյալ աղբյուրագիտական առավել ստույգ տեղեկություն: Թերևս, կարելի է ենթադրել, որ գեներալի կոչումը Համազասպին տրվել է Նոր Բայազետի զորամասերի հրամանատար նշանակվելու առիթով:

³ Տե՛ս Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Ա), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 24, № 71:

⁴ Նույն տեղում:

Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցի ազգային ինքնաճանաչությունն ու ինքնագիտակցությունն արթնացնող «Գրոց ու բրոց»-ի, «Մանանա»-ի և «Համով-հոտով»-ի հայրենաշունչ ավանդազրույցներով: Վ. Աֆրիկյանն իր հուշերում մեծ ջերմությամբ է խոսում տարաբնույթ հավաքություններում Համազասպի ունեցած ելույթների մասին: Ըստ նրա՝ «Խօսում էին զանազան ընկերներ, բայց երբ Համազասպն էր սկսում իր համով-հոտով զրույցները, մենք մնում էինք հիացած: Այնքան քաղցր էր խօսում և համեմունք ժողովրդական առակներով, որ ժամերով լսում էին, ոգեւորւում և կարծէք հիպնոսացում՝ կատարում էին այն բոլորը, ինչը որ թելադրւում էր նրանց»¹:

Բացի տարաբնույթ կազմակերպչական աշխատանքներից (ղասալքության դեմ պայքար, կյանքի և գույքի ապահովություն, իրավակարգի, ամուրի իշխանության հաստատում և այլն), Համազասպին առավել մտահոգող հարցը եղել և մնում էր ոչ միայն Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունը, այլև գավառի հայ ազգաբնակչության ինքնապաշտպանության և անվտանգության կազմակերպումը: Տասնամյակներ շարունակ, հատկապես 1905–1906 թթ., հակահայկական կեցվածք որդեգրած տեղի թաթարական գյուղերի հրոսակախմբերն ու ավազակախմբերը ավարառության նպատակով հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա: Հայ բնակչության անվտանգությունը կազմակերպելու նպատակով Համազասպը մշտապես շրջագայում էր գավառի բազմաթիվ բնակավայրերում և գործուն կերպով մասնակցում ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Գավառը Բեյուք-Վեդիի (այժմ՝ Վեդի) քրդական և թաթարական ավարառու բնակիչներից պաշտպանելու և մաքրելու նպատակով, Համազասպն իր առջև առաջնակարգ խնդիր դրեց կանոնավոր գործառնախից գատ՝ կազմակերպել հայկական բնակավայրերի մարտական ուժերն ու ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունը: Այդ նպատակով նա գավառին սահմանակից յուրաքանչյուր գյուղում գորահավաքի միջոցով կազմակերպեց աշխարհագրային ինքնապաշտպանական խմբեր, որոնք հիմնականում պետք է ապրեին սա-

¹ Նույն տեղում:

րերում և կապ պահպանեին միմյանց հետ¹: Այդ աշխատանքների շնորհիվ, կարճ ժամանակում ապահովվում է հայկական բնակավայրերի անվտանգությունը: Գործի գլխին մշտապես կանգնած էր Համագասպը և հանդես էր գալիս նախաձեռնողի, իրադարձություններին ընթացք տվողի դերում: Համագասպի այդ շրջանի գործունեության գնահատականը կարող է համարվել ժամանակի գործիչներից մեկի՝ Վ. Աֆրիկյանի հետևյալ վկայությունը. «Կազմակերպության հոգին Համագասպն էր: Նա էր որ իր հրահանգներով կապ էր հաստատում բոլոր խմբերի ու խմբապետների մեջ և աջակուրջ հսկում իւրաքանչիւր խմբի կարգապահութեան վրայ»²:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Նոր Բայազետի գավառի բազմաթիվ բնակավայրերում հանգրվանել էին Արևմտյան Հայաստանի զանազան շրջաններից մազապուրծ շուրջ 40.000 հայեր³: Մի գավառ, որն իրեն դժվարությամբ էր կարողացել բավարարել հացով, այժմ պիտի կերակրեր նաև բազմահազար գաղթականությանը⁴: Ուստի գավառի հայությունն անմնացորդ նվիրումով ձեռնամուխ էր եղել մերկ ու բոկոտն գաղթականության անհամար կարիքները հոգալու դժվարագույն գործին⁵: Գաղթականների մեջ կային մեծ թվով որբ երեխաներ: Նոր Բայազետում գործում էր 4 որբանոց⁶: Պաշտոնական վիճակագրության համաձայն, 1920 թ. սեպտեմբերի 17-ի դրությամբ Նոր Բայազետի որբանոցներում կար 949 որբ⁷:

Չինվորական գործունեությունից գատ, Համագասպն իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում նաև գաղթականների և որբերի հոգածության հարցը: Նա անմասն չմնաց գաղթականության և որբա-

¹ Տե՛ս Աֆրիկյան Վ., Համագասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Բ), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 25, № 72:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Ասլանեան Յ., Խնամատարության միևնույնության բիւլլետեն դ 1, «Չանգ», Ե., 1918, դեկտեմբերի 29, № 86:

⁴ Տե՛ս Պետ. Հ., Նոր-Բայազետի շրջանը, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, մարտի 23, № 62, տե՛ս նաև X., Նոր-Բայազետի կեանքից, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, մարտի 29, № 67:

⁵ Մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1914–1920 թթ., էջ 151–227:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 217:

⁷ Տե՛ս Ազատեան Լ., Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի, Լոս Անճելլոս, 1995, էջ 61:

նոցների առջև ծառացած բազում հիմնախնդիրները (վառելիքի, բնակարանի, սննդի, սերմնացուի և այլն) լուծելու դժվարին գործին: Փախստականներին օգնելու և նրանց անհամար կարիքները հոգալու և լուծելու նպատակով Նոր Բայազետի գավառապետի և գավառական վարչության անդամների հետ միասին նա հաճախ շրջագայում էր գաղթականներով բնակեցված գյուղերում: «Համազասպը իր շրջագայութեան ժամանակ բարեխնամ հոր պէս, տնից տուն, խրճիթից խրճիթ էր շրջում ու իր խօսքն ասում, իր կարեկցութիւնը ցոյց տալիս: Բաղաք վերադառնալիս՝ ամբարում հարցեր դնում պատշաճ մարմինների առաջ և նրանց լուծումը պահանջում»¹, - վերհիշում է Վ. Աֆրիկյանը:

Գավառում և նրա վարչական կենտրոնում տիրող սոցիալ-տնտեսական խիստ ծանր պայմաններում Համազասպը հնարավորինս լուծել էր նաև զորամասի պարենավորման և հանդերձավորման հարցերը: Թյուրիմացություններից խուսափելու և բռնագրավումների տեղիք չտալու նպատակով, ինչը համարվում էր գյուղացիության թշվառության գլխավոր պատճառներից մեկը, Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանի կազմած ծրագրով զորամասը համեմատական կարգով բաժանվում է գյուղերի վրա, որոնք էլ հոգում էին զորամասի տարեկան պարենի (ցորեն, գարի, յուղ, կարտոֆիլ, կաղամբ և այլն) հարցերը: Պետք է շեշտել, որ գավառի հայ գյուղացիությունը դրականորեն է արձագանքել այդ նախաձեռնությանը և գոհունակությամբ ձեռնամուխ եղել գավառի ինքնապաշտպանությանը զորավիճ զորամասի առջև ծառացած խնդիրների լուծմանը և, սիրահոժար հավաքելով մթերքները, պարբերաբար հանձնել է զորամասին²:

Հայաստանի Հանրապետությունը կերտվում էր ծանրագույն պայմաններում: Նորանկախ Հանրապետության համար առավել վտանգավոր էին դարձել 1919 թ. հուլիսի սկզբներից սկսված թուրք-թաթարական հակապետական խռովությունները, որոնք անկայուն էին դարձնում երկրի ներքին կյանքը: Այդ ելույթները կազմակեր-

¹ Աֆրիկեան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Բ), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 25, № 72:

² Տե՛ս նույն տեղում:

պվում և ղեկավարվում էին թուրք և թաթար էմիսարների միջոցով, որոնք փորձում էին ձախողել նորանկախ պետության կայացման գործընթացը: Մուսավաթական Ադրբեջանն իր հակահայկական քործունեությունն իրականացնում էր Երևանի իր դիվանագիտական ներկայացուցչի՝ Խան-Թեքինսկիի միջոցով¹: Ս. Վրացյանը իրավա-ցիրոն գրում է, որ՝ «1919 թվականի Հայաստանի ներքին կեանքի ամենացաւոտ երևոյթը մահմետական հակապետական շարժում-ներն էին՝ կազմակերպւած Թիւրքիայի եւ Ազրբեջանի ձեռքով՝ Հայաստանի անկախութիւնը խորտակելու դիտաւորութեամբ»²:

Հայաստանի իշխանություններն աշխատում էին խաղաղ միջոց-ներով վերջ տալ թուրք-թաթարական անհնազանդությանը: Սակայն շատ դեպքերում, դիմադրության հանդիպելու հետևանքով, ստիպ-ված էին լինում դիմել զինված ուժերի օգտագործմանը: Թաթարա-կան գյուղերի հրոսակախմբերը, կենտրոնանալով Ջիվանշիրի գավա-ռի Չայլիս գյուղում, սկսեցին պարբերաբար հարձակումներ իրակա-նացնել գավառի հայկական գյուղերի վրա³: Անհրաժեշտ էր համա-պատասխան քայլեր ձեռնարկել՝ վնասազերծելու այդ հենակետը, որ-տեղ կուտակվել էին մեծ թվով զինված թաթարներ և քրդեր⁴: Համա-գասպն իր գործառնալով ոչ միայն ճնշեց քայքայիչ և ապակայունացնող այդ խռովությունները, այլև դիմելով հակահարձակման՝ վնասազեր-ծեց թաթարական հրոսակախմբերին: Ս. Վրացյանի հավաստմամբ՝ «Հայաստանում Համազասպի առջեւ բացուեց գործունեութեան լայն ասպարեզ եւ նա ոգեւորութեամբ նետուեց գործի մէջ: Իբրեւ զօրա-մասի հրամանատար՝ նա մասնակցեց Հայաստանի պաշտպանու-թեան զանազան ճակատներում, ինչպէս նաեւ... թաթար ըմբոստ տարրի սանձահարման»⁵:

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Գ. տպ., Թեհրան, 1982, էջ 293:

² Նույն տեղում, էջ 292:

³ Տե՛ս Չօրական հաղորդագրութիւն, «Աշխատանք», Ե., 1919, օգոստոս 14, № 56:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, սեպտեմբեր 6, № 65:

⁵ Վրացեան Ս., Համազասպ Սրուանձտեան (Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակ-ցութեան (1890–1950), Բոստոն, 1950, էջ 494:

Թաթար հրոսակների հերթական հարձակումը տեղի ունեցավ օգոստոսի 23-ին Թագա Բյանդ (այժմ՝ Թագազյուղ) գյուղի մոտակայքում: Սակայն Աղբիլիսա (այժմ՝ Ագատ) և Ղզըլխարաբ (այժմ՝ Սառնաղբյուր) գյուղերի մոտ տեղի ունեցած կարճատև հրացանած-գոլթունից հետո հայկական մարտական ուժերը թաթարներին հետ են շարտում դեպի Այրիջան (հնում՝ Այրիճե) և Բասարգեչար¹: Հայ մարտական ուժերը, զարգացնելով հաջողությունը, օգոստոսի 29-ին թաթարական հեծելախմբի դեմ մարտերը շարունակեցին նաև Բասարգեչարից 15 կմ հարավ-արևելք գտնվող Շարջիի բարձրության վրա: Անկարող լինելով դիմակայել հայկական մարտական ուժերի սրընթաց հարձակմանը՝ թաթար հրոսակախմբերը խուճապահար նահանջում են Չայիխ գյուղ²: Պարտություն կրելուց հետո թաթար հրոսակները հարկադրված հրաժարվեցին հայկական բնակավայրերի վրա հարձակումներ ձեռնարկելու մտադրությունից:

Թուրք-թաթարական հակապետական խռովությունների ճնշման ժամանակ Համազասպն իր զորամասով ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց նաև Շարուրի ճակատում: «Հայ խմբապետ Համազասպը,- գրում էր Եկատերինոդարում լույս տեսնող «Արձագանք» երկօրյա թերթը,- մեկնելով Նոր Բայազետ, կազմել է մօտ 2000 հոգուց բաղկացած մի գունդ և անցել է Շարուրի շրջան, ապստամբ թաթարների դեմ կռվելու համար»³: Համազասպի՝ թուրք-թաթարական ելույթների ճնշմանը մասնակցելու մասին ակնարկել է նաև Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Լորդ Ջորջ Բերգոնը՝ 1920 թ. ապրիլի 8-ին Ավ. Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ⁴:

Նոր Բայազետում զորամասերի հրամանատարի պարտականությունները կատարելուց զատ, Արցախի հայությանը նեցուկ կանգնելու նպատակով Համազասպը ջանադրաբար կամավորներ էր հա-

¹ Տե՛ս Չօրական հաղորդագրություն, «Աշխատանք», Երևան, 1919, սեպտեմբեր 6, № 65:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Համազասպի գունդը, «Արձագանք», Եկատերինոդար, Բ տարի, 1919, օգոստոսի 29, № 68-98:

⁴ Տե՛ս Ահարոնյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սեւր եւ Լոզան (Քաղաքական օրագիր), Պոսթըն, 1943, էջ 80:

վաքագրում: ՀՅԴ Բյուրոյի հանձնարարությամբ գործին ձեռնամուխ էին եղել նաև բոլոր կարող ուժերը, ուլքեր, կամավորներ հավաքաբերով, ուղարկում էին Նոր Բայազետ ու Վարդենիս՝ Համագասալի հրամանատարության տակ¹: Այդ նպատակով Գ. Բալայանը ՀՅԴ Բյուրոյի հանձնարարությամբ տակավին 1920 թ. հունվարից մեկնել էր Թիֆլիս «Բասարգեշարում Համագասալի հրամանատարութեան տակ Ղարաբաղի համար կազմակերպող ջոկատին կամավորներ արձանագրելու...»² համար: Սակայն, իրերի բերումով, Դիլիջանից ջոկատով Համագասալի փոխարեն Արցախ մեկնեց Դալի Ղազարը³: Իսկ ՀՀ կառավարության խոստացած զինական օգնությունը Արցախ իրականացվեց միայն Շուշիի հայության կոտորածից հետո՝ 1920 թ. ապրիլի 14-ին, երբ Նոր Բայազետից՝ Չանգեզուր, այնտեղից Վարանդա ուղարկվեց Դրոն, իսկ Կապանից Դիգակ՝ Նժդեհը⁴: Համագասալի ռազմարշավը դեպի Արցախ կասեցվեց նաև Հայաստանում 1920 թ. մայիսին բռնկված բոլշևիկյան հակապետական խռովությունների պատճառով, որն ընդգրկեց նաև Նոր Բայազետի գավառը:

Հայաստանի Հանրապետությունում ներքաղաքական ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել 1920 թ. մայիսին՝ բոլշևիկների բարձրացրած հակապետական խռովության հետևանքով: Բոլշևիկների հակապետական քայքայիչ գործողությունները ներթափանցել էր նաև բանակ⁵: Կառավարության 300 հոգանոց ուժերը Սեպուհի հրամանատարությամբ մայիսի 13-ին՝ Ալեքսանդրապոլում և Կարսում, ապա մայիսի 18-ին Սարիղամիշում կասեցնում են խռովությունները և վերականգնում օրինական իշխանությունը⁶: Խռովությունները տեղ գտան նաև Նոր Բայազետում: Կառավարական զորքերը գեներալ-մայոր Գևորգ Խանկալամյանի զլխավորությամբ մայիսի 19-ին

¹ Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 562:

² Նույն տեղում, էջ 564:

³ Արցախի ինքնապաշտպանական կոմիտեում իրեն հերոսաբար դրսևորած Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը զոհվում է 1920 թ. ապրիլի 4-ին (տե՛ս Վերդեան Ա., Յուշեր: Գրի առաւ՝ Հայկ Աճեմեան, Թեհրան, 1959, էջ 128):

⁴ Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, էջ 229:

⁵ Նաւասարդեան Վ., Բոլշևիզմը եւ Դաշնակցութիւնը... (թողցիկ ակնարկ), Գահիրէ, 1949, էջ 198:

⁶ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 390:

«Բուրժակոյուն» և «Սալանոց» կոչվող դաշտավայրում խռովարարների փոքր, սակայն համառ դիմադրությունից հետո կարողանում են վերագրավել Նոր Բայազետ քաղաքը և ճնշել բոլշևիկյան խռովությունը¹:

Հանրապետությունում ապստամբության ճնշումից որոշ ժամանակ անց, երբ հասարակական կյանքն ընկել էր իր բնականոն հունի մեջ, 1920 թ. հուլիսի կեսերին Նոր Բայազետ է ժամանում Կովկասում Բրիտանական կառավարության գլխավոր կոմիսար Ջոն Օլիվեր Ուորդոռոպը և հյուրընկալվում քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանին: Պատվո ճաշին բարձրաստիճան ալլ հյուրերի թվում ներկա էր նաև Համազասպը: Հերթական ելույթներից հետո ձայն է խնդրում նաև Համազասպը, որը հավատարիմ ազատագրական գործչի իր կոչմանը, քաղաքացիական արիություն է դրսևորում և բաժակաճառում հրապարակորեն խստորեն քննադատում է Կովկասում անգլիական կառավարության վարած հակահայ և երկդիմի քաղաքականությունը, իր վրդովմունքն է հայտնում հակահայկական քաղաքականություն որդեգրելու համար, մասնավորապես՝ Արցախի խնդրի առնչությամբ: Համազասպն իր խոսքը վերջացնում է հետևյալ դարձվածով. «Դուք Կովկասում այժմ մի խարիսխ չունիք, որի վրայ յենւեք, քանդեցիք մեր տունը, քանդեցիք և ձեր տունը»²: Իր պատասխան խոսքում Ուորդոռոպն ասում է. «Ձեր տեսակետներից շատերի հետ ես համաձայն եմ»³:

Հայաստանի Հանրապետության համար ստեղծված ներքաղաքական բարդ պայմաններում, 1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում կնքվում է խորհրդա-թուրքական գաղտնի դաշնագիրը, որն ուղղված էր Հայաստանի Հանրապետության դեմ⁴: Ռուսաստանի ցանկությունն էր նաև պատերազմի միջոցով Հայաստանին դնել այնպիսի

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 117, թ. 9, տե՛ս նաև Մասունի Կ., Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պէյրոյք, 1968, էջ 119:

² Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Գ), «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1929, ԺԵ տարի, յունիս 27, № 74:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը հայկոռու յարաբերութիւններուն լոյսին տակ, Գահիրէ, 1957, էջ 255-256:

ճգնաժամային վիճակի մեջ, որ նա ստիպված լինի ընդունել խորհրդային իշխանությունը: 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին քեմալական Թուրքիան, թիկունքում ունենալով բոլշևիկյան Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական աջակցությունը, առանց պատերազմ հայտարարելու՝ Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ հարձակվում է Հայաստանի Հանրապետության վրա: Հայաստանի կառավարությունն ընդունում է օրենք՝ ամբողջ երկրում ռազմական դրություն հայտարարելու մասին: Իրականացվում է զորակոչ: Բացի բոլշևիկներից, քաղաքական բոլոր կուսակցությունները հանդես եկան հայրենիքի պաշտպանության կոչով: Սակայն բանակում տիրում էր բարոյալքման, անկազմակերպվածության և անվճռականության մթնոլորտ, որում զգալի էր հայ բոլշևիկների քայքայիչ դերը:

Պատերազմական գործողություններն ընթանում էին երկու ճակատում՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլի (հրամ.՝ գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյան) և Սուրմալուի (հրամ.՝ Դրաստամատ Կանայան): Չանգվաձային դասալքության պատճառով, առանց որևէ լուրջ դիմադրության, թշնամին հոկտեմբերի 30-ին գրավում է Կարսի անառիկ բերդը: Կարսի անկումից հետո թուրքերն արագորեն հասնում են Ալեքսանդրապոլի մատույցներին և նոյեմբերի 5-ին մտնում քաղաք: Հայաստանի Հանրապետության պարտությունը անխուսափելի դարձավ: «Հայաստանի պարտության հիմնական պատճառը, իրավամբ գրում է Վ. Ղազախեցյանը, - ոչ այնքան ուժերի անհավասարությունն էր, հոգուտ հակառակորդի, որքան հայկական զորքի բարոյալքվածությունը: Չորքում իշխում էր այն տրամադրությունը, որ իր դեմ եկողը քեմալական-բոլշևիկյան վիթխարի ուժերն են, որի հետ կռվելն ավելորդ է և անիմաստ: Բացի այդ, հայ բոլշևիկներն այն քարոզն էին տանում, թե եկող թուրքերը նախկինը չեն, նրանք գալիս են հայերին փրկելու «խմպերիալիզմի գործակալ Դաշնակցության իշխանության լծից»¹:

Նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմը հարկադրված էր ընդունել թուրքերի առաջադրած զինադադարը, իսկ դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի

¹ Ղազախեցյան Վ., Ալեքսանդրապոլի ազատագրումը թուրքական օկուպացիայից (1921 թ. ապրիլ), «Պատմություն», Ե., 2002, № 1, էջ 77:

գիշերը ստորագրվում է Ալեքսանդրապոլի՝ Հայաստանի համար խիստ ծանր հաշտության պայմանագիրը¹: Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, հայտնվելով դիվանագիտական և ռազմական մեկուսացման մեջ, կրում է ծանր պարտություն:

Պատերազմի շրջանում Համազասպը գտնվում էր Նոր Բայազետում և պաշտպանում էր թիկունքը: Նրա օգնականն էր ռուս գնդապետ Մեդվեդևը²: Ըստ Վ. Աֆրիկյանի՝ Համազասպն այդ օրերին մշտապես ասում էր, որ «պատերազմը միայն ճակատում եղած զինուորը չէ, որ տանում է, այլ նրա հետ միասին թիկունքում եղած պաշտօնեաներն ու գործիչներն են, որ միացած ոյժերով տանում են պատերազմի ծանրությունը»³: Համազասպի հրավերով 1920 թ. օգոստոսից նրա մոտ ծառայության էր անցել իր անբաժան մարտական ընկերը՝ Ա. Վերդյանը, որը Համազասպի հրամանով նշանակվել էր հեծյալ վաշտի հրամանատար⁴:

Նոյեմբերի 23-ին սկսվում են հայ-թուրքական բանակցությունները: Նույն օրն իսկ հրաժարական է տալիս Հ. Օհանջանյանի Բյուրո-կառավարությունը և կազմվում է Ս. Վրացյանի կառավարությունը⁵: Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն (ՀՌՀԿ, ՌՀԿ կամ Հայհեղկոմ) 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ Ադրբեջանից մտնում է Իջևան և այնտեղ՝ շինծու բանվորագյուղացիական ապստամբության անունից հայտարարում Հայաստանում օրինական իշխանության տապալման և խորհրդային իշխանության հաստատման մասին: Հայհեղկոմի (նախագահ՝ Սարգիս Կապան (Տեր-Կասպարյան) հրապարակած հատուկ ղեկավարացիայով Հայաստանը հռչակվում էր Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀՍԽՀ)⁶: Հայտնվելով մի կողմից թուրքական բացահայտ ռազ-

¹ Տե՛ս Չոհրաբյան Է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Ե., 1997, էջ 325:

² Տե՛ս Վերդևան Ա., նշվ. աշխ., էջ 134:

³ Աֆրիկյան Վ., Համազասպը (Մի էջ նրա կեանքից), (Դ), «Յուսաբեր», Գահիրե, 1929, ԺԵ տարի, յուլիս 1, № 77:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության (Քառահատոր շարք), նվիրված Հ.Յ.Դ. 113 ամյակին, հ. Դ, Ե., 2003, էջ 125:

⁶ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 500:

մական ճնշման, մյուս կողմից՝ խորհրդայնացման անխուսափելիության առջև, վտանգավոր զարգացումներից խուսափելու համար Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը դեկտեմբերի 1-ին ընդունում է Բ. Լեգրանի՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու մասին վերջնագիրը¹:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի ուժային միջամտության հետևանքով ՀՅԴ-ն հարկադրված էր կամավոր կերպով իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով հանձնել բոլշևիկներին: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին, ժամը 13-ին, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումից մի քանի ժամ առաջ, Երևանում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներ Դրաստամատ Կանայանի ու Համբարձում Տերտեռյանի, մյուս կողմից՝ Բ. Լեգրանի միջև ստորագրվում է 8 կետից բաղկացած համաձայնագիր, որով Հայաստանը հռչակվեց «անկախ սոցիալիստական Հանրապետություն»² և իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով անցավ ՀՄԽՀ-ի պետական իշխանության և կառավարման բարձրագույն մարմնի՝ Հայ-հեղկոմի ձեռքը: Փաստորեն՝ թուրք-բոլշևիկյան համագործակցության հետևանքով 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին փուլվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը և Հայաստանում հաստատվեց խորհրդային վարչակարգ: Համաձայնագրի 4-րդ և 5-րդ հոդվածներում ասվում էր, որ բռնություններ չպետք է գործադրվեին զինվորական կազմի, նախկին կառավարության անդամների և ՀՅԴ գործիչների նկատմամբ: Հոդված 4-ում ասվում էր. «Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության յայտարարումը», 5-ում՝ «Դաշ-

¹ Տե՛ս Վրացևան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 503, տե՛ս նաև Քրզըլեան Մ., Մրրկածին Դրոն. 1883–1956, Լոս Անճելես, 2004, էջ 72:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմողներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Վ. Մելիքյան, Ս. Միրզոյան, Ա. Վիրաբյան, պատասխանատու խմբագիրներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Ե., 2000 փաստ. № 351, էջ 383–384, տե՛ս նաև Շահան, Երեւանի համաձայնագիրը, Բոստոն. 1941, էջ 25–27, տե՛ս նաև Նաւասարդեան Վ., Բոլշևիզմը և Դաշնակցությունը... (թողուցիկ ակնարկ), Գահիրե, 1949, էջ 198:

նակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների՝ Սոցիալիստ Յեղափոխական, Սոցիալ-Դեմոկրատ անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուին կուսակցութեան պատկանելու եւ Կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներում մասնակցելու ու Խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարած գործերի համար»¹:

Հավատալով բոլշևիկյան իշխանութեան խոստումներին՝ ՀՅԴ Բյուրոն խստորեն հրահանգում է ՀՅԴ անդամներին. «...անվերապահ աջակցել դրսից գալիք իշխանութեան, մնալ օրինապահ ու մասնակցել երկրի շինարարական աշխատանքներին»²: Այսպիսով՝ փաստերը համոզիչ կերպով ցույց են տալիս, որ իշխանութիւնը բոլշևիկներին խաղաղ ճանապարհով հանձնած ՀՅԴ-ն գործնական քայլերում ամեն կերպ ձգտում էր չարել հարաբերութիւնները Հայհեղկոմի հետ և ստեղծագործ աշխատանքով ջանում էր նպաստել երկրի տնտեսական ու կրթական վիճակի բարելավմանը: Սակայն իշխանութեան խաղաղ ու անցնցում փոխանցման շրջանը շատ կարճ տևեց: Դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի մի շարք դրույթներ մնացին թղթի վրա: Իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը ամենակուպիտ կերպով խախտեց հենց Բ. Լեգրանը: Նա համաձայնագրի կնքման օրը՝ ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի Կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Գր. Օրջոնիկիձեին հասցեագրած հեռագրում հայտնում էր հետևյալը. «Հայաստանում հռչակուել է խորհրդային իշխանութիւն, կառավարութիւնը հանձնել է իր իրաւասութիւնները: Մինչեւ հեղկոմի գալը մեր կողմից իշխանութիւնը փոխանցվում է Դրօին, որի մոտ կոմիսար լինելու է մեր ընկեր Սիլինը: ...Բանակի հրամանատարական կազմի, նաեւ դաշնակցականների, բացառութեամբ այն անձանց, որոնք պատասխանատու են Օհանջանեանի միւնիստրութեան քաղաքականութեան համար, անվտանգութիւնն երաշխավորուած է: Նրանց ձերբակալելու հրամանը իմ կողմից արդէն տրուած է...»³:

¹ Շահան, նշվ. աշխ., էջ 26–27, տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, փաստ. № 351, էջ 383–384:

² Վրացեան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բեյրութ, 1962, էջ 222:

³ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 283:

Արդեն դեկտեմբերի 2-ին ստորագրվել էր հրամանագիր՝ Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամներին ձերբակալելու մասին¹: Այդ նպատակով Բաքվից հատուկ առաքելությամբ Երևան ժամանած Ե. Վանինին Բ. Լեգրանը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին տվել է մանդատ՝ «ՀՀ նախկին կառավարության անդամներին և այլ անձանց ձերբակալելու մասին»²: Այսպիսով՝ Հայաստանում հաստատված խորհրդային իշխանությունն իր առաջին քայլերը սկսեց ահ ու սարսափ ներշնչող գործունեությամբ, ինչի հետևանքով ժողովուրդն ու երկիրը հայտնվում են ծայրահեղ հուսահատական դրության մեջ: Բաղաձախան իրադրությունը երկրում օր օրի փոխվում էր, տագնապը՝ մեծանում, ահը՝ սաստկանում: Հետագա դեպքերը զարգացան թավալզյոր արագությամբ:

Համազասպն այդ օրերին հայտնվել էր անելանելի և շատ վտանգավոր դրության մեջ: Մի նոր փորձություն էր սկսվում նրա համար, մի դառը փորձություն: Նա կանգնել էր ծանր երկընտրանքի առջև. հեռանալ հայրենիքից, թե՛ մնալ երկրում և գործել նոր իշխանությունների պայմաններում: Երկարատև մտատանջություններից հետո անձնագոհության պատրաստ Համազասպը ի վերջո հրաժարվում է Հայաստանից հեռանալու մտադրությունից: Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանության դեկավարներից Հ. Կոսոյանն իր հուշերում գրում է, որ այդ օրերին «...վասպուրականցի ոչ մէկ կարեւոր ընկեր չթողեց Երեւանը և չհեռացաւ դէպի Վրաստան կամ Դարալագեւագ-Չանգեզուր»³: Վերջնականապէս հրաժարվելով երկրից հեռանալու մտքից՝ Համազասպը դեկտեմբերի 3-ին Երևանից անցնում է իր պաշտոնատեղին՝ Նոր Բայազետ⁴: Նախքան Համազասպի Նոր Բայազետ ժամանումը, Ծովագյուղում (նախկինում՝ Չիբուխլու) Մեպուհի շուրջ համախմբված զինվորական և քաղաքական գործիչների շրջանակում նոր իշխանությունը ճանաչելու խնդրում նույնպէս տիրում էր

¹ St'u Приказ о аресте членов правительства Оганджанияна, «Коммунист», Е., 1920, 7 декабря, № 1.

² Վիրաքյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «ԲՀԱ», Ե., 2009, № 1, էջ 109:

³ Կոսոյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... Փետրուարեան ընդ-վզումի 30-րդ տարեդարձին առթիւ (1921-1951), Գահիրե, 1951, էջ 20:

⁴ St'u Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 326:

անորոշ իրավիճակ¹: Համազասպի մասնակցությամբ իրավիքոված զինվորական խորհրդակցությունում տիրապետող էր երկու կարծիք. «ղեկավարել դիմադրությունը ներխուժող թշնամիներուն դէմ», կամ՝ «անցնել Վրաստան եւ, այսպէս, վերջ տալ ամէն քանի»²:

Բոլորովին այլ տեսակետ էր առաջադրում Համազասպը. հստակ պատկերացում չունենալով խորհրդային իշխանության մասին, ճիշտ չըմբռնելով «բարեկամի» և «հովանավորի» դիմակ հագած բոլշևիկյան խարդախ քաղաքականությունը, նա վստահեցնում էր Սեպուհի շրջապատին, որ երկրից հեռանալու պատճառ չկա:

Սեպուհը, չկիսելով Համազասպի տեսակետը և արդարացիորեն չհավատալով բոլշևիկյան իշխանության սին խոստումներին, Դրոյի խորհրդով դեկտեմբերի 3-ի գիշերը ընտանիքով, Ստեփան Ծաղիկյանի և մի քանի համախոհների հետ անցնում է Վրաստան: Վ. Արծրունին հետագայում գրում է. «Միայն Սեպուհն էր, որ չհաւատաց հին եւ յայտնի խմբապետի հաւաստիացումներուն: Նոյն գիշերը, քանի մը հետեւորդներով[ան] անցաւ Վրաստան: Միւսները մնացին՝ անձամբ ճաշակելու դառն ու տխուր յուսախաբութիւնը Համազասպի յուսադրումներու»³:

Մեկնելուց առաջ Սեպուհը Ելենովկայից ոմն Սահակի, որպէս սուրհանդակ, ուղարկում է Համազասպի մոտ՝ մի վերջին անգամ առաջարկելով միանալ իրեն: Սակայն Համազասպը կտրուկ պատասխանում է, որ «հայրենիքը լքելու մտադրություն չունի»⁴: Սեպուհի զինակից Գր. Ամիրջանը, որը փոքր-ինչ ավելի ուշ նույնպէս Լոռիով անցել էր Թիֆլիս, ապա՝ Բաթում, այդտեղ հանդիպելով Ստ. Ծաղիկյանին, Սեպուհի՝ Հայաստանից հեռանալու առթիվ ասել էր. «Միրելի Ստեփան, իսկ ես, ընդհակառակը, այնքան ուրախ եղայ, որ ան (իմա՝ Սեպուհը – Գ.Ա.) լսեց Դրոի խորհուրդը ու հեռացաւ: Եթէ քանի մը վայրկեան ուշ հեռանար Չպուխիէն, ձերբակալուած պիտի ըլլար Յեղկոմէն եւ, ինչպէս խեղճ Համազասպը՝ իր միամտութեան զոհը դարձաւ, ինքն ալ պիտի դառնար անոնցմէ մէկը, որոնք Փետրուա-

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 327:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 327:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 798, ց. 1, գ. 1219, թ. 94–95:

րեան ապստամբութեան նախօրեակին անգթօրէն խողխողունեցան բանտին մէջ»¹: 1921 թ. մայիսի կեսերին Սեպուհն արդեն ԱՄՆ-ի Նյու Յորք քաղաքում էր²:

Հարազատ ժողովրդին անմնացորդ ծառայելու ինքնամոռաց նվիրումով Համազասպն այդպէս էլ անտեսեց Եզնիկ վարդապետ Վարդանյանի հորդորներն ու խնդրանքը և չհեռացավ երկրից: «Ափսոս, որ Եզնիկ Վարդապետը չկարողացաւ համոզել Համազասպը...»³, - ցավով վերհիշում է Հովհ. Չալըզյանը: Գիտակցելով իրեն սպառնացող ֆիզիկական վտանգը, այնուամենայնիվ, Համազասպն իր անձնագոհությամբ գնում էր ճակատագրին ընդառաջ. նա մեծ պարտավորություն ուներ երկրի և ժողովրդի առջև...

Երևանում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձություններին ուշի-ուշով հետևում էր հայկական բանակի հրամանատարությունը: Ստեղծված պայմաններում Կ. Սասունին հետևելով Ս. Վրացյանի՝ «ընկերներին ուղղուած ընդարձակ շրջաբերականի» պահանջներին հանդիպում է Թալիշ, Թալին և Ագարակ գյուղերում տեղակայված արևմտահայ զորամասերի խմբապետների և սպաների հետ: Կ. Սասունու վկայությամբ. «...ղեկավար տարրերին պարզեցի քաղաքական կացութիւնը, որ մեզ կը ստիպէն աջակից լինել Խորհրդային կառավարութեան: Մասնաւորաբար արեւմտահայ զօրամասերին պատուիրեցի լինել միշտ պատրաստ եւ չքայքայուել ոչ մի դէպքում, որով հետեւ թուրքական վտանգը կարող էր աղէտալի հետեւանքներ ունենալ մեր ժողովրդի համար...»⁴: Թալինից՝ դեկտեմբերի 3-ին ՀՍԽՀ բանակի հրամանատար Դրոյին երկու զորամասերի անունից Սասունցի Մուշեղի, Մուրուք Կարապետի, Ռուբեն Օրոյանի, Մխիթար Դարմանյանի, Արգար Մկրտչյանի, Չոլո Նազարի և Արտակ Քոչարյանի ստորագրությամբ ուղարկված հեռագրում ասվում էր. «Մեր ազատարարական և յեղափոխական յոյսերը կապում ենք Խորհրդա-

¹ Ամիրեան Գր., Չեզոք գօտիին մէջ (Բ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, հոկտեմբեր, № 10, էջ 34:

² Տե՛ս Չօր. Սեպուհ Ամերիկա ժամանած, «Երիտասարդ Հայաստան», Նիւ Եորք, 1921, ԺԸ տարի, մայիսի 25, № 11:

³ Նույն տեղում:

⁴ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 80:

յին Ռուսաստանի հետ, որի հետ ձեռք ձեռքի Ձեր հրամանատարության տակ գտնուող կարմիր զորքերի հետ, պիտի կռւենք ամեն տեսակ հարստահարիչների և հակայեղափոխականների դէմ: 1500 սասունցիներ, մշեցիներ, խնուսցիներ բուլանիցիներ և այլն, որոնք իբր զինուոր հաւաքւած են զօրանակատ, երդուում են հաւատարիմ մնալ Խորհրդային Ռուսաստանին և Ձեզ իբր հրամանատարի: Վստահ եղէք, որ մենք մշտապէս կը մնանք Կարմիր Բանակի յառաջապահ գունդը»¹:

Նմանաբնույթ բովանդակությամբ հեռագրեր հղեցին նաև մյուս զորամիավորումների հրամանատարները: Համազասպը նույնպէս հետևելով Ս. Վրացյանի՝ «ընկերներին ուղղուած ընդարձակ շրջաբերականի» պահանջներին, Նոր Բայազետից 1920 թ. դեկտեմբերի 5-ին հեռագիր է հղում ՀՍԽՀ բանակի հրամանատար Դրոյին և ՌՍՖՍՀ կոմիսար Օ. Սիլինին, որում ողջունում էր խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում: Այդ հեռագիրը տպագրվեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Հայհեղկոմի «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթի 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ի թիվ 2-րդ համարում: Նրանում ասված էր.

«Երեսան, Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատար Դրօին եւ կոմիսար Սիլինին. 5 դեկտ. 1920 թ.

Նոր-Բայազետի շրջանի բոլոր կարմիր զորքերի ժամանակաւոր հրամանատար 12-րդ զորամասի պետ Մեսեանը ինձ զեկուցեց, որ Հայաստանը Խորհրդային հռչակելու յայտարարութիւնը շրջանի զորքը և ժողովուրդը ընդունեց խանդավառութեամբ և յոյսով է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստանին հնարաւորութիւն կտայ երկրում խաղաղութիւն և իրաւակարգ հաստատելու, որը այնքան անհրաժեշտ է Հայաստանի տանջւած ժողովրդին:

Իմ, զօրքի և ժողովրդի կողմից ողջունում եմ Խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում և խնդրում եմ հաղորդել Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչին Նոր-Բայազետի շրջանի կարմիր զորքերի և բնակչութեան անկեղծ ողջոյնը:

¹ «Կոմունիստ», Ե., 1920, դեկտեմբերի 5, № 1:

Նոր-Բայազեդի զորամասերի
հրամանատար՝ Համագասպ¹:

Այսպիսով՝ Նոր Բայազեդի գավառի զորքերի հրամանատարի պաշտոնում Համագասպի ծավալած բազմաբովանդակ գործունեության վերլուծությունն աներկբա փաստում է, որ նա, որպես բանիմաց գործիչ, զգալի դերակատարություն է ունեցել գավառի առջև ծառացած խնդիրները լուծելու գործում: Սակայն այդ գործընթացն ընդհատվեց, երբ իշխանափոխության հետևանքով Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: Համագասպը չհեռացավ Հայաստանից և բոլշևիկյան կուսակցության հանդեպ դեռևս Բաքվում ձևավորված իր ըմբռնումներով մնաց երկրում և փորձեց իր ուժն ու եռանդը ներդնել ի շահ հայ ժողովրդի բարօրության: Սակայն Հայաստան էին գալիս ոչ թե 1918 թ. Բաքուն պաշտպանելու հարցում ՀՅԴ-ի աջակցությունը զգացող բոլշևիկները, այլ մայիսյան խռովության ձախողումից գազազած և հանուն համաշխարհային հեղափոխության հայրենիքը զոհաբերելու գործին պատրաստ ձախ-ծայրահեղական արկածախնդիրները: Ուստի Համագասպից երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի վերջնականապես համոզվեր բոլշևիկյան խաբկանքի մեջ և անձամբ ճաշակեր բանտային կյանքի դառնությունը: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայ-հեղկոմի իրականացրած զանգվածային բռնաճնշումների օրերին Համագասպը դավադրաբար ձերբակալվեց ՀՍԽՀ ռազմգործ ժողկոմ Ա. Նուրիջանյանի հրահանգով և 1921 թ. փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը սպանվեց Երևանի կենտրոնական բանտում:

¹ «Կոմունիստ», Ե., 1920, դեկտեմբերի 7, № 2:

GEVORG STEPANYAN
(Armenia)

**THE ACTIVITIES OF HAMAZASP SRVANDZTYAN
DURING THE YEARS OF THE ARMENIAN FIRST
REPUBLIC JULY 1919 – DECEMBER 5, 1920**

SUMMARY

The history of the Armenian liberation movement has given several noteworthy heroes, who have participated in making and preserving our glorious history through their unconditional dedication to the Armenian Cause. Of these devoted persons Hamazasp Srvandzian stands out through his activities in the liberation movement. His role in strengthening the bases of the Armenian first republic is also very obvious. In July 1919, he was appointed as the Commander in Chief of the armed forces based in “Nor Bayazed”, which was the largest region of Yerevan province. He kept this post until December 5, 1920. His multiform and superproductive activities prove, beyond doubt, that Hamazasp Srvandzian was intelligent, clever and active worker, who could give solutions to the many problems, which arose in the region.

**ՀԱՅԿ ՄԵԼԻՔ ԱԴԱՄՅԱՆ
ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ
ՏԻԳՐԱՆ ԲԱԲԱՅԱՆ
(Հայաստան)**

**ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՆՔԱՀՈՒՄՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ
ՈԼՈՐՏՈՒՄ**

Առաջին Հանրապետությունը կազմավորման առաջին իսկ օրից (28.05.1918 թ.), իր կարճատև գոյատևման ընթացքում, մինչև 02.12.1920 թ., շարունակաբար գտնվել է չափազանց ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում: Ինչպես հայտնի է, ի սկզբանե հանրապետությունը զբաղեցնում էր մոտ 10 հազ. քառ. կմ տարածք՝ ընդգրկելով միայն Երևանի շրջակայքը և Սևանի ավազանը, իսկ 1919 թ. մայիսից, ընդարձակել է իր վարչական սահմանները՝ դարձնելով արդեն 58 հազ. քառ. կմ տարածք, զբաղեցնելով նախկին Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի տարածքները՝ 961,7 հազար բնակչությամբ:

Հայաստանի հիմնական և ավանդական տնտեսական ճյուղերը՝ գինու և կոնյակի արտադրությունը և պղնձարդյունաբերությունը, մինչև Առաջին Հանրապետության կազմավորումը, 1917 թ. վերջերին և 1918 թ. սկզբներին արդեն իսկ ինչ-ինչ պատճառներով մեծագույն անկում ապրեցին: Այսպես օրինակ. Հայաստանում ամենամեծ Շուստովի կոնյակի և գինու գործարանը 1917–1918 թթ. արդեն իսկ մեծ թերբեռնվածությամբ էր աշխատում, իսկ 1919–1920 թթ. ընդհանրապես չէր գործում: Պղնձահանքերը և պղնձաձուլարանները, որոնք հիմնականում կենտրոնացված էին Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում (Ալավերդի, Ախթալա, Շամբուղ), և Չանգեզուրում, 1917 թ. վերջերից համարյա թե դադարեցրել էին իրենց գործունեությունը: Այսպիսով, 1919 թ. Հայաստանի ամբողջ արդյունաբերության արտադրանքը, 1913 թ. համեմատությամբ կրճատվել է

ավելի քան 12,5 անգամ¹: Այսպես օրինակ. եթե 1913 թ. Հայաստանում ծուլվել է 5,5 մլն. ռուբլի արժողությամբ մոտ 6300 տ. պղինձ, որը կազմում էր ամբողջ Ռուսական կայսրության նմանօրինակ արտադրանքի 19%-ը, 1917 թ. ընդամենը՝ 1700տ., իսկ 1918 թ. ընդհանրապես չի ծուլվել: Նույն 1918 թ. փետրվարին Չանգեզուրում, մինչ այդ տարբեր ժամանակահատվածներում գործող 8 պղնձաձուլական գործարանները (այդ թվում՝ ամենախոշոր Սյունիքի գործարանը), առհասարակ փակվել էին²:

Տնտեսության և մասնավորապես պղնձարդյունաբերության այսօրինակ աննախադեպ անկումը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով, քաղաքական խիստ անկայուն իրավիճակով, որակյալ աշխատանքի պակասությամբ և պղնձի ծուլման համար անհրաժեշտ վառելիքի (հիմնականում՝ բարձրարժեք քարածխի) սակավությամբ, ինչպես նաև երկաթուղային տրանսպորտի անկանոն աշխատանքով, որն իր հերթին պայմանավորված էր պատերազմական գործողություններով, մասնակի շրջափակումներով և Ռուսաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ տնտեսական կապերի խզումով: 1917 թ. Հայաստանում ծուլված սև և էլեկտրոլիզային պղնձի 1600 տ.-ից միայն մոտ 1000 տ. էր առաքվել սպառողներին, իսկ մնացած 600 տ. կուտակվել էր Ալավերդու և Եվլախի երկաթուղային կայարաններում և տարբեր պղնձաձուլական գործարանների պահեստներում, որի արտահանման համար չկային հնարավորություններ³: Հարկ է նշել, որ պղնձարդյունաբերության ընդհանուր անկման հետևանքով 1916–1917 թթ. դադարեցվում են նաև մի շարք այլ հանքավայրերի շահագործումը, որից ստացված արտադրանքը օգտագործվում էր պղնձարդյունաբերության ոլորտներում⁴:

¹ Ադոնց Մ., Հայաստանի ժողովրդագրական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դարի սկզբին, Ե., 1968, էջ 481–482:

² Տե՛ս Մելքումյան Բ., Հայաստանի արդյունաբերության պատմություն (XVIII դարի երկրորդ կեսից մինչև 1920 թ.), Ե., 1973, տե՛ս նաև Սիմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյապայքարը 1917–1920 թթ., Ե., 2017, էջ 42:

³ Ադոնց Մ., նշվ. աշխ., էջ 460–461:

⁴ Նույն տեղում, էջ 196, տե՛ս նաև. Խաչատրյան Է., Հայկական ՍՍՌ օգտակար հանածոները, Ե., 1963, էջ 74, 128:

1918–1919 թթ., երբ արդեն նորանկախ Հայաստանի հանրապետության բոլոր պղնձահանքերը և պղնձաձուլարանները չէին գործում, ամենախոշոր ֆրանսիական ընկերությունը՝ (Կովկասի արդյունաբերական և մետաղագործական ընկերությունը (այսուհետ՝ ԿԱՄԸ), Ալավերդու տարածաշրջանում կազմակերպեց մինչ այդ էլեկտրոլիզային առաջադեմ մեթոդով պղնձի կորզման ընթացքում առաջացած երկրորդական փոշենման նյութից՝ շլամից, ոսկու և արծաթի արդյունահանման գործընթաց: Հայտնի է, որ Ալավերդու հանքային շրջանը, 1918 թ. մայիսից մինչև նույն թվականի նոյեմբերը գտնվում էր մի գերմանական գորամիավորման հսկողության ներքո, իսկ 1918 թ. դեկտեմբերից, հայ-վրացական զինված ընդհարումներից հետո, այս տարածաշրջանը վերանվանվեց այսպես կոչված «չեզոք գոտի», որտեղ սկզբում դրության տերը անգլիական օկուպացիոն գործերն էին, այնուհետև այդ տարածքը տնօրինվում էր մենշևիկյան Վրաստանի կողմից: Արդեն իսկ 1918 թ. հոկտեմբերի 23-ին Վրաստանի կառավարությունը ԿԱՄԸ-ի հետ պայմանագիր է կնքում ընկերության կողմից շլամից արդյունահանված ոսկին և արծաթը աննախադեպ ցածր գնով ձեռք բերելու մասին: Այսպես, 1 գ. 960⁰ հարգի ոսկու գնման զինը սահմանվում է 8,2 ռուբլի, իսկ նույն հարգի արծաթը՝ 0,19 ռ.:

1919 թ. ԿԱՄԸ-ը շուկայականից ցածր գնով Վրաստանին ճարահատյալ վաճառում է մոտ 40 կգ ոսկի և 400 կգ արծաթ: Առաջին հանրապետության կառավարությունն ընդվզում է նման գործարքի դեմ և արդարացիորեն պահանջում, որ արդյունահանված ազնիվ մետաղների քանակի գոնե կեսը վաճառվի Հայաստանին, սակայն Վրաստանի կառավարությունը չի համաձայնվում¹: Բացի այդ, ԿԱՄԸ-ը նույն ժամանակահատվածում Արևմտյան Եվրոպա է արտահանում դեռևս 1917 թ. պահեստավորված, բայց այդպես էլ չիրացված մոտ 6,5 տ. սև պղինձ, որի հասույթից Հայաստանի հանրապետությունը ևս ոչինչ չի ստանում: Խորը ֆինանսական ճգնաժամից դուրս գալու նպատակով, ԿԱՄԸ-ը Ալավերդու տարածքում փորձում է կազմակերպել ծծմբաթթվի, պղնձարջասպի և կարբիդի արտադ-

¹ Ադոնց Մ., նշվ. աշխ., էջ 481, տե՛ս նաև Каспарова И., Медная промышленность дореволюционной Армении и иностранный капитал, Е., 1961, с. 152–153.

րություն, սակայն այդ գործընթացը ևս չի փոխում այդ երբեմնի հզոր ընկերությունը վերջնական սնանկացումից, և 1920 թ. կեսերին ԿԱՄԸ-ը վերջնականապես դադարեցնում է իր գործունեությունը¹:

Այսպիսով, Առաջին հանրապետության տարածքում, հնարավոր շահագործման ենթակա ամենակարևոր և նշանակալի օգտակար հանածոներից էին մնացել բարձրարժեք քարաղի և գորշ ածխի՝ լիզնիտի հանքավայրերը, մասնավորապես, Սուրմալու գավառի Կողբ գյուղաքաղաքի խոշորագույն քարաղի և ավելի քիչ պաշարներով հայտնի Կարսի մարզի Կաղզվանի աղահանքերը, ինչպես նաև Օլթիի գորշ ածուխների հանքավայրը:

Կողբի հանքավայրը ներկայիս Արմավիր քաղաքից մոտ 30 կմ հարավ-արևելք է, Արաքսի աջափնյակում, գետից մոտ 5–6 կմ հեռավորության վրա, ներկայիս թուրքական քարտեզներում՝ Տուզլուջա բնակավայրի մոտակայքում, հանդիսանում է Հայկական լեռնաշխարհի քարաղի պաշարներով ամենահարուստ և նշանակալի հանքավայրը, որը շահագործվել է վաղնջական ժամանակներից, հավանական է նեոլիթից: Սկսած հին դարերից մինչև Առաջին հանրապետության անկումը, այս աղահանքը մշտապես հսկայական ազդեցություն է ունեցել Հայաստանի տնտեսական կյանքում, որի նշանակությունը համադրելի է ներկայիս Քաջարանի պղնձամոլիբդենային հանքավայրի հետ: Կողբի հանքավայրում 1891 թ. մինչև 1908 թ. ներառյալ, արդյունահանվել է մոտ 2,8 մլն. տոննա չափազանց բարձրարժեք քարաղ, որը կազմում էր աղի հաստատված պաշարների ընդամենը 0,45%-ը²: 1907 թ. մինչև 1911 թ. ներառյալ, Հայաստանի երկաթգծերով Վրաստան և Ռուսաստան է արտահանվել մոտ 0,17 մլն. տոննա քարաղ՝ հիմնականում Կողբի աղահանքերից³: Եթե նկատի ունենանք, որ աղի մանրածախ գինը 1900-ական թթ. սկզբներին 1 կգ համար Երևանում 1,25 կոպ. էր, Կարսում՝ 2,0 կոպ., իսկ Թիֆլիսում՝ արդեն 2,2 կոպ., ապա խոսքը մոտ 3,7 մլն. ռուբլու մասին, որն այն

¹ Ադոնց Մ., նշվ. աշխ., էջ 481:

² Марголиус А., Соленосные образования Карсской области и Эриванской губернии. Материалы для геологии Кавказа, сер. 3, кн. 8, Тифлиς, 1909, с. 126.

³ Сагратян А., История железных дорог Закавказья, Е., 1970, с. 79.

ժամանակների համար շատ մեծ գումար էր¹: Սակայն, ցավոք սրտի, Առաջին Հանրապետության կառավարությունը զրեթե հնարավորություն չունեցավ շահագործելու այդ հարուստ հանքավայրը և շահույթ ստանալ, քանի որ համաձայն 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքված Բաթումի պայմանագրի, Սուրմալու գավառի մի զգալի մասը, մոտ 3150 քառ. կմ, Կողբի աղահանքի հետ միասին անցնում է Թուրքիայի տիրապետության տակ, և միայն 1919 թ. մայիսի 27-ին Սուրմալու գավառում պաշտոնապես հաստատվեց Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը: Սուրմալուի գավառապետ նշանակվեց Հ. Հարությունյանը, սակայն նույն տարվա սեպտեմբերի 18-ին թուրքական զորքերը դարձյալ գրավում են Կողբի աղահանքերը: Այսպիսով, Առաջին Հանրապետությունը միայն 5 ամսից էլ քիչ ժամանակ է ունեցել շահագործելու այդ հանքավայրը, բայց նույնիսկ այդ կարճ ժամանակահատվածում ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողացել լիովին շահագործել այն և շահույթ ստանալ²:

Կարսի մարզի Կաղզվան քաղաքի շրջակայքի քարաղի հանքավայրը՝ քաղաքից մոտ 3 կմ հյուսիս-արևմուտք, որն ինչպես իր պաշարներով, այնպես էլ իր որակական հատկանիշներով զգալիորեն զիջում էր Կողբի հանքավայրին, Առաջին հանրապետությունը հնարավորություն է ունեցել շահագործելու ավելի երկար ժամանակահատվածում: Հայտնի է, որ 1920 թ. հուլիսին այստեղից արդյունահանվել է օրական մինչև 4,8 տ. քարաղ՝ նախատեսված հնարավոր արդյունահանվող ծավալներից մոտ 2400 տ./օր, որն անհամեմատ ավելի քիչ էր: Այդ մասին է վկայում Վանանդի նահանգապետի զեկուցագիրը՝ ուղղված Առաջին Հանրապետության երկրագործության և աշխատանքի նախարարին³: 1920 թ. ապրիլից մինչև նոյեմբերի 23-ը այդ պաշտոնը կոչվում էր գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարարության կառավարիչ, որն էլ գլխավորում էր Սիմոն Վրացյանը⁴:

¹ Марголиус А., Соленосные образования Карсской области и Эриванской губернии, с. 129.

² Ավագյան Ս., Սուրմալու, Ե., 2000, էջ 38, 41:

³ «Աշխատաւորի ձայն», 1920, № 16, հուլիս:

⁴ Վաղարշյան Ա., Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարությունը ձևավորելու կարգը և պետական կառավարման ձևը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի իրավագիտություն», 2010, № 3, էջ 16:

Ներկայումս Կաղզվանի քարաղի հաստատված պաշարները գնահատվում են մի քանի տասնյակ միլիոն տոննայի սահմաններում¹: Քարաղի պաշարներով քիչ թե շատ հարուստ է նաև Օլթիի հանքը (մոտ 0,32 մլն. տ.), որը գտնվում է Կարսի մարզի Օլթի քաղաքից (պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Տղթիք կամ Ողաքե) մոտ 18 կմ հյուսիս-արևելք: Այս հանքավայրը ևս Առաջին Հանրապետության կողմից չէր շահագործվում՝ հասկանալի պատճառներով: Սակայն հայտնի է, որ դեռևս 1914 թ. այստեղից արդյունահանվում էր տարեկան մոտ 1000 տ. քարաղ²:

Բոլոր հանքավայրերի քարաղերը, ինչպես նաև Նախիջևանի շրջանի և 1946 թ.-ից հետո մերձերևանյան շրջանում հայտնաբերված աղի արդյունաբերական պաշարները (Ջովեժի շերտախումբ), ըստ ճշգրտված տվյալների, միաժամանակյա գոյացումներ են և առաջացել են սրանից մոտ 14–14,3 մլն. տարի առաջ թվագրվում են միջին միոցենի, միջին կարազանի ենթահարկով³:

Առաջին Հանրապետությունն իր կարճատև և հերոսական գոյատևման ամբողջ ժամանակահատվածում «շնչահեղձ» էր լինում վառելիքային հումքի, քարածխի և նավթամթերքների (մազութ, նավթ, կերոսին, քսայուղեր) խիստ սակավության պատճառով, որն առաջին հերթին բացասաբար էր անդրադառնում առանց այն էլ կիսաշրջափակման մեջ գտնվող երկաթուղու բնականոն աշխատանքի վրա՝ հաճախակի ստեղծելով կաթվածահար իրավիճակներ:

Վառելիքային հումքի պակասը, հատկապես Առաջին Հանրապետության կազմավորման սկզբնական շրջանում, հաճախ հասնում էր այնպիսի ահագնացող չափերի, որ կառավարությունը ստիպված էր լինում գնալու ծայրահեղ քայլերի: Այդ մասին է վկայում 1918 թ. դեկտեմբերի 26-ին հասցեագրված մի փաստաթուղթ, որում Առաջին

¹ Վեհունի Ա., Հայկական լեռնաշխարհի երկրաբանությունը և ընդերքի հարստությունը, Ե., 2001, էջ 350:

² Марголиус А., Солёные образования Карсской области и Эриванской губернии, с. 196. Карапетян О., Минеральные богатства Армении, отчет. фонды института геологических наук, 20.09.1919, с. 9.

³ Мелик-Адамян Г., Межрегиональная корреляция миоценовых эвапоритов южного Кавказа, Материалы конференции Проблемы региональной геологии северной Евразии, М., МГРИ-РГГРУ, 2016, с. 64.

Հանրապետության զինված ուժերի բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Դուռնխանովը ճարահատյալ դիմում է ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանին՝ հայցելով վերջինիս թույլտվությունը՝ բռնագրավելու Շուստովի կոնյակի և գինու գործարանում առկա 24 տ. մագուրը¹։ Չնայած այն հանգամանքին, որ 1919 թ. նոյեմբերի 7-ին Հայաստանի և Վրաստանի միջև Թիֆլիսում պայմանագիր է ստորագրվում վրացական հանրահայտ Տկվիբուլի ածխահանքի վարչության ներկայացուցիչ Արշակ Միրզոկի և ՀՀ ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանի միջև՝ Հայաստանին քարածուխ մատակարարելու համար, սակայն այդ պայմանագրով նախատեսված ծավալները երբեք չեն իրականացվում։

Այսպես, 1919 թ. երկրորդ կիսամյակում Հայաստան է ներմուծվել ընդամենը 513 տ. քարածուխ, որը խիստ անբավարար էր հանրապետության կարիքների համար։ 1919 թ. հունիսի 17-ին ևս մի պայմանագիր է կնքվում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև՝ Հայաստանին նավթամթերքներ մատակարարելու նպատակով, սակայն Ադրբեջանի հանրապետությունը անում էր ամեն ինչ՝ պայմանագրով նախատեսված նավթամթերքների ամբողջական քանակությունը Հայաստան չառաքելու համար, երբեմն նույնիսկ ի վնաս իրենց տնտեսական շահերի։ Օրինակ, 1919 թ. նոյեմբերից մինչև 1920 թ. հունվարի 5-ը Հայաստան նավթամթերք ընդհանրապես չի ներմուծվել²։

Այսօրինակ աննախադեպ վառելիքահումքային պակասության պարագայում, Առաջին հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունեին Կարսի մարզի Օլթիի օկրուգում տեղակայված ածխահանքերի շահագործումը։ Այդ ածխահանքերը գտնվում են Օլթիից 30 կմ հյուսիս-արևելք, Բալկայա և Սուսուզ գյուղերի շրջակայքում՝ Արդահան տանող ճանապարհից ոչ հեռու։ Այս գորշ ածուխները (լիգնիտ), իրենց որակական հատկանիշներով զիջում էին վրացական Տկիբուլիի ածուխներին, սակայն մի շարք հատկանիշներով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 256, թ. 146, բնագիր, մեքենագիր։

² Ցոլակյան Վ., Հայաստանի հանրապետության առևտրական հարաբերությունները Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ (1918–1920 թթ.), - «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2004, № 2, էջ 133, 135։

(ջերմատվությունը 6000–4200 կկալ/կգ, մոխրայնությունը 10–32,5 %, ծծմբի պարունակությունը 1–3% և այլն), լիովին պիտանի էին ինչպես շոգեքարշների, այնպես էլ տնտեսության մեջ օգտագործելու համար (1 փուլ ճավթը համարժեք էր 1,2 փուլ լիգնիտի): Բացի դրանից, պաշարներով այս ածխահանքը համարվում էր տարածաշրջանում ամենախոշորը, որտեղ ըստ տարբեր հաշվարկների կուտակված էր 12-ից մինչև 7,4 մլն. տոննա գորշ ածուխ¹: Սակայն Առաջին Հանրապետությունը հնարավորություն է ունեցել շահագործելու Օլթիի ածխահանքերը մոտ 3 ամիս՝ 1920 թ. հունիսի վերջերից, երբ հայկական զորքերը գրավեցին ածխահանքերը, մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի կեսերը, երբ արդեն բեմալական Թուրքիայի զորքերը վերջնականապես գրավեցին դրանք: Մինչ այդ, 1920 թ. սեպտեմբերի սկզբներին, Օլթիի ածխահանքերը արդյունահանում էին օրական մոտ 80–90 տ. գորշ ածուխ, որը որոշակիորեն մեղմում էր երիտասարդ հանրապետության վառելիքահումքային սուվը: Կարևոր է նշել, որ ինչպես Օլթիի ածխահանքը, այնպես էլ Կաղզվանի աղահանքը շահագործվում էին բազառապես Առաջին հանրապետության պետական ֆինանսական միջոցներով, ի տարբերություն մինչ 1918 թ., երբ այդ և մյուս բոլոր հանքավայրերը հանձնված էին կապալառուներին և շահագործվում էին մասնավոր ընկերությունների կողմից: Այսօրինակ քաղաքականության միտում էր նկատվում հանրապետության բոլոր տիպի բնական հարստությունների վերաբերյալ, որի մասին է վկայում թերևս 29.09.1920 թ. նույն նախարարության բացատրագրի հետևյալ տողերը. «Երկրի բնական հարստությունը, ծովամասերը (Սևանա լիճ- ծանոթ. Հ. Մելիք Աղամյանի), մասնավոր կապալառուների չարաշահումներից ազատելու, աշխատավորությանը մատչելի գնով ձկնեղեն բաշխելու, ժողովրդական հարստությ-

¹ Меллер В., Денисов Д., Полезные ископаемые и минеральные воды Кавказского края, Тифлис, 1917, с. 292–293, Саграмян А., История железных дорог Закавказья, Е., 1970, с. 166–167, Ryan С., A guide to the known minerals of Turkey, Ankara, 1960, р. 169, Погорсян А., Карсская область в составе России, Е., 1983, с. 116.

յունը տնտեսելու և պետական մուտքը ավելացնելու տեսակետից...»¹:

Զնայած վերը նշված ծանրագույն սոցիալ-տնտեսական վիճակին, Առաջին Հանրապետության կառավարությունը առանձնապես կարևորում էր երկրի հանքահումքային ռեսուրսները, և ինչպես արդեն հայտնի է, նոր օգտակար հանածոներ բացահայտելու համար մշակում էր հեռահար և երկարաժամկետ ծրագրեր: Այդ է վկայում այն հանգամանքը, որ 1920 թ. հունիսի 29-ին գյուղատնտեսական և պետական գույքի նախարարության կազմում բացվում է լեռնային բաժանմունք և այն ղեկավարելու համար շատ բարձր՝ 25 հազ. ռուբլի ամսական աշխատավարձով հեռավոր Սիբիրից աշխատանքի է հրավիրվում հայտնի հանքաբան-ճարտարագետ Ստեփան Թուրյանը: Այդ բաժնում հրավիրվում են աշխատելու նաև մի շարք ճանաչված երկրաբաններ և լեռնային ճարտարագետներ, ինչպես օրինակ Բելգիայի Մոնս քաղաքի հանքաբանական բարձրագույն դպրոցի շրջանավարտ, երկրաբան-ճարտարագետ Հովհաննես Կարապետյանը (1885–1943 թթ.), ճարտարագետներ Ն. Տեր-Միքայելյանը, Մ. Տեր-Դավթյանը և շատ ուրիշներ, որոնցից կազմված արշավախումբը այցելել է Կաղզվանի աղահանքերը, Փենեաք գյուղի մոտակայքի (Օլթիից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևելք) ածխահանքերը: Նախպատեսված էր ուսումնասիրել Կաղզվանի օկրուգի (Կաղզվանից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևմուտք) Զուրաք գյուղի շրջակայքի մկնդեղի (գառիկ) հանքերնակումը, Երևանի նահանգի Շարուրի գավառակի (ներկայիս Նախիջևանի Իլիչևսկի շրջան) հին հայկական Փողահանք կամ Փոխանակ (ներկայիս՝ Գյումուշխանա) գյուղի շրջակայքի բազմամետաղային՝ արծաթաարճնային հանքավայրը, ինչպես նաև ոչ մետաղական օգտակար հանածոների հանքավայրեր (տորֆ, շինարարական քարեր և այլն), սակայն պատերազմական գործողությունների և այլ պատճառներով այդ ծրագրերի մեծ մասը չի հաջողվել իրականացնել: Այդուհանդերձ, լեռնային ճարտարագետներ Ա.Ն. Գեյսլերի, Ս.Ե. Այվազյանի, Կ. Սավիչ-Կաբոլոցկու և հատկապես Հովհաննես

¹ Բալայան Ա., Միմոն Վրացյանը ՀՀ գյուղատնտեսության և պետական գույքի նախարար (1920 թ. ապրիլ-նոյեմբեր), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2005, № 1, էջ 186:

Կարապետյանի կողմից կատարվել են մի շարք ուսումնասիրություններ պեմզայի, հանքային ջրերի, պղնձերևակումների և այլ օգտակար հանածոների պաշարների բացահայտման և գնահատման նպատակով, որոնք ամփոփվել են թվով 5 հաշվետվություններում¹:

Վերը նշված լեռնային բաժնին կից նախատեսվում էր հիմնել նաև հանքային խորհուրդ և արդեն իսկ սեպտեմբերին կազմվել է հանքային տեխնիկական հանձնաժողով, որի կազմում, բացի Ս. Թուրյանից, ընդգրկվեցին լեռնային ճարտարագետներ Ա. Տեր-Գրիգորյանը, Մ. Տեր-Դավթյանը, Ն. Տեր-Միքայելյանը: 1920թ. նոյեմբերին ծրագրված էր հրավիրել լեռնարդյունաբերողների խորհրդակցություն, իսկ այնուհետև կազմակերպել մեծ համագումար, որը չի հաջողվում իրագործել: Կարևոր է նշել, որ արդեն 1920 թ. ամռանը լեռնային բաժինը ձեռնամուխ է լինում հին հանքային օրենքի փոփոխությանը և լրամշակմանը, որը խարսխվում էր հողերի պետականացման ընդհանուր սկզբունքի վրա: Ըստ նոր օրենսդրության, գետնի տակ գտնվող բոլոր հանքային հարստությունները համարվում էին պետական սեփականություն, իսկ մասնավոր սեփականատերերը իրավունք ունեին օգտվելու միայն գետնի մակերեսում տեղակայված օգտակար հանածոներից: Համաձայն այդ օրենքի, նախկին իշխանությունների օրոք կնքված բոլոր պայմանագրերը վեց ամսվա ընթացքում կորցնում էին իրենց իրավական ուժը և մասնավոր հանքարդյունաբերողներին իրավունք էր տրվում կնքելու նոր պայմանագրեր, արդեն համաձայն նոր օրենսդրության, իսկ նոր հանքավայրեր հայտնաբերողների համար նախատեսվում էին, կախված օգտակար հանածոների տեսակից, բավականին խոշոր պարգևավճարներ 300-ից մինչև 5000 ռ. սահմաններում: Այս օրինագիծը նախարարների խորհուրդը ընդունել է, բայց չի հասցրել կիրառել²:

Այսպիսով, Առաջին Հանրապետության կառավարությունն իր ընդերքի նկատմամբ վարում էր ընդգծված պետականամետ քաղաքականություն՝ նպատակաուղղված պետության գանձարանի հարս-

¹ Геологическая изученность СССР, т. 48, Армянская ССР, период 1918–1940, вып. II, рукописные работы, Е., 1971, с. 62, Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 455.

² Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 456:

տացմանը և ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական բարեկեցության բարելավմանը, որի որոշ դրույթներ ցանկալի է, որ փոխառեն ներկայիս իշխանությունները:

ARMEN ASATRYAN
HAYK MELIK-ADAMYAN
TIGRAN BABAYAN
(Armenia)

POLICY OF GOVERNMENT OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA (1918–1920) CONCERNING MINERAL RESOURCES

Despite a most difficult socio-economic conditions, the Government of the First Republic heeded the issue of mineral resources. During the short period (June–Sept. 1920), the Kagzvan rock salt deposit and the Oltinsk deposit of brown coal, or lignite, were exploited for public funds.

The basic policy of the Republic concerning minerals and natural riches as a whole boiled down to the almost complete nationalization of mineral raw materials. Private companies had the right to use only mineral wealth on the surface of the earth. In the summer of 1920 a corresponding law was adopted at the suggestion of Simon Vratsyan.

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
(Հայաստան)

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱԶՄՅԱԼ ՀՆՋԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ

20-րդ դ. սկզբին տեղի ունեցած միջազգային-քաղաքական մեծ իրադարձությունները՝ երիտթուրքական հեղաշրջում, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, ցարիզմի տապալում և այլն, օբյեկտիվ-

րեն թելադրում էին հայ քաղաքական ուժերին վերանայելու իրենց ռազմավարությունն ու մարտավարությունը, հետևաբար նաև իրենց ծրագրերը: Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը այս ուղղությամբ գործնական առաջին քայլերը կատարեց 1916–1917 թ.թ., երբ Բոստոնում հրատարակեց Ամերիկայի մասնաճյուղի «Ծրագիր-կանոնագիրը»¹, այնուհետև՝ կուսակցության նոր ծրագրի նախագիծը²: Սակայն վերոհիշյալ փաստաթղթերը կազմվել էին նախքան Օսմանյան կայսրության փլուզումն ու Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը, հետևաբար՝ կուսակցության տեսաբանների կողմից մշակվող ծրագրի վերջնական տարբերակում պետք է արտացոլվեին նաև այս իրողություններից բխող դրույթները: Ծրագիրը հրատարակվում է 1919 թ. Բոստոնում³:

Քննական վերլուծության ենթարկվող սույն ծրագրի միջոցով փորձել ենք լուսաբանել ազգային պետության կառուցվածքի ու հիմնախնդիրների վերաբերյալ տվյալ ժամանակաշրջանի հայ քաղաքական ուժերից մեկի հայացքներն ու պատկերացումները:

Առաջին ակնառու փոփոխությունը ծրագրում արդեն նկատվում է կուսակցության անվան մեջ: «Վերակազմեալ հնչակեան» բառերի կողքին ավելանում են «ազգային-ազատական» եզրը: Դրանով ցույց էին տալիս, որ մերժում են հին հնչակյանների (ՄԴՀԿ-ի) սոցիալիստական գաղափարախոսությունը, մյուս կողմից՝ ընդգծում էին իրենց ազգային բնույթը և շեշտում, որ արդեն դավանում են ազատական գաղափարներ:

Ծրագրի նախաբանում հայտարարվում է, որ եթե հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի շրջանում վերակազմյալ-հնչակյան կուսակցությունը հանդես եկավ որպես հեղափոխական ուժ, ապա ազատագրված և պետականություն ստեղծած ժողովրդի համար այն հանդես է գալու որպես Ազատական կուսակցություն,

¹ Տե՛ս Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւն: Հիմնական ծրագրեր, կանոնագրեր և վավերագրեր, Պեյրոթ, 1988:

² Տե՛ս Ծրագրային նիւթեր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, Պօսթըն, 1917:

³ Տե՛ս Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, Պօսթըն, 1919:

որն աշխատելու է «օժանդակել Հայկական վերաշինության եւ յառաջադիմության հսկայ ձեռնարկին»¹:

Ծրագրի «Աշխարհայացք» բաժնում հայտարարվում է, որ կուսակցության գաղափարախոսության հիմքը կազմում է Ազգայնականությունը: Այն խարսխված է ազգի ինքնության և ազատ գոյության իրավունքի վրա, որի հիմնական բաղկացուցիչներն են՝ հայրենիքը, ազգային հավաքականությունը, ընտանիքը, եկեղեցին, լեզուն, ազգային ավանդություններն ու նկարագիրը²:

Իբրև ազգայնական կուսակցություն, վերակազմյալները հայտարարում են, որ կուսակցության համար հայ ժողովրդի քաղաքական ու տնտեսական անկախությունը, ազգային պետականության շահերն ու իրավունքները գերագույն արժեք են:

Ծրագրում նշվում է, որ ինչքան էլ վեհ ու գեղեցիկ հնչեն ազգերի եղբայրության մասին արտահայտված խոսքերը, այնուամենայնիվ, անխուսափելի է ազգերի միջև առաջացող հակամարտության կասեցումը, և այդ «բնական մրցումը» դեռևս շարունակվելու է որոշիչ դեր խաղալ ազգերի փոխհարաբերությունների մեջ, որն էլ անխուսափելիորեն առաջացնելու է «զանազան ժողովուրդներու ինքնուրոյն շահերի ու փառասիրութիւններին» բախումը³:

Հիմնվելով այս իրատեսական մոտեցման վրա, ծրագրում շեշտվում է այն միտքը, որ ստեղծված պայմաններում հայ ժողովրդի ազատ ու անկախ գոյության համար առաջնային է դառնում ազգայնականության սկզբունքի վրա հիմնվելը: Ծրագրում ազգայնականությունը սահմանազատված է ազգայնամոլությունից (շովինիզմ), և մերժվել է վերջինիս վնասակար էությունը⁴: Արժարժվում է այն միտքը, որ պաշտպանելով իր ազգային իրավունքները, հայ ժողովուրդը պետք է բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատի հարևան ժողովուրդների հետ՝ դրանով նպաստելով աշխարհում խաղաղության պահպանման գործին: Առաջ է քաշված այն միտքը, որ հայ ժողո-

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցության, էջ 5:

² Նույն տեղում, էջ 6:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

վորդը պետք է ձգտի «քաղաքակիրթ ժողովուրդներու շարքին մեջ գրաւել պատուաւոր ու արժանավայել դիրք մը»¹:

Ծրագրում կուսակցության քաղաքական նպատակ է հռչակվում հայ ժողովրդի ազատագրությունը և իր պատմական հայրենիքի սահմաններում անկախ ու միասնական պետության ստեղծումը²: Որպես պետական կառավարման ձև՝ ընդունելի են համարվում հանրապետական կարգերը:

Ծրագրի «ընդհանուր դավանանք» բաժնում հայտարարվում է, որ կուսակցությունը դեմ է երկրի հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական զարգացման արմատական-հեղափոխական ուղուն և որդեգրել է զարգացման աստիճանական ուղին: Լմրագրված է, որ լինելով ազատական (լիբերալ) գաղափարախոսության կրող, կուսակցությունը գտնում է, որ դեմոկրատական հիմնարար ազատությունները պետք է ամրագրվեն և երաշխավորված լինեն «Հայկական պետութեան հիմնական Սահմանադրութեան մէջ»³: Կուսակցությունը գտնում է, որ հայկական պետության մեջ պետք է հաստատվի բացարձակ ժողովրդական և ոչ թե «քանի մը ընտրեալներու կառավարություն»⁴: Ծրագրի այս բաժնում հայտարարվում է, որ կուսակցության քաղաքական իդեալը դա հայկական անկախ հանրապետության ստեղծումն է, դեմոկրատական սահմանադրությամբ, համաժողովրդական ընտրությունների արդյունքում ձևավորված ազգային ժողովով, վերջինիս կողմից ընտրված նախարարներով, ինչպես նաև անկախ դատական իշխանությամբ: Կուսակցությունը կողմնակից է նախագահական տիպի հանրապետությանը, որում հանրապետության նախագահն ընտրվում է համաժողովրդական քվեարկության արդյունքում⁵:

¹ Ծրագրի վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, էջ 9:

² 1919 թ. ՀՀ-ն արդեն ձևավորված պետություն էր: Ընդունելով այս փաստը, վերակազմյալները սակայն այն դիտարկում էին որպես ապագա հայկական պետականության ստեղծման ճանապարհի մի փուլը միայն: Հայկական անկախ պետության սահմանների մեջ նրանք տեսնում էին ՀՀ, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի տարածքը:

³ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Ծրագրում առաջ է քաշված նաև որևէ մեծ պետության կողմից Հայաստանի հովանավորությունը (մանդատը) ստանձնելու հարցը: Դեմ չլինելով դրան՝ վերակազմյալները սակայն գտնում են, որ այն պետք է կրի ժամանակավոր բնույթ հետևյալ պայմաններով՝

ա) Հայաստանի մանդատը ստացած պետությունը պետք է վա-
յելի հայ ժողովրդի վստահությունը;

բ) կառավարման համակարգը պետք է հիմնված լինի ազատա-
կան սկզբունքների վրա;

գ) Հայաստանի խորհրդարանին է վերապահվելու օրենքների
ընդունումը;

դ) երկրի քաղաքական, վարչական, դատական մարմիններում
պիտի «գլխավոր դեր ունենան հայ պաշտօնեաներ ու դատաւոր-
ներ»;

ե) եկեղեցական, կրթական, մշակութային հաստատությունները
ամբողջովին կառավարվելու են հայերի միջոցով;

զ) մանդատը ստանձնած պետությունը չի կարող առանց Հա-
յաստանի բարձրագույն իշխանության հավանության օտար ընկե-
րությունների տնօրինությանը հանձնել Հայաստանի արդյունաբե-
րական ձեռնարկություններն ու հանքերը;

է) Հայաստանի խորհրդարանն իրավասու է լինելու «յետս կոչել
տալ հայկական շահերուն դաւաճանող անարժան ու կեղեքիչ օտար
պաշտօնեաները»¹:

Ծրագրի «քաղաքական» բաժնի ամփոփիչ մտքում հայտարար-
վում է, որ եթե վերոհիշյալ քաղաքական գործընթացների հետևան-
քով երկրում հաստատվի առաջադրված ծրագրային սկզբունքներին
անհամապատասխան քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակ,
սպա վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը «պիտի շարունակե
մնալ իբր Յեղափոխական-Ազգայնական կուսակցութիւն» և հնարա-
վոր բոլոր միջոցներով պայքարելու է կուսակցության քաղաքական
նպատակների հաղթանակի համար²:

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցու-
թեան, էջ 16:

² Նույն տեղում:

«Ընտրական դրութիւն» զլիւում շեշտվում է, որ օրենքի առջև հավասար են բոլոր «հայ քաղաքացիները»: Մերժվում է երկրի քաղաքացիների դասային տարբերություններն ու առանձնաշնորհումները: Ընտրության իրավունք է ստանում 21 տարին լրացած «խրաքանչիւր հայ քաղաքացի»¹: Հայաստանի օրենսդիր և գործադիր բոլոր պաշտոնյաներն ընտրվում են համաժողովրդական ընդհանուր, հավասար և գաղտնի քվեարկությամբ: Ընտրական իրավունքից զրկվում են միայն «ոճրագործները, պետութեան դէմ դաւաճանողները և մտագարները»² (հոգեկան հիվանդները – Հ.Գ.): Արդիական հնչեղություն ունի ծրագրի այս բաժնի 4-րդ կետը, որում հատուկ կարևորություն է տրված ընտրական գործընթացի ժամանակ «մաքուր և արդար միջոցների կիրառման» խնդրին: Վերակազմյալներն իրավացիորեն գտնում էին, որ անարդար ընտրությունների պատճառով «պետական ներքին կեանքը կանքարոյանա», հետևաբար պահանջում էին «խիստ պատիժներու նշանակում ընտրական ասպօրինութիւններուն եւ զեղծումներուն համար»³:

«Քաղաքական այլ պահանջներ» բաժնում տրված են ժողովրդավարական հիմնական ազատությունները (խոսքի, մամուլի, ժողովների, խղճի, դավանանքի, գրագրության, ազատ տեղաշարժման իրավունքի և այլն): Կարևորվել է անձի, ունեցվածքի և բնակարանի անձեռնմխելիության պահանջը⁴:

Ծրագրի «Տնտեսական» բաժնում շեշտվում է այն գաղափարը, որ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը ոչ թե որևէ առանձին դասակարգի այլ «ազգային հավաքական շահերուն պաշտպանն է», հետևաբար մերժում է դասակարգային պայքարը՝ այն համարելով կործանարար հայոց պետության և հայ ժողովրդի համար: «Հայկական անկախութիւնն ու վերաշինութեան դժուարին գործը կը պահանջեն հաւաքական գործակցութիւն եւ պէտք ունին դրամատերին ու բանուորին, կղերին ու աշխարհականին, քաղաքացիին ու գիւղա-

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, էջ 18: (Հայաստանի ազգությամբ ոչ հայ քաղաքացիների ընտրական իրավունքի մասին ծրագրում չի խոսվում – Հ.Գ.):

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 19:

⁴ Նույն տեղում:

ցիին բոլորանուեր ու միանուագ աջակցութեան»¹, – հայտարարում է ծրագիրը:

Ծրագրի այս բաժնում մերժվում է նաև սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը: «Ընկերվարական չլինելու իրենց դիրքորոշումը վերակազմյալները պայմանավորում են իրենց իսկ բնորոշմամբ «Հայաստանի մէջ երևան գալիք ապագա տնտեսական անհավասարութիւններն ու անոնց դժբաղդ հետևանքները արգիլելու համար»²:

Իրատեսական էր նաև ծրագրում առաջ քաշված այն դրույթը, ըստ որի հայ քաղաքական ուժերի եռանդը, նվիրումն ու միջոցները չպետք է ծախսվեն ուտոպիական գաղափարների վրա: Վերակազմյալները տազնապոլ են արձանագրում. «Այնքան մեծ է Հայկական Տառապանքը», որ հայ քաղաքական ուժերի հավաքական նվիրումն անգամ անբավական է լուծելու հայ ժողովրդի առջև ծառացած «այնքան դժուար ազգային վերաշինութեան գործը»³: Այստեղից ելնելով՝ նրանք «առնուազն քաղաքական անմտութիւն» են համարում տվյալ ժամանակաշրջանում «ջատագովել աշխարհի բանւորներու միացումը» կամ «զբաղիլ ուրիշ ժողովուրդներու բարօրեութեան բարդ հարցերով եւ մարդկային եղբայրակցութեան քաղցրահնչիւն բայց երազական գաղափարականներով»⁴: Վերակազմյալներն ընդգծում են, որ լինելով ազատական կուսակցություն, չեն հանդուրժում քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական բնույթի բռնությունների կիրառումը հայկական ներքին կյանքի մէջ:

Տնտեսական կյանքում վերակազմյալները ոչ միայն դեմ էին, այլև, ինչպես նշված է ծրագրում, «կուսակցութեանս բուն հակառակութեան եւ հալածանքին պիտի ենթարկուի անխտիր» վաշխառությանը, ինչպես նաև մասնավոր անձինք, որոնք շահույթ ստանալու նպատակով գրկանքների և «անխիղճ շահագործման» կենթարկեն աշխատավորներին: Ընդունելով անհատի ազատության, մասնավոր սեփականության և ազատ ձեռներեցության գաղափարների առա-

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, էջ 20:

² Նույն տեղում, էջ 21:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

ջադիմական բնույթը, ծրագիրն սուաջ է քաշում նաև այն կարևոր դրույթը, որ պետությունն իրավունք ունի «հասարակաց օգուտին համար» վերահսկելու և անհրաժեշտության դեպքում միջամտելու անհատների և մասնավոր ընկերությունների ձեռնարկումներին ու գործունեությանը, քանի որ դրանք «սերտօրէն առնչութիւն ունին հանրային երջանկութեան, առողջութեան եւ բարոյականին հետ»¹:

Նրանք իրավացիորեն գտնում էին, որ միայն այս միջոցով կարելի է «սանձահարել տնտեսական ու ընկերային անիրաւութիւններն ու չարիքները»²: Տնտեսական զարգացման ճանապարհին, որպէս առաջին քայլ, ծրագիրը համարում է պետության կողմից բարենպաստ պայմանների ստեղծումը «համագործակցական ընկերութիւնների» (կոոպերատիւների – Հ.Գ.) ձևավորման համար³:

Երկրի տնտեսության զարգացման գործում վերակազմայւները կարևորում էին նաև բանկային կապիտալի դերը: Սրանով հանդերձ, գիտակցելով, որ պետության կողմից չվերահսկվելու դեպքում «դրամագլուխի ազատ, անդէկ ու ինքնագլուխ գործունեությունը» պատճառ է դառնալու կեղեքումների ու անարդարությունների, ծրագրում ամրագրվում է այն դրույթը, որ «դրամագլուխի ընչաքաղց եւ ամենակուլ ձգտումները պետք է սանձահարուին կառավարական ամենաաչալուրջ վերահսկողութեամբ եւ ազդու օրէնքներով»: Այդ նպատակով առաջադրված միջոցները ծրագրում տրված է կետ առ կետ⁴:

Ծրագրում կարևորվում է բանվորական միությունների ստեղծումը: Բանվորների և գործարանատերերի միջև առաջացող խնդիրների կարգավորման համար առաջ է քաշվում «բանուորական եւ գործատիրական յանձնախմբերու կազմութեան» անհրաժեշտությունը, որոնք համագործակցելով կլուծեն ծագած անհամաձայնությունները⁵: Բանվորների իրավունքների պաշտպանության համար ծրագիրն առաջնահերթ նշանակություն է տալիս բանվորների սոցիալական պայմանների բարելավման խնդրին: Այդ նպատակով

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, էջ 22:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 23:

⁴ Նույն տեղում, էջ 24–25:

⁵ Նույն տեղում, էջ 26:

առաջ են քաշված 8 ժամյա աշխատանքային օրվա, 15 տարին չըրացած անձանց աշխատանքի արգելման, բանվորների ընդհանուր ապահովագրության, կենսաթոշակի և այլ պահանջները¹:

Ծրագրի «Հողային հարց» բաժնում, ընդունելով հողի մասնավոր սեփականության իրավունքը, վերակազմյալները միաժամանակ ընդգծում են, որ «պետությունն է հողին վերջնական ու բացարձակ սեփականատերը», որն իրավասու է անհրաժեշտության դեպքում «գրաւել որեւէ հող, արդար հատուցումն ընելով անշուշտ, հողին ժամանակաւոր տիրոջ, զայն զարգացնելու համար անոր թափած ջանքերուն եւ ըրած գոհողութիւններուն փոխարէն»²: Կուսակցությունը գտնում էր, որ հողի չափաբաժնի տրամադրման հարցը պետք է կարգավորվի օրենքով՝ կանխելու համար «այն բոլոր չարիքներն ու անիրաւութիւնները», որոնք անխուսափելիորեն կառաջանան «հայ ու օտար դրամատէրերի» կողմից հսկայական հողատարածություններին տիրանալու դեպքում³: Ծրագիրն առաջադրում է նաև հողաբաշխումից հետո ավելացած հողերի պետականացման, ճորտության, մնացորդների իսպառ վերացման, թուրքերի և բրդերի կողմից բռնագրավված հողերի «վերագրավման» պահանջը: Վերակազմյալներն իրավացիորեն գտնում էին, որ գյուղատնտեսության զարգացման համար անհրաժեշտ է գյուղատնտեսական բանկերի հիմնում, գյուղատնտեսական նորագույն տեխնիկայի և պարարտանյութերի ձեռքբերում ու ձրի կամ մատչելի գներով գյուղացիներին բաշխում, վանքապատկան հողերի նկատմամբ պետական վերահսկողության սահմանում այն նպատակով, որպէսզի նրանց եկամուտները ծախսվեն «պատկանեալ համայնքներու կրթական, կրօնական եւ մշակութային ուրիշ ձեռնարկներու համար»⁴:

Ծրագրի «Պետական վերահսկողութիւն» բաժնում «խիստ անհրաժեշտութիւն» է համարվում հանքերի շահագործման, երկաթուղի-

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, էջ 27:

² Նույն տեղում, էջ 28:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

ների, փոստի ու հեռագրատան, ջրային ռեսուրսների, էլեկտրակայանների նկատմամբ պետական վերահսկողության հաստատումը¹:

Ըստ ծրագրի, կառավարությունը պետք է ապրանքների «մաքրութիւնն ու թարմութիւնն ապահովող» և դրանց զեղծարարությունն արգելող «խիստ օրենքներ» մշակի և գործադրի, բացի դրանից կառավարությունը պարտավոր է նաև սահմանել բոլոր ապրանքների «նւագագոյն եւ առաւելագոյն» գները, որը կարգելի «մասնաւորներու կողմէն կատարուած հանրային աւագակութիւնները»²:

Երկրի տնտեսությունը զարգացնելու նպատակով, կուսակցությունը կարևորում է մաքսային խնդիրների կարգավորումը, որի անհրաժեշտությունը բխում է, ինչպես ծրագրում է նշված, «հայկական մանուկ ճարտարուեստն ու վաճառականութիւնն օտար մրցակցութեան կաշկանդումներէն զերծ պահելու եւ քաջալերելու համար»³: Վերակազմյալները գտնում էին, որ տնտեսության զարգացման անհրաժեշտությունից ելնելով հայոց պետությունը պետք է չնչին մաքսային տարիֆներ հաստատի հատկապես այն ապրանքների վրա, որոնք «Հայաստանի մէջ երբէք չեն արտադրուիր կամ ձեռագործութիւր», դրա հետ մեկտեղ կարևորվում է փոխշահավետ սկզբունքներով մաքսային «ազատ դրութեան» հաստատումը բարեկամ երկրների հետ⁴:

Ծրագրի «Զինուորական հարց» բաժնում լուսաբանված են այդ ոլորտին առնչվող վերակազմյալների հայացքները: Ընդգծված է այն միտքը, որ սկզբունքորեն դեմ լինելով երկրի միլիտարիզացիային («զինուորապետական դրութիւն»), որն արտաքին քաղաքականության ոլորտում ենթադրում է նվաճողական քաղաքական ուղղության որդեգրում, իսկ ներքին կյանքում «բռնութեան և հպատակութեան ստեղծում», կուսակցությունը միաժամանակ «հայրենիքի պաշտպանութեան եւ ներքին կարգապահութեան համար» անհրաժեշտություն է համարում «մնայուն փոքր բանակի ստեղծումը» և ավելի մեծ

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, էջ 31:

² Նույն տեղում, էջ 32:

³ Նույն տեղում, էջ 34:

⁴ Նույն տեղում:

պահեստային զինուժի առկայությունը¹: Ծրագրում հատուկ կարևորություն է տրված պարտադիր զինվորական կրթության հարցին: Նշված են նաև ոլորտին առնչվող կարևոր ձեռնարկումները, որոնցից ուշագրավ են հետևյալ կետերը.

ա) 20 տարին լրացած յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտավոր է մեկ տարի ծառայել հայոց բանակում.

բ) Չինվորական ծառայությունը պարտադիր է և տուգանքով նրանից չի կարելի ազատվել²:

Կուսակցության ծրագրում առանձնահատուկ ուշադրության են արժանացել նաև կրթությանն առնչվող հարցերը: Վերակազմյալներն իրավացիորեն գտնում էին, որ «լավ կառավարության մը եւ լավ ազգութեան մը հիմը դպրոցներու մեջ կը դրուի»: Հայաստանի լավ քաղաքացի դառնալու համար «հայ մանուկը պետք է թրծուի ազգայնական ուժեղ դաստիարակութեամբ»³, – ասված է ծրագրում: Այս խնդրի լուծման ուղղությամբ անհրաժեշտ միջոցառումներ են համարվում հայերենի, որպես պետական լեզվի սահմանումը, դպրոցների անջատումը եկեղեցիներից, անվճար տարրական պարտադիր և բարձրագույն կրթական համակարգի հաստատումը, պետության կողմից գիտության բոլոր ճյուղերի զարգացման խրախուսումն ու աջակցությունը⁴:

Ծրագրում լուսաբանված է նաև պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունների վերաբերյալ կուսակցության տեսակետը: Նախ և առաջ վերակազմյալները գտնում էին, որ եկեղեցին պետք է անջատվի պետությունից: Կողմնակից լինելով խղճի ազատությանը, միաժամանակ շեշտվում է, որ դա չպետք է հակասի «Պետական Սահմանադրութեան ոգուն ու չվնասի հանրային բարոյականը»⁵: Ընդունելով հայ կաթոլիկ, բողոքական եկեղեցիների գոյության իրա-

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, էջ 35:

² Նույն տեղում, էջ 36:

³ Նույն տեղում, էջ 37:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 39:

վունքը, ծրագրում շեշտված է, որ կուսակցության համակրանքը «Հայաստանեաց Առաքելական եկեղեցու» կողմն է¹:

Ծրագրի «Վերաշինութիւն» անվանմամբ բաժնում կարևորվում է աշխարհասփյուռ հայ գաղթականությանը Հայաստան վերադարձնելու գործը, որը համարվում է «ազգային վերաշինութեան» խնդրի բաղկացուցիչ մասը: Այս «բաղձալի նպատակը» իրականացնելու համար առաջադրվում են հետևյալ պայմանները՝

ա) ոստիկանական ուժերի ստեղծում «երկրին անդորրութիւնը երաշխաւորելու համար;

բ) ձրի հողաբաժանություն Հայաստան վերադարձած գաղթականներին;

գ) հողամշակության, անասնաբուծության և արհեստների զարգացման համար անհրաժեշտ միջոցների տրամադրում գաղթականներին;

դ) բժշկական ջոկատների ստեղծում, որոնք պետք է կանխեն համանարակները գաղթականների շրջանում;

ե) գաղթականների բնակության վայրը որոշելիս նախապատվությունը պետք է տրվի ոչ թե նրանց ծննդավայրին, այլ այն վայրերին, որոնք քաղաքական ու տնտեսական առումով ռազմավարական նշանակություն ունեն: Շեշտվում են մասնավորապես հանքավայրերով հարուստ շրջանները, որտեղ կարելի է արտադրություն կազմակերպել²:

Վերակազմյալների համոզմամբ «գաղթականներու վերադարձի քաջալերումը» պետության կողմից լրջորեն կնպաստեր նոսրացած հայ բնակչության թվի աճին³:

Ծրագիրը բարձրացնում է նաև բռնությամբ «կրօնափոխ եղած հայերի հայացման» խնդիրը: Կուսակցությունը գտնում էր, որ բազմաթիվ հայ որբերի խնամքի և դաստիարակության գործը պետք է ստանձնի հայոց պետությունը, որը կրթության խնդրի լուծումից զատ պետք է ստեղծի նաև արհեստանոցներ, որպեսզի որբացած

¹ Ծրագիր վերակազմեալ հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, էջ 39:

² Նույն տեղում, էջ 40-42:

³ Նույն տեղում, էջ 42:

հայ մանուկները «փոխանակ բեռ ըլլալու և ծուլութեան վարժվելու, ազգային վերաշինութեան գործօն մշակները դառնան»¹:

Ծրագրի վերջում «Ծանոթութեան» մեջ ստանում է, որ ծրագիրը վերջնական տեսքի կրելով՝ վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողովում:

Այսպիսով, բննարկված ծրագրի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն արտացոլում է պետականության վերաբերյալ իրավաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և այլ բնույթի այն հայացքներն ու պատկերացումները, որ կրում էր տվյալ ժամանակաշրջանի ազատական-դեմոկրատական, միևնույն ժամանակ ազգային հիմքի վրա կանգնած հայ քաղաքական ուժերից մեկը:

Իհարկե, ծրագրում բարձրացված որոշ խնդիրների նկատմամբ վերակազմյալների մոտեցումները տարակուսանքի տեղիք են տալիս և համոզիչ չեն: Մասնավորապես, չի հիմնավորվել գալիք Հայաստանի ոչ հայ ազգության քաղաքացիների ընտրական իրավունքից զրկվելը: Մտորումներ են առաջանում նաև փոքրաթիվ հայկական բանակ ունենալու նրանց տեսակետի վերաբերյալ և այլն:

Այնուամենայնիվ, ծրագրի մի շարք դրույթներ արդիական հնչեղություն ունեն, քանի որ շուրջ մեկ դար առաջ մեր պետականության առջև ծառացած խնդիրների մի մասը՝ պետության սուվերեն իրավունքների առաջնայնությունը, տնտեսության առանցքային ճյուղերի նկատմամբ պետության վերահսկողության դերի բարձրացումը, ժողովրդական ազատ ընտրությունների միջոցով իշխանության մարմինների ձևավորումը, հայրենիքում սփյուռքահայության վերաբնակեցումը և այլն, կենսական ու հրատապ նշանակություն ունեն նաև մեր օրերում: Ուստի, վերոհիշյալ հիմնախնդիրների շուտափույթ լուծումը շարունակում է մնալ հայոց պետականության հզորացման և ժամանակի մարտահրավերներին դիմակայելու հրամայական պահանջը:

¹ Նույն տեղում:

ARMENIAN STATEHOOD AND THE VIEWS OF REORGANIZED HUNCHAKYAN PARTY

SUMMARY

International political events of the beginning of the 20th century – i.e. Young Turk's Revolution, World War I, overthrow of tsarism and proclamation of the First Republic of Armenia objectively forced the Armenian political powers to review their tactics, programs, strategy and to conform them to the newest demands of the time. The following article is about one of those powers – Verakazmyal Hunchakyan Party, which published its program in 1919 in Boston, Massachusetts. This program displayed ideas of the party (which, however had liberal-democratic views) about Armenia's national political, legal, economic and social structure.

Analysis of the program shows, that in the beginning of the 20th century the ideology of this party was specified in such a questions like: the priority of sovereign rights of the state, enlargement of the role of the state authorities in the field of strategic branches of the economy, formation of the state authorities through free and democratic elections and so on. These principles are actual and very important even after one hundred years in modern times.

Solution of these actual problems remains the basic demand for the development and strengthening of the Armenian state.

ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած Դաշնակից տերությունների¹ և պարտված Օսմանյան կայսրության միջև Սևրի պայմանագրի ստորագրումով Փարիզի վեհաժողովն ավարտեց պատերազմի արդյունքների ամփոփումն ու միջազգային հարաբերությունների նոր՝ Վերսալյան համակարգի² ձևավորումը։ Դրա մասը կազմող բոլոր հինգ հաշտության պայմանագրերում սկզբունքորեն նույն միջազգային-իրավական մոտեցումն էր դրսևորված պարտված պետությունների նկատմամբ։ Սակայն Սևրի

¹ Պայմանագիրը ստորագրած հաղթանակած Դաշնակից տերությունները բաժանված էին երկու խմբի՝ Գլխավոր դաշնակից տերությունների և Դաշնակից տերությունների։ Գլխավոր դաշնակից տերություններն էին՝ Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան։ Իսկ Դաշնակից տերություններն էին՝ Պորտուգալիան, Բելգիան, Հունաստանը, Լեհաստանը, Ռումինիան, Սերբա-խորվաթա-սլովենական պետությունը, Չեխոսլովակիան, Հայաստանը, Հնչազը։ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), պրոֆ. Զ.Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Ե., 1972, փաստ. N 338, էջ 676։

² Վերսալյան համակարգը, որպես Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած և պարտված պետությունների միջև նոր իրավահարաբերությունները կարգավորող պայմանագրերի ամբողջություն, ձևավորվել է Փարիզի հաշտության միջազգային վեհաժողովի արդյունքում։ Այն կազմում են՝ Դաշնակից պետությունների հետ Գերմանիայի (Վերսալի պայմանագիր, 1919 թ. հունիսի 28), Ավստրիայի (Սեն Ժերմենի պայմանագիր, 1919 թ. սեպտեմբերի 10), Բուլղարիայի (Նեյի պայմանագիր, 1919 թ. նոյեմբերի 27), Հունգարիայի (Տրիանոնի պայմանագիր, 1920 թ. հունիսի 4), Օսմանյան կայսրության (Սևրի պայմանագիր, 1920 թ. օգոստոսի 10) կնքած հաշտության պայմանագրերը։

1921–1922 թթ. Վերսալյան համակարգն ամբողջացվել է Վաշինգտոնի միջազգային կոնֆերանսի արդյունքում ստորագրված պայմանագրերով և վերանվանվել է Վերսալ-Վաշինգտոնյան համակարգ։ Այս մասին մանրամասն տե՛ս История дипломатии, т. 3, под ред. А.А. Громыко, М., 1965, էջ 161–164, 213–214, 244, 246–248։

պայմանագիրն առավել ամբողջական ու առաջադիմական է, քանի որ, նրանում հաշվի է առնված պատերազմական հանցագործությունների համար պատասխանատվություն սահմանելու իմաստով հաշտության մյուս չորս պայմանագրերում կիրառված իրավական ողջ գործիքակազմը¹:

Սևրի պայմանագիրը հաստատեց թուրքական պետության քաղաքական պատասխանատվությունը հայերի ցեղասպանության համար՝ հայկական վիլայեթների մի մասը Օսմանյան կայսրությունից անջատելու միջոցով: Դա իր արտահայտությունը գտավ Հայաստանի իրավասուբյեկտությունը ճանաչելու վերաբերյալ պայմանագրային դրույթներում (հոդվածներ 88–91)²: Ճիշտ է, 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության պայմանագրով օսմանյան կառավարությունն արդեն ճանաչել էր նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, բայց Սևրի պայմանագրով խնդիրը երկկողմ հարաբերությունների ոլորտից տեղափոխվեց միջազգային-քաղաքական հարթություն: Ավելին, կրկին ճանաչելով Հայաստանը՝ պարտված Օսմանյան կայսրությունն ընդունեց նրա իրավունքներն ավելի մեծ տարածքի նկատմամբ, քան Բաթումի պայմանագրով ճանաչված Հայաստանի տարածքն էր:

¹ Պատերազմական հանցագործությունների համար պատասխանատվություն և պատժամիջոցներ սահմանող հոդվածների ամրագրումը Վերսալի, Սեն Ժերմենի, Նեյի, Տրիանոնի և Սևրի պայմանագրերում պայմանավորված էր դեռևս 1919 թ. հունվարի 25-ից Փարիզի կոնֆերանսում կազմավորված «Պատերազմ սանձազերծելու պատասխանատվության և պատիժների սահմանման» հանձնաժողովի գործունեությամբ: Հանձնաժողովը կազմված էր տարբեր երկրներ ներկայացնող 15 ակամավոր իրավաբան-միջազգայնագետներից, որոնք համաշխարհային պատերազմի տարիներին կատարված հանցագործություններից առանձնացրին ոչ միայն Հաագայի կոնվենցիան խախտող հանցագործությունները, այլև Օսմանյան կայսրության հետ կապված հանցագործությունների թվում ընդգծեցին սեփական բնակչության՝ այլ էթնիկ խումբ հանդիսացող թուրքահայատակ մի ողջ ժողովրդի ոչնչացումը: Այս առիթով 1919 թ. մարտի 14-ին հունական պատվիրակությունը հանձնաժողովում իր ներկայացուցիչ Նիկոլաս Պոլիտիսի միջոցով հանձնաժողովին ներկայացրեց հայկական հուշագիրը: Այս մասին տե՛ս Геносид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества: документы и комментарий. Т. 2, ч. 2: составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария доктор юридических наук, профессор Ю.Г. Барсегов, М., 2005, էջ 256–260:

² Տե՛ս Հայաստանը... փաստաթղթերում (1828–1923), փաստ. N 338, էջ 676:

Արևմտյան Հայաստանն Օսմանյան կայսրությունից անջատելու և նրա անկախության իրավունքը ճանաչելու՝ մեծ տերությունների դիրքորոշումն աստիճանաբար հասունացել էր Սևրի պայմանագրին նախընթաց 42 տարվա ընթացքում: 1878 թ. փետրվարի 19/ մարտի 3-ի Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով, մայիսի 18/30-ի ռուս-անգլիական համաձայնագրով, հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական կոնվենցիայով, հուլիսի 1/13-ի Բեռլինի տրակտատով միջազգային հանրությունը, հենվելով կոլեկտիվ միջամտության միջազգային-իրավական սկզբունքի վրա, ստանձնել էր պարտավորություն՝ հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ իրագործելու և թուրքական կառավարության հակահայկական գործողություններին իրավաքաղաքական գնահատական տալու միջոցով ապահովել արևմտահայերի ֆիզիկական անվտանգությունը Օսմանյան կայսրությունում: Այդ պարտավորությունն արտացոլվել էր մարդասիրական միջամտության գործողություններում՝ 1880 թ. հունիսի 11-ի ու սեպտեմբերի 7-ի մեծ տերությունների հուշագրերում, 1895 թ. մայիսի 11-ի բարենորոգումների ծրագրում, 1914 թ. հունվարի 26-ի Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական Ակտում: Սակայն այս գործողությունները ոչ միայն ձախողվել էին, այլև հիմնախնդիրը խորացել էր՝ հանգեցնելով հայերի ցեղասպանության, որը թուրքական կառավարության ստանձնած հայերի դեմ բռնություններ չգործելու վերաբերյալ միջազգային-իրավական պարտավորությունը չկատարելու բարձրակետն էր: Պատահական չէ, որ ընթացող աշխարհամարտի պայմաններում մեծ տերությունների նոր պահանջ դարձավ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ թուրքական իշխանության դադարեցումը: Դրա իրավական հիմքը դրվեց Ասիական Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ 1915–1916 թթ. կնքված անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերով, որոնցով նախատեսվում էր Արևմտյան Հայաստանի անջատումն Օսմանյան կայսրությունից և նրա տարածքի բաժանումը Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի միջև:

Իսկ 1917–1918 թթ. Անտանտի պետություններն, ի դեմս իրենց կառավարությունների ղեկավարների և արտգործնախարարների, հանդես եկան պաշտոնական հայտարարություններով Արևմտյան

Հայաստանը օսմանյան ցեղասպան պետության բռնակալությունից ազատագրելու, Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան հատվածները հայկական պետության մեջ վերամիավորելու և այդ պետության իրավասությունները ու տարածքային իրավունքները ճանաչելու վերաբերյալ¹: Այդ հայտարարությունները պետությունների միակողմանի միջազգային ակտեր էին, որոնց վրա, անկախ Սևրի պայմանագրից, ևս տարածվում է միջազգային պարտավորությունների բարեխիղճ կատարման սկզբունքը:

Հայկական հարցի վերաբերյալ վերոնշյալ միջազգային-իրավական փաստաթղթերից յուրաքանչյուրը իրավունքի աղբյուր էր հանդիսացել հաջորդ փաստաթղթի ստորագրման համար: Համապատասխանաբար, Սևրի պայմանագրի հիմքում էլ դրվեցին Հայկական հարցի վերաբերյալ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Անտանտի տերությունների միջև ստորագրված գաղտնի համաձայնագրերը, պետությունների միակողմանի միջազգային ակտերն ու Փարիզի հաշտության միջազգային վեհաժողովի շրջանակներում ընդունված որոշումները:

Պայմանագրի 89-րդ հոդվածի համաձայն, Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի միջև սահմանն անցնելու էր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթներով, քանի որ 1915–1916 թթ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերով նախատեսվել էր հենց այդ հայկական տարածքները հանձնել Ռուսաստանին: Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև վերջնական սահմանագծումը հանձնարարվում էր ԱՄՆ-ի նախագահին՝ հիմք ընդունելով 1920 թ. ապրիլի 26-ին Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի կողմից ԱՄՆ նախագահին արված ա-

¹ Sliu Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества: документы и комментарий. Т. 2, ч. 2, էջ 225–226: Ի դեպ, Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ Անտանտի կառավարությունների ղեկավարների և արտգործնախարարների հայտարարությունների ու պառլամենտական ելույթների պատկառելի շարքում ժամանակագրական առումով առաջինն Անգլիայի պրեմիեր մինիստր Հերբերտ Հենրի Ասքվիթի (1852–1928, Մեծ Բրիտանիայի 52-րդ պրեմիեր մինիստրը՝ 1908–1916 թթ., ընտրված Լիբերալ կուսակցությունից) 1916 թ. նոյեմբերի 9-ին լոնդոնյան Սիթիի քաղաքապետարանում՝ Հիլդիոլում արած հայտարարությունն էր Հայաստանի ազատագրության և հայ ժողովրդի փրկության մասին: Sliu նույն տեղում, էջ 186:

ռաջարկները հայ-թուրքական սահմանագծման հարցում իրավարար դառնալու և Հայաստանի մանդատը ստանձնելու վերաբերյալ¹: Դաշնակիցների ընտրությունը պայմանավորված էր նրանով, որ ԱՄՆ-ը, ելնելով Մոնրոյի դոկտրինայից, 1878 թ. ի վեր երբևէ չէր մասնակցել Հայկական հարցի դիվանագիտական քննարկումներին, այդ հարցի հետ կապված որևէ միջազգային-իրավական պարտավորություն չուներ, իսկ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում չէր պատերազմել Օսմանյան կայսրության դեմ: Ավելին, ԱՄՆ-ը միաժամանակ հարաբերությունների մեջ էր ինչպես այդ պետության կառավարության, այնպես էլ ազգայնական շրջանակների հետ: Բացի այդ, ԱՄՆ-ը պաշտպանում էր ճնշված ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը, որն ամրագրել էր Վ. Վիլսոնն իր «14 կետերում»: Հետևաբար, այդ պետության ղեկավարն անկողմնակալ որոշում կարող էր կայացնել Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև վերջնական սահմանագծման վերաբերյալ, ինչն էլ արվեց 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռով:

Ըստ պայմանագրի, Խարբերդի գծից այն կողմ՝ թուրքական սահմաններում թողնվեցին տարածքներ, որոնք և՛ աշխարհագրական, և՛ էթնիկական առումով Հայկական բարձրավանդակի՝ հայերի Հայրենիքի անբաժան մասն էին կազմում, բայց չէին հանձնվելու Հայաստանին: Այդ թվում էին՝ Դերսիմի, Խարբերդի, Արդանայի սանջակները և Դիարբեքիր սանջակի հյուսիսային մասը, որոնք վերապահվում էին ապագայում ստեղծվելիք Բուրդիստան պետությանը: Այս որոշման իրավական հիմքում ևս վերը նշված անգլո-ֆրանսիական ու ռուս-ֆրանսիական գաղտնի համաձայնագրերն էին, որոնցում Արևմտյան Հայաստանը մասնատված էր հենց Խարբերդի գծի երկայնքով²:

Սևրի պայմանագիրը կարևոր էր Օսմանյան կայսրությունից անջատված տարածքներում բնակվող հայերին իրենց հայրենիքում՝ Հայաստանում համախմբելու տեսանկյունից: Այսպես, 125-րդ հոդվածի համաձայն, տասնութից բարձր տարիք ունեցող հայերը, որոնք բնակություն էին հաստատել Թուրքիայից անջատված տարածքում,

¹ Տե՛ս Հայաստանը ... փաստաթղթերում (1828–1923), փաստ. N 338, էջ 676:

² Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 19:

և որոնք ռասայի առումով տարբերվում էին ազգաբնակչության մեծամասնությունից, Պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց հետո միամյա ժամանակամիջոցում կարող էին քաղաքացիություն ընտրել հոգուտ Հայաստանի¹: Բացի այդ, 142-րդ հոդվածով Դաշնակից տերությունները հրաժարվեցին ընդունել 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից հետո կատարված դավանափոխությունները՝ դա բացատրելով Օսմանյան կայսրության՝ պատերազմի մեջ մտնելուց հետո այդ երկրում գործող ահաբեկչական վարչակարգի պայմաններում քրիստոնյաների դավանափոխությունը նորմալ կարգով իրականացնելու անհնարինությունը: Այն անձինք, ովքեր մինչ այդ մահմեդական չէին եղել, վերականգնում էին իրենց կրոնական համոզմունքները: Իսկ նրանք, ովքեր կնախընտրեին մնալ մահմեդական, պետք է նախ վերականգնեին իրենց կրոնական ազատությունն, այնուհետև կամովին կատարեին իսլամն ընդունելու համար անհրաժեշտ ձևականությունները: Այս հոդվածը կարևոր էր պաշտպանելու համար այն 200.000 հայերի կրոնական ազատությունն ու հայկական ինքնությունը, ովքեր հարկադրաբար մահմեդականացել էին՝ տեղահանությունից և սպանոցից խույս տալու համար կամ էլ՝ բռնի մահմեդականացվել թուրքական իշխանությունների կողմից՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումն արագացնելու նպատակով:

Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ցույց տալ ամեն տեսակ աջակցություն՝ 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից հետո անհետացած, առևանգված, ներկալված և ազատագրված մարդկանց, անկախ ռասայի ու կրոնի, որոնելու և ազատելու հարցում, ինչպես նաև նպաստել այդ նպատակով Ազգերի լիգայի խորհրդի կողմից նշանակվելիք խառը հանձնաժողովների գործողություններին, հարգել այդ հանձնաժողովների որոշումները և ապահովել իրենց բոլոր իրավունքները վերականգնած անձանց անվտանգությունն ու ազատությունը²:

Պայմանագրի 143-րդ հոդվածի համաձայն, Թուրքիայում ազգային փոքրամասնություններին պատկանող անձինք օգտվելու էին կամավոր և փոխադարձ տեղաշարժի իրավունքից, որի իրագործ-

¹ Հայաստանը... փաստաթղթերում (1828–1923), փաստ. N 338, էջ 677:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 678:

ման իրավական հիմքերն ապահովելու էին մեծ տերությունները, իսկ թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր ընդունել նրանց բոլոր որոշումները¹:

1915–1916 թթ. արևմտահայերի զանգվածային տեղահանությանը, կոտորածներին ու հարկադրական արտագաղթին ուղեկցել էր նրանց անշարժ և շարժական ունեցվածքի թալանն ու ապօրինի յուրացումը, ինչն օրինականացվել էր 1915 թ. Լքված սեփականության (Emval-i-Metrunn) վերաբերյալ թուրքական կառավարության օրենքով: Սևրի պայմանագրի 144-րդ հոդվածի համաձայն, թուրքական կառավարությունն ընդունեց այդ օրենքի, դրա լրացումների անհրաժեշտությունն ու հայտարարեց դրանք ուժը կորցրած: Նա պարտավորվեց հնարավորության սահմաններում նպաստել, որպեսզի իրենց օջախները վերադառնան և ընդհատված գործունեությունը շարունակեն օսմանյան այլազգի այն քաղաքացիներն, ովքեր 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո գաղթել էին գազանությունների հանդեպ ունեցած վախից դրդված կամ արտաքսվել էին բռնադատման որևէ այլ «ղանակով: Այդ քաղաքացիներին պատկանող անշարժ ու շարժական գույքերը, հայտնաբերվելու և դրանց նկատմամբ այլազգի քաղաքացիների օրինական իրավունքներն ապացուցվելու դեպքում, պետք է որքան հնարավոր է արագ վերադարձվեին իրենց տերերին, անկախ այն բանից, թե ում ձեռքից պետք է վերցվեին: Գույքերը, վերադարձվելիս, ազատ էին լինելու դրանք օգտագործող անձանց գործունեության հետևանքով կուտակված պարտքերից և սերվիտուտներից ու վերադարձվելու էին առանց որևէ հատուցման:

1914 թ. հունվարի 1-ից հետո մահացած կամ էլ անհետացած օսմանյան այլազգի քաղաքացիների բոլոր գույքերը վերադարձվելու էին նրանց համայնքներին: Անշարժ սեփականության վաճառման կամ դրա նկատմամբ սեփականատիրական իրավունքների հաստատման ակտերը չեղյալ էին հայտարարվելու, իսկ դրանց տերերին հատուցում տրամադրելու պարտականությունը դրվում էր թուրքական կառավարության վրա: Գույքային խնդիրներին ամբողջական լուծում տալու նպատակով Ազգերի լիգայի կողմից ստեղծվելու էին

¹ Տե՛ս Հայաստանը... փաստաթղթերում (1828–1923), փաստ. N 338, էջ 678:

միջնորդ հանձնաժողովներ, որոնց որոշումներն, ըստ պայմանագրի, անբողոքարկելի էին լինելու¹: Գլխավոր դաշնակից տերություններն Ազգերի լիգայի խորհրդի հետ համատեղ պետք է քննարկեին ու սահմանեին Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության վերաբերյալ Սևրի պայմանագրով նախատեսված որոշումների կատարումը երաշխավորող միջոցառումները (հոդված 151-րդ)²:

Սևրի պայմանագրի 144-րդ հոդվածին լրացնում է 288-րդը, որը նախատեսում է Թուրքիայից անջատված տարածքներում դաշնակից կամ այլ պետության հպատակություն *ipso facto* ստացած նախկին թուրքահպատակների՝ Օսմանյան կայսրությունում մնացած ունեցվածքի, իրավունքների ու շահերի վերադարձ օրինական տերերին իրենց փաստացի վիճակով³:

Այսպիսով, Սևրի պայմանագրով սահմանվում էր թուրքական կառավարության նյութական պատասխանատվությունը ցեղասպանություն իրականացնելու ճանապարհով Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ունեգրկման համար: Այս հարցադրումը կենսականորեն կարևոր է ցեղասպանության զոհ դարձած հայ ժողովրդի իրավունքներն իր իսկ սեփականության՝ հայրենի հողի, մեծ դժվարությամբ ստեղծած ու պահպանած ունեցվածքի, ազգային նյութական արժեքների նկատմամբ վերականգնելու տեսանկյունից: Իսկ նվաճած տարածքների՝ Հայաստանի, Քուրդիստանի, Սիրիայի, Լիբանանի, Սաուդյան Արաբիայի, Իրաքի և ոչ թուրք ժողովուրդներով բնակեցված այլ տարածքների նկատմամբ տիրապետման իրավունքից Թուրքիային զրկելը նաև նշանակում էր նրա ենթարկում քաղաքական պատասխանատվության:

Սևրի պայմանագիրը միջազգային-իրավական նախադրյալներ ստեղծեց մարդկության դեմ ուղղված ռմբազործությունները կանխարգելելու և արդեն գործված ռմբազործության համար մեղավոր-

¹ Տե՛ս Հայաստանը... փաստաթղթերում (1828–1923), փաստ. N 338, էջ 678–680:

² Տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества: документы и комментарий. Т. 1, փաստ. N 446, էջ 530:

³ Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, p. 66. <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

ներին պատասխանատվության ենթարկելու համար: Մասնավորապես, 226-րդ հոդվածի համաձայն, Դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում դատել պատերազմական հանցագործներին, անկախ այն բանից, թե Օսմանյան կայսրությունը կամ նրա դաշնակից Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան իրենց դատական ստյաններում կդատեի՞ն այդ անձանց, թե՞ ոչ: Դաշնակից տերությունները թերահավատորեն էին վերաբերվում նախկին հակառակորդների դատական համակարգին, միանգամայն իրավացիորեն կասկածելով, որ նման դատավարությունները կրելու են ձևական բնույթ¹: Նույն հոդվածով օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր Դաշնակից տերությունների պահանջով նրանց հանձնել բոլոր պատերազմական հանցագործներին, ում տերությունները մատնանշած կլինեին կամ անուն առ անուն, կամ ըստ աստիճանի, պարտականության կամ պաշտոնի՝ շնորհիվ այդ անձանց օսմանյան կառավարության կողմից²:

228-րդ հոդվածով օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր տրամադրել ցանկացած բնույթի փաստաթղթեր և տեղեկություններ, որոնք անհրաժեշտ կարող էին համարվել մեղսագրվող փաստերի լրիվ բացահայտման, մեղավորների հայտնաբերման և պատասխանատվության ճշգրիտ գնահատման համար³:

Սևրի պայմանագիրը կրկնում է պատերազմական հանցագործներին պատժելու վերաբերյալ Վերսալի ու դրան հաջորդած հաշտության պայմանագրերում հիմնախնդրի վերաբերյալ ձևակերպված հոդվածները, որոնց բոլորի հիմքում դրվել են Հաագայի 1899 և 1907 թթ. խմբագրված «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին» կոնվենցիաների դրույթները⁴:

226–228-րդ հոդվածների որոշումները հավասարապես գործադրելի էին այն պետությունների կառավարությունների նկատմամբ,

¹ Տե՛ս Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Ե., 2014, էջ 99:

² Տե՛ս Генотид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества: документы и комментарий. Т. 1, փաստ. N 446, էջ 530:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 530–531:

⁴ Տե՛ս Մարության Ա., նշվ. աշխ., էջ 100:

որոնց արդեն տրվել էին կամ ապագայում տրվելու էին նախկինում Օսմանյան կայսրությանը պատկանած տարածքներ: Այս կերպ Դաշնակիցները նպատակ ունեին հայտնաբերել և պատասխանատվության ենթարկել նաև նշված պետությունների տարածքում թաքնվող պատերազմական հանցագործներին (հոդված 229): 230-րդ հոդվածի համաձայն, թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր Դաշնակից տերություններին հանձնել այն անձանց, ովքեր պատասխանատու էին պատերազմի ընթացքում կատարված զազանությունների համար այն տարածքներում, որոնք 1914 թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ հանդիսանում էին Օսմանյան կայսրության տարածքի մի մասը¹: Այսպիսով, Կ.Պոլսի կառավարությունը չէր կարող խուսափել Միջագետքի անապատներում հայերի զանգվածային կոտորածների համար մեղադրվող անձանց հանձնելուց այն պատրվակով, թե այդ տարածքներն այլևս կայսրությանը չեն պատկանում²: Իրավական առումով այս դրույթը բխում էր նախևառաջ Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերից, ապա նաև 1915 թ. մայիսի 24-ի պաշտոնական հայտարարությունից, որով պատերազմական դաշնակիցներ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը, փաստելով այդ ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայ անմեղ բնակչության նկատմամբ իրագործվող զանգվածային կոտորածները և դրանք որակելով «Թուրքիայի նոր ոճրագործություններ մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ», միասնաբար պարտավորվել էին պատերազմի ավարտից հետո քրեական պատասխանատվության ենթարկել թուրքական կառավարության անդամներին, տեղերում նրանց հրահանգները կատարած պաշտոնյաներին, ինչպես նաև հայերի դեմ բռնությունների կազմակերպմանն ու իրագործմանը մասնակցած անձանց³:

Նույն հոդվածի համաձայն, Դաշնակից տերություններին նաև իրավունք էր վերապահվում ստեղծել հատուկ միջազգային քրեա-

¹ St'н Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества: документы и комментарии. Т. 1, փաստ. N 446, էջ 531:

² St'н Մարուքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 101:

³ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ և նախարանով, Ե., 1991, էջ 727:

կան դատարան, որին կհանձնարարվեր մեղադրվող անձանց դատավարությունն, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանի իրավագործությունը: Մա նոր երևույթ էր միջազգային իրավունքի կիրառման պրակտիկայում: Ցավոք, այն ժամանակ Ազգերի լիգան այդպես էլ չստեղծեց իրավասու դատարան՝ դատելու համար մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց: Միջազգային դիվանագիտության հապաղումն ու անհետևողականությունն այս հարցում ունեցան ողբերգական հետևանքներ ողջ մարդկության հետագա ճակատագրում:

Չեղյալ էին հայտարարվում մինչև 1914 թ. օգոստոսի 1-ը և դրանից հետո մինչև Սևրի պայմանագրի ուժի մեջ մտնելը Օսմանյան կայսրության ստորագրած պայմանագրերը, կոնվենցիաներն ու համաձայնագրերը Ռուսաստանի, ինչպես նաև նախկինում Ռուսաստանի տարածքի մասը կազմած պետությունների ու կառավարությունների հետ¹:

Հայաստանին իրավունք էր տրվում օգտագործելու Բաթում և Տրապիզոն նավահանգիստները: Այդ նպատակով Տրապիզոնի նավահանգստում Հայաստանին առհավետ, քանի որ ժամկետը սահմանված չէր Ազգերի լիգայի կողմից, վարձակալության էր հանձնվելու մի տեղամաս՝ դրված ազատ գոտիների ընդհանուր ռեժիմի տակ և նախատեսված Հայաստանից արտահանվող կամ էլ Հայաստան ներմուծվող ապրանքների անմիջական տրանզիտի համար: Հայաստանին հատկացվելիք տեղամասի սահմանազատումը, նրա միակցումը գոյություն ունեցող երկաթուղիներին, նրա սարքավորումը, շահագործման եղանակը, պայմանները, ներառյալ վարձավճարը, սահմանվելու էին Հայաստանի, Օսմանյան կայսրության և Ազգերի լիգայի կողմից նշանակված հանձնաժողովի կողմից: Այս պայմանները կարող էին վերանայվել յուրաքանչյուր տասը տարին մեկ անգամ: Ընդ որում, Օսմանյան կայսրությունից անջատված բոլոր տարածքներում Կ.Պոլսի կառավարությանը տրվում էր տրանզիտի ազա-

¹ Տե՛ս Հայաստանը... փաստաթղթերում (1828–1923), փաստ. N 338, էջ 680:

տություն՝ դեպի Միջերկրական և Էգեյան ծովեր նրա ազատ մուտքն ապահովելու նպատակով¹:

Այսպիսով, Սևրի հաշտության պայմանագրով առավել հստակ և հանգամանորեն, քան Հայկական հարցի վերաբերյալ որևէ այլ միջազգային փաստաթղթով, ճանաչված են հայ ժողովրդի իրավունքներն Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ և Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակն, իբրև անկախ ու միացյալ պետություն, սահմանված է թուրքական պետության նյութական պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ունեզրկման համար: Այս իմաստով Սևրի պայմանագիրն առաջին և առայժմ միակ բազմակողմ պայմանագիրն է, որում միջազգային իրավունքի նորմերի և սկզբունքների հիման վրա համարժեք պատասխան է տրված ցեղասպանության հանցագործություն կատարելու արդյունքում ծագող բոլոր հարցերին: Նրա վավերացված չլինելը քաղաքական գործոնների ազդեցության հետևանք է և որևէ կերպ չի թուլացնում հայերի ցեղասպանության համար Թուրքիայի քաղաքական և նյութական պատասխանատվության հիմքերը:

LILIT HOVHANNISYAN

(Armenia)

THE HISTORICAL AND LEGAL PREREQUISITES OF THE ARTICLES RELATING TO ARMENIA AND ARMENIANS IN THE SEVRES TREATY

SUMMARY

On August 10, 1920 the Sevres peace treaty was signed between the Allied powers victorious in the First World War and the defeated Ottoman Empire. The treaty contains articles both directly and indirectly relating to Armenia and Armenians. These articles were developed in accordance with acting norms and principles of the international law, as

¹ Տե՛ս Հայաստանը... փաստաթղթերում (1828–1923), էջ 681–682:

well as taking into account the rights of the Armenian people, who became victims of the genocide, the necessity of restoration of the Armenian independent and united statehood, also the geopolitical interests of the great powers and the mechanisms for solution of all problems arising in consequence of the crime of genocide from the responsibility of the state and individuals to the removal of the consequences for the people, who became victims.

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԱՐՅԱՆ

(Հայաստան)

ԱՄՆ-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄԻՑ ՄԻՆԶԵՎ ՎԵՐՍԱԼ

Առաջին աշխարհամարտն ահեղ ցնցումների շրջան էր բազմաթիվ ժողովուրդների համար: Այդ ժամանակահատվածում պատերազմի սարսափներն ու ցեղասպանության արհավիրքը վերապրող հայ ժողովրդի պատմության մեջ նոր էջ բացվեց: Իրականություն դարձավ հայոց բաղձալի երազանքը՝ պետականության վերականգնումը:

1918 թ. ամռանից սկսած՝ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, գոյության պայքար մղելով, սուզվեց ինչպե՛ս ներքին, այնպե՛ս էլ արտաքին քաղաքականության հորձանուտի մեջ: Ախույաններով շրջապատված անկախացած Արևելահայաստանն իր գոյամարտում, օգնության ձեռք գտնելու ակնկալիքով, ստիպված էր կրկին հայացքը հառել դեպի Մեծ տերություններ՝ դաշնակից պետությունները, որոնք, ինչպես միշտ, իրենց շահերը հետապնդելով, այս անքամ օգտագործեցին «Հայաստանի Հանրապետություն» խաղաքարտը:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում հայոց խնդիրներով «մտահոգ» տերությունների բանական արդեն համալրվել էր նոր միավորով՝ ի դեմս մարդասիրության և ժողովրդավարության ջատագով ԱՄՆ-ի: Աշխարհամարտի վերջին շրջանում ԱՄՆ-ը՝ հետամուտ իր քաղաքական շահերին, ղեկավարվելով աշխարհաքաղաքական նոր իրադարձությունների ընթացքով ու հետպատերազմյան կարգավորումների գործընթացներից դուրս չմնալու և վերջիններում մասնակցություն ապահովելու նպատակով, որոշակիորեն ետ է քաշվում իր չեզոք դիրքից և 1917 թ. ապրիլի սկզբին մտնում պատերազմի մեջ:

Արդեն որպես պատերազմող երկիր՝ ԱՄՆ-ի «արևելյան քաղաքականության», այն է՝ Արևելքի նկատմամբ թարմացված և աստիճանաբար ձևավորվող նկրտումների շրջանակներում տեղ էր հատկացված նաև Հայաստանին: Քաջատեղյակ լինելով Հայաստանի, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ տառապյալ Արևմտյան Հայաստանի իրականությանը, ԱՄՆ կառավարությունը՝ սկսած XIX դարի վերջից, աչքի էր ընկել իր մարդասիրությամբ՝ հանձինս ամերիկյան միսիոներների գործունեության և տարաբնույթ հումանիտար օգնության հատկացումների:

Ամերիկյան հասարակության և վարչակազմի համոզմամբ՝ հայ ժողովուրդն արժանի էր ազատագրվելու և ինքնավարությամբ սեփական ճակատագիրը տնօրինելու, ոչ թե գոյատևելու, այլ լիարժեք և արժանավայել կյանքով քաղաքակիրթ աշխարհի մաս կազմելու: Այդուհանդերձ, քաղաքականությունը մնում էր քաղաքականություն: Ղեկավարվելով քաղաքական շահերով, անկախ կարեկցանքից և ամերիկահայության ներկայացուցիչներին տված խոստումներից, ինչպես նաև Պոդոս Նուբարի խնդրագրերին և դիմումներին, ամերիկյան պետական այրերը մշակված պասիվություն էին դրսևորում: ԱՄՆ-ը, որ նախկինում դիտարկում էր Հայկական հարցը՝ որպես եվրոպական երկրների խնդիր, պատերազմի ընթացքում նույնպես՝ չնայած դաշնակից պետություն լինելու հանգամանքին, շարունակում էր միայն իր մարդասիրական դիրքորոշումը և չէր արձագանքում անգամ դաշնակիցների, մասնավորապես, Մեծ Բրիտանիայի կողմից ներկայացրած Հայաստանի խնամակալությունը՝ մանդատը, ստանձնելու առաջարկին:

ԱՄՆ-ը գերծ մնաց որևէ քաղաքական քայլից՝ հօգուտ հայության, նաև 1918 թ. գարնանը, երբ կրկին օրհասական իրավիճակ էր ստեղծվել հայության համար: Այդուհանդերձ, ուշադրության կենտրոնում պահելով հետաքրքրություն ներկայացնող Անդրկովկասը, նա տեսադաշտից չէր կորցնում նաև Հայաստանը:

1918 թ. մայիսին վերջ դրվեց Անդրկովկասի քաղաքական և տարածքային ամբողջությանը՝ հռչակվեցին անկախ հանրապետություններ: Անդրկովկասյան միության Սեյմի ցրման մասին 1918 թ. հունիսի 2-ին Վաշինգտոնին տեղեկացնում է Մոսկվայում ԱՄՆ-ի գլխավոր հյուպատոս Սամերսը: Նա հաղորդում է նաև, որ մայիսի 26-ի երեկոյան թուրքերն Անդրկովկասի կառավարությանը վերջնագիր են ներկայացրել, ըստ որի՝ Թուրքիայի տիրապետության տակ էին անցնելու «Նախիջևանը՝ բացառությամբ Օրդուբադի և Շարուր-Դարալագյազի շրջանի կեսի, Երևանի գավառի կեսը՝ բացառությամբ Երևանի, Սուրմալուի գավառը, ինչպես նաև Էջմիածնի ամբողջ գավառը, Ալեքսանդրապոլի մարզի կեսը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքով, Ախալքալաքի ամբողջ գավառը...»¹: Այսինքն, Հայաստանին բաժին էր ընկնում ընդամենը 9 հազար քառ. կմ տարածք: Ասել է թե Արևելյան Հայաստանից բռնազավթող տարածքներն սովելի շատ էին, քան այն, ինչ Ռուսաստանի կողմից՝ համաձայն Բրեստի հաշտության պայմանագրի, զիջվել էր Թուրքիային:

Այսպիսով, բազմադարյա ընդհատումից հետո, Հայոց աշխարհի փոքր անկյունում վերածնվեց հայոց պետականությունը՝ որպես Հայաստանի անկախ Հանրապետություն: Անկախության հռչակումից հետո էլ արևելահայության և Հանրապետությունում պատապարված արևմտահայ փախստականների վիճակը շարունակում էր մնալ ծայրահեղ ծանր: 1918 թ. ամռանից 1919 թ. գարունն ընկած ժամանակահատվածը նորաստեղծ հանրապետության համար ֆիզիկական գոյության համար պայքարի տարի էր: 1918 թ. օգոստոսի 3-ին վարչապետ Հովհ. Քաչազունին՝ հանդես գալով խորհրդարանում կառավարության ծրագրային հայտարարությամբ, նշեց, որ կառա-

¹ Գալոյան Գ., Հայաստանը և Մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Ե., 1999, էջ 27–28:

վարությունը ստիպված է «անձն քառսի և ավերակների կույտից ստեղծել կենսունակ և աշխատունակ մի մարմին»¹:

Երեք հանրապետությունների հռչակումից հետո ամերիկյան նպաստամատույց ընկերությունները վերականգնեցին Անդրկովկասում ընդհատված իրենց գործունեությունը: 1918 թ. երկրորդ կեսին նրանք ակտիվորեն համագործակցում էին ՀՀ կառավարության հետ: Իսկ Մուղրոսի զինադադարից հետո՝ 1918 թ. վերջերին, ամերիկյան օգնությունը հասավ բավական զգալի չափերի: Հայկական և սիրիական նաստամատույց ընկերությունների միավորմամբ ստեղծված Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն (American Committee for Relief in the Near East, (այսուհետ՝ ՄԱԱՆԿ) ձեռնամուխ է լինում 30 մլն. դոլարի հանգանակությանը: 1918 թ. նոյեմբերի վերջին, անհրաժեշտ գումարը հավաքելու կոչով, ամերիկյան ժողովրդին դիմում է ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնը, հորդորելով գորակցել հնագույն ժողովրդին ու լինել առավել առատաձեռն: Ամերիկյան կոմիտեին հաջողվեց մինչև 1919 թ. վերջը հավաքել մոտ 20 մլն. դոլար²:

Անգնահատելի է ամերիկյան օգնության դերը հայ ժողովրդի կյանքում նշյալ ժամանակահատվածում: Այն օրհասական պահի է հասնում ցեղասպանություն վերապրած հայությանը և ուղղակի նպաստում հայապահպանությանը, ինչն ի գործու չէր այդ պահին ապահովել նորաստեղծ հայոց Հանրապետությունը:

Ամերիկոնը քաղաքական որևէ նպատակ չէր հետապնդում և հայությանը համակողմանի մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելու նպատակով անում էր հնարավորը: Այդ առումով, կազմակերպության հայանպաստ գործունեությունը իրագործվում էր երեք հիմնական ուղղությամբ՝ սննդի մատակարարում և դեղորայքի տրամադրում, արհեստանոցների ստեղծում՝ աշխատանքով ապահովելու նպատակով, որբանոցների և ապաստարանների ստեղծում որբ երեխաների համար:

¹ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46:

² Eldar J., *Memories of the Armenian Republic*, "Armenian Review", vol. VI, Spring, 1963, p. 4-5.

Ամերկոմն իր գործունեության ծրագրերն ամբողջովին համապատասխանեցնում էր ՀՀ կառավարության հետ: Լուրջ աշխատանքներ էին կատարվում հանրապետությունում դեռևս մեծ թիվ կազմող փախստականներին և որբերին օգնություն հատկացնելու ուղղությամբ: 1919 թ. ապրիլի 12-ին ՀՀ կառավարության և ամերիկյան կոմիտեի միջև ստորագրվում է պայմանագիր, որով Ամերկոմի հայկական բաժինն իր վրա էր վերցնում Հայաստանում և Վրաստանում գտնվող բոլոր որբերի խնամքն ու դաստիարակությունը պետական մանկատներում ու հիվանդանոցներում¹:

1919 թ. սկզբներից՝ հետպատերազմյան խաղաղ պայմաններում, ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գործունեությունն առավել ակտիվանում է: Օգնության կազմակերպումը նոր հարթության վրա է դրվում Փարիզի վեհաժողովի աշխատանքներն սկսվելու հետ մեկտեղ: Գրեթե նույն այդ ժամանակ՝ 1919 թ. հունվարին, Ամերկոմը Մերձավոր Արևելք և Կովկաս է ուղարկում առաջին նավաբեռները: Տարածաշրջան են գործուղվում նաև վարչական և բժշկական աշխատողներ: Տեղի կարիքները պարզելու և ճշտելու նպատակով փետրվարին հատուկ հանձնախմբով Կ. Պոլիս է ժամանում Կոմիտեի նախագահ Ջ.Լ. Բարտոնը:

Ամերիկյան մարդասիրական կոմիտեները հասարակական կազմակերպություններ էին և պետությունից միջոցներ չէին ստանում: Այդուհանդերձ, դրանք չէին գործում ԱՄՆ վարչակարգից ամբողջապես անկախ և, հարկ է նշել, որ Հանրապետության շրջանում հայությանը մարդասիրական օգնություն էր հատկացվում նաև ԱՄՆ-ի պետական ծրագրերով: Այդ ծրագրերից էր Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության (ԱՆՎ՝ American Relief Administration, ARA) ստեղծումը՝ 1919 թ. փետրվարին ընդունած օրենքով²: Այս օրենքը նաև հաստատեց 100 մլն. դոլարի հատկացում՝ Արևելյան Եվրոպայի, Բալթյան և Անդրկովկասի ազատագրված պետություններին օգնելու համար: ԱՄՆ նախագահի հրամանով՝ ԱՆՎ, ղեկավար

¹ Բալասանյան Թ., Մանկատները Հայաստանում 1817–1920 թթ., «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», N 2, 1968, էջ 219:

² Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, Առաջին տարին 1918–1919, Ե., 2005, էջ 148:

էր նշանակվել Հերբերտ Հոլվերը, որը Փարիզում դաշնակիցների կողմից նաև նշանակվեց Եվրոպայում Նպաստամատույցի ընդհանուր տնօրեն:

Հերբերտ Հոլվերը համակարգում էր ինչպե՛ս ԱՆՎ գործունեությունը, այնպե՛ս էլ Ամերկոմի¹ օգնությունը: ԱՆՎ-ի և Ամերկոմի՝ այն է. ամերիկյան կառավարության և մասնավոր կազմակերպությունների կողմից հայ ժողովրդին պարենով կատարած օգնությունը մինչև 1919 թ. վերջը կազմեց 20.231.000 դոլար:

Չափազանց մեծ է այդ օգնության դերը հայ ժողովրդի համար: Ամերիկյան մարդասիրական օգնությամբ հաղթահարվել էր սովը, և հնարավորություն ստեղծվել ՀՀ կառավարության համար՝ անցնելու երկրի վերաշինարարությանն ու պետականության կառուցմանը: Այնուամենայնիվ, մինչև 1919 թ. վերջը հանրապետությունում՝ թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական առումով դեռևս տիրում էր բավական ծանր՝ իրավիճակ:

Հարթ չէր Հայաստանի Առաջին հանրապետության համար նաև արտաքին հարաբերությունների ոլորտը: Անդրադարձալով ԱՄՆ - ՀՀ քաղաքական շփումներին՝ փաստենք, որ հանրապետության նկատմամբ ԱՄՆ-ն առանձնապես աչքի չէր ընկնում իր քաղաքական ակտիվությամբ և հստակ դիրքորոշմամբ, թեպետ, վերջինիս քաղաքական նախադրյալները Հայաստանի վերաբերյալ ձևավորվել էին դեռ 1918 թ. մայիսից շատ առաջ:

1918 թ. սեպտեմբերի 21-ին, Հայաստանի՝ իբրև անկախ պետության օրոք արդեն, ԱՄՆ պետդեսպարտամենտը հրատարակեց հուշագրիր, որում առանձին կետով նշվում էր, որ Հայաստանն ու Սիրիան պետք է անցնեին այնպիսի պետության խնամակալության տակ, որը հարմար կլիներ ինչպե՛ս ներքին, այնպե՛ս և միջազգային տեսակետից և հնարավորինս արագ կերաշխավորեր նրանց ինքնիշխանությունը²:

¹ Ամերկոմը 1919 թ. օգոստոսից գրանցվել էր որպես Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց (ՄԱՆ - Near East Relief, NER):

² Lansing R., The Peace Negotiations. A Personal Narrative. Boston. 1921, p. 195-196.

1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեի (“American Committee for the Independence of Armenia”) անդամ կոնգրեսական էդվարդ Լիթթլը քննարկման է ներկայացնում N 336 համատեղ բանաձևը, ըստ որի՝ հայ ժողովուրդն իրավունք ունի պազատ և անկախ լինելու, դեպի ծով ելք ունեցող պետություն լինելու, իսկ Արարատյան հանրապետությունը պետք է միջազգային ճանաչում ստանա¹:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսի զինադադարի կնքումից հետո, ԱՄՆ-ի պաշտոնական և ազդեցիկ հասարակական շրջաններում շատերը պաշտպանեցին հայերի պահանջները: Նրանք այն կարծիքին էին, որ մինչ հաշտության վեհաժողովը կորոշեր Հայաստանի ապագան, ԱՄՆ-ը և եվրոպական դաշնակիցները պետք է գրավեին Արևմտյան Հայաստանն ու կանխեին այդ տարածքները մահմեդական գաղթականներով բնակեցնելու թուրքերի փորձերը: Սակայն դաշնակից տերությունների գործերը չգրավեցին հայկական նահանգները, թեպետ ունեին դրա բարոյական և իրավական հիմքերը: Եվրոպական տերություններն ակտիվություն չցուցաբերեցին իրենց դիրքորոշումներում և որևէ գործողություն չձեռնարկեցին այդ ուղղությամբ: ԱՄՆ-ը նույնպես վճռականություն չդրսևորեց իր համոզմունքներում և գործնական քայլերի փոխարեն՝ անցավ բանաձևերի քննարկմանը:

1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին սենատոր Հենրի Բերթո Լոջը սենատի քննարկմանն է ներկայացնում Անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին N 378 բանաձևը², որը մեծ արձագանք ստացավ ԱՄՆ հանրության շրջանակներում: Ի պաշտպանություն Լոջի առաջարկությանը՝ 1919 թ. փետրվարին, նոր բանաձև է ներկայացվում Կոնգրեսին՝ սենատոր Ուիլյամ Հենրի Բինգի կողմից³:

Այդուհանդերձ, բանաձևերի ընդունումը չէր պարտավորեցնում ԱՄՆ-ի կառավարությանն անմիջապես որոշակի և լուրջ քայլեր ձեռ-

¹ Ованисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения 1918–1920, Е., 2007, с. 14.

² Congressional Record. 65th Congress, 3rd Session, 1919, Washington, DC, 1919, vol. LVII, pt. 1, p.237.

³ Journal of the Senate of the United States of America. 65th Congress, 3rd Session, 1919, Washington, DC, 1919, p.148.

նարկել: Աշխարհամարտից հետո էլ ամերիկյան վարչակազմը հավատարիմ էր մնում դեռևս նախքան պատերազմը ձևավորված և դրա ընթացքում շարունակվող այն քաղաքական դիրքորոշմանը, որը, ըստ էության, սահմանափակվում էր միայն մարդասիրական գործողություններով:

1919 թ. հունվարի 18-ին, Փարիզի հաշտության վեհաժողովի մեկնարկով, ուր ամերիկացիները ներկայացել էին լավ մշակած ռազմավարությամբ, ԱՄՆ քաղաքականության մեջ սկսում են նկատվել քաղաքական միտումներ հայկական խնդիրների վերաբերյալ: Ուստի և, հունվարի 30-ին Փարիզում կայացած խորհրդակցության ժամանակ, ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնը դաշնակիցների հետ միասին ընդունում է Օսմանյան կայսրությունից Հայաստանի ամբողջապես անջատվելու մասին որոշումը¹:

Խաղաղության վեհաժողովի աշխատանքների առաջին օրերին արդեն Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու որոշումներ² ընդունվում են նաև Վաշինգտոնում. 1919 թ. հունվարի 22-ին՝ Սենատի, իսկ հունվարի 31-ին՝ Ներկայացուցիչների պալատի կողմից: Սակայն գործնականում ՀՀ ճանաչումը՝ այն էլ դե ֆակտո, պետք է կայանար միայն 1920 թ. ապրիլի 23-ին, չնայած այն հանգամանքին, որ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը դիմել էր ԱՄՆ-ի կառավարությանը դեռ 1919 թ. փետրվարի 4-ին և 23-ին:

Ինչևէ, հունվարին կայացված որոշումները չէին նպաստել ԱՄՆ կառավարության կողմից որևէ վճռական քայլի, ինչը տվյալ պահին անչափ կարևոր և անհրաժեշտ էր՝ հաշվի առնելով հայության համար ստեղծված իրավիճակի լրջությունը: Վեհաժողովի բանակցություններին զուգահեռ՝ հունվարի 30-ին, թուրքերը՝ խախտելով գինադադարը, անցել էին հարձակման և վերսկսել պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում: 1919 թ. սկզբին, հատկապես խաղաղության հարցերով զբաղվող վեհաժողովի բանակցությունների պայմաններում, ՀՀ նկատմամբ դաշնակից պե-

¹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919, Vol. XII, p. 745–746.

² The National Archives of the USA (Washington). Microcopy 820, Roll. 541, Vol. 515, Armenia (pt), 867.00/57.

տությունների և ԱՄՆ-ի որդեգրվելիք վճռական քաղաքական դիրքորոշումները կարող էին կանխորոշել նորաստեղծ պետության ապագան: Հայկական հարցի լուծման հետ կապված ԱՄՆ-ի վճռականության պարագայում Թուրքիան, անկասկած, տեղի կտար:

Մինչդեռ, Տասի խորհուրդը միայն փետրվարի վերջին ընդունեց հայկական պատվիրակությունների ներկայացված պահանջների հուշագիրը և հետաձգեց Հայկական հարցի քննարկումը մինչև մարտի 20-ը: Դաշնակիցների կողմից Հայաստանի համար մանդատատեր երկրի ցանկալի թեկնածու էր համարվում ԱՄՆ-ը: Հաշվի էին առնվել նաև հայերի ցանկությունները: Անկախ այն հանգամանքից, որ ԱՄՆ-ի կողմից որևէ կոնկրետ՝ պաշտոնական քայլ չկատարվեց, Չորսի խորհուրդը, այդուհանդերձ, թեպետև ևս երկու ամիս ձգելով, 1919 թ. մայիսի 14-ի նիստում որոշեց Հայաստանի նկատմամբ մանդատը հանձնել ԱՄՆ-ին: Իսկ ԱՄՆ-ի նախագահին էլ միաժամանակ համաձայնում էր մանդատ ընդունել նաև. Կ.Պոլսի, Սևծովյան նեղուցների, Մարմարա ծովի և մերձակա տարածքների նկատմամբ:

Թեպետ նախագահ Վիլսոնը վեհաժողովում բազմիցս ցանկություն էր հայտնել, որպեսզի ամերիկյան Կոնգրեսը ստանձնի Հայաստանի մանդատը՝ Ազգերի լիգայի հովանու ներքո, որևէ գործնական քայլ նրա կողմից այդ ուղղությամբ, ըստ էության, չարվեց: Ճիշտ է, Վիլսոնի գործողությունների վրա ազդել էր նաև ԱՄՆ-ի Սենատի հանրապետական մեծամասնության բացասական վերաբերմունքը մանդատի նկատմամբ: Սակայն, կարծում ենք, ճիշտ չէ Վիլսոնի՝ օրհասական պահերին վճռականության բացակայությունը վերագրել բացառապես հանրապետականներին, առավել ևս, որ մանդատը ստանձնելու որոշման ընդունման համար հարմար պահեր թիչ չէին եղել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում, օրինակ, ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը կարող էր թույլատրել մանդատի ընդունումը երկրում ուժեղ հայամետ տրամադրությունների ազդեցության տակ: Սակայն Վիլսոնը հետաձգեց որոշումը: ԱՄՆ-ի նախագահին սպասում էր խնամակալության հարցի վերաբերյալ մանրամասների համաձայնեցմանը մանդատի վարչության կողմից և, ինչը շատ կարևոր էր, Ազգերի լիգայի վերաբերյալ հստակեցումներին ու վերջինիս հարցը հաշտության պայմանագրի մեջ մտցնելուն: Բանն այն էր, որ

տարբեր բարդություններից, այդ թվում նաև՝ մրցակցությունից, խուսափելու նպատակով, ԱՄՆ-ը գերադասում էր մանդատի իրավասություններն անպայմանորեն ստանալ միջազգային կազմակերպությունից՝ հենց Ազգերի լիգայից:

Հայկական հարցում ամերիկյան վարչակազմի կողմից հետևողական անվճարականությունը և պարբերաբար դրսևորած ընդգծված պասիվությունը պատահականություն չէր և ոչ՝ էլ հանգամանքների բերում: Դա կայուն և հեռատես քաղաքականության արտահայտություն էր, որն էլ աստիճանաբար բացառեց Հայաստանի մանդատի խնդրի լուծումը:

Մինչև 1919 թ. գարնան վերջին արդեն անիրական էր դառնում Հայաստանի մանդատի ընդունումը: Մի կողմից, ձգձգվում էր թուրքական խնդիրների կարգավորումը՝ Օսմանյան կայսրության հետ պայմանագրի քննարկումը, քանի որ աստիճանաբար թեժանում էին հետպատերազմյան նվաճողական ձեռքբերումների շուրջ եվրոպական տերությունների վեճերը: Մյուս կողմից, ԱՄՆ-ի սենատը հրաժարվում էր վավերացնել Գերմանիայի հետ կնքված հաշտության պայմանագիրը, քանի որ իր քաղաքական կողմնորոշումներում վերադառնում էր Մոնրոյի՝ ամերիկացիների համար հիմնարար ուսմունքին, որից, կարծես թե, զործնականում հեռացել էին: Փաստացի, ԱՄՆ-ը չէր ընդունում Վերսալյան պայմանագիրը: Դա, ըստ էության, նշանակում էր, որ ԱՄՆ-ը մերժում էր Ազգերի լիգային վերաբերող պայմանագիրը, ուստի և մանդատների համակարգը: Կնշանակի թե՛ մանդատի իրողությունը որոշվում էր մինչև Վերսալյան պայմանագրի ստորագրումը՝ 1919 թ. հունիսի 28-ը: Վերսալից հետո՝ անկախ Վ. Վիլսոնի արհեստական ջանքերի՝ ներառյալ տարածաշրջան ուղարկվող առաքելությունների կազմակերպմանը, փաստորեն, ԱՄՆ-ի համար Հայաստանի խնամակալության հարցը փակված էր՝ այլևս գոյություն չուներ:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի կառավարությունը, 1918 հունիսից մինչև 1919 հուլիս ընկած ժամանակահատվածում, դրսևորելով անհերքելի մարդասիրություն հայության նկատմամբ, շարունակում էր հանդես գալ իր «անորոշ հայապաշտպան» քաղաքականությամբ և, խուսափելով որևէ քաղաքական սլաուսախանաստու քայլից, փաստորեն,

վերջ է դնում Հայաստանի մանդատի հարցին: 1919 թ. ամռանից սկսած՝ ԱՄՆ-ի իրական քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ սահմանափակվում էր լոկ մարդասիրական՝ նպաստամատույց գործունեությամբ:

ARMENUHI GHAMBARYAN

(Armenia)

US POLICY TOWARDS THE REPUBLIC OF ARMENIA FROM THE DECLARATION OF INDEPENDENCE TO THE VERSAILLES

SUMMARY

In the period from June 1918 to July 1919, both public organizations and the US government displayed genuine humanism towards the Armenian people. Thanks to American humanitarian aid for \$ 20.231.000, the famine was overcome in the country and an opportunity was created to move to strengthening the foundations of statehood by the government of the Republic of Armenia.

In the political aspect, the US government, at a noted time, speaking in support of the liberation of Western Armenians and the creation of a unified Armenian state, in reality, did not show much activity and avoided politically responsible steps. Thus, the US, in fact, ruled out the possibility of resolving the issue of Armenia's mandate and since the summer of 1919 limited its policy towards the RA only to humanitarian activities.

**ՍԵՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԱՄՆ-Ի
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏԱՄԱՐ 1919–1920 ԹԹ.**

1919–1920 թթ. Փարիզի վեհադոժովը ցույց տվեց, որ ԱՄՆ-ը չէր ձգտում ստանձնելու արևմտահայ այն նահանգների խնամակալությունը, որոնք ռուսական բանակը զբաղել էր 1914–1917 թթ.: Նա սահմանափակվում էր լայնածավալ մարդասիրական օգնությամբ և մանդատի խոստումներով, որոնք մշակվել էին Եվրոպայի հետ իր մրցակցությունը մեղմելու համար: Վ. Վիլսոնի խոսքի խաղաղասեր երանգը տարածվում էր նաև հեղափոխական Ռուսաստանի վրա: Ուստի 1919 թ. հունվարի 18-ին Պոդոս Նուբարի հետ գրույցելիս Վիլսոնը դեմ է արտահայտվել հայերի պաշտոնական ներկայությամբ կոնֆերանսում¹: Հունվարի 30-ին դիվանագետներն ընդունեցին առաջին կարևոր բանաձևը Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան կայսրությունից անջատելու ու մանդատատար տերության աջակցությունը տրամադրելու մասին: Վիլսոնն անմիջապես նշեց «ամերիկյան բանակով Կ.Պոլիսը կամ Միջագետքը ռազմագրավելու» իր ցանկության մասին²: Ամերիկացիները ձգտում էին նաև Անդրկովկաս: Ա. Ահարոնյանի մտահոգությամբ՝ առանց այդ երկրամասի նրանք գուցե և «շահագրգռված չեն լինի միայն Հայաստանով»³: 1919 թ. մարտի 20-ին Սալիտակ տան ղեկավարը խոսեց Սիրիայի, Կիլիկիայի և ողջ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ մանդատը տարածելու մասին, իսկ ապրիլի 17-ին տված ունկնդրության ժամանակ տեղեկացրեց Ահարոնյանին, Պոդոս Նուբարին ու Հ. Տեր-Հակոբյանին. «Ես աշխատում եմ ձեր ուզած չափով ձեր տերիտորիան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1214, թ. 14:

² United States National Archives, Washington D. C., Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 180.03101/ document 24 (այսուհետև՝ US NA, RG):

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 47, թ. 3:

ապահովել հայ ժողովրդին: ...Ձեր խնդիրը շատ լավ է ընթանում»¹:

Մայիսի 5-ին, 6-ին, 13-ին և 14-ին վեհաժողովը Վիլսոնին առաջարկում է Հայաստան ու Բոսֆորի ափեր զորք ուղարկելու հնարավորություն, ինչին ի պատասխան վերջինս ասում է, որ ինքը չգիտեր, թե արդյո՞ք ԱՄՆ-ը «ի վիճակի կլինի ստանձնելու մանդատը»²: Նախագահը ձգտում էր ստանալ ողջ Օսմանյան կայսրության խնամակալությունը: «Չեմ կարծում,- առարկեց Դ. Լոյդ Ջորջը,- որ դա հնարավոր է իրականացնել»³: Ուստի մայիսի 14-ին Սպիտակ տան դեկավարը համաձայնեց խնամակալության տակ վերցնել Հայաստանը և Կ.Պոլիսը՝ սեղանին դնելով իր իսկ քարտեքը՝ հայկական սահմաններով հանդերձ: Ամսի 21-ին Վիլսոնին հատկացնում են մի վիթխարի գոտի՝ Կիլիկիայով, նեղուցներով և Արևմտյան Հայաստանով: Կիլիկիան կարող էր փոխարինվել Արևելյան Հայաստանով, ամբողջ Կովկասով և Արդեբջանով: Նման գայթակղիչ տարբերակների պայմաններում ԱՄՆ-ի պատվիրակությունն ընդմիջեց քննարկումները:

1919 թ. հունիսի 26-ին ԱՄՆ-ի պատվիրակության ղեկավարը հրաժարվում է Բոսֆորից: Ապա հուլիսի 1-ին Հ. Հովերը զեկուցեց իր աշխատակիցներին մանդատի՝ միայն Միջագետքի հետ ընդունելի լինելու մասին: Նման մոտեցմամբ նեղուցների փոխարեն կարևորվում էր Կիլիկիայի դերը: Պատվիրակները վճռում են նաև, որ իրենց երկիրը չի միջամտի՝ «մինչև լիակատար ու շատ մանրագին չհստակեցվեն աշխարհագրական այն տարածքների սահմանները, որոնք տրվելու էին»⁴ Հայաստանին: Այդ նույն ժամանակ ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանը մտորում էր, թե ԱՄՆ-ը չի կարող պարենային համաձայնագիր կնքել «այն պետության հետ, ում անկախությունը դեռ մնում է կասկածի տակ»⁵: 1919 թ. հուլիսի 11-ին նա իսկույն դիմում է Երևանում բացված Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության տնօրեն Ս.Չ. Փորքսին՝ 30 հազար զինվորական համազգեստ գնելու հար-

¹ Նույն տեղում, գ. 51, թ. 6, նաև գ. 49, թ. 1, գ. 1, գ. 35, թ. 118–119, ֆ. 275, ց. 5, գ. 97, թ. 72:

² US NA, RG 256, 180.03401/144.

³ Ibid., doc. 1/2.

⁴ Ibid., doc. 101.

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 89 և ֆ. 1021, ց. 2, գ. 962, թ. 118:

ցով¹:

Օգոստոսի 12-ին անգլիացիները տեղեկանում են, որ Կովկասում «ամերիկյան զորքի մշտական տեղակայումը... անհնարին է», իսկ Կոնգրեսում «վտանգավոր է հույս դնել արագ զործողությունների վրա»: Պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին զեկուցեցին, որ Բրիտանիան կարող է շարունակել Հայաստանի պաշտպանությունը, «եթե ԱՄՆ-ը հատուցի դրա գինը»²: Ամսի 19-ին Լոնդոնը հետաքրքրվեց ամերիկյան բանակի տեղակայման ստույգ ժամկետով: Անգլիան այս կերպ ցանկանում էր խույս տալ «նենգության համար մեղադրանքից, եթե մատղատը, ի վերջո, մերժելու են»³: Սակայն օվկիանոսի մյուս ափում «նման նպատակի համար բացակայում էին կանխիկ միջոցները», իսկ Կոնգրեսին դիմելը «արդեն իսկ մոլեգին կրակի վրա յուղ ածել էր միայն»⁴:

Աշնանը՝ նոյեմբերի 1-ին, Հայաստան այցելած զինվորական առաքելության պետ գեներալ Ջ. Հարբորդը Երևանում Խատիսյանին հանձնեց Անգորայի դաիլիճի ուղիղ բանակցություններ սկսելու հրավերը⁵: Այսպես Հարբորդը դառնում էր միակ իրավարարը կամ միջնորդը Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև: Ինչ վերաբերում է մանդատը ստանձնելուն, ապա դրա համար պահանջվում էր 59-ից 200 հազ. արտասահմանից բերած զինվորներ և հինգ տարվա համար 756 մլն 14 հազ. դոլ.: ԱՄՆ-ում Վիլսոնի ձգտումներին հակազդումն ամփոփվեց 1919 թ. նոյեմբերի 19-ին, երբ Սենատը մերժեց Վերսալի պայմանագիրը՝ նրա մանդատային ծրագրով հանդերձ: Չնայած դրան՝ երկու ազդեցիկ կուսակցությունները համաձայնել էին Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեում (ՀԱԿԿ), որ Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրում պետք է ամրագրվի հայերի անկա-

¹ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 304, թ. 13:

² Papers Relating, 1919, in 2 vols., vol. II, Wash., GPO, 1934, p. 829–830.

³ Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмурия, 2-е доп. изд., Е., Ин-т истории НАН Армении, 2012, с. 192–193.

⁴ Papers Relating, 1919, in 2 vols., vol. II, p. 834.

⁵ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բ տպագ., Պեյրուք, Համազգային, 1968, էջ 192:

խությունը՝ կազմակերպության համար ընդունելի սահմաններով¹: Թեև սենատորները 1919 թ. հոկտեմբերի 10-ին կայացած միջազգային հարաբերությունների կոմիտեի ենթախմբի խումբների ժամանակ չէին թաքցնում, որ ամերիկյան զորքերի թեկուզ ժամանակավոր տեղակայումը casus belli է և հանգեցնելու է թուրքերի լայնածավալ հարձակմանը թշնամուն հարմար ցանկացած պահի²: Ընդ որում, Սենատին հղած ուղերձում Հայ առաքելական եկեղեցու Կ.Պոլսի պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանը, Հայ կաթոլիկ եկեղեցու աթոռապահ Ավգուստին Սաեդյանը և ազգային բողոքական համայնքի առաջնորդ Չենոբ Բեզդյանը նշում էին Թուրքիայի եռանդուն բանակաշինության մասին՝ ՀՀ սահմանների վրա հարձակվելու, հանրապետությունը ներսից քայքայելու մասին: Հակառակորդը առիթի չէր սպասում՝ նա ինքնուրույն քաղաքականություն էր վարում և կանխում հնարավոր զարգացումները³:

1919–20 թթ. ձմռանը ԱՄՆ-ում մանդատի ընդունման գաղափարից անցնում են Հայաստանի անկախության անմիջական աջակցությանը, իսկ գործական միջոցառումները կենտրոնացան նպաստամատույց հարցերի վրա: 1920 թ. հունվարի 7-ին Լանսինգին հղած նամակում ՀՀ հավատարմատար Գ. Փաստրմանյանը հայցում էր ռազմական մատակարարումներ, քանի որ թուրքերը չեն հարձակվում հայերի զինված լինելու դեպքում միայն: «Աններելի ու ծայրաստիճան դաժան է Հայաստանի բարեկամների կողմից, - նշել է Արմեն Գարոն, - մեզ զրկել ինքնապաշտպանության միջոցներից, եթե դուք ինքներդ ի վիճակի չեք մեզ պաշտպանել»⁴:

Մինչև 1920 թ. ապրիլը ԱՄՆ-ն զերց էր մնում Հայկական հարցի քննարկումներից: Փետրվարի 21-ին Պոդոս Նուբարը, Ահարոնյանն ու Գ. Ղորղանյանը Լոնդոնի կոնֆերանսից տեղեկացան, որ Եվրոպան անկարող է զորք տրամադրել, սակայն Ահարոնյանը հայտա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 962, թ. 123:

² Maintenance of Peace in Armenia. Hearings before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, 66th Congress, 1st Session on S.J.R. 106 A Joint Resolution for the Maintenance of Peace in Armenia, Wash., GPO, 1919, p. 28, 70, 100 (այսուհետև՝ Maintenance of Peace):

³ Maintenance of Peace p. 123.

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թ. 42 և 43:

րարեց, թե հայերն իրենք են գրավելու արևմտյան նահանգները: Իսկ 1920 թ. մարտի 19-ին ԱՄՆ-ի Սենատը հրաժարվեց օսմանյան մանդատներից: Միաժամանակ Ամերիկայի Հայ ազգային միության նախագահ Մ. Սվազյանը դիմեց պետքարտուղար Բ. Կոլբիին՝ Ջ. Քերզոնի՝ Լորդերի պալատում արտասանած ճառի կապակցությամբ, թե ԱՄՆ-ն առաքելու է զենք, սակայն բանակը «հայերը պետք է... իրենք ապահովեն»: Որևէ փաստաթուղթը խաղաղություն չի բերի Ասիային, - պնդում էր Քերզոնը: Եվ ինքը չէր էլ երաշխավորում, «թե վեց ամիս հետո ընթացիկ պահի համեմատ դրությունը չի վատթարանա»: Այնինչ, Վաշինգտոնում «հաստատ հրաժարվել են ստանձնել մանդատը»¹:

Ապրիլի 22-ին և 23-ին Պոդոս Նուբարն ու Ա. Ահարոնյանը Սան Ռեմոյում հաստատեցին, թե Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է իր ուժերով տիրել արևմտյան նահանգներին: Ամսի 24-ին Ահարոնյանը Պետդեպարտամենտին առաջարկեց ևս 150 կմ առաջ տանել սահմանը՝ Երզնկան ընդգրկելու համար: Թեև «առանց Դաշնակիցների շոշափելի գորքերի» քեմալականներին դուրս չէիր մղի, չնայած որ նրանց բանակը բազմաթիվ չէր, «վատ [էր] զինված ու թույլ հանդերձված»: Ուստի «հայերը միանգամայն ընդունակ էին գրավելու Էրզրումը, եթե Դաշնակիցները տրամադրեն բավական զենք, ռազմամթերք և... բարոյական աջակցություն»²: Մեկ օր ավելի ուշ Սան Ռեմոյի կոնֆերանսի առաջնորդները ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնին առաջարկեցին կազմել կամավորական զորաբանակ կամ ընդունել սահմանային իրավարարի դերը: Մայիսի 17-ին նա համաձայնեց, իսկ անսի 24-ին Կոնգրեսին «Հայաստանի հանդեպ մանդատը» խորագրով ուղերձ հղեց, որպեսզի նրան թույլատրվի խնամակալությունը³: 1920 թ. մայիսի 25-ին Ահարոնյանը նշեց. «Վիլսոնը լավ գիտենալով, որ իր առաջարկը անպատճառ պիտի մերժվի, ...դիմել է,

¹ House of Lords, 11. 03. 1920 - "The Times," 12. 03. 1920, p. 10, պահվում է՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 104 դարձ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 556, թ. 314:

³ Congressional Record, 66th Congress, 2nd Session, House of Representatives Document № 791 "Mandate for Armenia," Wash., GPO, 1920, vol. LIX, pt. 7, p. 7533-7544.

որպեսզի իր վրայից պատասխանատվությունը վերանա»¹: Ահարոնյանը նաև ցավում էր, որ իրավարարը վճիռը կայացնելու է պայմանագրի քննումից կամ նրա վավերացումից հետո միայն: Սա էսպես ուշացնում և ծանրացնում էր ողջ գործը: Եվ իրոք, 1920 թ. հունիսի 1-ին, երբ Ծերակույտը մերժեց հայկական մանդատը, նախագահին մնաց լոկ իրավարարությունը՝ չորս վիլայեթների սահմաններում: Բոլորը գիտեին, որ սահմանագծերն արդեն համաձայնացվել էին Լոնդոնում, Վիլսոնին մնում էր թվարկել ռազմաքաղաքական միջոցառումներն ու կարելի էր անցնել դրանց իրականացմանը: Սակայն որևէ նման բան տեղի չունեցավ:

Իրավարար աշխատանքի համատեքստում 1920 թ. հունիսի 14-ին հայկական կողմը նախագահին ուղղեց հետևյալ հուշագրերը. «Հայաստանի բնակչություն», «Վերերկրյա հաղորդակցության տեղագրական հատկությունները», «Հայտագիր՝ դեպի ծով ելքի մասին» ու «Հայտագիր Հայաստանի սահմանների մասին»: Դրանք լրացրել էին լոնդոնյան՝ փետրվարի 26-ի «Հայկական ներգաղթի մասին» տեղեկանքը և փետրվարի 21-ին, 23-ին ու մարտի 2-ին կազմած «Հայաստանի սահմանների մասին» երեք գրությունները²: Գեներալ Հ. Բագրատունին մշտապես համագործակցում էր նախագահական Սահմանային հանձնաժողովի անդամներ Վ. Վեստերմանի և Հարրիսոն Գ. Դուլայթի հետ, և նրանք միանգամայն համամիտ էին առաջարկված տեսակետի հետ³:

1920 թ. օգոստոսին 6-ին բրիտանացիները խնդրում են պետքարտուղար Բ. Կոլբիին անհապաղ կայացնել այն վճիռը, որից «թեկուզ մասամբ կախված էր»⁴ Սևրի պայմանագրի իրագործումը: Օգոստոսի 13-ին նրանց պատասխանեցին, որ «պատմական ու քարտեզագրական զանազան փաստաթղթերի զննումն ու ստուգումը... բավականաչափ ժամանակ են պահանջում»⁵: Այնինչ հայկա-

¹ Ահարոնյանի նամակը ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանին. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 144:

² Նույն տեղում, գ. 557, թ. 393:

³ Նույն տեղում, թ. 129 դարձ.-130:

⁴ Papers Relating, 1920, in 3 vols., vol. III, Wash., GPO, 1936, p. 787, US NA, RG 59, 760J.6715/40.

⁵ Ibid.

կան բանակը ծայրաստիճան հյուծվել էր, քանի որ ՀՀ-ն «իր գոյության համար կռիվ էր տանում» իր իսկ սահմանների ներսում¹:

Միայն սեպտեմբերի 28-ին՝ թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելուց հետո, Պետդեպարտամենտը ստացավ «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի իրավարարության գծով կոմիտեի Ամբողջական հաշվետվությունը»: Այն մշակվել էր 1920 թ. օգոստոսի 10-ից նոյեմբերի 11-ն ընկած ժամանակահատվածում, ինչից հետո փաստաթղթերը փոխանցվեցին Վիլսոնին: Նոյեմբերի 22-ին նախագահը ստորագրեց «Ամբողջական հաշվետվությունը»: Նրա հեղինակներն առավելագույնս հաշվի էին առել ազգագրական տվյալները՝ միաժամանակ ղեկավարվելով տնտեսական ու ռազմական կամ ռազմավարական գործոններով: Նրանք նոր պետությանը տրամադրում էին Արևմտյան Եվրոպա տանող Տրապիզոնը, որտեղ պետք է ձգվեին Էրզրումից, Բիթլիսից ու Վանից կառուցվող ապագա երկաթուղիները²: Նոր սահմանամերձ գոտին ապառազականացնելու խնդիրը ռազմական նախարարությունից մեկնաբանեցին գեներալ Հարբորդը, մայոր Ս. Հ. Մեյսոնը ու Լ. Մարտինը: Հարբորդը նկարագրեց պայթյունավտանգ իրադրությունն ու թուրքերի թշնամությունը ձևավորվող անկախ պետության հանդեպ: Նշում էր, որ նրանց առանց հարկադրանքի հնարավոր չի լինի զինաթափել, թեև գեներալը մտավախություն ուներ վրիժառության ծարավ քրիստոնյաներին զինելու հարցում: Արտերկրյա գործերի տեղակալումը անկասկած ստիպելու էր նրանց գործել: Ուստի պետք էր կազմել միջդաշնակցային հանձնաժողովին ենթակա ոստիկանական զորաբանակ: Նրա կարծիքով՝ երկու դավանանքի հետևորդ 50 հազ. ձառապողները հրետանին կկիրառեին միայն լուրջ հուզումների դեպքերում:

Թուրքական կողմի ապառազականացված շերտը պետք է ունենար 80 կմ խորություն և կարող էր ծավալվել Դիարբեքի և

¹ Ibid., 860J.48/43/f. 2, T1192 Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Armenia, 1910-1929/Roll 7, Microfilm publications, Wash., National Archives and Records Service, General Services Administration, 1975, պահվում է. ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու հ. 36 (այսուհետև՝ մհ):

² Ibid., 760J.6715/65/f. 83, 85, 88, T1193 Records of the Department of State of Relating to Political Relations Between Armenia and Other States, 1910-1929/Roll 2/մհ 35: Տե՛ս նաև Բ. Ованнисян, указ. соч., с. 710-719:

Խարբերդի վիլայեթներում¹: Այդ 80-ից 40 կմ խորություներ բավարար էր ազատ առևտրի համատեղ գոտիների և տնտեսական արտոնյալ համագործակցության համար: Մայր Մեյսոնի կարծիքով՝ Հայաստանը պաշտպանում էր վաղուց հակամարտող, ազգային մեծ շահերի թևերը: Սա նրան դարձնում էր խանդի, մրցակցության առարկա ու ենթարկում հնարավոր բազում հարձակումների²: Փորձագետը առաջարկում էր նրանց զսպելու հետևյալ միջոցները. 1) սահմանամերձ շրջանների տնտեսական թերզարգացումը՝ փոխադրամիջոցների տկար ցանցով հանդերձ, 2) զինվորներ ու զինանոցներ կուտակելու, ռազմականացված ավաններ կառուցելու արգելքը: Այդ ամենը մշտապես հսկվելու էր որևէ չեզոք տերության կողմից³: Բացի դրանից, ոստիկանության սպաներին հավաքագրելու էին միայն Դաշնակից ու չեզոք երկրներում կամ ԱՄՆ-ում, որոնք պետք է գործեին ու հաշվետու լինեին սահմանի միայն մեկ կողմում⁴: Հեղինակներն ընդունում էին վստահության երաշխիքների տարածումը երկու շահագրգիռ կողմերի վրա, բայց արգելքը դրվում էր միայն հարձակվողի և ցեղասպանության սադրողի վրա: «Ամբողջական հաշվետվության» մեջ նաև նշվում էր, թե ազգայնական շարժումը «մինչև վերջ հասցնելու դեպքում, ծայրաստիճան վտանգավոր կլինի հայկական պետության համար, եթե բոլշևիկյան առաջնորդները... վճարար իրականացնեն իրենց ծրագիրը»⁵:

Հետո սահմանային հանձնաժողովի անդամները տեղեկացրին փոքր, բայց լավ վարժեցրած զորքերի մասին, որոնք «պատրաստ են առաջ շարժվել ռուսաստանյան Հայաստանից: ...Նրանց նորերս մատակարարեցին զենքն ու ռազմամթերք, իսկ քաղաքական ընդհանուր իրավիճակը նպաստում էր հաջողությանը: Նրանք վստահ էին ազգայնականների տկար ուժերի դեմ պատերազմելու և չորս վիլա-

¹ US NA, RG 59, 760J.6715/65/f. 91-93/մհ 35:

² Ibid., f. 94.

³ Ibid., f. 97.

⁴ Ibid., f. 101-102.

⁵ Ibid., f. 144: Մեկ ամիս ավելի շուտ համանման կարծիք է արտահայտել Վրաստանում աշխատող ՀՀ դիվիանագետ կոմս Մ. Թումանյանը, հյուպատոս Չ. Մոզերին 14. 08. 1920-ին գրած իր նամակում. 860J.00/4/Encl. 1/f. 8, T1192/Roll 1/մհ 49:

յերթներում հսկողություն սահմանելու իրենց ունակության մեջ»։ Միակ անկանխատեսելի խնդիր էր մնում, թե «ինչ են անելու բոլշևիկ առաջնորդները, [քեմալականների] դիմադրությանն աջակցելու համար։ Մեծ տերություններից մեկի մանդատային հսկողության բացակայության պայմաններում հայկական անկախության հետագա պահպանումը կասկածելի է»։ Իսկ վաղեմի հակասությունների նորից բռնկվելու պարագայում «Հայաստանի համար գուցե ավելի լավ կլինի անցնել որևէ մեծ տերության, օրինակ՝ Ռուսաստանի պաշտպանության տակ և այդպես պահպանել իր յուրահատկության և անկախության հսկայական չափը»¹։

Ֆինանսական առումով տեղեկացվում էր, որ անտեսելով կոտորածն ու նրա հետ կապված երկրի կործանումը, հայկական նոր պետությանը պարտավորեցրին վճարել օտոմանյան պարտքի 33,5 մլն. դոլարը։ Եվս 2,1 մլն. պահանջվում էր այն սպասարկելու համար²։ Փաստաթղթում ՀՀ ընդհանուր դրությունն որակվում է ո՛չ փայլուն, ո՛չ էլ հուսահատ։ Հետևաբար ԱՄՆ-ն կարող էր բաց անել միջին չափերի վարկեր և տեխնիկական խորհրդականներ ուղարկել։

Գրությունը Պետդեպարտամենտ փոխանցելուց հետո՝ 1920 թ. հոկտեմբերի 18-ին, Կոլբին ստացավ Սևրի դաշնագրի վավերացրած պատճենը։ Հոկտեմբերի 28-ին Գ. Փաստրմաճյանը հանդիպեց պետքարտուղարի տեղակալ Ն. Դեվիսի հետ³, որին պատմում է կայուն պայմանների և բնակչության ու զինվորների գերազանց բարձր ոգու մասին։ Նա ասում էր, թե Երևանում լիովին գիտակցում են երկու ճակատներով կռվելու ամբողջ ծանրությունը, սակայն բոլշևիկների հետ համաձայնության չէին հասնում խոչընդոտելով Կարմիր բանակի մուրթը և պահպանելով սեփական իրավունքները Սևրի հանդեպ։ 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին Վաշինգտոնում ընթերցվեց Վիլսոնին հղած Հ. Օհանջանյանի հետևյալ ճեպագիրը. «Ուժասպառ լինելով այն պայքարից, որ նա մեն-մենակ մղում է մեր և ձեր ընդհանուր թշնամու դեմ, կորցնելով Կարսը և հայտնվելով Ալեքսանդրապոլի կորստի

¹ P. Ованнисян, указ. соч., с. 718-719, US NA, RG 59, 760J.6715/65/f. 149/ մհ 35:

² US NA, RG 59, 760J.6715/65/f. 151/մհ 35:

³ Ibid., 860J.00/-/f. 2/մհ 49:

շեմին, Հայաստանը ստիպված է ձեզ վերջին անգամ աղերսել՝ ...դիվանագիտական միջոցներով ստիպեք թշնամուն ընդհատել նրա ռազմական գործողությունները»։ Շուտով Օհանջանյանը լրացրեց. «Այսօր՝ նոյեմբերի 7-ին, [իր երկիրը] ստիպված էր զինադադար կնքել»¹։ Օգնության ևս մեկ կոչ հնչեց ամի 11-ին. «Կարսի գրավմանը հետևած թուրքական առաջխաղացումը Ալեքսանդրապոլի վրա առայժմ զսպվում է մեր բանակի կողմից հենց Ալեքսանդրապոլի մերձակայքում։ ...Թշնամին ստիպված էր նահանջել, քայց այս գործողությունների պահին ըմբոստացան Աղբաբայի թուրքերը՝ թուրքական կանոնավոր ստորաբաժանումների ղեկավարությամբ նրանք հարձակվում են մեր զորքերի թիկունքից։ Այսպիսով, Ալեքսանդրապոլի գրավումը թուրքական զորքերով դառնում է անխուսափելի։ ...

Մեր գլխավոր հրամանատարությանն ուրիշ բան չի մնում, քան ընդունել զինադադարի առաջարկը, որպեսզի հնարավոր լինի փրկել բնակչությանը վերահաս կործանումից։ ...Պարտքս եմ համարում այստեղ հաղորդել... սարսափի այդ զգացումը, որով իմ կառավարությունը համաձայնվեց ձեռնարկել... այս քայլը»։ Հայաստանի ողբերգական իրավիճակը սաստկանում է, քանի որ «1) այս նոր աղետը մեզ վրա է հասել... Հանրապետությանը... Սևրի դաշնագրում... իրավական կերպով ճանաչումից հետո և 2) դրա կնքման հետևանքով Ռուսաստանից, Եվրոպայից և Կ.Պոլսից ժամանեցին բազմաթիվ գաղթականներ... որոնք շտապեցին վերադառնալ Հայրենիք, ուր նրանք նորից պիտի ենթարկվեն մահացու հարվածներին, ինչպես և 3) ...այս ջախջախումը ծավալվում է... Դաշնակիցների գիտությամբ, իսկ նրանք չեն կամեցել գործնական աջակցություն ցուցաբերել Հայաստանին»²։

Այս դիմումներին ավելացնենք միայն, որ Հայաստանի նման Ադրբեջանն էլ էր գործում խորհրդա-թուրքական դաշինքի ներքո, սակայն այդ երկրի ղեկավարները ճիշտ պահերին փոխում էին իրենց

¹ US NA, RG 59, 760J.6715/47:Telegram/մհ 35, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, գ. 249, թ. 663-664:

² US NA, RG 59, 860J.00/17/Encl. 3/մհ 49: Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանի նամակը Անդրկովկասում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Չ. Մոզերին:

վարքագիծը նույնանման պայմաններում հասնելով շատ մեծ ձեռքբերումների: Այնինչ, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի աղետալի ընթացքը պայմանավորված էր զանգվածների հուսախաբույթյամբ. երկու ճակատներում կռվելու հեռանկարից, ինչն իր հերթին հանգեցրեց Սևրից ՀՀ պաշտոնական հրաժարմանը, և սա ձևակերպվեց Ալեքսանդրապոլում որպես երևանյան պատվիրակության նոյեմբերի 26-ի հայտագիրը և ընթերցվեց երկկողմանի բանակցությունների 2-րդ լիազումար նիստում: Կարծում ենք, չվավերացրած բայց կարևոր նշանակություն ունեցող Սևրի դաշնագրի համալիր վերլուծությունն օգնում է ավելի լավ հասկանալ այդ շրջանի քաղաքական պատմությունն ու ճիշտ կողմնորոշվել արդիական, երբեմն խճճված իրավիճակներում:

GAYANE MAKHMOURIAN

(Armenia)

THE SEVRES PEACE TREATY AND U.S. POLICY IN REGARD TO THE REPUBLIC OF ARMENIA IN 1919–1920

SUMMARY

The Sevres Treaty revealed the U.S. unwillingness to put Armenians in ward, since it was insufficiently profitable. W. Wilson had substituted the large-scale relief for military and political cooperation with the Republic of Armenia; and Senators warned that the Treaty would urge the wide-front Turkish offensive. All the delays of the U.S. President were not for the benefit of Erivan, where politicians did not bring themselves to face-to-face talk with the Kemalists; were inferior in creation and operation of the armed forces, and lost the war of 1920.

ՀԱՅ-ԱՂԻՐԵՋԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1918–1920 ԹԹ.

1918–1920 թթ. ընկած ժամանակահատվածը Անդրկովկասի ժողովուրդների համար կարևոր շրջան էր այն առումով, որ նրանք հիմք դրեցին անկախ ազգային պետություններին և ձեռնամուխ եղան պետականության կառուցման գործին: Նորանկախ պետություններն ստիպված էին գործունեություն ծավալելու միջազգային բարդ իրադրության պայմաներում: Առավելությունն էր ստանում այն ժողովուրդը, որն ուներ հզոր դաշնակից կամ էլ հովանավոր: Հայերի համեմատ վրացիների և ադրբեջանցիների վիճակն ավելի նպաստավոր էր 1918 թ. հունիս-նոյեմբեր ամիսներին, երբ առաջինը, աջակից ունենալով գերմանացիներին, երկրորդը՝ թուրքերին, փորձում էին հարմար պահն օգտագործել իրենց դիրքերի ամրապնդման համար, հոգ չէր, որ դա տեղի կունենար հարևանների հաշվին: Տարբեր կողմնորոշումների առկայությունը թշնամանքի լրացուցիչ աղբյուր էր հանդիսանում հարևան ժողովուրդների միջև: Արտաքին գործոնի առկայությունն իր կնիքը թողեց նաև հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների վրա: Կողմերի միջև առկա հարցերի լուծմանը մասնակից էին դառնում երրորդ երկրները՝ ազգամիջյան հակասություններն օգտագործելով տարածաշրջանում իրենց ազդեցությունն ամրապնդելու և շրջանի տնտեսական կարողություններն իրենց շահերին ծառայեցնելու համար:

Հայ-ադրբեջանական լարվածությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր կողմերի միջև տարածքային վեճերով¹: Հայաստանն ու Ադրբեջանը սահմանների հարցում ունեին բացարձակապես տարբեր դիրքորոշումներ: Այս խնդրում երկու հանրապետությունների տարածայնություններն էին որոշիչը նրանց թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին քաղաքականության համար: Եթե Ադրբեջանի տարածքային

¹ «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, մայիս, էջ 158:

պահանջները բխում էին նրա համաթուրքական նկրտումներից, ապա Հայաստանի Հանրապետությունը ձգտում էր իր կազմում պահել պատմական հայկական տարածքներ Նախիջևանը, Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը, որոնց նշանակությունը Հայաստանի համար կենսական էր ու անփոխարինելի:

Կողմերի միջև առկա սահմանային վեճերի պայմաններում հետին պլան մղվեցին երկու հանրապետությունների համար կարևոր նշանակություն ունեցող բազմաթիվ հարցեր, որոնց լուծումից էր կախված հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների տնտեսական, քոչի, գաղթականական, երկու հանրապետությունների քաղաքացիների իրավական կարգավիճակի և այլ խնդիրների կարգավորումը: Որպես օրինաչափություն՝ հանրապետությունների միջև ընթացող բանակցությունների ընթացքում այդ հարցերի քննարկմանը միշտ էլ երկրորդական դեր էր հատկացվում: Չնայած հարցերի կարևորությանը դրանք Ադրբեջանի կողմից դիտվում էին իբրև երկրորդական, «մանր» հարցեր, այն դեպքում, երբ Հայաստանը դրանց լուծմանն առանձնահատուկ կարևորություն էր տալիս:

Սխալ կլինի ասել, թե հանրապետությունները չեն ունեցել շահերի ընդհանրություն, սակայն դրան վնասում էին ինչպես տարածքային, այնպես էլ քաղաքական տարամերժ կողմնորոշումները: Չնայած առկա դժվարություններին ու հարաբերությունների լարվածությանը, կողմերի միջև որոշ ոլորտներում համագործակցություն, այնուամենայնիվ, իրականացվում էր, որում երկու կողմերն էլ հավասարապես շահագրգռված էին: Հիշատակենք 1919–1920 թթ. հանրապետությունների միջև ստորագրված առևտրական¹ ու փոստ-հեռագրական համաձայնագրերը, քոչի իրականացմանն ու գաղթականների տեղավորմանն ուղղված կառավարությունների քայլերը:

Հայաստանի և Ադրբեջանի հարաբերություններն ընդհանրապես ընթացան երեք փուլով: Առաջինը 1918 թվականի հունիս-նոյեմբեր ամիսներն էին, երբ Անդրկովկասն օկուպացրած թուրքական հրամանատարությունն էր որոշում բոլոր հարցերը: Թուրքերի կողմից դրանց լուծումը միանգամայն բխում էր Ադրբեջանի շահերից,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 278, թ. 1:

որը Հայաստանի հետ հարցերի լուծմանը ձգտում էր հասնել թուրքական սվինների օգնությամբ: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմում գերմանա-թուրքական դաշինքի պարտությունը՝ թույլ ու քայքայված Հայաստանի Հանրապետության համար դեռևս պահպանվում էր թուրքական նոր հարձակման վտանգը, և դա էր պատճառը, որ նա չէր կարող պաշտոնապես հանդես գալ և Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը հայտարարել ՀՀ անբաժանելի տարածքներ: Հայաստանի Հանրապետությունը հարկադրված էր ուժերի մեծ լարումով մեղմացնել Ադրբեջանի ոտնձգությունները և ձեռնպահ մնալ ռազմական գործողություններից, քանզի ի վիճակի չէր դիմագրավելու թուրքական ուժին: Թուրքիան, որ միանգամայն կաթվածահար էր արել ադրբեջանական դեկավար շրջանների ինքնուրույնությունը, փաստորեն ողջ իշխանությունը զավթելով՝ Ադրբեջանին տնօրինում էր որպես իր պրովինցիայի¹:

Երկրորդ փուլը 1918 թվականի նոյեմբեր – 1920 թվականի ապրիլն էր, երբ դաշնակիցների հաղթանակով և Անդրկովկասից թուրքերի հեռանալով՝ թվում էր իրավիճակը կփոխվի, սակայն ստանձնելով երկրամասի կառավարման գործը՝ անգլիացիները հանրապետությունների միջև տարածքային խնդիրների լուծման ժամանակ ելնում էին իրենց քաղաքական ու տնտեսական շահերից: Սահմանային հարցերում նրանց կոմնակալ դիրքորոշումն իր արտահայտությունը գտավ Ղարաբաղն ամեն կերպ Ադրբեջանին կցելու գործընթացում, չնայած որ իրենք նույնպես հավատացած էին Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի «Հայաստանի հնագույն տարածքներ» լինելու մեջ²: Ադրբեջանին աջակցելով Ղարաբաղի վրա իր իշխանության տարածման հարցում՝ անգլիական հրամանատարությունը նույնը փորձեց իրականացնել Չանգեզուրի նկատմամբ, բայց հանդիպելով զանգեզուրցիների համառ դիմադրությանը, տեղի տվեց:

Երրորդ փուլը 1920 թվականի մայիս-նոյեմբերն էր, երբ Հայաստանի հանարապետությունը Խորհրդային Ադրբեջանի հետ իր հարաբերությունները կառուցելիս պետք է հաշվի նստեր Խորհրդային

¹ Токарежеский Е., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, с.170.

² «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, հունվարի 5:

Ռուսաստանի հետ, որի ձեռքում էր գտնվում Խորհրդային Ադրբեյջանի արտաքին քաղաքականության ղեկը: Այս փուլում Խորհրդային Ադրբեյջանն իրեն ավելի զորեղ էր զգում: Դաշնակից ունենալով Խորհրդային Ռուսաստանին՝ Ադրբեյջանը Հայաստանին նոր տարածքային պահանջներ առաջադրեց: Խորհրդային Ադրբեյջանի դեկլարները, քաջ գիտակցելով, որ բոլշևիկների արևելյան քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում է իրենց ազգային շահերին, «վիճելի» տարածքային հարցերին մոտենում էին զուտ պանիսլամիստական-մուսավաթական դիրքերից: Խոսքով ընդունելով Հայաստանի և Ադրբեյջանի միջև տարածքային հարցերը բանակցությունների ճանապարհով լուծելու Խորհրդային Ռուսաստանի տեսակետը՝ գործով ապացուցում էին հակառակը՝ որքան հնարավոր է Հայաստանի հաշվին ավելի շատ տարածքների տեր դառնալ, միաժամանակ օրինականացնել բռնագրավածը:

Հանրապետությունների միջև առկա և լուծման սպասող բազմաթիվ խնդիրներ քննարկման առարկա դարձան 1919-1920 թթ. հրավիրված անդրկովկասյան երկկողմ ու եռակողմ կոնֆերանսների ժամանակ: Պատվիրակությունների շրջանում առկա անվստահության մթնոլորտում, երբ սահմանային հարցերի վերաբերյալ կողմերը գտնվում էին իրարամերժ դիրքերում, նրանք հանդես բերեցին անզիջողական մոտեցումներ, որի պատճառով էլ չկարողացան ընդհանուր լեզու գտնել, իսկ լուծում պահանջող հարցերը մնացին մեռյալ վիճակում:

1918-1920 թթ. հայ-ադրբեյջանական հարաբերությունների բնորոշ կողմն այն էր, որ կողմերն այդպես էլ չկարողացան իրար հետ ընդհանուր լեզու գտնել և հարցերը լուծել համատեղ բանակցությունների միջոցով: Թերևս, բացառություն կազմեց 1919 թվականի նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում ստորագրված համաձայնագիրը¹, որը, սակայն, նույնպես չիրագործվեց: Բնորոշը նաև այն էր, որ Անդրկովկասյան պետությունները միմյանց հետ ունեցած վիճելի հարցերի լուծմանը ներգրավեցին այլ պետությունների, ինչով Ադրբեյջանի դիրքը դարձել էր ավելի նպաստավոր:

¹ «Յառաջ», Ե., 1919, նոյեմբերի 26:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների սրումը հետևանք էր նաև կողմերի տարբեր քաղաքական կողմնորոշումների: Ադրբեջանն ուներ թուրքական, իսկ Հայկական հարցի լուծումը եվրոպական երկրների հետ կապող Հայաստանի Հանրապետությունը՝ արևմտյան կողմնորոշում:

Կողմերի միջև ընթացող բանակցությունների ժամանակ հիմնական թնադրվող խնդիրներից էր համադաշնության հարցը: Համադաշնության ստեղծումը կողմերի համար նախատեսում էր մի շարք խնդիրների համալիր կարգավորում: Այս հարցում շահագրգռվածություն էր հանդես բերում հատկապես Ադրբեջանը, որը մեծ կարևորություն էր տալիս արտաքին ճակատում համատեղ հանդես գալու անհրաժեշտությանը:

Ադրբեջանի թշնամական գործելակերպի բնորոշ կողմերից մեկն էլ Հայաստանի դեմ ինչպես իր տարածքում, այնպես էլ դրա սահմաններից դուրս քարոզչական-լրատվական պատերազմ իրականացնելն էր: Ադրբեջանը հակահայկական կրքերի բորբոքման գործում մեծ նշանակություն էր տալիս մամուլին: Դրան դիմագրավելու խնդիրը մշտապես գտնվեց ինչպես Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, այնպես էլ նրա դիվանագիտական ներկայացուցչի ուշադրության կենտրոնում:

Անգամ հանրապետությունների միջև դիվանագիտական ներկայացուցիչներ փոխանակելուց հետո էլ կողմերի միջև լարվածությունը չթուլացավ, չստեղծվեց վստահության մթնոլորտ, չմեղմացվեց թշնամության ալիքը: Ավելին՝ Ադրբեջանն իր դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով շարունակեց Հայաստանին վնասելու ու նրան տնտեսապես թուլացնելու քաղաքականությունը¹: Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունը հարկադրված էր գործել հակահայկական ընդհանուր տրամադրվածության մթնոլորտում, երբ Ադրբեջանն իր համար Հայաստանից բացի ուրիշ թշնամի չէր տեսնում:

Հայաստանի աննպաստ վիճակը հետևանք էր նաև Ադրբեջանից ունեցած տնտեսական կախվածության: Եթե մինչև Ադրբեջանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 299, մաս 1, թ. 40:

խորհրդայնացումը կողմերի միջև գոյություն ունեին շատ թե քիչ կարգավորված տնտեսական կապեր, ապա խորհրդայնացումից հետո դրանք արտահայտվում էին Ադրբեջանից Հայաստանի միակողմանի տնտեսական կախվածությամբ: Խորհրդային Ադրբեջանից նավթի ու նավթամթերքների մատակարարման ընդհատումը կաթվածահար էր անում Հայաստանի առանց այդ էլ ծանր վիճակում գտնվող տնտեսությունը:

1918 թվականի հունիս-նոյեմբեր ամիսներին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանները չորոշվեցին, չստորագրվեց որևէ դաշնագրային արձանագրություն: Խուսափելով առնակատման զնալուց՝ փորձում էր ադրբեջանի հետ հաստատել «տանելի» հարաբերություններ: Դրանով էր պայմանավորված այն իրողությունը, որ թուրքերի Անդրկովկասում եղած ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի հարցում իրականացնում էր զգուշավոր քաղաքականություն:

Փորձելով հասնել հանրապետության ազգաբնակչության միատարրության՝ Ադրբեջանը, աջակից ունենալով Թուրքիային, ձեռնարկեց հայերի ֆիզիկական ոչնչացման գործը, որով փորձում էր բացառել իրենց պատմական տարածքների համար հայերի պայքարելու հնարավորությունը: Ադրբեջանի հայության ամենամեծ ողբերգությունը Բաքվի հայերի կոտորածն էր, երբ երեք օրվա ընթացքում թուրք-թաթարները կոտորեցին 30 հազար մարդու:

Չնայած հանրապետությունների միջև առակա հակասություններին՝ նրանք հարկադրված էին լուծումներ գտնել իրենց հետաքրքրող մի շարք խնդիրների: Դրանցից էին նախկին ռուսական պետության անդրկովկասյան ունեցվածքի բաժանման խնդիրը, ֆինանսական բնագավառին վերաբերող Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ մի շարք համաձայնագրերի ստորագրումը¹: Եթե ֆինանսական հարցերում Վրաստանն ու Ադրբեջանը ինչ-որ տեղ զգում էին հայերի ընկերակցության կարիքը, ապա մյուս բնագավառներում վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ բարյացակամ չէր: Հայաստանը նրանց համար տնտեսական կարևորություն չէր ներկայացնում:

¹ Նույն տեղում, գ. 86, թ. 17:

Պատահական չէ, որ Ադրբեջանի հետ մինչև 1919 թվականի կեսերը գոյություն չուներ ոչ մի պայմանագիր:

Մուսավաթական Ադրբեջանի նվաճողական քաղաքականության դեմ մղվող պայքարին զուգահեռ՝ Հայաստանը, Ադրբեջանի հայ բնակչության շահերի պաշտպանության, Հայաստանի կարիքների համար Բաքվից նավթի ներմուծման և այլ հանգամանքներից ելնելով, ձգտում էր դիվանագիտական ներկայացուցչություն հաստատել Բաքվում: Ամիսներ պահանջվեցին, մինչև Հայաստանն իր ներկայացուցիչն ունեցավ Ադրբեջանում: Վճռորոշ նշանակություն ունեցավ Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտությունը և դաշնակիցների մուտքը Անդրկովկաս: Տևական ձգձգումներից հետո 1919 թ. մարտի կեսերից Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև պաշտոնապես հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ:

Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունը գործունեություն էր ծավալում տարբեր ուղղություններով՝ Ադրբեջանի հայության և Հայաստանի հանրապետության քաղաքացիների շահերի և իրավունքների պաշտպանություն, հայ գաղթականության ու զինվորականների հայրենիք տեղափոխում, Հայաստանի կարիքների համար պահանջվող ապրանքների ձեռք բերում և այլն: Դիվանագիտական ներկայացուցչությունը հարկադրված էր գործել Ադրբեջանում հակահայկական ընդհանուր տրանսպորտի մթնոլորտում: Տիգրան Բեկզադյանին փոխարինած Մարտիրոս Հարությունյանն իր գործունեությունը ծավալեց բավականին լարված ռազմաքաղաքական պայմաններում, երբ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև Ղարաբաղի համար բացահայտ պատերազմ էր սկսել¹: Մ. Հարությունյանն Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությունների հետ աշխատեց ընդհամենը երկուս ու կես ամիս: Չնայած հանրապետությունների միջև առկա լարված հարաբերություններին նրա գործունեության համար ստեղծված էին շատ թե բիչ տանելի պայմաններ, մի բան, որ չի կարելի ասել Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, երբ դիվանագիտական ներկայացուցչության

¹ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 16, թ. 11:

իրավունքներն ամեն քայլափոխի ունահարվում էին և հարցականի տակ դնում նրա գործունեության նպատակահարմարությունը: Թեև հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Խորհրդային Ադրբեջանում հանդիսանում էր իբրև անկախ հանրապետության ներկայացուցչություն, բայց նրան կտրված էին պահում դրսի աշխարհից և Հայաստանից, գրկում իրական գործունեություն ծավալելու հնարավորությունից: Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև ոչ մի պայմանագիր չստորագրվեց, որով Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունը կարողանար պաշտպանել Հայաստանի Հանրապետության և տեղի հայության շահերը¹:

Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մահմեդ Խան-Թեքինսկու գործելակերպը գորական ուժերի տեղաշարժերի, ֆինանսների լրտեսումն էր, Հայաստանի մահմեդականությանը դրամական ու զինվորական աջակցություն ցուցաբերելը, Հայաստանը ներսից պայթեցնելու նպատակով ներքին խռովություններ կազմակերպելը և այլն: Հայաստանի կառավարությունը, քաջատեղյակ ադրբեջանական ներկայացուցչի գործելակերպին, ստանալով Անդրկովկասում դաշնակիցների հրամանատարության աջակցությունը՝ Խան-Թեքինսկուն հեռացրեց Երևան²: Դիվանագիտական ներկայացուցչի պաշտոնում Խան-Թեքինսկուն փոխարինած Աբդուռահման բեկ Հախվերդովը հավատարմորեն շարունակեց իր նախորդի գործելակերպը 1920 թ. փետրվարին Ա. Հախվերդովին փոխարինած Թեմուր բեկ Մակինսկին, չնայած վատ դիվանագետի համարում ուներ, սակայն Հայաստանին վնասելու գործում չէր զիջում իր նախորդներին: Չանցած երկու ամիս՝ Մակինսկու գործունեությունը բացահայտվեց, ինչից հետո նա անմիջապես մեկնեց Թիֆլիս և այլևս Հայաստան չվերադարձավ: Հայաստանի Հանրապետությունում Ադրբեջանի ներկայացուցչությունն իր գործունեությունը շարունակեց մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, ինչից հետո, կարևորություն չտալով Հայաստանի Հանրապետության հետ հարաբերություններին, դադարեցրեց աշխատանքը:

¹ Նույն տեղում, գ. 30, թ. 33

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 198, թ. 236:

Հանրապետությունների միջև կուտակված հարցերի քննարկմանն էր նվիրված Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1919 թ. ապրիլյան կոնֆերանսը¹: Կոնֆերանսին ներկայացած պատվիրակություններից ամեն մեկը ձգտում էր հասնել այնպիսի որոշումների, որոնք զոհացում կտային իրենց պահանջներին: Պատվիրակությունների շրջանում առկա էր միմյանց նկատմամբ անվստահության մթնոլորտը և անգլիզոգական տրամադրվածությունը, որն էլ նվազեցնում էր կոնֆերանսի աշխատանքների արդյունավետությունը: Զոչի խնդիրը կոնֆերանսի ընթացքում իր լուծումը ստացած եզակի հարցերից մեկն էր, չնայած որ հանձնաժողովի որոշումը չհաստատվեց ոչ Անդրկովկասյան կոնֆերանսի պլենումում, ոչ Հայաստանի կառավարության կողմից: Այդ պայմաններում ուժի մեջ մնացին Հայաստանի կառավարության ընդունած որոշումները, ըստ որոնց Ադրբեջանին թույլատրվում էր իրականացնել քոչը դեպի Հայաստանի «ցայլադները»²: Կոնֆերանսին մասնակցող մյուս կողմերը մի խնդրում էին գլխավորապես հայերի ընկերակցությունը որոնում և զնահատում: Դա հանրապետությունների ազատությունն ու անկախությունը ճանաչել տալու և համատեղ ջանքերով պաշտպանելու խնդիրն էր³: Հայկական պատվիրակությունը գտնում էր, որ այդպիսի քաղաքական համագործակցության համար անհրաժեշտ էր հող նախապատրաստել, օրինակ՝ երկաթուղային, տարանցիկի, ապրանքների շրջանառության և այլ խնդիրներում համերաշխության և բարեկամության մթնոլորտ ստեղծելով: Անարդյունք ավարտվեց նաև 1919 թ. դեկտեմբերին Բաքվում հրավիրված հայ-ադրբեջանական կոնֆերանսը⁴: 1920 թ. սկզբին բոլշևիկյան զորքերից Դենիկինի բանակի պարտությունը իրարանցում առաջ բերեց Անտանտի պետությունների շրջանում որոնք բոլշևիկների առաջխաղացումը կանխելու և իրավիճակը փրկելու նպատակով 1920 թ. ապրիլին Թիֆլիսում նախաձեռնեցին Անդրկովկասյան հանրապետությունների հերթական կոնֆերանսը: Նրանց համար կոնֆերանսի գլխավոր նպատակը

¹ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 1919, մայիսի 23:

² ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 165, թ. 15:

³ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 376:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 365, թ. 46:

պետք է լիներ արտաքին քաղաքականության հարցերում բոլորի քայլերի համակարգումն ու համադաշնության ստեղծումը: Հայակական պատվիրակությունը շեշտում էր, որ մինչև չհարթվեն ներքին վեճերը, համակարգված քայլերի մասին խոսք լինել չի կարող. անհրաժեշտ էր համարվում հանրապետությունների միջև մի շարք սլայմանագրային բնույթի համաձայնությունների ստորագրումը: Համադաշնության մասին հարցն այդպես էլ իր լուծումը չգտավ, և ոչ մի համաձայնություն չկայացավ: Կապված Բաքվում տեղի ունեցած հեղաշրջման հետ կոնֆերանս իր նիստերն ընդհատեց երեք օրով, սակայն հետագայում դրանք այլևս չվերսկսվեցին, այդպիսով կոնֆերանսը դադարեցրեց իր աշխատանքները¹:

1920 թվականի ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Խորհրդային Ադրբեջանը, նպատակ չունենալով Հայաստանի Հանրապետության հետ բանակցությունների միջոցով լուծելու սահմանային հարցերը, հայակական կառավարության հետ ցանկացած բանակցություն համարում էր ավելորդ:

YURIK GHULYAN

(Armenia)

ARMENIAN-AZERBAIJAN RELATIONS IN 1918–1920

SUMMARY

In 1918-1920 Azerbaijan pursued Armenia with aggressive and hostile politics, using its economic and geographical advantages. At the same time having the support of the Turks, later the British and the Soviet Russia beginning from 1920 s. May, Azerbaijan has chosen only the forceful way for solving the problems with Armenia, unwilling to grant any concessions. The Republic of Armenia, in its turn, was obliged to do everything possible to protect its rights and territories from Azerbaijan encroachments, although not always the attempts were successful.

¹Նույն տեղում, գ. 72, թ.7:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Քաղաքական մշակույթի տեսությունը մշակվել է 20-րդ դարի երկրորդ կեսին, սակայն դա չի նշանակում, որ նախորդ պատմական, քաղաքական շրջաններում քաղաքական մշակույթ գոյություն չի ունեցել: Ըստ դասական սահմանման՝ քաղաքական մշակույթը պետության, հասարակության մեջ պատմականորեն ձևավորված և հարաբերականորեն կայուն քաղաքական գիտելիքների, գնահատականների, ինչպես նաև քաղաքական հարաբերությունները կարգավորող արժեքների, ավանդույթների և նորմերի ամբողջությունն է¹: Այս առումով ուշագրավ է տվյալ հարցը դիտարկել Հայաստանի առաջին հանրապետության շրջանակներում, որպեսզի հնարավոր լինի պարզել՝ արդյո՞ք նրա կարճատև գոյության ընթացքում հաջողվել է ձևավորել, գոնե, քաղաքական մշակույթի նախադրյալներ, որոնք կարող են օգտակար լինել այսօր Հայաստանի Հանրապետության արդիականացման համար:

Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանական քաղաքական համակարգի կայացումը անխզելիորեն կապված էր ազգային պետականության ձևավորման և կերտման օրախնդիր հիմնահարցերի հետ²:

Խորհրդարանը որպես ներկայացուցչական մարմին, ժողովրդավարության կարևորագույն բաղադրիչներից մեկն է: Հաշվի առնենք նաև քաղաքական բազմակարծության սկզբունքը, որը պետք է արտացոլվի խորհրդարանի կազմում՝ որպես տարբեր սոցիալական շերտերի շահերի ներկայացման և իրացման պետական մարմին:

¹ Պողոսյան Վ., Միրումյան Կ., Բաբաջանյան Ա., Աստվածատուրով Ս., Քաղաքագիտություն հանրագիտական բառարան, Ե., 2004, էջ 195:

² Քալաշյան Ա., Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհուրդը և նրա առանձնահատկությունները, էջ 187:

Կարևոր է ընդգծել, որ Հայաստանի առաջին Բանրապետությունում ժողովրդավարական արժեքների ներդրման և ինստիտուտների ձևավորման գործընթացը բախվել է ոչ միայն այդ հիմնասկզբի շուրջ օբյեկտիվորեն առկա մարտահրավերների, այլև բազմապիսի սոցիալական, տնտեսական, իրավական, ներքին և արտաքին քաղաքական մարտահրավերների, որոնք ամեն կերպ խոչընդոտում էին պետականակերտման գործընթացը:

Հարկ է նկատել, որ պայմանավորված պետության հիմնարկերի հրատապությամբ՝ Հայաստանի առաջին Բանրապետության քաղաքական իշխանության ձևավորումը սկզբնապես հիմնվեց լեգիտիմության ոչ ռացիոնալ-իրավական սկզբունքի վրա, այն ավելի շուտ կրում էր ավանդականի տարրեր, սակայն ոչ ամբողջությամբ, քանի որ ավանդականը ենթադրում է իշխանության փոխանցում ժառանգականության սկզբունքում: Հայաստանի առաջին Բանրապետության պարագայում լեգիտիմության այս բացառիկ ձևը, որը, ըստ էության, ճանաչվեց, պայմանավորված էր ավելի շուտ պատմական և քաղաքական իրավիճակով՝ ստեղծված Առաջին աշխարհամարտի վերջնափուլին, ինչպես նաև ազգային բաղձանքի և շահերի իրացման բացառիկ հնարավորությամբ, որի արդյունք պետք է լիներ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը:

Հատկանշական է, որ Հայոց Ազգային խորհուրդը՝ որպես պետության հիմնարկերը ազդարարող կառույց, իր կազմում ընդգրկված քաղաքական ուժերի համամասնության եռապատկման, անկուսակցականների և ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների համալրմամբ ձևավորեց պետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը: Իհարկե, ժողովրդավարության կարևորագույն տարր համարվող ընտրությունները, այս դեպքում տեղի չունեցան: Սակայն եթե խորամուխ լինենք օրենսդիր մարմնի ձևավորման այս սկզբունքի մեջ, ապա կարող են տեսնել, որ հասարակության ներկայացուցչականության ապահովումը գրեթե լուծվեց, այսինքն՝ եթե ընդհանրական դատենք՝ «ընդգրկվեցին բոլորը», բայց միևնույն ժամանակ հարկ է նշել, որ այսպիսի լայն ընդգրկվածությունը՝ որպես բոլորի շահերի ներառման հնարավորություն, քաղաքագիտության և քաղաքական մշակույթի տեսանկյունից չի ենթադրում տվյալ օրենս-

դիր մարմնի գործունեության արդյունավետություն: Քանի որ «բոլորի ընդգրկումը» դեռևս չի նշանակում բոլորի միջև քաղաքական կոնսենսուս որոշումների ընդունման գործում: Ավելին՝ այսպիսի իրավիճակը կարող է լայնորեն խոչընդոտել օրենսդիր մարմնի գործունեությանը: Ըստ էության, այս իրավիճակը զուտ քաղաքագիտական ըմբռնումների տեսակետից ստեղծեց «արհեստական լեզիտիմություն»՝ բարդացնելով քաղաքական գործընթացն իր դասական իմաստով: Միևնույն ժամանակ նշենք, որ այս տեսքով այս կառույցի գործունեությունը նախապես սահմանվեց որպես ժամանակավոր՝ առաջիկայում քաղաքական ընտրությունների միջոցով օրենսդիր մարմին ձևավորելու հիմնավորմամբ: Այս տեսանկյունից քաղաքական մշակույթի համատեքստում կարող են պնդել, որ կոնցեալտուալ առումով դրվեցին ժողովրդավարության և մասնակցային մշակույթի ձևավորման նախադրյալները:

Հարկ է նշել, որ երկրի գործադիր մարմինը՝ նախարարների խորհուրդը, ևս ընտրվում էր Խորհրդի կողմից¹: Սակայն այս ամենի հետ մեկտեղ Առաջին հանրապետությունը ձևավորվող պետություն էր, և գործնականում պետական մարմինները դեռևս իրենց գործառույթներն օրյեկտիվորեն չէին կարող լիարժեք իրացնել: Իշխանության ճյուղերի տարանջատումը, պատգամավորներին բնորոշ այլ իրավունքներ և պարտականություններ, վերահսկողական մարմինները, իրավական պետության այլ բաղադրիչներ դեռևս ձևավորման փուլում էին, և հնարավոր չէր այդքան կարճ ժամանակահատվածում պահանջել դրանց լիակատար գործառնություն:

Հանրապետության խորհրդարանում գործում էին չորս խմբակցություն՝ ՀՅԴ՝ որպես մեծամասնություն, ՀԺԿ-ն, սոցիալ-դեմոկրատները (մենչեիկներ և բուլշեիկներ), սոցիալիստ-հեղափոխականները (էսեռներ), որոնք կազմել են ինչպես կոալիցիոն, այնպես էլ ընդդիմության թևը²: Սա նշանակում է, որ ձևական տեսանկյունից կար բազմակարծություն, բայց գործնականում այն իր արդյունավետությամբ աչքի չէր ընկնում, քանի որ բացակայում էր կառուցողա-

¹ Քաջագունի Հ., Հայաստանի Հանրապետություն, 1993, էջ 13:

² Քալաշյան Ա., Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհուրդը և նրա առանձնահատկությունները, էջ 191:

կան քաղաքական խոսույթը: Հետևապես՝ բազմակարծությունը՝ որպես ժողովրդավարական քաղաքական մշակույթի տարր, ապահովված էր զուտ տեսականորեն:

1919 թ. շրջանառության մեջ դրվեց ընտրությունների ժողովրդավարական համակարգը, որի հիմքում խորհրդարանի քաղաքական ուժերի և կառավարության փոխհամաձայնությամբ մշակված «Հայաստանի խորհրդարանական ընտրությունների մասին օրինագիծն էր»¹: Ընտրություններն անցկացվեցին 1919 թ. հունիսի 21–23-ին (ՀՅԴ – 72, Էսեռ – 4, անկուսակցական – 1, թուրք – 2, եզդի – 1)²: Չնայած, որ այս անգամ կիրառվեց լեգիտիմության ռացիոնալ-իրավական սկզբունքը, կար ընտրազանգված, սակայն ընտրությունների արդյունքում այլ ժողովրդավարական խնդիր առաջացավ, այն է՝ մեծամասնության կողքին չկար փոքրամասնություն՝ որպես իրական ընդդիմություն, ինչն արդեն իսկ տեսականորեն և գործնականում ևս խաթարում էր խորհրդարանում բազմակարծության առկայությունը, և բոլոր գործողությունների համար պատասխանատվությունը հետայսու մնում էր քաղաքական մեծամասնություն հանդիսացող ՀՅԴ-ի վրա: ՀՅԴ բյուրոյի դե ֆակտո իշխանությունը մեծանում էր: Եվ դրա արդյունքում Քաջազնունին քաղաքական համակարգը համեմատում է բոլշևիկյան համակարգի հետ՝ հավելելով, որ «բոլշևիկները դա անում էին հետևողականորեն և բացահայտ, իսկ մենք աշխատում էինք քողարկել դեմոկրատական ձևերի տակ»³:

Այս հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ռացիոնալ-իրավական լեգիտիմության պայմաններում ևս խորհրդարանի գործունեությունը ժողովրդավարության առումով ուներ խոցելի տեղեր, ինչը դժվարացնում էր մասնակցային քաղաքական մշակույթի դե ֆակտո ձևավորումը՝ շեշտադրելով հալատակային քաղաքական մշակույթի տարրերը: Սակայն չի կարելի անտեսել այն փաստը, որ այդ ժամանակաշրջանում հայկական պետությունը շարունակաբար

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Ե., 2000, էջ 95–96:

² Քալաշյան Ա., Հայաստանի առաջին հանրապետության լեգիտիմ խորհրդարանը և նրա առանձնահատկությունները, էջ 212, <http://kantegh.asj-oa.am/677/1/210-221.pdf> (28.03.2018).

³ Քաջազնունի Հ., Հ.Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Ե., 1990, էջ 30:

դիմակայում էր ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին անվտանգության մարտահրավերներին:

Նկատենք, որ անկայուն էր նաև գործադիր մարմինը՝ կառավարությունը, իր վարչապետներով: Առաջին հանրապետության գոյության կարճ ժամանակահատվածում Հայաստանում փոփոխվեց չորս վարչապետ՝ Հ. Քաջազնունի, Ա. Խատիսյան, Հ. Օհանջանյան, Ս. Վրացյան: Անկայունությունը գործադիր մարմնում հանգեցնում էր գործնական անարդյունավետ քաղաքականության: Սա հետևանքն էր չկայացած կուսակցական համակարգի և հիմնականում կոնսենսուսի չհանգող խորհրդարանական ուժերի: Խորհրդի ուժերը, մինչև 1919 թ. հունիսյան ընտրությունները չլինելով ընտրված, օբյեկտիվորեն չէին ունեցել ընտրազանգված, հետևապես՝ ազատ լինելով ընտրազանգվածի համար ներկայացուցչական գործառույթ իրականացնելուց՝ դրանք մեծապես առաջ էին մղում խմբային շահեր, ինչը վերացնում էր իշխանության և ժողովրդի միջև երկխոսության հնարավորությունը: Այս հանգամանքը քաղաքական մշակույթում և, առհասարական, պետության կառավարման գործում մեծագույն բացթողումներից էր: Սակայն այս իրավիճակը չշտկվեց նաև օրենսդիր մարմնի ընտրություններից հետո, քանի որ մեկ քաղաքական ուժի ստացած բացարձակ մեծամասնությունը արդեն նույնիսկ գործնականում սպառեց այլ քաղաքական ուժերի հետ երկխոսության և դրա արդյունքում կոնսենսուսի հանգեյու հնարավորությունը:

Թերևս պետության ներքին կազմակերպման տեսանկյունից որպես Առաջին հանրապետության պետականակերտման ձախողման պատճառներից մեկը կարելի է տեսնել Ն. Մաքիավելիի այն գաղափարի մեջ, որի համաձայն՝ նոր պետականության հաստատումը պետք է անցնի երկու փուլ՝ 1. միանձնյա իշխանության հաստատում՝ մասնատված և երկպառակտված ու օտար զավթիչների կողմից ջլատված Իտալիայի միավորման, վերանորոգման և բարձրացման նպատակով (նմանօրինակ խնդիր ծառացած էր նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության առջև), 2. չափավոր հանրապետության հաստատում: Բարեփոխված հասարակության, նոր կարգի պահպանումը պետք է վստահել մեծամասնությանը՝ ժողովրդի կառա-

վարմանը¹: Իհարկե, Մաքիավելլիի գաղափարն այլ պետության և պատմական շրջանի համար էր ասված, սակայն գլխավոր խնդիրը՝ պետության հաստատումը, երկու դեպքում էլ նույնն էր: Եվ ուժեղ բռունցքի առկայությունը, գուցե, կարողանար կասեցնել քաղաքականության մեջ ներգրավված այդքան ակտորների միջև պետականակերտման վերաբերյալ տարբեր տեսլականները, երբ չկայացած կուսակցական համակարգը և բազմակարծությունը որոշակիորեն նպաստեցին պետական անկախության կորստին՝ ունենալով նաև արտաքին լուրջ սպառնալիք անվտանգության առումով: Հարկ է հիշել, որ Առաջին հանրապետության կարճատև գոյության շրջանում պետության դե ֆակտո տարածքը մի քանի անգամ ավելացավ, սակայն վերջում տարածքային կորուստներն անասելի ցավոտ եղան:

Հետագայում քաղաքագիտությունը հիմնավորեց այն թեզը, որ խորհրդարանական համակարգերը կարող են արդյունավետ գործել, եթե կայացած է կուսակցական համակարգը, իսկ Հայաստանի առաջին հանրապետության դեպքում 2 տարին օբյեկտիվորեն բավարար չէին կուսակցական համակարգի ձևավորման և կայացման համար: Այսինքն՝ Առաջին հանրապետության շրջանում լիարժեք «քաղաքական մշակույթ» որպես հասկացության քաղաքագիտական ընկալում, չձևավորվեց, սակայն անկասկած է, որ մշակվեցին, մասամբ նաև ներդրվեցին ժողովրդավարական քաղաքական մշակույթի որոշ տարրեր: Ի դեպ՝ հարկ է նշել, որ այդ պատմական ժամանակաշրջանում աշխարհում լիարժեք կայացած ժողովրդավարություններ չկային: Ժողովրդավարացման առաջին փուլն ավարտվեց միայն 1926 թ.-ին: Սակայն այլ պետությունների պետականության անընդհատությունը նրանց հնարավորություն տվեց ձևավորել և ամրապնդել այդ ավանդույթը, ինչը, ցավոք, բոլշևիկյան և թուրքական ներխուժման արդյունքում ընդհատվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունում: Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ հայ հասարակությունը իր քաղաքական ավանդույթի մեջ ունեցել է ժողովրդավարական արժեհամակարգ, Առաջին հանրապետության կարճատև գոյության ըն-

¹ Պողոսյան Վ., Միրումյան Կ., Բաբաջանյան Ա., Աստվածատուրով Ս., Քաղաքագիտություն հանրագիտական բառարան, Ե., 2004, էջ 263:

թացքում փորձեր են արվել ստեղծել մասնակցային քաղաքական մշակույթ, և այս ամենը հետևողականորեն ոչնչացվեցվել է խորհրդային բռնապետության տարիներին՝ փոխարինվելով կոմունիստական միակուսակցական գաղափարախոսությամբ և բոլշևիկյան բիրտ քաղաքականությամբ: Սակայն Հայաստանի երրորդ Հանրապետության հռչակումը և արցախյան ազատագրական պայքարը ցույց տվեցին, որ հայի քաղաքական գիտակցության մեջ դեռևս պահպանվել են Առաջին հանրապետության շրջանում «մասնակցային քաղաքական մշակույթի որոշ տարրեր»: Ի դեպ՝ այս առումով արևմտյան հետազոտող Ինգլիարթը նշում է, որ ժողովրդավարության ձգտող հասարակությունները, եթե չունեն դրա պատմական ավանդույթը, հիմնականում ձախողվում են այդ գործընթացը: Նույնիսկ ժողովրդավարական արժեքների ուսուցանումը հաճախ չի տալիս սպասված արդյունքը¹: Կարևորն այդ ավանդույթն ունենալն է: Մեր պարագայում այս թեզի ճշմարտացիությունը կարելի է ընդունել վերապահումով, քանի որ ինչպես Առաջին հանրապետության շրջանում, այնպես էլ այսօր հայկական պետությունը կանգնած է լուրջ ներքին և արտաքին մարտահրավերների առջև, որոնք նաև որոշակիորեն խոչընդոտում են ժողովրդավարացման գործընթացը: Սակայն, հարկ է նշել, որ մեր հասարակության մեջ այդ ներուժը պահպանվել է, ինչն իրացվեց համապատասխան քաղաքական շահի և կամքի դրսևորման արդյունքում: 2018 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ժողովրդական շարժումը, որը պայմանականորեն անվանվեց «թավշյա հեղափոխություն», ցույց տվեց, որ հայ ժողովուրդն ունի ժողովրդավարական ավանդույթ և կամք հաղթահարել, թեկուզ, ռևոլյուցիոն ճանապարհով այն խնդիրները, որոնք տասնամյակներ շարունակ չէր հաջողվում հաղթահարել Էվոլյուցիոն ճանապարհով: Իսկ այս գործընթացը մասնակցային քաղաքական մշակույթի օրինակ էր:

¹ Инглхарт Р., Культура и демократия, в книге «Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу», под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. М., Московская школа политических исследований, 2002, с. 106–107.

Այսպիսով՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում ժողովրդավարական պետության կերտման բազմաթիվ փորձեր ձեռնարկվեցին, ինչը տվյալ ժամանակաշրջանում միջազգային մակարդակով կարելի է դիտել որպես բավական առաջադեմ նպատակ: Սակայն բազմաթիվ ներքին մարտահրավերներ և արտաքին սպառնալիքներ արգելակեցին և կասեցրեցին հայկական հանրապետության ընթացքը՝ դառնալով նրա անկման հիմնապատճառ: Իր գոյության կարճ ժամանակաշրջանում, թերևս, հայկական պետությունը կարողացավ ցույց տալ իր առաջադեմ, ժողովրդավարական ձգտումը դեպի քաղաքակիրթ աշխարհ, ինչը վկայում է մեր հասարակության մեջ առկա ժողովրդավարական ավանդույթի և մասնակցային քաղաքական մշակույթի նախադրյալների մասին, ինչը հետևողական, նպատակային և պետական համապատասխան քաղաքական շահի և կամքի դրսևորման դեպքում կարող է տալ իր պտուղները նույնիսկ այսօր: 2018 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Հայաստանում տեղի ունեցած «թավշյա հեղափոխությունը» իրական հնարավորություն ստեղծեց բացահայտելու հայ հասարակության ժողովրդավարական ներուժը՝ որպես մասնակցային քաղաքական մշակույթի դրսևորում:

EMIL ORDUKHANYAN

(Armenia)

PRECONDITIONS FOR THE FORMATION OF POLITICAL CULTURE IN THE FIRST ARMENIAN REPUBLIC

SUMMARY

The article explores the issue of preconditions for the formation of political culture in the First Armenian Republic. Numerous attempts were made in the First Republic of Armenia to build a democratic rule, which can be considered as a progressive objective at international level for that period of history. However, many internal challenges and external threats hampered and stopped the progress of the Armenian Republic, becoming

the reason for its decline. In a short period of its existence, the Armenian state managed to demonstrate its progressive, democratic aspiration towards a civilized world, which proves the presence of preconditions for democratic tradition and participatory political culture in our society.

The article concludes that a consistent, purposeful demonstration and aggregation of national interests can reveal the democratic traditions of the first Armenian Republic even today. The «Velvet Revolution» in April-May, 2018 was an excellent opportunity to demonstrate the democratic potential of the Armenian society as a case of participant political culture.

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

(ԱՄՆ)

ՀՅՂ-ԲՈՒՇԵԻԻԿ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (1918–1920)՝ ՎՃՌԱՀԱՏՈՂ ԱԶԴԱԿ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՃԱՏԵԻ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

Համայնավար ապագային կարգերի 70-ամեայ ազդեցությունը լիովին թթափելու եւ ողջամիտ ու անկողմնակալ ազգային պատմագրություն ունենալու համար, պիտի կարողանանք գիտակից եւ ուղղաբարոյ նայել անցեալին: Պիտի կարողանանք 1918-ի մեր պետականության վերստեղծումից մինչեւ խորհրդային շրջան եւ վերանկախություն՝ կշռադատել, քննարկել եւ մեր իրական պատմությունը աշխարհի ու գալիք սերունդների դատին յանձնել:

Ահա ինչո՞ւ Անկախ Հայաստանի կարճատեւ կեանքում ՀՅՂ-Բոլշևիկյան յարաբերություններ – շատ ծեծուած, բայց երբեք չհամադրուած, չսինթեզաւորուած նիւթը ընտրեցի այս կարելոր, պիտի ասէի խորհրդանշական գիտաժողովին ներկայացնելու համար:

Պատանի տարիքից Հայաստանի անկախությունը կերտած ու Պարսկաստան ծուարած մեծությունների շնչի տակ դաստիարակուելով մտաւորական, քաղաքական գործիչ, ղեկավար, զինուոր, ֆի-

դայի խմբապետ, հաւատացել եմ, որ մի օր Հայաստանը պիտի ազատուի հիւսիսից պարտադրուած օտար լուծից, որ մի օր Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանը իրականութիւն պիտի դառնայ: Չէ որ հայրս էլ մեր ժողովրդի այդ գերագոյն նպատակին ձգտելու համար էր ստալինեան գուլագներում իր երիտասարդ կեանքը մաշում¹: Սիրելի ու կարդացել եմ Անկախ Հայաստանի պատմութիւնը, Վրացեան, Խառիսեան, Ռուբէն, Բաբայեան, Տէրտէրեան եւ յետոյ էլ Ռիչարդ Յովհաննեսեանի Հայաստանի Հանրապետութեան նուիրուած բազմահատոր կոթողային գործը: Հայարտացել եմ այդ կարճ ժամանակաշրջանի ձեռքբերումներով, ցաւ եմ զգացել ու ցասումով եմ լցուել, երբ հենց հայ մարդու, բոլշեւիկ հայի ապագային, դաւանան գործունէութեանն եմ հանդիպել:

Իմ ամբարած գիտելիքներին հակասող երեւոյթ էր անկախութեան ընթացքում եւ ապա՝ խորհրդային շրջանում բոլշեւիկ անհատների եւ պատմագրութեան կողմից 1918–1920 անկախ Հայաստանի ղեկավարութեան դէմ շարտուած ամբաստանութիւններն ու ցեխարձակումները: Այդ խտտոր երեւոյթը խթանեց ինձ հայ բոլշեւիկի տիպարը վեր հանելու, երեւան բերելու նրա կործանիչ գործունէութիւնը՝ ամէն գնով տապալելու Հայաստանի անկախութիւնը, կոտորակելու տարածքը ու դրա մնացորդացը Ռուսաստանի գիրկը նետելու: Այս թեմայի շուրջ աշխատութիւնս, «Հայաստանը Հ.Յ.Դ. – Բոլշեւիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում, 1917–1921ե, լոյս տեսաւ 1997-ին Երեւանում՝ Պետական Համալսարանի երաշխաւորութեամբ: Նիւթը խորացրել եմ միշտ՝ նոր, մանաւանդ Հայաստանում նորերս թափ առած այս նիւթի ուսումնասիրութիւններով ու հրատարակութիւններով: Եւ իրօք, այն ժամանակ շատ չէր խօսուում այս նիւթի մասին: Ուրախ եմ հաստատելու, որ վերջերս աւելի է ուսումնասիրում ու գրում: Պետական արխիւները բաց են եւ քաջալերում է Անկախ Հայաստանի պատմութեան զանազան երեսները բացել: Համարձակօրէն խօսուում է ազգային հերոսներ համարուած համայնավար ղեկավարների՝ Միկոյեանի, Կասեանի, Նուրիջանեանի, Մռաւեանի եւ այլոց ապագա-

¹ Հօրս իւրայատուկ ողիսականը տես՝ Perroomian R., My Father, A Man of Courage and Perseverance, A Survivor of Stalin's GULAG (Los Angeles, 2017):

յին ընթացքի մասին անկախության օրերին ու յետոյ դրանց շատերի մեղաակցությունը ստալինեան բռնաճնշումների տարիներին:

Բայց վերապահություն կայ, եւ դա գալիս է մասամբ այն արմատաւորուած ընկալումից որ «Առաջին Հանրապետութիւն»ը, ինչպէս Հայաստանում սովորութիւն է այդպէս կոչել, Դաշնակցական հանրապետութիւն էր, երբեմն նոյնիսկ դաշնակների դիկտատուրա, եւ դաշնակները հայ ժողովրդի թիւ 1 թշնամին են: Ուրեմն ոգեկոչել «Առաջին Հանրապետութիւն»ը նշանակում է ոգեկոչել Դաշնակցութիւնը եւ ընդունել նրա դրական դերը Հայոց նորագոյն պատմութեան մէջ: Բայց կայ նաեւ աւելի կարեւորը՝ ինչպէ՞ս ջնջել սերնդից սերունդ դպրոցական նստարաններից մինչեւ գործարանային ու ակադեմական միտինգներում սովորածը, հաւատացածը, երկրպագածը եւ ընդունել թաքցուած ու մոռացուածը՝ կմախքը պահարանում պահուած, որ վերակենդանացած իր ներկայութիւնն է պարտադրում:

Մինչեւ անկախութիւն

Հայ բոլշեւիկները թիւ չէին կազմում Կովկասում, այնուամենայնիւ, բոլշուտեցին 1917-ի Հոկտեմբերին Թիֆլիսում գումարուած Արեւելահայոց համագումարը¹ այն համարելով «Խոշոր բուրժուազիայի կառքին լծուած եւ ռեաքսիոն հոգեւորականներից դեռեւս չխզուած մանր բուրժուազիայի նացիոնալիստական հնարք»: Համագործակցել այդ տարրերի հետ նշանակում էր, «դաւաճանել ինտեռնացիոնալիստական պրոլետարական տակտիկային ու ռեւոլուցիային՝ ի հաճոյս հայ իմպերիալիստական մանր բուրժուազիայի դաշնակցութեան պարտիայի գլխաւորութեամբ»²:

Հայ բոլշեւիկների կեցուածքը երբեք չփոխուեց: Այդուհանդերձ, որոշ հարցերում վկան ենք համագործակցութեան փաստերի: Օրի-

¹ Այս կարեւոր համագումարի արձանագրութիւններն ու որոշումները 178 էջով, 1992-ին լոյս է տեսել «Հայոց ազգային համախորհրդակցութիւնը, Թիֆլիս, 1917 թ. Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, Փաստաթղթեր ու նիւթեր» վերնագրով, հրատարակութիւն՝ «Բանբեր Հայաստանի արխիւների» (համար 1-2):

² Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական մեծ Ռեւոլուցիան եւ Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու, Ե., 1960, փաստաթուղթ թիւ 46, էջ 73-74: Դաշնակցութիւն անուրը փոքրատառով՝ բնագրից է:

նակ Վահան Տերեանը, որ Ազգութիւնների Կոմիսարեատի մէջ Հայկական Գործերի Կոմիսարեատի փոխնախագահն էր (Վարլամ Աւանեսով՝ նախագահ) եւ պիտի մասնակցէր Բրեստ Լիտովսկի բանակցութիւններին, Լիւպարիտ Նազարեանցին օգնութեան էր դիմել: Դրանից ոգելորդուած, Նազարեանցը, Ռոստոմը, Չօր. Լեւոն Տիգրանեանը, Նիկողայոս Ադոնցը միացել էին ու մի ընդարձակ տեղեկագիր պատրաստել հայոց պահանջները փաստերով հիմնաւորելու համար: Բայց ի հարկէ Վահան Տերեանին խօսելու առիթ իսկ չտրուեց: Լենինը իր նպատակն ունէր. իսկ Հայկական Հարցը վերջինն էր նրա մտքում եւ առաջինն իր նպատակների ճամբին զոհագործելու: Համաշխարհային յեղափոխութեան իրագործման ճամբին, նրա համար կարելոր չէր, թէ ո՞վ կլինի Թուրքահայաստանի ժամանակաւոր տէրը կամ բնակիչը, հա՞յը, թե՛ թուրքը:

Համագործակցութեան մէկ այլ օրինակ հենց անկախ Թուրքահայաստանի ստեղծումն էր, որին համաձայն էին որոշ հայ բոլշեւիկներ: Ռուբէնը վկայում է, որ ինքը, Աւետիք Շահիաթունեանը եւ բժ. Յակոբ Չարիէլը համաձայնութեան էին եկել Ստեփան Շահումեանի, Դանուշ Շահվերդեանի Հմայեակ Նազարեթեանի եւ Սարգիս Կասեանի հետ Ռուսաստանի կողմից գրաւուած Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում անկախութիւն հաստատելու: Ստեփան Շահումեանը նոյնիսկ խոստացել էր ռուս զօրքին Տաճկահայաստանի սահմանում պահել: Շահումեանը չէր կարողացել Լենինին համոզել ռուս զօրքերը Կովկասի ճակատներում թողնելու՝ որպէսզի կարելի լինէր ապահով պահել թուրքերից գրաւուած հայկական հողերը¹: Այնուամենայնիւ, Արեւմտահայաստանի անկախութեան գաղափարին դէմ էին «իսկական» կոմունիստները: Վլադիմիր Յարութիւնեանի փաստագրութեամբ, դէպի անկախութիւն տարրուող աշխատանքների ծիրում 1919-ի աշնան Աստրախանում տեղի ունեցող Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան խորհրդակցական ժողովին Անաստաս Միկոյեանը եւ Իսահակ Դովլաթովը սպառնալիքներով

¹ Բանակցութիւնների մանրամասնութիւնների համար, տես՝ Ռուբէն (Տէր-Միսսեսեան), Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Հատոր Է, Լոս Անջելոս, տպարան «Հորիզոն», 1952, էջ 130–139:

ցրում են նիստը¹: Այս մասին Ռուսաստանի Կոմկուսի Կովկասեան Երկրամասային Կոմիտեին գեկուցելով, Միկոյեանը յատկապէս յայտարարում է, որ տուեալ պահին, երբ Արեւմտեան Հայաստանում հայութիւնը բնաջնջուած է, Թուրքահայաստանի մասին հարց բարձրացնելը ոչ միայն սխալ է, այլ վնասակար է միջազգային յեղափոխութեան շահերի տեսակէտից²:

Որպէս մէկ այլ օրինակ, Դաշնակցութիւնը Բաքում համագործակցութեան ձեռք էր պարզել բոլշեւիկներին՝ յանձին Ստեփան Շահումեանի: Համագործակցութիւնը ռազմական գետնի վրայ էր: Կազմուել էր միացեալ բանակ՝ Դաշնակցութեան զինեալ ուժերի մասնակցութեամբ՝ կոռուելու ընդհանուր թշնամու՝ մօտեցող թուրքական բանակի դէմ, եւ մուսաւաթականների դրոյմամբ տեղացի թուրքերի անդադար յարձակումներից, ոտնձգութիւններից ու կոտորածից հայ բնակչութեանը պաշտպանելու համար: Ռոստոմը կարողացել էր այնտեղ ցրուած հայ զինուորներից բանակ ստեղծել, իսկ Ստեփան Շահումեանը պէտք ունէր այդ ուժի եւ Բաքուի հայ բնակչութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցող Դաշնակցութեանը:

Այդ համագործակցութեան մէջ, սակայն, անկեղծ չէր Շահումեանը: Նա մի նամակում ցաւ է յայտնում, որ «...ռեւոլուցիոն սովետների փոխարէն, մենք ունենք ռեակցիոն բուրժուական կամ կալուածատիրական ազգային խորհուրդներ, որոնք ազգային կառավարութիւնների դեր են խաղում: Ինտեռնացիոնալ սովետական Կարմիր զվարդիայի փոխարէն, մենք ունենք ռեակցիոն տարրերի կողմից դեկավարուող զնդեր»³: Շահումեանը միանգամայն հակառակ էր կովկասեան տարածաշրջանում հիմնադրուած անկախ հանրապետութիւնների գոյութեանը: 1918-ի Յունիս 23-ին Լենինին գրած նամա-

¹ Յարութիւնեան Վ., Հայ բոլշեւիկների հակապետական գործունէութիւնը, 1919–1920թթ, Փաստաթղթերի ժողովածու, Ե., «Մոդուս վիլենդի», 2014, էջ 18: Լենինին յղուած այս նիստի արձանագրութիւնները տես՝ փաստաթուղթ 1–23, էջ 66. Միկոյեանի, Դովլաթովի եւ Նանեշվիլիի ստորագրութեամբ առաջարկը Լենինին՝ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում գործելու համար կեանքի կոչուած «Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութիւն»ը իր լուրջ բացթողումների համար լիկվիդացնել, տես՝ Փաստաթուղթ թիւ 1–24, էջ 69:

² Նոյն տեղում, փաստաթուղթ թիւ 1–28, էջ 78:

³ Շահումեան Ս., Երկեր, երրորդ հատոր, Ե., 1958, էջ 66:

կում յայտնում է, «Մեր դրութիւնը միջազգային տեսակէտից իսկապէս սոսկալի է: Անկախ Վրաստան, անկախ Ադրբեյջան, որպէս թէ անկախ Հայաստան»¹:

Ուղղակի խնդալիք է, որ երբ այս նուիրեալ կոմունիստը թուրք բանակի մօտեցող վտանգի մասին զեկուցում էր Մոսկուա եւ թուրք-գերմանական համաձայնութիւնը Կովկասի Խորհրդային իշխանութեան ամենամեծ թշնամին էր ներկայացնում, երբ Բաքուի պրովետարիատի անունից երդում էր ո՛չ մի կաթիլ նաւթ չտալ թուրքերին,² Լենինը թուրքերին բարեկամութեան ձեռք մեկնած համաձայնութիւններ էր կնքում եւ գերմանացիներին Բաքուի նաւթ էր խոստանում:

Բաքուի Կոմունայի վերջին օրերի մասին միայն նշեմ, որ Հայկական Գործերի Կոմիսարիատը Շահումեանի սպանութիւնը բարդուեց Դաշնակցութեան վրայ եւ առիթը օգտագործեց վարկաբեկելու Դաշնակցութեան, չեզոքացնելու Մոսկուայի իշխանութեան հետ նրա մօտեցման փորձը: Շահումեանը հերոսացուեց իբրեւ ազգի նուիրեալ: Խորհրդային պատմբանները չգրեցին այն մասին, թէ երբ Սերգէյ Մելիք-Եօջեանը, «Յեղափոխութեան Պաշտպանութեան Կոմիտէ»ի, յետոյ էլ «Դիկտատուրա Կասպեան Նաւատորմի» (Յենտրօ-Կասպիայի Դիկտատուրաի անդամ) նրան յիշեցնում է, որ իր եւ կոմիսարների հեռացումը նշանակում է թուրք բանակի ներխուժում եւ հայկական նոր կոտորածներ, Շահումեանը պատասխանում է «Մենք կատարում ենք համաշխարհային յեղափոխութիւն, որի ժամանակ ժողովուրդներ եւ ազգեր կարող են ոչնչանալ: Ի՞նչ ցաւ, եթէ սոցեալիզմը իրագործելու համար անգամ հայ ազգը զոհուի»³: Շահումեանը նման արտայայտութիւն էր ունեցել նաեւ Սեպուհի եւ Մուրադի հետ հանդիպմանը⁴:

Յարաբերութիւններ՝ որպէս անկախ պետութիւն

¹ Շահումեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 324:

² Նոյն տեղում, էջ 305:

³ Մելիք-Եօջեան Ս., Բաքուի հերոսամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 9, 1925, էջ 70:

⁴ Ներկայ թեմային առնչուող Բաքուի կոմունայի համառօտ պատմութիւնը տե՛ս Հայաստանը Հ. Յ. Դ. Բոլշեւիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում, 1917–1921, էջ 118–134:

Հայաստանի անկախության հռչակումից յետոյ աւելի սրուեցին ՀՅԴ-Բոլշեիկ յարաբերութիւնները: Բոլշեիկները միանգամայն դէմ էին Կովկասում Մոսկուայից անկախ հանրապետութեան գոյութեանը: Յատկանշկան է, որ Վահան Տէրեանը 1919-ի Մայիսին իր հրաժարականը ներկայացրեց թէ՛ Բոլշեիկ կուսակցութիւնից եւ թէ՛ Հայկական Գործերի Կոմիսարեատից՝ հիմնաւորուած այն բանի վրայ, որ թէ՛ կոմիսարեատի եւ թէ՛ կուսակցութեան մէջ ներխուժել են պատեհապաշտ տարրեր, յանձին Գուրգէն Հայկունու եւ անընդունելի գործունէութիւն են ծաւալել: Եւ իրօք, 1919-ի Մարտին, Մոսկուայում կայացած 3-րդ ինտերնացիոնալին Հայկունին Դաշնակցութեան հասցէին հայիոյանքներ էր շարտել ու Հայաստանի իշխանութեանը կոչել էր հայ աշխատաւորի արիւնը ծծող աւազակների խումբ: Երդուել էր, որ Հայաստանի Կոմունիստ Կուսակցութիւնը պիտի շարունակի իր պայքարը մինչեւ Բոլշեիկմի յաղթանակը Հայաստանում¹:

Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութեան եւ մանաւանդ Ռուսաստանի հետ յարաբերութեան մասին ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր Ժողովին հանուած բանաձեւը յստակօրէն առաջադրում էր, «Լիակատար բարեացակամ վերաբերում ունենալով հանդերձ դէպի ռուս ժողովուրդն ու Ռուսաստանի քաղաքական վերածնութիւնը, մեր դիւանագիտութիւնը պէտք է դիմադրէ Ռուսաստանում գոյութիւն ունեցող կառավարութիւններու փորձերուն՝ տարածելու ռուսական իշխանութիւնը նախկին Ռուսաստանի վրայ եւ այդպիսով անհնարին դարձնելու Հայաստանի ամբողջացման գործը»²:

«Հայաստանի ամբողջացում» ձեւակերպումը, ի հարկէ, յղում էր նոյն ժողովում որոշադրուած Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի հռչակմանը, որը հայ բոլշեիկների մէջ մի նոր յեզնանքի ու բողոքի ալիք բարձրացրեց: 1919-ի Դեկտեմբերին, Անաստաս Միկոյեանը յայտարարում էր, «Հայ շովինիստները... առաջ են քաշում յանցաւոր քիմերային գաղափար՝ պատմական Հայաստանի սահմաններում «Մեծ Հայաստանի» ստեղծում: ... Մեր կուսակցութիւնը

¹ St' u Hovannisian R., The Republic of Armenia, vol. 1. The First Year, 1918–1919, (Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1971), էջ 412:

² Քաղուածքներ ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներից, Ե., 1920, էջ 6:

չի կարող սատարել ո՛չ «Մեծ» եւ ո՛չ էլ «Փոքր» Թրքահայաստանի գաղափարին»¹:

Համեմատե՛ք այս վերաբերմունքը Օսմանեան կայսրութիւնից դուրս շարտուած նախկին Երիտթուրք ղեկավարների դիրքորոշման հետ, որոնք Բաքուում ու Մոսկուայում աշխատանք էին տանում Թուրքիայի եւ նրա ազգային իշխանութեան համար Բոլշեւիկ Ռուսաստանից լաւագոյնը ստանալու ուղղությամբ:

Ռուս-քեմալական համաձայնութիւնը, ստորագրուած 1920-ի Յունուար 11-ին, ռուս եւ անգլիացի իմպերիալիստներին եւ նրանց ազդեցութեան եւ հրամանի տակ գործող եւ Կովկասեան շարժումը խոչընդոտող վրացական, ադրբեջանական եւ հայկական իշխանութիւններին խորտակելու նպատակ էր յետապնդում²: Հայ բոլշեւիկները եռանդուն մասնակիցներն էին այդ բանակցութիւններին, նրանց քթի տակ լարուում էր Հայաստանի անկախութեան կործանումը, նրանք նոյնիսկ օգնեցին այդ գործընթացի արագացմանը:

Հայ բոլշեւիկների քարոզչութիւնն ու հակակառավարական գործունեութիւնը շեշտուեց, երբ 1919-ի աշնանը Վրաստանում եւ Ադրբեջանում հալածանքի ենթարկուած՝ ապաստանեցին Հայաստանում ու կառավարութեան ընդունելութեան ու բարեացակամ վերաբերմունքին արժանացան: Երկրի վարչամեքենան զօրացնելու համար, մանաւանդ կրթական մարզում, Հայաստանի ղեկավարները պետք ունէին կրթուած ու արհեստավարժ այդ տարրին, չէ՞ որ նրանցից շատերն իրենց դասընկերներն էին, Յարական բռնատիրութեան դէմ պայքարում համհարգներ, գաղափարակից սոցեալիստներ: Միակ պայմանն այն էր, որ նրանք կուսակցական գործունեութիւն չտանեն Հայաստանում, ինչը չկատարուեց: Այդ երդուեալ բոլշեւիկները առաջին օրից լծուեցին դժգոհութիւններ եւ խլրտումներ առաջացնելու արդէն դժգոհ եւ տնտեսական սոսկալի պայմաններում ապրող ժողովրդի մէջ, մինչեւ Մայիսմէկեան ծաւալուն ապստամբութիւնը, որ եթէ անմիջապէս խեղտուեց Երեւանում, ապա՝ աւելի յա-

¹ Յարութիւնեան Վ., Հայ բոլշեւիկների հակապետական գործունեութիւնը, փաստաթուղթ 1–28, էջ 78: Թուականը՝ Դեկտեմբեր, 1919:

² Տե՛ս Յարութիւնեան Վ., Կարսի Մարզը Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան Կազմում (Ապրիլ, 1919 – Նոյեմբեր, 1920), Ե., 2016, էջ 126:

ջող ընթացք ունեցաւ Ալեքսանդրապոլում, Սարիղամիշում եւ Նոր Բայազետում:

Երկիրը խաղաղեցնելու եւ ինչպէս յայտարարուում էր, «հայրենիքի եւ պետականութեան դէմ սպառնացող վտանգը» փարատելու համար, ՀՅԴ Բիւրոն իր ձեռքն առաւ իշխանութիւնը եւ, ինչպէս Խատիսեանն է բնութագրել, ստեղծուեց Դաշնակցութեան դիկտատուրան: Եղան ձերբակալութիւններ, բանտարկութիւն, նոյնիսկ գնդակահարութիւններ: Բոլշեւիկ ղեկավարներից շատերը դէպի Մոսկուա եւ արդէն խորհրդայնացած Ադրբեջան փախան եւ չափազանցուած զեկոյցներով, բոլշեւիկ մամուլին տուած յօդուածներով եւ Մոսկուայի ղեկավարութեանը յղած բողոքներով Հայաստանը ներկայացրին իբրեւ լոժիք, ուր հազարներ բանտարկուած են, հազարներ գնդակահարուած, իսկ ժողովուրդը անհամբեր է և սպասում է Ռուսաստանին եւ Կարմիր բանակին, որ պիտի գայ ժողովրդին դաշնակ ղոժիքից ազատելու: Եւ այս բոլորն այն ժամանակ, երբ վերջապէս, մեծ դժուարութիւններից յետոյ Հայաստանի պատուիրակութիւնը Մոսկուայում բանակցութիւնների էր նստել իշխանութիւնը ներկայացնող Արտաքին Գործերի Կոմիսար Գեորգի Չիչերինի եւ նրա հայազգի օգնական Լեւ Կարախանի հետ:

Այս բնակցութիւնների ընթացքում, ռուսական կողմը շահագրգռուած էր, որ Հայաստանը խոստանայ քուրքերին թիկունքից չխփել՝ երբ թուրք եւ ռուս բանակները Թուրքիայից եւրոպացի իմպերիալիստերին վտարելու գործողութիւնը սկսեն: Առաջարկուում էր նաեւ, որ Հայաստանը իրաւասութիւն տայ Բոլշեւիկ Ռուսաստանին Վերսալում տարուող Խաղաղութեան բանակցութիւնների օրակարգից հանելու Հայկական Հարցին վերաբերող կէտերը, որպէսզի ինքը տնօրինի այդ հարցը: Հայկական կողմի առաջարկութիւններին որոշ ընթացք տրուեց եւ պատրաստուեց համաձայնագրի նախնական տարբերակը, երբ Չիչերինը յանկարծ դադարեցրեց բանակցութիւնները յայտարարելով, որ իր կուսակցական-գաղափարական ընկերները վայրագ դահիճների հետ չեն ցանկանում բանակցութեան սեղանին նստել: Բայց կային այլ պատճառներ եւս: Ձեւաւորում էր ռուս-թրքական համաձայնութիւնը եւ նախքան այդ իմաստ չունէր հայերի հետ համաձայնութիւն վերջաւորելու, իսկ Խորհրդային Ադրբեջանը

որեն զիջումի պատրաստ չէր եւ յաւակնում էր տիրանալ Նախիջեւանին, Չանգեզուրին ու Ղարաբաղին:

Նշանակալից է, նոյնիսկ այսօրուայ ռուսական քաղաքականութեան իմաստով, Ստալինի մէկ հեռագիրը Յուլիս 8, 1920, Սերգէյ Օրջոնիկիձէին ուղղուած, «Իմ կարծիքն այնպիսին է, որ չի կարելի անվերջ խուսանաւել կողմերի միջեւ, պէտք է սաւտարել կողմերից մէկին որոշակիօրէն, տուեալ դէպքում, ի հարկէ, Ադրբեջանին Թուրքիայի հետ»¹:

Ռուս եւ թուրք համաձայնութիւնը կնքուեց եւ Մուլթաֆա Քեմալը կանաչ լոյս ստացաւ Հայաստանի դէմ իր ծրագիրները ի գործ դնելու: Յարձակումը սկսեց Սեպտեմբեր 27-ին: Եւ հետաքրքրական է, որ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը Սեպտեմբեր 20-ին «Յոյժ գաղտնի» պատգամ էր յղում, յանձնարարելով, որ Կովկասի եւ ընդհանրապէս Արեւելքի խորհրդայնացումը գլուխ բերելու համար հայ բոլշեւիկները պիտի աջակցեն Քեմալական Թուրքիային՝ Հայաստանի Հանրապետութեանը պարտութեան մատնելու: Այդ գործի համար պէտք էր կազմաւորուէլ հայկական բանակը, քաջալերել դասաւթութիւնը, ձախողեցնել կառավարութեան յայտարարած զօրահաւաքը, համոզել զինուորներին չկրակել թուրք զինուորների վրայ, չենթարկուել սպաների հրամաններին եւ, եթէ պէտք է, ոչնչացնել նրանց²: Եւ իրօք, հարցում բոլշեւիկեան քարոզչական մեքենան գործում էր ամբողջ ուժով հայկական պաշտպանութիւնը թուլացնելու: Փաստերը ցոյց են տալիս, որ Կարսում նոյնիսկ զինուորական գաղտնիքներ էին փոխանցում թուրքերին՝ այն վստահութեամբ, որ նրանք Կարսը կը գրաւեն եւ բոլշեւիկներին կը յանձնեն:

Այսօր, 98 տարի անց, մտածում ես, բոլշեւիկները ինչո՞ւ յաջողեցին, իսկ Բիւրօ-կառավարութիւնը ինչո՞ւ երկիրը խաղաղեցնելուց յետոյ չհրաժարուեց, որպէսզի Հայաստանի վրայ դաշնակ պիտակը չկայնէր: Գուցէ որպէս ոչ-այդպիսին աւելի նպաստաւոր իրավիճա-

¹ Տես՝ Խաւարում, Երեւան, Յովհաննէս Թումանեանի տուն թանգարանի հրատարակութիւն, 2017, էջ 20: Գրքոյկը կրում է հրատարակութեանը նախորդող փաստաթղթերի ցուցահանդէսի վերնագիրը:

² Նոյն տեղում, էջ 11–12. Յղում է կատարում Երեւանի Պետական Արխիւին, ֆ. 1022, ց. 3, փ. 275, թ. 1:

կում գտնուէր: Արդէն Բուքրէշի ՀՅԴ-ի խորհրդաժողովում էլ բարձրացուեց այդ հարցը եւ քննադատութեան արժանացաւ:

Բայց նկատի ունենանք, որ այդ պիտակը արիեստական էր, միտումնաւոր եւ ո՛չ ճշմարտութիւն: Գիտենք, որ ղեկավարութեան մէջ կային նաեւ այլ կուսակցութիւնների անդամներ եւ ոչ-կուսակցականներ: Դաշնակցութիւնը ամենից կարելւոր ուժը լինելով հայ կեանքի մէջ, պարզապէս մեծամասնութիւն էր բոլոր մարմիններում, իսկ միւս կուսակցութիւններն այնքան էլ շահագրգռուած չէին Թիֆլիսի հանգիստ կեանքը թողնելու, հետամնաց Երեւանում հաստատուելու եւ մի անկայուն երկրում պատասխանատւութիւններ ստանձնելու: Բացի այդ, կուսակցութիւնների մէջ պակասում էր համագործակցութեան ոգին: Մտնել կառավարութեան մէջ, երբ կարելւոր պաշտօնները դաշնակցական գործիչներն էին զբաղեցնում, նշանակում էր Դաշնակցութեան թելի տակ գործել:

Հայաստանը «դաշնակների հանրապետութիւն» կոչելը, այդ բանի մէջ ամբողջ խտացեալ ատելութիւն դնելով, հայ բոլշեւիկների հնարամտութիւնն էր, որ աւանդութիւն դարձաւ նաեւ խորհրդային պատմագրութեան մէջ: Պարզապէս, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը միակ ուժն էր, որ պայքարում էր Ռուսաստանի բռնատիրական ակործակների դէմ: Իսկ հայ բոլշեւիկներն ի սկզբանէ դէմ էին Ռուսաստանից դուրս անկախութեան գաղափարին: Դա նաեւ մի տեսակ հնարք էր՝ ծածկելու համար ժուս-թրքական համագործակցութիւնը, որ տապալեց Հայաստանի անկախութիւնը, եւ մեղադրելու համար Դաշնակցութեանը՝ Հայաստանի հողային կորուստների համար, ներառեալ՝ Արեւմտեան Հայաստանի կորուստը: Լսենք յետխորհրդային շրջանի պատմաբան Լենդրուշ Խուրշուդեանին, ով այն քննից կամ առաջիններից էր, որ փորձեց խորհրդային աւանդական պատմագրութեան կապանքներից ազատուել ու ողջամիտ հայեացքով անցեալը դատել, թէկուզ եթէ դա ենթադրում էր շեղուել իր իսկ որդեգրած ուղղութիւնից. «Հասկանալի է, որ բռնի ուժով իշխանութեան գլուխ եկած բոլշեւիկների պատմագրութիւնը յենուած էր

սխալ եւ անընդունելի ելակետների վրայ: Այդ պատմագրութեան առանցքը եղել է պատմութեան կեղծարարութիւնը»¹:

Ինչ վերաբերում է նրան, թէ ինչո՞ւ այդպէս արագ տարածում գտաւ բոլշեւիզմը հայ զանգուածների մէջ, պատճառներից կարելո՞րը Հայաստանի տնտեսական սոսկալի վիճակն էր եւ թերեւս զանգուածների դիւրախաբութիւնը, թե՛ Սովետները քաղցած Հայաստանը հացով ու շաքարով պիտի լցնեն, պիտի բերեն աշխատաւոր դասակարգի իշխանութիւն, պայքար հարուստների դէմ, եղբայրութիւն ազգերի միջեւ:

Երկու կրակի միջեւ

«Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ», Սիմոն Վրացեանն այսպէս է բնութագրում Հայաստանում վերջին շաբաթներին տիրող իրավիճակը : Արեւմուտքից թուրք բանակն էր երկրի սրտի մէջ առաջանում, Խորհրդային Ադրբեյջանից Կարմիր բանակն էր սպառնում, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը անընդունելի պայմաններ էր առաջարկում Հայաստանի իշխանութեանը, իսկ հայ բոլշեւիկներն անմիջապէս խորհրդային կարգեր հաստատել էին պարտադրում: Ու երբ վերջապէս հայ եւ ռուս համաձայնութիւնը թղթի վրայ է բերւում, որի մէջ որոշ չափով նպաստաւոր կէտեր կային Հայաստանի համար, Լեգրանն այդ համաձայնագիրը վաւերացնելու համար Մոսկուա ուղարկելու փոխարէն Բաքու է տանում, ուր տեղի էր ունենում Կաւքիւրոյի համագումարը՝ Մտալինի եւ Օրջոնիկիձէի ներկայութեամբ (Նոյեմբեր 4, 1920): Ժողովն առանց այլեւայլի մերժում է համաձայնագիրը: Կաւքիւրոյի անդամ Շաւարշ Ամիրխանեանը մի ճառով բացատրում է, որ Հայաստանում անիշխանութիւն է տիրում, եւ ժողովուրդն անհամբեր սպասում է խորհրդային կարգերին: Իմիջիայլոց, Շաւարշ Ամիրխանեանն էր, որ Ալիս Նուրիջանեանի հետ կազմակերպեցին եւ վերահսկեցին Փետրուարեան ապստամբութեան նախօրէին Երեւանի բանտում քաղաքական գործիչների եւ կառավարութեան անդամների կացնահարումը:

Մոսկուան չէր շտապում, բայց Հայիեդկոմը աճապարանքի մէջ էր օր առաջ տիրելու Հայաստանին: Եւ Նոյեմբեր 29-ին, Կարմիր բա-

¹ Տե՛ս Խուրշուդեան Լ., «Առաջարան», Ռ. Փիրումեանի Հայաստանը Հ. Յ. Դ. Բոլշեւիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում, 1917–1921 հատորում, Ե., 1997, էջ xiv:

նակի հայ զինուորներից կազմուած զօրագնդով եւ մի խումբ թուրք բոլշեւիկների ընկերակցութեամբ, Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանը կտրեց ու Իջեւանից Հայաստան մտնելով, Հայաստանը խորհրդայնացած յայտարարեց:

Ինչպէ՛ս բացատրել այս հապճեպը: Վլադիմիր Յարութիւնեանը գրում է, «Ի վերջոյ, մի բան է սեփական պետութեան մէջ պայքարել սեփական իշխանութեան դէմ եւ հասնել դրա տապալմանը՝ անգամ զինուած դիմակայութեան միջոցով բայց միանգամայն այլ բան է կործանել սեփական պետականութիւնը յանուն օտար շահերի՝ փոխարէնը ստանալով դրա աւերակների վրայ տիրելու գաւաւստական մի սատրապի իրաւասութիւն: Դա արդէն ուղղակի պետական դաւաճանութիւն է»¹:

Ի հարկէ, քննալական բանակի վտանգաւոր առաջացումը եւ Քեմալի օր առաջ Հայաստանի վրայով Ադրբեջան հասնելու նպատակը Հայաստանի խորհրդայնացումը արագացնող կարեւոր ազդակ էր: 1920, Նոյեմբեր 15, Ստալինի հեռագիրը Լենինին, բացատրում է՝ «.... Հնարաւոր է, որ Հայաստանի պարագայում մենք արդէն ուշացել ենք, այսինքն՝ Քեմալն այն աւելի շուտ կուտի կվերջացնի, քան մենք տեղ կհասնենք»²:

Հայաստանի խորհրդայնացումը երեւի ժամանակի պարտադրանքն էր: Դա պիտի՝ լինէր: Ադրբեջանն ու Վրաստանն էլ խորհրդայնացան, բայց ոչ մէկի տարածքները չկոտորակուեցին, սահմանները չնեղացան: Ո՛չ վրացի եւ ո՛չ ադրբեջանցի բոլշեւիկն իր երկրի հաշուին նուիրատուութիւններ չկատարեց: Սիմոն Վրացեանը հաւատացած է եւ ես դա կրկնում եմ խոր համոզումով, «Եթէ Հայաստանի վարիչները ազատ լինէին իրենց յարաբերութիւնների մէջ ռուսների հետ եւ ամէն բոլէ չհանդիպէին հայ բոլշեւիկների չարախօսութեանց ու դաւերին, հայ ժողովրդի գլխին եկած աղէտների մի կարեւոր մասը տեղի չէր ունենայէ»³:

¹ Յարութիւնեան Վ., Հայ բոլշեւիկների հակապետական գործունէութիւնը, էջ 18:

² Յարութիւնեան Վ., Կարսի մարզը, էջ 146, ծանօթ. 344.

³ Վրացեան Ս., Հայաստանը Բոլշեւիկեան Մուրճի եւ Թրքական սալի Միջեւ, Բոստոն, Հրատ. ՀՅԴ Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի, 1941, էջ 152:

Իսկ հայ բոլշեիկն այսպես մեկնաբանեց, «Որպեսզի հնարաւոր լինէր յարաբերութիւններ հաստատել Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ, նախեւառաջ անհրաժեշտ էր լուծել հայկական խնդիրը: Դրա համար պէտք էր ընդունել Հայաստանի հաշուին Թուրքիային մաքսիմալ տարածքային զիջումներ անելու անհրաժեշտութիւնը»¹:

Խորհրդայնացում

Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի եւ հայ թրքական բանակցութիւնների ու Ալեքսանդրապոլի համաձայնագրի մասին չպիտի խօսեն: Միայն ասեն, որ այդ համաձայնագիրը 70 տարի շարունակ քննադատուեց որպէս Դաշնակցական կառավարութեան սխալ քայլ եւ տեղիք տուեց «Դաշնակցութիւնը Հայաստանը ծախեց Թուրքերին կարգախօսին: Բայց երբեք չիշուեց «Հայաստանի Խորհրդայնացման Աքտ»ը, որի պայմանները չիրագործուեցին, բայց որը ապացոյցն էր այն ճիգի, որ հայկական կողմն ի գործ էր դրել ամենից օրհասական պահերին Հայաստանի համար կարելի նպատակաւոր պայմաններ ապահովելու նպատակով:

Եւ վերջում

Թշնամական վերաբերմունքը Դաշնակցութեան դէմ շարունակուեց ամբողջ խորհրդային տիրապետութեան ժամանակաշրջանում: Այդ վերաբերմունքը թելադրեց Խորհրդային Հայաստանի յաջորդական ղեկավարների քաղաքականութիւնը Սփիւռքի նկատմամբ՝ մերժել Սփիւռքի այն հատուածը եւ այն կազմակերպութիւններն ու կառոյցները, որոնք Դաշնակցութեան են համակրում: Դա դարձաւ մտայնութիւն, որ խոր նստած է դեռ ու այն արմատախիլ անելու համար գիտակցուած աշխատանք է պէտք՝ ի սեր միութեան, ի սեր անկողմնակալ ազգային պատմութեան, որ դեռ գրի պիտի առնուի: Յուսանք, որ նման գիտաժողովներ պատեհ առիթը կստեղծեն անցեալի սխալներն ու թերութիւնները բացայայտելու եւ խորհուրդ քաղելու դրանցից, մատնանշելու ձեռքբերումներն ու յաջողութիւնները եւ ընդօրինակելու դրանք: Դա՛ կլինի ազգի բարօրութեան եւ ազգային նպատակների իրագործման ճամբան:

¹ Յարութիւնեան Վ., Կարսի մարզը, էջ 146–147, ծանօթ. 345.

ARF-BOLSHEVIK RELATIONS, 1918–1920, A CRITICAL FACTOR IN SHORT-LIVED INDEPENDENCE OF ARMENIA

SUMMARY

The period between the Russian Revolution, that spurred the collapse of the Tsarist regime, and the Bolshevik Revolution was that of a hope and optimism among the ARF leadership with inroads they made with the Provisional Government in Petersburg in favor of the Armenian cause, even for the creation of a free Western Armenia. Attempts to secure Russia's goodwill continued after Bolsheviks took over. There were even instances of ARF collaboration with Armenian Bolsheviks for the sake of Armenia as well as the safety and security of the Armenian people (as in Baku). After the Armenian declaration of independence, the breach between the ARF and the Armenian Bolsheviks grew wider. Dashnaktsutun, being the key player in the formation and the administrative body of the republic, came under heavy criticism from the Armenian Bolsheviks for whom the idea of an independent state outside Soviet Russia was preposterous. They sabotaged every attempt at a rapprochement with Moscow rulers. They even helped in the Turkish-Azerbaijani-Russian conspiracy to bring about the demise of the Armenian Republic. The Bolshevik perception of "the independent republic" continued to prevail in the Soviet period. It is high time to reevaluate the past with an open mind, to reveal mistakes and learn from them, to identify successes and emulate them: this is the road to success.

ԳԵՆԵՐԱԼ ԴԱՆԻԵԼ ԲԵԿ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Գեներալ-մայոր
Դանիել Բեկ Փիրումյան

Մի առիթով մեր հանճարեղ գրող Պարույր Սևակը ասել է. «Մենք՝ հայերս, իրավունք չունենք տանուլ տալու այն շախմատային խաղը, որը սկսել ենք ոչ թե մենք, այլ Մեսրոպ Մաշտոցը: Իսկ ինչպես գրել է գնդապետ Ալեքսանդր Շնեուրը «Սարդարապատը վերջնախաղն էր, որտեղ զորավար Դանիել Բեկ Փիրումյանն այդ վճռական պահին հարմար և արժանի՝ անվեհեր զինվորական վարիչն էր»:

1918 թ. մայիսին թուրքական զորքերի հարձակումով մեր այս փոքրիկ հայրենիքում ստեղծվել էր մի այնպիսի իրավիճակ, երբ կարող էինք տանուլ տալ այդ շախմատային խաղը և մեկնդմիշտ փակել մեր հազարամյակներից եկող պատմական ընթացքը: Սակայն, ինչպես միշտ է եղել մեր պատմության ընթացքում, գտնվեցին քաջարի ու խիզախ հայորդիներ, որոնք կարողացան հերոսաբար մարտնչելով կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը և հաղթանակ պարգևել Սարդարապատում: Նրանք նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադիրներն էին: Այդ հերոսներից էր Դանիել Բեկ Աբխոդով Բեկի Փիրումյանը:

Դանիել Բեկը մեր նորագույն պատմության ամենանշանավոր զորավարներից է: Նրա բանիմաց ու հմուտ ռազմական գործունեությունը, իրավիճակը սթափ գնահատելու կարողությունները, արագ և անկանխատեսելի որոշումներ ընդունելը, վճռորոշ դեր խաղացին Սարդարապատի ճակատամարտում: Իսկ այդ ռազմական կարողությունները խոր արմատներ ունեին: Դրանք գալիս էին

դեռևս հեռավոր տոհմակիցներից, որոնք մեկը մյուսին, սերնդե սերունդ փոխանցել էին իրենց քաջությունն ու խիզախությունը, հայրենիքի հանդեպ անսահման սերը: Ինչպես իրավամբ գրել է Բ. Ուլուբաբյանը. «Իրենք՝ Փիրումյան տոհմի ժառանգները, պահել են հետաքրքիր ավանդություններ տոհմի վաղնջական նախնիների մասին: Իրենց հիմքում ճշմարիտ, սակայն արտաքուստ հեքիաթանման այս զրույցներում փառավոր կենսագրություն ունեն քաջ Փիրումյանները¹: Հիշենք Բայանդուր իշխանին, որը Դավիթ բեկի չորս զորավարներից մեկն էր և հայտնի էր իր քաջագործություններով: Բաֆֆին Փիրումյանների տոհմը սերված է համարել այս զորավարից: Բայանդուրի թոռը Փիրում բեկն էր, որի մասին Ղարաբաղում դեռևս բազում լեգենդներ են պատմում: Վերջինիս թոռն էլ հանրահայտ Ասրի բեկն էր, ոչ պակաս լեգենդար ռազմիկ: Նա Ռուսաց կայսրությանը մատուցած ծառայությունների համար որպես պարգև 1823 թ. ստացել էր Նախիջևանիկ գյուղը: Ասրի բեկի եղբոր՝ Ջավադ բեկի որդին էլ Աբիսողոմ բեկն էր: Նրա քանդակազարդ տապանաքարը Նախիջևանիկի իրենց տոհմական գերեզմանոցում է:

Դանիել բեկը ծնվել է 1861թ. նոյեմբերի 22-ին՝ Նախիջևանիկում²: Նրա անունը դրվել է ի հիշատակ պապի եղբոր՝ Դանիել բեկի, ով հավանաբար մահացել էր այդ թվականներին:

Հարկ է նշել, որ թե՛ խորհրդային, և թե՛ անկախության տարիներին Դանիել բեկ Փիրումյանի մասին համեմատաբար քիչ է գրվել, և միայն վերջին տարիներին հրատարակվեցին տողերիս հեղինակի Փիրումյանների տոհմի մասին գիրքը, որտեղ խոսվում է նաև Դանիել բեկի մասին: Ծառ ծավալուն աշխատանք է կատարել նրա թո-

¹ Ուլուբաբեան Բ., Սարդարապատ, Ե., 1991, էջ 183–184:

² Նրա մասին տե՛ս Թուրջյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1969, Թուրջյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտի 50-ամյակը, - «Էջմիածին», 1968, Ե., էջ 17, Асатрян А., Пирумяны, Е., 2014, с. 116–122, Пирумян Ю., На обрывах лет и дней, Жизнь Даниэля-бека Пирумяна, Москва, 2013, Խաչատրյան Հ., Պետրոսյանց Տ., Հայկազունք, Ե., 2002, էջ 672, Սողոմոնյան Լ., Հայ նշանավոր գերդաստաններ, Լոս Անջելես, 2003, էջ 485, Հայկազն Տ., Ղազարյան Գ., 1000 հայազգի գեներալներ, ծովակալներ, Ե., 2009, էջ 119, Вырабян А., Знаменитые Арцахцы, Е., 1992, с. 23–25, Мирзоян С., Дети Арцаха, М., 2003, с. 127, Саркисян С., Энциклопедия Арцах-Карабах, Санкт-Петербург, 2005, с. 233–234, «Արցախ», 1992, № 29, 13 օգոստոսի և այլն:

որ՝ Յուրի Փիրումյանը, ով տասնամյակների ընթացքում բարեխղճորեն հավաքել ու հրատարակել է պապի մասին արժեքավոր փաստաթղթեր:

Դանիել բեկը սկզբնապես սովորել է Շուշիի քաղաքային ուսումնարանում, որից հետո զինվորական ծառայությունը սկսել է 1881 թ.-ից, 13-րդ լեյք-գվարդիական Երևանյան գնդում: 1881–83 թթ.-ին սովորել է Թիֆլիսի հետևակային յունկերական ուսումնարանում: 1913 թ. ավարտել է Պետրոգրադի մոտ Օրանիենբաումի (ներկայիս Լոմոնոսով քաղ.) սպայական հրաձգային դպրոցի դասընթացը: 1883 թ.-ին Դանիել բեկին շնորհվել է փոխպրապորշիկի, 1888 թ.-ին՝ պորուչիկի, 1900-ին՝ կապիտանի, 1913 թ.-ին՝ փոխգնդապետի, 1915-ին՝ գնդապետի կոչում:

Հայտնի է 1-ին աշխարհամարտին մասնակցած Դանիել բեկի բազում քաջագործությունների մասին: 1916 թ. հունվար-փետրվարին Էրզրումի համար մղված ծանր մարտերի ժամանակ Դեվե-Բոյնի Դալան-գյոզ ամրոցը գրավելուց, գնդապետ Դանիել բեկը չտեսնված քաջություն և անձամբ մահվան ընդառաջ գնալու օրինակ է ցույց տվել իր զինվորներին: Նա առաջինն էր, որ իր դիվիզիայով 1916 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին մտել է Երզնկա:

Այդ մարտերից հետո, 1916 թ. օգոստոսին «Մշակըն գրել է, որ «Թագաւոր Կայսրը բարեհաճել է Գէորգեան սուր պարգևել գնդապետ Դանիել-բեկ Փիրումեանին»¹: Նշենք, որ նա սկզբնապես եղել է վաշտի, գումարտակի, ապա գնդի հրամանատար:

Դանիել բեկի դուստրը պատմում է, որ նա եղել է շատ ուշիմ և սովորող զինվորական: Պահպանվել է մի հետաքրքիր դրվագ. 1912 թ. Բորոդինոյի ճակատամարտի 100-ամյակի առթիվ կապիտան Փիրումյանին հանձնարարվում է զեկուցում պատրաստել դրա մասին: Նրա զեկուցումն այնքան հաջող է լինում, որ Ալեքսանդրապոլի կայազորի հրամանատարությունը կարգադրում է այն կրկնել քաղաքում եղած դիվիզիայի բոլոր ստորաբաժանումներում: Կայազորի հրամանատարությունը տեսնելով հայազգի կապիտանի գովելի պատրաստակամությունը, նրան հանձնարարում է կայազորի սալա-

¹ «Մշակ», 1916, № 173, 6 օգոստոսի:

յության առաջ զեկուցում կարդալ նաև ռուս-նապոնական պատերազմի և դրա դասերի մասին:

1917 թ. նոյեմբերի 20-ին Երևանում ռուսական արդեն կազմալուծված բանակի հայազգի սպաները, որոնց մեջ վառ էր ազգային ինքնագիտակցությունը, կազմակերպում են համագումար՝ ազգային ինքնապաշտպանական բանակ ստեղծելու համար: Դանիել բեկնայդ համագումարի նախաձեռնողներից ու ղեկավարներից էր և որի ավարտից անմիջապես հետո գնդապետ Վեբիյանի հետ միասին ձեռնամուխ է լինում Երևանյան զորաբանակ հավաքագրելու և կազմակերպելու հույժ դժվարին գործին: Հետագա դեպքերի ընթացքը և պատմությունը ցույց տվեցին Փիրումյանի հեռատեսությունը: Այդ զորաբանակի մեջ մտան գնդապետ Դոլուխանյանի 6-րդ գունդը, գնդապետ Պերեկրյոստովի պարտիզանական գունդը, գնդապետներ Իգիթյանի և Կարաբեշիշյանի մարտկոցները և այլն: Փիրումյանի անմիջական մասնակցությամբ փաստորեն հիմք է դրվել հայկական նորաստեղծ բանակին:

1918 թ. փետրվարին գնդապետ Դանիել բեկին նշանակում են Երևանի շրջանի զորամասերի հրամանատար: Նա փետրվարի 21-ին հրամայել է. «Ազգային և դեմոկրատական բոլոր կազմակերպությունների և կառավարական օրգանների համաձայնությամբ այսօրուանից քաղաքում յայտարարում են զինուորական դրութիւն և միաժամանակ յայտարարում են, որ կազմակերպուած է ռազմահեղափոխական տրիբունալ-դատարան, ամենայն իրաւունքներով և մահուան պատժի գործադրութեամբ»¹:

1918 թ. մայիսի կեսերին ստեղծվում է դժվարին կացություն: Թուրքական զորքերը մայիսի 15-ին արդեն Ալեքսանդրապոլում էին: Մայիսի 18-ին Երևանի քաղաքային դուման Ենգիբադյանի նախագահությամբ ընդլանված նիստում ընդունում է քաղաքազուխ Թոշյանի առաջարկը՝ քաղաքն առանց դիմադրության հանձնել թուրքերին: Երևանի թուրքական ազգային խորհրդի անդամներն այս որոշումը անմիջապես հասցնում են Ալեքսանդրապոլ՝ թուրքական զորքերի հրամանատարին: Որոշում է կայացվում Երևանի պարետ Ա.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 180, թ. 2, հայերեն և ռուսերեն:

Շահխաթունուն բնակչության հետ թողնել Երևանը, իսկ զինված ուժերը հետ բերել Սուրմալուից և Էջմիածնից՝ բարձրանալով Սևանա լճի ավազան: Մայիսի 19-ին, Դանիել բեկը, ով Սուրմալուի ճակատի հրամանատարն էր, Երևանի գորաբաժնի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանից հրաման է ստանում թողնել Սուրմալուն և բնակչությանը էվակուացնել, որը և մեծ դժվարությամբ կատարվում է մայիսի 21-ին: Այդ ժամանակ թուրքերն արդեն Շեվքի փաշայի հրամանատարությամբ գրավել էին Սարդարապատ կայարանը: Հաջորդ օրը թուրքական 3 հազարանոց մի զորաջոկատ մոտենում է Ղամշլուին (ներկայիս Եղեգնուտ):

Պատմում են, որ Սարդարապատի ճակատամարտից առաջ Դանիել բեկը ծնկի իջնելով Արարատ լեռան առջև՝ Աստծուց խնդրել է հաղթանակ, ասելով որ ես 3-ն ունեմ գոհաբերելու, ավելին չունեմ, նկատի ունենալով իրեն ու երկու որդիներին: Եվ ահա այս ծայրահեղ պայմաններում Դանիել բեկը՝ սթափ գնահատելով ստեղծված իրավիճակը, նախաձեռնում է ռազմական գործողություններ, որոնք հետագայում պատմության մեջ կգնահատվեն որպես բեկումնային: Եվ դա այն ժամանակ, երբ մայիսի 19-ին, Բաթումում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Խալիլ բեյը հայտարարում էր, որ «հայերը պարտված են և պետք է ենթարկվեն»¹:

Ինչպես գրել է Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակիցներից Մարտին Մարտիրոսյանը. «Փիրումյանը շատ կազմակերպված, խոհուն ու ռազմագետ զինվորական էր, առանց որևէ տարերայնության վաղուց որոշել էր իր անելիքը և պատրաստել իր ուժերը թշնամուն դիմադրելու և նրան ջախջախելու հենց այնտեղ, որտեղ նա մեզ նախապես խրամատավորել էր»²:

Մայիսի 22-ի առավոտյան Դանիել բեկը Ղամշլուի ուղղությամբ հակահարձակման հրաման է տալիս, որը պսակվում է փայլուն հաջողությամբ: Տիրում է համատարած խանդավառություն: Թուրքերը մեծ կորուստներ տալով նահանջում են: Կռիվներին, բնականաբար, մասնակցում էր Պողոս բեկի «մահապարտների» զունդը: Այդ հաղ-

¹ Ասոյան Ա., Սարդարապատի պատմության իրական հաղթանակը, - «Էջմիածին», 2010, Ե., էջ 126:

² «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1969, № 1, էջ 164

թանակն աննկարագրելի ոգևորություն է առաջացնում հայկական կողմում և բեկում մտքնում հայ-թուրքական պատերազմում: Սակայն հայկական բանակի զորահրամանատարությունն ու պետական գործիչները ըստ արժանավույն չգնահատեցին նրանց, գուցե նաև ընդհանուր հրամանին չհետևելու պատճառով: Ավելին, ոչ միայն չուզեցին ընդունել Փիրումյանի դերն այդ կռիվներում, այլ նույնիսկ չընդունեցին մայիսի 22-ի հաղթանակը¹:

Գործող բանակի շտաբի պետ Ալեքսանդր Շենուրը, ով 90-ամյա հասակում 1966 թ. Ամերիկայում տպագրել է իր հուշերը, մայիսի 26-ին կայացած թեժ մարտերի մասին գրել է. «Դանիել բեկ Փիրումյանը չի համբերում: Նա ցած է իջնում ջրցան աշտարակից, հանում է իր գեներալական կարմիր աստառով շինելը, շուռ է տալիս այն և շուռ տված հագնելով, անցնում է իր զորամասի շղթայի առաջ, և ստույգ մահն արհամարելով, վճռական ու անհերք գրոհի է խանդավառում իր զորքերին»:

Սովորաբար Դանիել բեկը Սարդարապատում իր կատարած քաջագործությունների մասին լռում էր և համեստորեն ուրիշներին էր գովերգում: Այսպես օրինակ. Սարդարապատի ճակատամարտից հետո նա ընդունում է Գրամփա (ներկայում՝ Ծիածան) գյուղի քահանա Հովհաննես Տեր-Մկրտչյանին, ում իր ջոկատով տեղավորել էր «մահապարտների» 5-րդ գնդում: Չորավարը համբուրելով քահանայի ճակատը ասել է. «Տեր հայր, թեև հայ բանակը եռակի անգամ փոքր էր թշնամու բանակից, բայց ձեր նման հոգևոր հայրերի և աշխարհագորային հայր ու պապերի անձնագոհ կերպով մարտերին մասնակցելը այնքան ուժ ու եռանդ ներշնչեց նրա հոգում, որ նա անհաղթելի և անխոցելի դարձավ»²:

Դանիել բեկը, որը Սարդարապատում զորաջոկատի ընդհանուր հրամանատարն էր, ցուցաբերեց զորավարական հմտություն և արիություն՝ իր գլխավորած ուժերով ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածում ջախջախելով թուրքական զորքերին՝ ստիպեց նրանց նահանջել: Մարշալ Հ. Բադրամյանը, բարձր գնահատելով

¹ Ասոյան Ա., նույնը, էջ 128:

² Մուրադյան Մ., Հայրենասեր հոգևորական Տ. Հովհաննես քահանա Տեր-Մկրտչյան, - «Էջմիածին», 1972, Ե., էջ 58:

Փիրումյանի գորավարական արվեստը, նրան դասել է Սարդարապատի ճակատամարտի արժանի հերոսների շարքը:

Հ. Տասնապետյանը գրել է. «Զորավարներ Նազարբեգեանի, Սիլկեանի, Դրոյի, եւ Դանիել Բեգ-Փիրումեանի առաջնորդութեամբ եւ համաժողովրդական ընդիմութեան անմիջական աջակցութեամբ, հայկական ուժերը թուրքական յառաջխաղացքը կասեցուցին Ղարաբիլիսայէ, Բաշ-Ապարանի եւ Սարդարապատի վճռական ճակատամարտերուն մէջ»¹:

1918 թ. հուլիսի 20-ին Դանիել բեկը նշանակվել է նորաստեղծ ՀՀ բանակի 1-ին բրիգադի հրամանատար:

1919 թ. սկզբին գեներալ-մայոր Դանիել բեկ Փիրումյանն իր գլխավորած ջոկատով փայլուն է իրականացնում Չոդ գյուղի գործողությունները, որին մասնակցում է նաև ջոկատի շտաբի պետ Ա. Շնեուրը: Չոդի գործողությունները հայկական բանակի և հետախուզության փոխհամագործակցության ուսանելի օրինակներից էր: Ուշագրավ է, որ այդ ջոկատի գործողությունները Չոդ գյուղի շրջանում բարձր գնահատականի արժանացան նույնիսկ անգլիական ծառայության գնդապետ Թեմպերլեյի կողմից: Նախարարների խորհուրդը ապրիլի 24-ին, լսելով գնդապետ Թեմպերլեյի կարծիքը, որոշում է շնորհակալություն հայտնել գեներալ-մայոր Դանիել բեկ Փիրումյանին և բոլոր սպաներին ու զինվորներին՝ Չոդի շրջանում մարտական փայլուն գործողությունների համար²:

1919 թ. մայիսի առաջին կեսին Դանիել բեկը նշանակվեց Կարսի բերդի պարետ³:

1919 թ. օգոստոսի կեսերին «Աշխատանք» թերթը գրել է. «Երևանի շրջանի գորամասերու հրամանատար գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումեան՝ ազգային և դեմոկրատական բոլոր կազմակերպություններու և կառավարական օրգաններու համաձայնութեամբ՝

¹ Տասնապետեան Հ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ Ընդի. ժողով (1890–1924), էջ 125:

² Այս մասին տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայկական հետախուզությունը առաջին հանրապետության տարիներին (1918–1920 թթ.), Ե., 2003, էջ 51:

³ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, (նախկին ռազմական նախարար Հախվերդյանի հուշերը):

փետրվարի 22-էն սկսեալ Երևան քաղաքը յայտարարած է զինուորական դրութեան մէջ»¹:

1919 թ. հոկտեմբերի սկզբին «Յառաջն թերթը գրել է. «Ղամարլուի [ներկայումս՝ Արտաշատ] շրջանի աւերված գիւղերից տեղական թալանչիները քանդում են տների ծածկերը և փայտեղէն բերում քաղաք վաճառելու: Նկատի առնելով Երևանի ազգաբնակչութեան կարիքները, Ղամարլուի գորամասի հրամանատար գեներալ-մայոր Դանիել բէկ Փիրումեանը պահակներ է նշանակել այդ փայտեղէնը պահպանելու համար և դիմել Պարենաւորման մինիստրութեանը»²:

1920 թ. հունիսի վերջին «Յառաջը» տպագրել է Փիրումյանի հեռագիրը կառավարությանը՝ Օլթիի փառավոր հաղթանակի առթիւ³: Իսկ Կարսի Հ.Յ.Դ. կոմիտեն հեռագրով հայտնել է, որ «քաղաքացիները գեներալ Փիրումեանի նախաձեռնութեամբ դուրս եկան դիմաւորելու յաղթական զօրքերի հրամանատար Յովսէփեանին, որի հմուտ ղեկավարութեամբ լիայոյս ենք, որ Կարսի զօրաբանակը նորանոր յաղթանակներով պիտի յաւիտեան յաւերժացնի հայ բանակի հերոսէն անունը հայրենի պատմութեան էջերում»⁴:

1920 թ. հունիսի 30-ին «Յառաջը» տեղեկացնում է, որ զորավար Փիրումյանը Կարսում զորակոչի է ենթարկել 33–35 տարեկան քաղաքացիներին՝ օրական մեկ ժամ զինվորական մարզանքներ կատարելու համար⁵:

1920 թ. սեպտեմբերի 16-ին ստացված «Մշակի» թղթակցությունում նշվել է, որ Կարսի շրջանում հայտարարված է զինվորական դրություն, գեներալ-նահանգապետ է նշանակված զորավար Փիրումյանը⁶: Իսկ սեպտեմբերի 26-ին Դանիել բէկը Ալեքսանդրապոլում մասնակցել է միջնակարգ տեխնիկական դպրոցի բացման հանդիսությանը: Այդ առթիւ «Ժողովուրդ» թերթը գրել է. «Ողջոյնի խոսք ասացին կայագորի պետ գեներալ Փիրումեանը,... և բոլոր խոսողները ընդգծեցին այն մեծ դերը, որ ունի կատարելու միջնակարգ տեխ-

¹ «Աշխատանք», № 57, 1919, 16 օգոստոսի:

² «Յառաջ», № 10, 1919, 2 հոկտեմբերի:

³ Նույն տեղում, № 132, 1920, 25 հունիսի:

⁴ Նույն տեղում, № 135, 1920, 29 հունիսի:

⁵ Նույն տեղում, № 136, 1920, 30 հունիսի:

⁶ «Մշակ», № 92, 1920, 18 սեպտեմբերի:

նիկական դպրոցը մեր քանդած և ավերած հայրենիքի վերաշինության գործի մեջե¹:

1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին թուրքերի կողմից Կարսը գրավելու ժամանակ գերի է ընկել նաև Դանիել բեկը: Հասան-Ղալայում գերության մեջ նրան խնամել է Կոմիտասի աշակերտներից Վահան Տեր-Առաքելյանը: Կարսի անկման մասին Գարեգին Հովսեփյանը «Կյանքիս ամենադառն օրը» վերնագրով հուշեր է գրել «Երիտասարդ Հայաստան» թերթում. «Ազգերի պատմության մեջ դժվար է գտնել այնպիսի խայտառակ պարտություն, ինչպիսին մերն էր այդ օրերին», - գրել է Գ. Հովսեփյանը: Ի դեպ, վերջինիս Դանիել բեկը ավանդել է «Ղևոնդ երեց», իսկ իրեն անվանել են «Վարդան սպարապետ»: Կարսի անկումից հետո Դանիել բեկ Փիրումյանը 150 հայ սպաների հետ գերի է ընկնում և 74 վերադարձածների շարքում ազատվում է գերությունից:

1922 թ. գններալին հաջողվում է գտնել Մոսկվայում ապրող իր ընտանիքի հասցեն: Գրում է նրանց, որ շուտով կմեկնի Երևանից: Սակայն, ավաղ հոկտեմբերի 15-ին՝ անհայտ հանգամանքներում մահանում է:

Ըստ Գր. Լուսավորիչ եկեղեցու չափաբերական մատյանի տեղեկության, Դանիել բեկը մահացել է 1922 թ. հոկտեմբերի 15-ին, թաղումը կատարվել է ամսի 17-ին՝ 60 տարեկան հասակում²: Գարեգին Հովսեփյանը նրան թաղել է Վաղարշապատի Սբ. Գայանե եկեղեցու բակում, որտեղ տապանաքարին գրված է.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ԴԱՆԻԵԼ ԲԵԿ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ

1861-1921, ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՄԱՐՏԵՐԻ

ԶՈՐԱՎՈՐ, ՀԵՐՈՍ ՀԱՅՐԵՆՅԱՑ:

2001 թ. Արցախյան ազատագրական կռիվներին մասնակցած «Մալաթիա» ջոկատի մարտիկները, Դանիել բեկի տապանաքարին կանգնեցրել են հուշարձան, որի վրա քանդաված է արժիվ՝ սուրը ձեռքին:

Դանիել բեկը 1880-ական թթ. Պետերբուրգի ռազմական դպրոցում սովորելու տարիներին ծանոթացել և ամուսնացել է Լազարյան

¹ «Ժողովուրդ», Ե., № 171, 1920, 15 հոկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 6, գ. 365, թ. 33:

ճեմարանի ուսանողուհի Ալեքսանդրապոլի Խալաթյանց հայտնի տոհմի դուստր Երանուհու հետ: Մամուլում տեղեկություններ կան Երանուհու բարեգործությունների մասին¹: Վերջինս մահացել է 1926 թ.՝ Մոսկվայում, և թաղված է Վազանկոյան հայկական գերեզմանոցում:

Դանիել բեկը ունեցել է 4 որդի՝ Հովսեփ (1888–1942 թթ.), Միքայել (1889–1952 թթ.), Ալեքսանդր (1893–1893 թթ.), Լևոն (1898–1949 թթ.) և 2 դուստր՝ Մարիա (1891–1974 թթ.), Սոֆիա (1896–1980 թթ.): Ներկայումս Մոսկվայում բնակվում է Լևոնի որդին՝ Յուրի Փիրումովը:

ARMEN ASATRYAN

(Armenia)

GENERAL DANIELBEK PIRUMYAN'S ACTIVITY IN THE YEARS OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

SUMMARY

Major-general Danielbek Abisoghombek Pirumyan was one of the most prominent commanders of the recent history of Armenia. He was born in Nakhijevanik village of Artsakh in 1861. His competent and skillful military capabilities played a crucial role in the Battle of Sardarabad, where he served as the general commander of a military unit, defeating the enemy in the central part of the front. In July 1918 D.A.Pirumyan was appointed Commander of the 1st Brigade of the Armenian Army. In September 1918 he hold office as the General Governor of Kars. The article provides information concerning his activities given by the press in the years of the First Republic of Armenia. D.A.Pirumyan died in 1922. His tombstone is located in the yard of St. Gayane Church, Echmiadzin, Armenia.

¹ «Սուրիանդակ», № 87, 1910, 31 մարտի, «Ախուրեան», № 55, 1910, 15 օգոստոսի և այլն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Բաքվում կազմավորված Հայհեղկոմը, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին մտնելով Իջևան, հանդես եկավ Հայաստանը խորհրդային հռչակելու մասին հայտարարությամբ¹: 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի և ՀՅԴ Բյուրոյի համատեղ նիստում որոշվեց իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելու համար լիազորել ՀՀ կառավարության անդամներ Դրոյին (Դրաստամատ Կանայան) և Համբարձում Տերտեղյանին բանակցություններ վարել ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի հետ²:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին մի կողմից Բ. Լեգրանի և մյուս կողմից Դրոյի և Համբարձում Տերտեղյանի միջև ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը: Այն նախատեսում էր իշխանության խաղաղ փոխանցումը Հայհեղկոմին: Սահմանվում էին իշխանության փոխանցման հիմնական սկզբունքները. Հայաստանում մինչև խորհուրդների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը ժամանակավորապես տրվում էր ռազմահեղափոխական կոմիտեին, որի մեջ մտնում էին 5 կոմունիստներ և 2 ձախ-դաշնակցականներ, Դաշնակցությունը և մյուս ոչ բոլշևիկյան սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչները հալածանքի չէին ենթարկվելու: Կոմունիստական կուսակցության դեմ նախկինում տարած պայքարի համար, Խորհրդային Ռուսաստանը երաշխավորում էր Խորհրդային Հայաստանի անկախությունը³: Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու, քաղաքացիական կռիվ թույլ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շրջ. 2:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 119, ց. 1, գ. 248, թ. 1, 2:

³ Տե՛ս Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1926 թ., հոկտեմբեր, էջ 101, 102:

չտալու, ինչպես նաև նոր կառավարության մեջ ներկայացուցիչ ունենալու վերաբերյալ Դաշնակցության դիրքորոշումն ընդունվել էր նախօրեին՝ դեկտեմբերի 1-ին, տեղի ունեցած կուսակցության Բյուրոյի, խորհրդարանական ֆրակցիայի և կառավարության վերոնշյալ համատեղ նիստում¹:

Իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով բոլշևիկներին հանձնելու փաստը հայ վտարանդի քաղաքական գործիչների կողմից տարբեր գնահատականների է արժանացել:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարության վերջին նախագահ Սիմոն Վրացյանը, անդրադառնալով երկրի խաղաղ խորհրդայնացման պատճառներին, գրում է. «Հոռետես թե լավատես սպասում էին, որ 1. վերջ կգտնե երկրում պատերազմի առաջ բերած քայքայումը, 2. վերջ կգտնե պատերազմը, և թուրքը կհեռանա Հայաստանի սահմաններից, 3. Խորհրդային Ռուսաստանի միջամտութեամբ բարեկամական հարաբերություններ կհաստատվին Հայաստանի և Թուրքիայի միջև. Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ, այս կամ այն ձևով կլուծվի և թրքահայկական հարցը, 4. կվերականգնվի երկրի ներքին անդորրությունը, և ժողովուրդը նորից հնարավորություն կստանա լծվելու խաղաղ ու շինարար աշխատանքի: Բոլշևիկներն իրենց հերթին պաշտոնական թե անպաշտոն շռայլ խոստումներով ուժեղացնում էին այս տրամադրությունները²: Այս տողերը գրելուց ավելի վաղ Ս. Վրացյանն ընդունում էր, որ ստեղծված պայմաններում խորհրդային իշխանությունը հայ ժողովրդի համար անհրաժեշտություն էր: Նա համոզված էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ կլուծվեին երկրի առջև ծառացած խնդիրները: Ավելին, դաշնակցական կառավարության անդամները պատրաստակամ էին օգնել նոր իշխանություններին՝ բոլշևիկներին, երկիրը ծանր վիճակից դուրս բերելու աշխատանքներում: Այդ նպատակով հատուկ շրջաբերական իջեցվեց դաշնակցական

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 248, թ. 1:

² Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 542:

մարմիններին, որտեղ հանգամանորեն բացատրվում էր բոլշևիկների հետ գործակցելու անհրաժեշտությունը¹:

Փաստորեն տարագրության մեջ հաստատված Հայաստանի վարչապետը եզրահանգում է, որ երկրի խորհրդայնացումը պայմանավորված էր անեղանելի կացությամբ, Ռուսաստանի աջակցությամբ ժողովրդին թուրքական յաթաղանից փրկելու ակնկալիքով, ժողովրդի ներքին խաղաղ կյանքը վերականգնելու անհրաժեշտությամբ:

Ս. Վրացյանն անդրադառնում է այն մեղադրանքներին, թե կարելի էր ավելի շուտ իրականացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը, «որպեսզի դրանով առաջն առնեինք տաճիկների գործած ավերածություն»²: Ըստ նրա՝ դա անհնարին էր համարվում նախ այն պատճառով, որ ոչ ոք չէր սպասում Կարսի անկումից հետո դեպքերի այդքան արագ և ճակատագրական զարգացում, բացի այդ, «Հայաստանի բոլշևիկացումը դեռևս երաշխիք չէր, որ տաճիկները կանգ կ'առնեն, որովհետև մինչև ռուս բանակի հասնիլը Ազրբեջանից՝ տաճիկները հեշտությամբ կարող էին գրաւել Երեւանը եւ արելի մեծ աղէտ բերել Հայաստանի գլխին»³: Վերջապէս, Ս. Վրացյանի կարծիքով, դժվար էր հաշտվել անկախության կորստի հետ, որովհետև բոլշևիկյան տիրապետության հաստատումը բոլորի համար հավասարազոր էր անկախության կորստին: Տարագիր վարչապետը շուտ «քոլշևիկանալու» այլ պատճառներ էլ է բերում. բոլորը հավատում էին Սևրի պայմանագրին և սպասում դաշնակիցներին, բացի այդ, Հայաստանի բոլշևիկացումը կարող էր զրկել ամերիկյան ալյուրից, որն անհրաժեշտ էր ժողովրդին սովից փրկելու համար⁴:

Տարագիր հայ գործիչների մեծ մասը պնդում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացման հարցում ՀՀ իշխանությունների ունեցած մոտեցման հիմքում դրված էր հատկապէս հայ ժողովրդի անվտանգության հարցը: Խորհրդայնացման շնորհիվ ակնկալվում էր Ռուսաստանի

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից. «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, փետրուար, էջ 33:

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1922, դեկտեմբեր, էջ 49:

³ Նույն տեղում, էջ 50:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

աջակցությամբ փրկել Արևելյան Հայաստանում պատսպարված հայության մնացորդացը թուրքական յաթաղանից:

Իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով բոլշևիկներին հանձնելու փաստի կապակցությամբ Դաշնակցության դիրքորոշման մասին գրում է նաև տարագրության մեջ գտնվող՝ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Բաջազնունին: Ըստ նրա՝ Դաշնակցության քայլը պայմանավորված էր երկու կարևոր հանգամանքով. նախ՝ այլևս անհնար էր դիմադրելը թուրքերի առաջխաղացմանը, ապա՝ նաև հույս կար, թե Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը Ռուսաստանի աջակցությամբ կկարգավորի պետական կյանքը: Հ. Բաջազնունին նշում է նաև, որ իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով բոլշևիկներին հանձնելու որոշումը միաձայն չի եղել: «Միաձայն չէր այս որոշումը: Կային անհաշտներ, որոնք ոչ մի լաւ բան չէին սպասում բոլշևիկներից, պահանջում էին ընդդիմադրութիւն ու կռիւ, նոյն իսկ ընդունելով պարտութեան անխուսափելիութիւնը: Փոքր էր սրանց թիւը: Երբ առաջարկը մերժեց, ամենից հետեւողականները թողին երկիրն ու հեռացան»¹, - գրում է առաջին վարչապետը:

Տարագիր մեկ այլ գործիչ Վահե Արծրունին, ով առաջին հանրապետության տարիներին կառավարության ներգաղթի բաժնի վարիչն էր, ևս անդրադառնում է դեկտեմբերի 1-ի վերոնշյալ համատեղ նիստին, որի ժամանակ որոշում կայացվեց իշխանությունը փոխանցել բոլշևիկներին: Խորհրդակցության ընթացքում ժողովականները բաժանվել են երկու խմբի, մի խումբը դեմ է եղել խորհրդայնացմանը, մյուսը՝ ոչ: Հանրագումարի բերելով խորհրդայնացման դեմ արտահայտվողների կարծիքը՝ Վ. Արծրունին գրում է, որ կարմիրների մուտքը փակել դեպի Հայաստան նշանակում է դեռևս բաց պահել մեր անկախութեան իղձերի էջը: «Անկախականները» գտնում էին, որ միայն արյան գնով պետք է թույլ տալ բոլշևիկներին տիրանալ Հա-

¹ Բաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ 45:

յատատանին: Նրանք կոչ էին անում մինչև վերջին մարդը զենքով դիմավորել երկիր մտնող խորհրդային զորքերին¹:

Անդրադառնալով նիստի քվեարկությանը՝ նույն գործիչը գրում է, որ, այդուհանդերձ, յոթի դեմ քսանհինգ քվեով որոշվեց իշխանությունը հանձնել կոմունիստներին: Սակայն «... կատարուած քուէարկութիւնը տեսակ մը ինքնախաբէութիւն էր, որովհետեւ նախքան այդ, արդեն, Համօ Օհանջանեան՝ Բիւրօի անունով, նիստին յայտարարեր էր, թէ կառավարութիւնը յանձնած է բոլշեւիկներուն», - ավելացնում է Վ. Արծրունին²: Ստացվում է, որ Դաշնակցության Բյուրոն ցանկացել էր իր ընդունած որոշումը պատասխանատու գործիչների ավելի ընդլայնված կազմով վավերացնել:

Հայաստանի իսաղաղ խորհրդայնացման անհաշտ հակառակորդն է եղել Ս. Վրացյանի կառավարության անդամ, գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարար Արշակ Հովհաննիսյանը³: Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարար, տարագրության մեջ Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթի և նույնանուն ամսագրի խմբագիր, ընդգծված և անհաշտ հակաբոլշևիկ գործչի համբավ ունեցող Ռուբեն Դարբինյանը վկայում է, որ ինքն «առաջարկեց նոյնիսկ անմիջապէս ձերբակալել խորհրդային պատուիրակութեան ամբողջ կազմը, Լըզրանի հետ միասին, եւ կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել բոլոր անոնց դէմ, որոնք կ'աշխատէին ձգել Հայաստանը բոլշեւիկներուն գիրկը»⁴:

Հ. Տերտեւյանն Ա. Հովհաննիսյանի կողքին ավելացնում է նաև նախկին զինվորական նախարար Սարգիս Արարատյանի անունը: Իրականում, ինչպես նշվեց, այդ նիստում խորհրդայնացման դեմ արտահայտվողների ծայրը վճռորոշ չի եղել: Ավելին, հիմնականում հաշվի են առել համեմատաբար ավելի հեղինակություն ունեցողների տեսակետները, ինչպիսիք էին Դրոն և Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Հ. Տերտեւյանը գրում է, որ իր համար կարևոր են եղել հատկապես այդ

¹ Տե՛ս Արծրունի Վ., Հայ-տաճկական պատերազմը: Հայ սպայությունը: Շատախ, Ե., 2002, էջ 332:

² Նույն տեղում, էջ 333:

³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով: Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հ. 2, Պէյրուք, 1967, էջ 22:

⁴ Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, Կեանքիս գրքէն, Պէյրուք, 1972, էջ 502:

երկուսի՝ գործող և նախկին ռազմական նախարարների կարծիքները: Թե՛ Դրոն, թե՛ Ռ. Տեր-Մինասյանն այս առումով հայտնել են, որ «Հայաստանն ի վիճակի չէ դիմագրավելու բոլշևիկներին, եւ որ պետք է համաձայնել երկիրը խորհրդայնացնելու»¹: Ըստ էության, չնայած բուռն քննարկումներին, ինչպես վկայում են ներկաները, դեկտեմբերի 1-ի նիստն ինչպես ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ, այնպես էլ հեղինակությունների տեսակետների գերիշխանությամբ կողմ էր Հայաստանի խորհրդայնացմանը:

Դեկտեմբերի 1-ի խորհրդաժողովից հետո Դրոն և Հ. Տերտերյանը, ինչպես նշեցինք, լիազորվեցին բանակցել Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար Բ. Լեգրանի հետ իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելու պայմանների շուրջ:

Տերտերյանի մատնանշմամբ պետք է ձևավորվեր կռաւիցիոն կառավարություն, ինչին դեմ է եղել Բ. Լեգրանը՝ ավելի շատ կողմնակից լինելով անհատական մասնակցության: Ընդ որում Բ. Լեգրանը հենց Հ. Տերտերյանին և Դրոյին է նկատի է ունեցել ընդգրկել բոլշևիկյան կառավարության կազմում: Բանակցությունների արդյունքում դաշնակցական պատվիրակները պնդել են, որ բոլշևիկյան իշխանությունները պարտավորություն ստանձնեն երաշխավորելու ոչ միայն դաշնակցականների, այլև մյուս բոլոր սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչների անվտանգությունը: Նրանք չէին հետապնդվելու իրենց գործունեության և քաղաքական հայացքների համար: Դրոյի և Տերտերյանի պնդմամբ Լեգրանը նաև համաձայնվում է, որ «...հալածանքի չեն ենթարկւում նաեւ նրանք, որ մասնակցել են բոլշևիկների դեմ վարած կռուին»²:

Այսպիսով, 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն արդեն որոշել էր իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով հանձնել բոլշևիկներին: Քաջ գիտակցելով, որ բոլշևիկների իշխանության գալով Հայաստանը կկորցնի իր անկախությունը՝ օրվա իշխանություններն առաջնորդվեցին հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության հրամայականով: Իշխանությունը

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 278:

² Նույն տեղում, էջ 280:

բուլճիկներին համձնելու որոշումն ընդունվել է բուռն քննարկումների արդյունքում և ոչ միաձայն քվեարկությամբ:

Վտարանդի մեկ այլ գործիչ՝ 1921 թ. հակախորհրդային ապստամբության արդյունքում Երևանում իշխանության եկած Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Կարո Սասունին, կարծիք է հայտնում, որ, չնայած նախընթաց անկախ պետականության ավելի քան երկուսուկես տարվա կյանքին, հայ գյուղացիները, մտավորականությունը, զորքը հակված էին ռուսական դիրքորոշմանը՝ նպատակ ունենալով ապահովել ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը: Թուրքիայի հետ խաղաղություն հաստատելուց բացի, նախատեսվող «նոր կառավարության բնորոշող գիծը պիտի լիներ **ռուսասիրությունը**»¹ (ընդգծումը հեղինակինն է – Խ.Ս.): Հեղինակը ցավով է նշում, որ հերթական անգամ հայ ժողովրդի գլխին կախվում է չարյաց փորթագույնին ապավինելու դարավոր երկընտրանքը՝ բնաջնջումից ազատվելու համար ակնկալելով հյուսիսի աջակցությունը²: Փաստորեն Հայաստանի խորհրդայնացման հիմքում եղել է նաև «ռուսասիրության» խնդիրը: Դեռևս մինչև խորհրդայնացումը իշխող Հ.Յ.Դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչները, ովքեր երկրի անվտանգությունն առավելապես կապում էին Ռուսաստանի օգնության հետ, հակված էին Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը:

Այսպիսով, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին խաղաղ ճանապարհով իշխանությունը բուլճիկներին համձնելով, դաշնակցականներն ակնկալում էին Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության երաշխիքներ ստեղծել: Անկախ Հայաստանի դաշնակցական ղեկավարները հույս ունեին, որ Խորհրդային Ռուսաստանի առկայության գործոնը կկանխեր քեմալականների կողմից հայ ժողովրդին իր հայրենիքում վերջնական բնաջնջման ենթարկելու ծրագիրը: Իսկ Ռուսաստանի գործոնի առարկայականացումը ենթադրում էր Հայաստանի խորհրդայնացում: Այս բարձր գիտակցությամբ էլ տեղի ունեցավ իշխանության խաղաղ փոխանցու-

¹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, էջ 88:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90:

մը բոլշևիկներին: Դաշնակցությունն իշխանությունը հանձնելիս մեծապես կարևորեց քաղաքացիական կռվից խուսափելու հանգամանքը:

Հայաստանի խորհրդայնացման խնդրին անդրադառնալիս հայ տարագիր գործիչները կանգ է առել նաև այս գործում քեմալաթուշևիկյան համագործակցության վրա:

Ակնհայտ իրողություն է, որ Հայաստանը խորհրդայնացնելու գործում Խորհրդային Ռուսաստանը դաշնակցում էր քեմալական Թուրքիայի հետ: Առաջին հանրապետության արդարադատության նախարար, Ռ. Դարբինյանը գրում է, որ «բարեկամությունը Քեմալին ու մահմեդական աշխարհին հետ շատ ավելի արժեքավոր է Խորհրդային կառավարության համար, քան Հ. Յ. Դաշնակցության եւ հայության հետ»¹: Ռուսաստանը և Թուրքիան պայմանավորվել էին հարձակվել Հայաստանի վրա: Ըստ պայմանավորվածության՝ թուրքերը պետք է հասնեին մինչև Սարիղամիշ²: Հետո էր, որ նրանք, խախտելով նախնական համաձայնությունը, ավելի առաջ խորացան: Հայ բոլշևիկները կարծում էին, որ քեմալականների միջատությունը Հայաստանի խորհրդայնացմանը բխում է հայ և թուրք ժողովուրդների «շահերից»: Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կապյանը գրում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով հաղթեցին «խորհրդային Հայաստանի ու աշխատավորական Տանկաստանի ազատ ժողովուրդների եղբայրական համերաշխությունն ու համաձայնությունը»³: Քեմալական և բոլշևիկյան գործերի՝ Հայաստանի վրա կազմակերպված միաժամանակյա հարձակման արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հարկադրված էր հրաժարական տալ, վայր դնել իր լիազորությունները և իշխանությունը հանձնել չարյաց փոքրագույնին՝ Խորհրդային Ռուսաստանին⁴:

Այս ընթացքում Խորհրդային Ռուսաստանից բացի, իրենց բացասական գործն իրականացրին նաև Հայաստանի բոլշևիկները:

¹ Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի ղեզեքումները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, յուլիս, էջ 128:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 2, գ. 25, թ. 94:

³ Կապյան Ս., Ընտիր երկեր, Ե., 1967, էջ 181:

⁴ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Ե., 2002, էջ 314:

Մասնավորապես Ալեքսանդրապոլում տեղի հայ բուլճեիկներն ընդգծված հակապետական և թուրքամետ դիրքորոշում ընդունեցին: Նրանց տարածած սխալ քարոզչության հետևանքով գավառի գյուղացիներն աղ ու հացով էին դիմավորում թուրք ասկյարներին¹:

Հայ-թուրքական պատերազմում հայ բուլճեիկների խաղացած բացասական դերին իր հուշերում անդրադառնում է Հ. Տերտեքյանը: Նա հայ բուլճեիկների կատարած գործողությունները բնորոշում է որպես ազգի և հայրենիքի հանդեպ դավաճանություն: Վտարանդի գործիչը բաց չի թողնում նաև այն իրողությունը, որ Հայաստանում խորհրդային վարչակարգ հաստատելու խնդրում իրենց ցուցաբերած կարևոր օժանդակության համար հայ բուլճեիկները «ստացան իրենց արժանի վարձատրությունը եւ հետագային Մոսկուայի կողմից բոլորն էլ անխնայ սրածուլեցին, որպէս դաւաճաններ ու լրտեսներ»²:

Ամբողջացնելով Հայաստանում իշխանությունը բուլճեիկներին հանձնելու վերաբերյալ վտարանդի գործիչների եզրահանգումները՝ կարելի է ընդհանրացնել, որ.

□ անվիճելի է Հայաստանի խաղաղ խորհրդայնացման իրողությունը,

□ աներկբայելի է, որ, երկիրը բուլճեիկների կառավարմանը փոխանցելով, դաշնակցական ղեկավարներն ակնկալել են Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ ապահովել հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգությունը թուրքական նոր կոտորածներից, ինչն արդեն սկսվել էր,

□ Հայաստանի խորհրդայնացումով դաշնակցական կառավարության անդամներն ակնկալում էին նաև Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը Հայաստանի տնտեսության վերականգնման, հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրների խելամիտ լուծման առումներով,

¹ Կարապետյան Ս., 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Ե., 1965, էջ 32:

² Տերտեքյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները. Լեւոն Շանթի պատուիրակությունը, «Հայրենիք», 1954, մայիս, էջ 15:

□ Հայաստանի իսաղաղ խորհրդայնացման կարևոր պայմաններից մեկն էլ Հայաստանի անկախության պահպանումն էր,

□ Հայաստանի խորհրդայնացման խնդրում վճռորոշ է եղել նաև հայ ժողովրդի մոտ նախընթաց դարերում ձևավորված պրոռուսական կողմնորոշումը:

KHACHATUR STEPANYAN

(Armenia)

THE CIRCUMSTANCES OF THE DOWNFALL OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA BY THE EXILE FIGURES

SUMMARY

When the exile figures discussed the downfall of the First Republic of Armenia, they distinguish a few important facts. All of them insistently argue that peaceful sovietization took place, and the primary expectation was to ensure the physical security of the Armenian people from the Turkish massacres by the support of Soviet Russia. The members of the Dashnak government, by sovietization, also expected Soviet Russia's support for the restoration of Armenia's economy and the reasonable solution to its territorial problems with its neighbors. One of the important conditions for the sovietization of Armenia was the preservation of the independence. In the issue of the sovietization of Armenia has been decisive as well the pro-Russian orientation of the Armenian people.

**ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՒՄԸ
Կ.ՊՈԼՍԻ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵ ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԷՋԵՐՈՒՄ
1918–1920 ԹԹ.**

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում Անտանտի և թուրքական իշխանությունների միջև կնքված զինադադարի պայմանագիրը հնարավոր դարձրեց թուրքերի գերեվարած և նրանց կողմից բռնի կերպով տեղահանված հայերի վերադարձը Կ.Պոլիս և իրենց նախկին բնակավայրերը¹։ Այդ փաստաթուղթն Առաջին աշխարհամարտում պարտություն կրած Օսմանյան կայսրությունում բնակվող ազգություներին տալիս էր խոսքի և հասարակական գործունեության ազատություն։ Օգտվելով երկրում ստեղծված հանգամանքներից՝ արևմտահայ հայտնի գրող, հրապարակախոս, 1909–1915 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Ազատամարտ» օրաթերթի պատասխանատու խմբագիրներից Հակոբ Սիրունին (Ճողոցյան) գաղափարակից ընկերների հետ 1918 թ. նոյեմբերի 20-ին սկսում է հրատարակել «Ճակատամարտ» օրաթերթը՝ որպես «Ազատամարտի» իրավահաջորդ²։

Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ գաղթականներն ապաստան էին փնտրել հարևան երկրներում, իսկ Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադրումից հետո նրանց մեծ մասը համախմբվել էր հենց այնտեղ՝ փրկված ու անկախ հայրենիքում։ Նրանք հուսով էին, որ շուտով վերադառնալու էին իրենց ծննդավայր հայրենիքը։ Սակայն մինչ կհասներ այդ բաղձալի օրը, փորձում էին գոյատևել Հայաստանում, որտեղ մոլեգնում էր սովը, և չկային ապ-

¹ Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, Ե., 2010, էջ 14։

² «Ճակատամարտ» օրաթերթը լույս է տեսել Կ. Պոլսում 1918–1924 թթ.։ Խմբագիրը Հակոբ Սիրունին էր։ Պատասխանատու տնօրեններն էին Մանուկ Ասլանյանը և Շավարշ Մխարյանը։ Արտոնատերը Վրթանես Մարտիրոսյանն էր։

րուստի ու կեցության տարրական պայմաններ: Հայոց նորաստեղծ պետությունը, այնուհանդերձ, հնարավորության սահմաններում անում էր ամենը՝ հայ գաղթականների և որբերի կյանքը փրկելու, նրանց կացարանի և գոյատևման հիմնահարցերը լուծելու համար: Միևնույն ժամանակ պետք է փաստել, որ եթե չլինեք արտաքին օգնությունը, ապա Հայաստանում ապաստանած գաղթականներին ու որբերին սովամահությունը կսպառնար: 1918 թ. հոկտեմբերին Ս. Վրացյանը գրում էր, որ սպառվել էին երկրի հացի պաշարները. «Ոչ միայն գաղթականությունը, այլև տեղացիներից շատերը մատնեցին սովամահության: 6 ամսւայ ընթացքում սովից ու հիւանդություններից Հայաստանում մեռաւ մօտ 180.000 մարդ»¹: 1918 թ. նոյեմբերին Հայաստանում գտնվող յուրաքանչյուր 5000 որբից 480-ը մահանում էր²: Սովը Հայաստանում շարունակվել էր մինչև 1919 թ. կեսերը, և այդ ընթացքում տասնյակ հազարավոր գաղթականներ ու որբեր էին մահացել սովից ու համաճարակներից³:

1918 թ. հուլիսին Հայաստանում գործում էին 35 որբանոցներ ավելի քան 2250 որբերով, իսկ Վրաստանում՝ 27 որբանոց ավելի քան 1950 որբերով⁴: 1918 թ. սեպտեմբերին Հայաստանում որբանոցների թիվը դառնում է 32, իսկ որբերինը՝ 2400⁵: Այդ որբանոցների կարիքները հոգում էին մի շարք բարեգործական կազմակերպություններ, ի թիվս որոնց՝ «Եղբայրական օգնության» կոմիտեն, Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն, Կովկասի Հայկական բարեգործական ընկերությունը, Անգլիական բարեգործական ընկերությունը, Ամերկյունը և այլն⁶:

1919 թ. հունվարին Հայաստանում առկա էին 46 որբանոց 6567 որբով⁷: 1919 թ. ապրիլի 25-ին Հայաստանի կառավարությունում ներկայացված զեկուցագրի տվյալներով՝ Հայաստանի առաջին հան-

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 192:

² «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Ե., 1968, թիվ 2, էջ 217:

³ Վրացեան Ս., նշվ., աշխ., էջ 253:

⁴ Ավետիսյան Ս., Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գործունեությունը Հայաստանում 1918–1930 թթ., Ե., 2009, էջ 14:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 900, թ. 1:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թթ. 8, 9, 20, 21:

րապետությունում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների թիվը 263.000 էր, իսկ Ատրպատականում, Վրաստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Ռուսաստանի այլ բնակավայրերում՝ 200.000¹: Նույն գեկուցագրից պարզվում էր, որ Հայաստանում գտնվում էին ավելի քան 40.000 որբ, որոնցից 15.612-ը տեղավորված էին որբանոցներում²:

Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ 1918 թ. սկզբներին թուրքերի՝ Արևելյան Հայաստան ներխուժելու հետևանքով գաղթական էին դարձել արևելահայ որոշ բնակավայրերի (Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Էջմիածնի, Ղարաքիլիսայի և այլն) բնակիչներից շատերը, և այդպիսով՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության բնակչության գրեթե կեսը՝ 450.000-ը, գաղթականի կարգավիճակում էր հայտնվել³:

Գաղթականների խնդիրներով զբաղվում էին պետական 4 կառույց՝ Հայաստանի Ազգային Ժողովի (Խորհրդարանի) Գաղթականության հարցերի մշտական հանձնաժողովը, Խնամատարության ու աշխատանքի, Ներքին գործերի և Հանրային կրթության նախարարությունները:

1918 թ. Հայաստանում ընդունվել էին մի շարք օրենքներ գաղթականների առջև ծառացած կենսական խնդիրները լուծելու նպատակով: Պետությունը փորձում էր սովի, համաճարակների, պատերազմական իրավիճակում անգամ հնարավորինս հոգալ գաղթականների և որբերի ներգաղթի, կեցության, խնամքի, աշխատանքով ապահովվածության, կրթության և առողջության պահպանման հարցերը: «Գաղթականների դրամական նպաստը օրական կազմում էր 60 կոպեկ (մեկ շնչի հաշվով): Գաղթականների սոցիալական պաշտպանվածության նպատակից ելնելով՝ յուրաքանչյուր շնչին օրական տրվում էր կես ֆունտ ալյուր՝ որպես նվազագույն չափաբաժին: 1918 թ. հոկտեմբերի մեկից մինչև 1919 թ. հունվարի մեկը գաղթականությանը ցույց տրված օգնության ծախսերը, ըստ կառավարության կազմած նախահաշվի, կազմել էին ավելի քան 12,7 միլիոն ռուբլի: Կառավարության կազմած նախահաշվով՝ 10 հազար որբի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 84:

² Նույն տեղում:

³ Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք առաջին, Ե., 2010, էջ 61:

ծախսերը հոգալու համար ամսական պահանջվում էր 1,5 միլիոն ռուբլի»¹:

Հայոց նորաստեղծ պետությունը, 1918 թ. հոկտեմբերի 11-ին ընդունված օրենքի համաձայն, ստանձնել էր որբերի խնամքն ու դաստիարակությունը: Նույն թվականի դեկտեմբեր ամսին Խնամատարության և աշխատանքի նախարարության կողմից ներկայացրած զեկույցի տվյալներով Հայաստանում ապաստանել էին շուրջ 40.000 որբ, որոնցից 15.612-ն էին խնամվում պետական ու բարեգործական կազմակերպությունների կողմից²: Կային 50 որբանոցներ, որոնցից թվով ամենաշատ՝ 1219 որբ էր ապաստանել իր հարկի տակ Ալեքսանդրապոլում գործող որբանոցը³:

1919 թ. ապրիլին Հայաստանի Խնամատարության և աշխատանքի նախարարությունը երկրի տարածքում գտնվող որբանոցներում և այլ վայրերում, այդ թվում՝ փողոցներում ապրող որբերի խնամքը հանձնում է Ամերկոմին՝ Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեին⁴, որն ստանձնել էր նաև Վրաստանում հայտնված հայ որբերի խնամքը⁵: Ամերկոմի խնամքին հանձնված հայ որբերի կրթության և դաստիարակության խնդիրները սկզբնապես դրվել Հայաստանի Խնամատարության և աշխատանքի նախարարության վրա⁶: 1919 թ. հունիսի 5-ին Հայաստանի Նախարարների խորհրդի որոշմամբ Ամերկոմին հանձնված որբանոցների սաների կրթության և դաստիարակության գործառույթը հանձնվել էր Հանրային կրթության նախարարությանը⁷: Նույն թվականի մայիսից Խնամատարության և աշխատանքի նախարարությանը ենթակա

¹ Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք առաջին, էջ 62:

² Նույն տեղում, էջ 63:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ամերկոմը կամ Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն ստեղծվել էր 1918 թ. ԱՄՆ Կոնգրեսի որոշմամբ դեռևս 1915 թ. ԱՄՆ-ում հիմնված Առաջին համաշխարհային պատերազմից առավել տուժած երկրներին օգնություն տրամադրելու նպատակով հիմնված Հայաստանի և Սիրիայի Նպաստի կոմիտեների միավորման հիման վրա: Ամերկոմը կոչում էին նաև Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց (տե՛ս Ավետիսյան Ս., նշվ., աշխ., էջ 4-6):

⁵ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Ե., 1968, թիվ 2, էջ 219:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 619, թ. 1:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 94, թ. 17:

որբանոցները 14.000 որբով պետությունը հանձնում է Ամերկոմի խնամքին¹:

1919 թ. մայիսին Հայաստանում գործում էին 86 որբանոց և մանկական 10 հիվանդանոց, որոնցում եղած որբերի թիվը 13.820 էր²:

Հայաստանի առաջին հանրապետության որբանոցների գործերի գլխավոր կառավարիչը բժիշկ Գրիգոր Սադյանն էր³:

Հայաստանում սոցիալական պայմանների որոշակի բարելավմանը զուգընթաց՝ կառավարությունը որոշում է Ամերկոմի խնամքին հանձնված որբանոցները կամ գոնե դրանց մի մասը վերցնել իր խնամքի տակ, որպեսզի հայ որբերը չենթարկվեին ամերիկյան դաստիարակության և վարք ու բարքի, նաև՝ կրոնագաղափարական ազդեցությանը: Արդեն 1919 թ. հուլիսին Հայաստանն այդ կազմակերպությունից ետ է վերցնում 25 որբանոց ու մանկական 4 հիվանդանոց, որոնցում խնամվում էին 2498 որբ⁴: Նույն թվականի աշնանը Հայաստանի որբանոցներում (թե՛ պետական, թե՛ Ամերկոմի) գտնվող որբերի թիվը 23.110 էր⁵:

Հայոց պետության կողմից իրականացվող որբախնամ ու զաղթականների տեղավորման, նրանց խնդիրները լուծելու նպատակով կատարվող աշխատանքները հանգամանորեն ներկայացվել են «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում առավելապես «Կյանքը Հայաստանի մեջ» խորագրի ներքո: Օրինակ՝ «Սով կա ե հողվածում պատկերացում էր տրվում, թե ինչ «տիտանական» ջանքեր էր գործադրում Հայաստանի կառավարությունը զաղթականների տեղավորման, ներգաղթի և պարենավորման հիմնահարցերը վերացնելու ուղղությամբ⁶: Դա արվում էր մի երկրի կողմից, «որից կտրւած էին բո-

¹ Հայոց պատմություն, նշվ., աշխ., էջ 63:

² ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 900, թ. 1:

³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 85: Տե՛ս նաև https://hy.wikipedia.org/wiki/Գրիգոր_Սադյան

Սադյան

⁴ Նույն տեղում, թթ. 169–170:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 63:

⁶ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1918, թիվ 8 («Սով կա»):

լոր հացառատ վայրերը, որ ինքը քաղցած լինելով, կերակրում էր կես միլիոնի հասնող գաղթականների հսկայական բանակը»¹:

1919 թ. մայիսին տպագրած վերլուծականներում «Ճակատամարտըն հռուստրում էր ընթերցողներին այն լուրով, որ Հայաստանի առաջին հանրապետությունում սովն սկսել էր կենտրոնից նահանջել դեպի ծայրագավառները, իսկ արևմտահայ գաղթականության մտահոգության կիզակետում առավելապես երկրի խորհրդարանական ընտրություններին գաղթականների մասնակցության և նրանց ներգաղթի կազմակերպման հարցերն էին»²: «Ներգաղթի խնդիրը կեանքի և մահուան խնդրի ձեւ է ստացեր թրքահայերու համար: Արևմտահայ փախստականը, որ 5 տարիներէ ի վեր թափառական, աստանդական, նպաստընկալ կերպով ապրեցաւ, մերթ գնաց իր հայրենիքը՝ զայն շէնցնելու և մարած օճախը վերականգնելու յոյսով, մերթ յուսալքուած բռնեց նորէն գաղթի ճամբան, թողուց իր հոսկ ինչքն ու ստացուածքը, թողուց իր զաւակները յաճախ ճամբու եզերքին ու ետ եկաւ դեպի օտարութիւնը, այսօր այլեւս չի կրնար շարունակել նոյն վիճակը և կ'ուզէ ամեն գնով իր երկիրը վերադառնալ, բայց ճամբայ չկայ»³, - կարդում ենք թերթում: 1919 թ. հուլիսի 25-ի համարում Մ. Պետրոսյանն անդրադառնում էր Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած այն բանաձևին, որը մասնավորապես վերաբերում էր Հայաստանի, Վրաստանի, Ատրպատականի սահմաններում ապաստանած փախստականների և Մուսուլի, Բաղդադի ու Հալեպի հայ գաղթականների և որբերի ներգաղթի խնդիրներին⁴: Նրա կարծիքով՝ ներգաղթի և հայրենիքի վերածնության խնդիրները կապված էին Հայկական հարցի լուծման հետ: Պնդում էր հետևյալը. «Մինչեւ որ Երկիրը չգրաւուի, կորստաբեր է ներգաղթը: Ամեն ճիգ պէտք է թափել կասեցնելու տարերային շարժումը գաղթականներուն, որքան ալ անհանդուրժելի ըլլայ իրենց ներկայ վիճակը»⁵: Ներգաղթը բարդ և գրեթե անիրականանալի գործընթաց էր, որը նախապատ-

¹ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1918, թիվ 8 («Սով կա»):

² Նույն տեղում, 1919, թիվ 166 («Կյանքը Հայաստանի մեջ»):

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 215 («Արևմտահայերու ներգաղթը և խնամատարությունը»):

⁵ Նույն տեղում:

րաստական մեծ աշխատանք էր ենթադրում: Ըստ հողվածագրի՝ աշխարհագրական դիրքի, փոխադրության և պարենավորման միջոցների դժվարությունը անհնարին էր դարձնում ներգաղթի ղեկավարումը մեկ կենտրոնի կողմից, ուստի անհրաժեշտ էր հիմնել Կ. Պոլսում ևս մեկ կենտրոն, որ «օժանդակէ Հայաստանի կառավարութեան և լրացնէ անոր գործը»¹:

1920 թ. կեսերից գաղթականության ներգաղթի խնդիրները մտան փակուղի: Դա պայմանավորված էր Հայաստանի առաջին հանրապետության համար ստեղծված միջազգային անբարենայաստ աշխարհաքաղաքական հանգամանքներով: Այդ ամենի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում մինչև 1920 թ. դեռևս բնակվող հայությունն աստիճանաբար, մասնավորապես 1923 թ. հետո Թուրքիայում ընդունված օրենքների պատճառով, ստիպված լքեց բնօրրան հայրենիքը, իսկ շատ հայեր էլ կրոնափոխվեցին, թրքացան ու քրդացան²:

«Ճակատամարտի» հրապարակումները միևնույն ժամանակ վկայում էին, որ սովի դեմ պայքարող Հայաստանի Հանրապետությունը արտերկրից ստացած սննդամթերքը անխտիր բաժանում էր «թե՛ տեղացի և թե՛ գաղթական ժողովուրդին հաւասարապէս»³: Հայաստանին արտաքին տնտեսական օժանդակություն էր հատկացնում Ամերիկյան Նպաստամատույց ընկերությունը: Այն հանձն էր առել հայ որբերի և գաղթականների խնամատարությունը և պարենավորումը՝ սննդամթերքների բաշխման աշխատանքը հանձնելով Հայաստանի Խնամատարության նախարարությանը, որը պետք է կատարեր նաև սերմնացուի բաշխումը⁴: Հայաստանում 1919 թ. գարնան դրությամբ հաշվառված էին 45.000–50.000 տեղաբնակ ու գաղթական որբեր, «որոնք կը կարօտին անմիջական խնամատարութեան»⁵, տեղեկացնում էր Վաղարշակ Հոխիկյանը 1919 թ. ապրիլի 6-ին Երևանից ուղարկած թղթակցության մեջ:

¹ Նույն տեղում:

² «Հայոց պատմություն», նշվ., աշխ., էջ 66:

³ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 164 («Հայաստանի կացությունը»):

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

«Արևմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ» վերլուծական հոդվածում Հ. Բագրունին խորությամբ էր վերհանում հիմնախնդիրը՝ առկա իրավիճակի մասին տալով օբյեկտիվ պատկերացում՝ հիմնվելով թվային տվյալների և փաստերի վրա¹: Ըստ այդմ՝ 1914 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած Բագրևանդի նահանջը, 1915 թ. հուլիսին Վասպուրականի և դրան հաջորդած նահանջները, 1918 թ. թուրքական առաջխաղացման հետևանքով Վանի, Սարիղամիշի, Ալեքսանդրապոլի և Մեծ Ղարաքիլիսայի գրավումներն ու կոտորածները առաջացրել էին հայ որբերի հսկայական կուտակումներ, ընդ որում, նրանց մեծ մասը հյուծվելով, ոչնչացավ, իսկ որոշ մասն էլ Հայաստանի կառավարության ու հանրային զանազան հիմնարկությունների և միությունների նախաձեռնությամբ պատասխարվեց որբանոցներում²: 1917 թ. ամռանը, համաձայն «Եղբայրական օգնության» կազմակերպության Երևանի գլխավոր հանձնաժողովի կատարած ցուցակագրության, Կովկասում և տարբեր վայրերում գործում էր 68 որբանոց 6890 որբ-որբուհիներով, իսկ Կարսում, Քանաքեռում, Բաթումում, Սոխումում, Սանահինում, Ղուրլուղուլիում, Ջալալ Օղլիում գործում էին մեկական որբանոցներ 1080 որբերով³: Նրանց հոգաժողությունը և խնամատարությունն այսպես էր բաշխված մի շարք ընկերությունների ու կազմակերպությունների, ի թիվս որոնց Կենտրոնական, Մոսկվայի, Բաքվի, Պետրոգրադի Հայկական կոմիտեների, «Եղբայրական օգնության» և Քահանաների միությունների, Նպաստամատույց ընկերության և այլ հիմնարկությունների վրա: Այս որբերի սնունդը, հագուստը, սենյակներն ու դրանց կահավորանքը բավարար վիճակում էին, և նույնիսկ մահացածության ցուցանիշը հիշյալ որբանոցներում բավական ցածր էր⁴: «Եղբայրական օգնության» Երևանի գլխավոր հանձնաժողովի և Էջմիածնի մասնաճյուղի, նաև Մոսկվայի կոմիտեի և Բարեգործական ընկերության ջանքերի շնորհիվ Երևանի, Էջմիածնի, Բաքվի, Աշտարակի

¹ «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 161 («Արևմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ»):

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

որբանոցների սաների համար կազմակերպվում էին դպրոցական պարապմունքներ որբանոցներում բացված դպրոցներում կամ դրանցից դուրս գործող ցերեկային դպրոցներին կից: Հ. Բագրունին հիշատակում էր այն փաստը, որ Երևանի, Աշտարակի, Բաքվի և Դիլիջանի որբանոցներում բացվել էին արհեստանոցներ: Դրանցում որբերի կողմից պատրաստվում էին ամեն տեսակի առարկաներ ու գործիքներ, որոնց շուկայական վաճառքից եկամուտ էին ստանում որբանոցները: Հոգվածագիրը փաստում էր, որ 1918 թ. Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարությունը որբերի խնամատարության նախնական ծախսերի համար հատկացրել էր յուրաքանչյուր որբի համար ամսական 15 ռուբլի, իսկ մնացյալ կարիքների համար գումարը հատուցվել էր հանրային կազմակերպությունների ջանքերով այնքան ժամանակ, մինչև մեծահասակ որբերի խնամատարության գործը ստանձնել էր Արևմտահայ խորհուրդը, իսկ որբանոցային գաղութներ հիմնելու գործն իրենց վրա էին վերցրել Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն և Բարեգործական ընկերությունը: Վերջին 2 կազմակերպությունները 2000-ից ավելի որբեր էին կենտրոնացրել Ջալալ Օղլիի որբանոցում¹: Թերթում նշվում էր նաև, որ, համաձայն Խնամատարական նախարարության որբանոցային բաժնի վարիչներից Վանիուշի ներկայացրած վիճակագրական տվյալների, մինչև 1919 թ. մարտի վերջը Հայաստանի սահմաններում կար 76 որբանոց 1–15 և երբեմն 16–17 տարեկան 11.581 որբով: «Ամբողջ որբերու 75 առ 100-ը կը կազմեն արեւմտահայեր, իսկ 25 առ 100-ը՝ տեղացիներ, որոնք նոյնպէս ենթարկուեցան նահանջի ու տեղահանութեան և անձամբ կրեցին այն ամենը, ինչ-որ Էնվեր-Ռաիթի կառավարութիւնը նիւթած էր տաճկահայ ժողովուրդին համար»², - գրում էր Հ. Բագրունին վերոհիշյալ հոդվածում:

«Ճակատամարտի» հրապարակումների համաձայն՝ հայաստանյան որբանոցներում սնունդը կարելի էր բավարար համարել: Յուրաքանչյուր որբի օրական տրվում էր 3/4 ֆունտ հաց, կես ֆունտ միս, 1/4 ֆունտ բրինձ, 1/4 ֆունտ գետնախնձոր, իսկ երեկոյան ու

¹ «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 161 («Արևմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ»):

² Նույն տեղում:

առավոտյան՝ չամիչով կամ խոշարով թեյ, հաճախ՝ ցամաք հացի հետ¹:

Ինչ վերաբերում է որբերի կրթական գործի կազմակերպմանը, ապա 1919 թ. մայիսի տվյալներով՝ պետական կարգավիճակ ունեցող որբանոցներում չէին անցկացվում դպրոցական պարապմունքներ²: «Պետությունը իր այդ աշխատանքին մեջ դեռ լիովին ի վիճակի չէ եղած փողոցներու մեջ թափառող եւ հիւժած ու մեռնելու դատապարտուած որբերը հաւաքելու: Կ'ենթադրուի, որ բոլոր որբերը պիտի հաւաքուին ու 11 հազար թիւը 15-18 հազարի պիտի բարձրանայ, հաշուելով այդ թիւին մեջ ու 5000 հիւժածներն ու հիւանդները, որոնց բոլորին վրայ պետութիւնը ամսական 9 միլիոնի պիւտճէ մը կ'ունենայ կամ տարեկան 115 միլիոն՝ սնունդի եւ 10 միլիոն միանուագ գումար մըն ալ հագուստի ու կահաւորութեան»³, - գրում էր պարբերականը :

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել:

«Ճակատամարտը» իր հրապարակումների միջոցով պատկերացում է տվել Հայաստանի առաջին հանրապետությունում, հետագայում նաև Խորհրդային Հայաստանում հայ գաղթականների և որբերի համար մշակված և իրագործվող ծրագրերի, նրանց հանդեպ եղած վերաբերմունքի և տարվող պետական քաղաքականության մասին՝ ցույց տալով, որ հայկական երկու պետություններն էլ սրտացավ են եղել գաղթական ու որբ դարձած իրենց հայրենակիցների նկատմամբ և իրենց սուղ միջոցներով ձգտել են թելեւացնել նրանց խնդիրները՝ վերջիններին ներգրավելով հասարակական կյանքում՝ այդ նպատակով համագործակցելով հայկական և օտարերկրյա բարեսիրական կառույցների ու կազմակերպությունների հետ: Թերթն անդրադարձել է հայ գաղթականների ու որբերի ճակատագրին և խնդիրներին առնչվող տարաբնույթ հիմնախնդիրներին քաղաքականության կտրվածքով: Մի կողմից՝ լուրեր է տպագրել կամ արտատպել հայկական մամուլից, մյուս կողմից՝ վերլուծական հոդվածներով է

¹ «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 161 («Արևմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ»):

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

հանդես եկել՝ դրանցում ներկայացնելով նաև վիճակագրական տվյալներ, սոցիարցման հարցախույզներ, ինչպես նաև արտահայտելով խմբագրակազմի տեսակետները հիշյալ հիմնահարցերի վերաբերյալ: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից, Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրումից և այդ երկրում ստեղծված նոր՝ հայ ժողովրդի համար առավել անբարենպաստ ու հայաջինջ պետական քաղաքականության ընդունումից հետո «Ճակատամարտն» այլևս դադարել է սեփական հրապարկումներով հանդես գալ մասնավորապես հիշյալ կարևոր հիմնահարցերի վերաբերյալ՝ բավարարվելով լոկ խորհրդային Հայաստանի պարբերականներից արտատպումներով, որոնք, բնականաբար, արտացոլել են խորհրդահայ իրականությունն այնպես, ինչպես պարտադրվել է ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների կողմից: Թերթի տեսադաշտից չեն վրիպել նաև հայկական գաղթօջախների կողմից հանուն հայ գաղթականների և որբերի արված ձեռնարկները, որոնք, սակայն, չեն խանգարել «Ճակատամարտի» խմբագրակազմին մատնանշել նկատվող թերություններն ու բացերը:

MARIAM HOVSEPYAN

(Armenia)

THE COVERAGE OF THE POLICY OF THE 1ST REPUBLIC OF ARMENIA TOWARDS REFUGEES AND ORPHANS IN THE CONSTANTINOPLE'S DAILY NEWSPAPER "CHAKATAMART" 1918–1920

SUMMARY

The 1st Republic of Armenia took steps to save the lives of Armenian refugees and orphans, to find solutions for their settlement and survival. The steps taken by the 1st Republic of Armenia were thoroughly represented in the Constantinople's daily newspaper "Chakatamart", mostly under the heading of "Life in Armenia". On the one hand the

Constantinople's daily newspaper "Chakatamart" printed or reprinted news from the Armenian press, but on the other hand, the Constantinople's daily newspaper represented analytical articles. In these analytical articles, statistical data and social surveys were attached, indicating the visible and significant omissions, non-fulfillment and oversight.

ԱՅԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒՄԱՆՅԱՆ

(Հայաստան)

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՀԱՅԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Ֆրանսիական հայագիտությունն իր հիմնական սկզբնավորող Ա.-Ժ. Սեն-Մարտենից (1791–1832) սկսած դարձել է հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանը և XIX դարի առաջին տասնամյակներից ստեղծել է գիտական այնպիսի արժեքներ, որոնք այսօր էլ խիստ արդիական են:

Այսօր թուրքական, ինչպես նաև ադրբեջանական առանձին գիտնականներ ջանքեր չեն խնայում ապացուցելու, թե Արցախը միշտ եղել է ադրբեջանական տարածք: Այդօրինակ հակադիտական հայտարարությունների փաստացի հեքքումը կարելի է գտնել դեռևս 1818-ին լույս տեսած Սեն-Մարտենի գլուխգործոցում¹:

Սեն-Մարտենը Հայաստանի աշխարհագրական տարածքների մասին խոսելիս օգտվում է ոչ միայն հայ միջնադարի պատմիչների ու մատենագիրների հաղորդածից, այլև նույն փաստի հաստատումները մատնացույց է անում հին հունական, հռոմեական, ասորական, պարսկական ու արաբական աղբյուրներում:

¹ Saint-Martin J. -A., Mémoires historique et géographique sur l' Arménie, t .I, Paris, 1818, p. 33.

Նա Հայաստանի պատմությունն առաջ է տանում քայլ առ քայլ, դարից դար՝ ամեն ժամանակահատվածի համար նշելով, թե որ ժողովուրդներն էին մեծ տարածքներ զբաղեցնող Հայաստանի հարևանները: Սեն-Մարտենը հաճախ է դիմում այնպիսի նշանավոր պատմիչների, ինչպիսիք էին Ստրաբոնը, Հովսեպոս Փլավիոսը, հույն աշխարհագիր Պտղոմեոսը, Ստեփանոս Բյուզանդացին:

Խոսելով Հայաստանի թագավորությունների մասին՝ Հայկազյաններ, Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Կիլիկիայի Ռուբինյաններ, վերջին Լուսինյան թագավոր, Սեն-Մարտենը չի մոռանում նշել, թե լեռնային Արցախում՝ Գանձակից ու Բարդայից հարավ, դեռ XIX դարի սկզբին կային փոքրիկ, ինքնուրույն իշխանություններ, որոնց հայ տերերն իրենց կոչում են մելիքներ, ինչն արաբերենով նշանակում է արքա¹:

Սեն-Մարտենն իր գլուխգործոցով եվրոպական և աշխարհի արևելագետների ուշադրությունը հրավիրում է հայ միջնադարյան պատմագրության վրա՝ նրանում համաշխարհային պատմագրության համար տեսնելով մեծ արժեք:

Սեն-Մարտենը հիմնեց հայասեր հայագետների հզոր դպրոց: Նրա գործի անմիջական շարունակողները դարձան Վիկտոր Լանգլուան, Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն և Էդուարդ Դյուլոբիեն:

Վիկտոր Լանգլուան (1829–1869) 1852–53 թթ. ֆրանսիացի կայսր Նապոլեոն Երրորդի հանձնարարությամբ և նյութական աջակցությամբ ուղևորվել է Կիլիկիա և Փոքր Հայք: Մանրամասն ուսումնասիրել է Կիլիկիայի բնակավայրերը, հայկական հուշարձաններն ու վանքերում եղած հայ միջնադարյան ձեռագրերը: Նա բացառիկ պատմական արժեքներ է տեսել Կիլիկիայի թագավորական հրովարտակներում ու դրամներում և մանրախույզ ուսումնասիրել դրանք՝ դարձնելով մեծարժեք գրքեր:

Վիկտոր Լանգլուան եղել է նաև հայ ժողովրդի ազգային շահերի ջերմ պաշտպան: 1863 թվականին, ցնցված Ձեյթունի հայերի ապստամբության փաստով, գրել է «Թուրքիայի հայերը և Ձեյթունի

¹ Նույն տեղում, էջ 34:

ապստամբությունը» հողվածը¹: Նա իր աշխատություններում վերականգնել է Կիլիկյան Հայաստանի հուշարձանների վրա եղած արձանագրությունները և այդ առիթով նկատել է հետևյալը. «Եթե այդ արձանագրություններից շատերը թերի են, ապա դա չպետք է վերագրել միայն դարերի կործանարար ընթացքին, *դրանց թերի լինելու պատճառը նաև մահմեդականներն են, որոնք երկիրը գրավելու պահից սկսած՝ կործանել են քրիստոնեական հուշարձանների մեծ մասը, որովհետև դրանք հիշեցնում էին նախկին տերերին*»²: (ընդգծումը՝ Ա. Դ.)

Վիկտոր Լանգլուան մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ պատմագրության նկատմամբ՝ այն դիտարկելով ոչ միայն հայկական դիտակետից, այլև համընդհանուր պատմության նշանակետից: Նրա հայագիտական վաստակն այս ուղղությամբ հսկայական է: Նա ուներ գիտական երազանք՝ հայ միջնադարի պատմիչների գործերը թարգմանել ֆրանսերեն և հրատարակել հինգ ստվար հատորների մեջ: Նախախնամությունը թույլ տվեց իրականացնել միայն առաջին երկու հատորների կազմումն ու հրատարակումը³:

Վ. Լանգլուան այն հայագետներից է, որ ջանքեր է թափել ապացուցելու Մովսես Խորենացու հինգերորդ դարի պատմիչ լինելը. նա համոզված է, որ վերջինիս պատմությունն ունի ինքնատիպ վավերականություն և համոզված է, թե հետագա հայագետները հայ պատմահորը կկոչեն *Մեծ* պատմիչ: Այդ մտահոգությամբ էլ նա գրել է ուսումնասիրություն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» աղբյուրների վերաբերյալ⁴:

Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն (1802–1880) շատ մեծ ծառայություն է մատուցել հայագիտությանը՝ ֆրանսերեն թարգմանելով 13 հայ պատմիչների երկերը: Նա երկու ստվար հատորներ է նվիրել Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմությանը»: Առաջին հատորը

¹ Տե՛ս Դոլուխանյան Ա., Վիկտոր Լանգլուան հայագետ, Ե., 2003, էջ 6:

² Langlois V., Rapport sur l' exploration archéologique de la Cilicie et la Petite-Arménie, pendant les années 1852–1853, Paris, 1854, p. 34.

³ Տե՛ս Langlois V., Collection des historiens anciens et modernes de l' Arménie, t. I, Paris, 1867, t. II, Paris, 1969

⁴ Langlois V., Etude sur les sources de l' Histoire d' Arménie de Moïse de Khoren, Paris, 1861.

պատմության ամբողջական բնագրի թարգմանությունն է, իսկ երկրորդը մանրամասն ծանոթագրություններ են: Այդ հատորը գրված է այնպիսի դիտողական մանրամասներով, որ թվում է, թե հեղինակը ճամփորդել է նկարագրված տեղանքով, տեսել վանքերը, քաղաքները, շենքերը, գետերը, լճերը, լեռներն ու մարգագետինները, սառնորակ աղբյուրները, ծանոթացել նահանգի խիզախ ու խելացի հայ բնակիչների հետ, մասնակիցն ու ականատեսը եղել որոշ հերոսամարտերի:

Հայագետի՝ «Սյունիքի պատմությանը» կցված ընդարձակ հետազոտության մեջ սերտորեն շաղկապվում են Սյունիք և Արցախ տարածքները՝ որպես Մեծ Հայքի իրար առավել ներհյուսված քաղաքական, կրթական, մշակութային և տնտեսական միավորներ:

Մ. Բրոսսեն 1848 թ. ձմռանը 40 օրով եկել է Հայաստան և գիտական հետազոտություններ կատարել Էջմիածնի մայր աթոռի գրադարանում: Նա երագում էր տեսնել Անին, սակայն խստաշունչ ձմեռն արգելք դարձավ նրա երագանքի իրականացմանը: 1860 և 1861 թվականներին հայագետը Պետերբուրգում հրատարակում է «Անիի ավերակները» մեծարժեք հետազոտության երկու հատորները¹:

Ըստ ճանապարհորդների և Անին հետազոտած գիտնականների գրքերի՝ Բրոսսեն գրում է հայ Բագրատունիների փառահեղ մայրաքաղաքի մասին: Երբեմն հայագետի պատումը վերածվում է վեհ գեղարվեստականի, երբ նա բնութագրում է Բագրատունի հայ թագավորների հերոսական, հայրենասիրական գործերը: Նրա երկու հատորներում կան բազմաթիվ հայերեն արձանագրություններ, որոնք մինչ այդ տպագրված են տարբեր գրքերում²: Այս առումով Բրոսսեի «Անիի ավերակները» գրքի երկու հատորներն ունեն արդիական արժեք. դրանք զորավոր պատմական փաստաթղթեր են՝ վկայակոչված ոչ հայ, այլ օտարազգի և պատմական փաստերը հարգող գիտնականի կողմից:

¹ Brosset M., Les ruines d' Ani, capitale de l' Arménie, sous les rois Bagratides aux Xe et XIes., histoire et description, Ier partie, SPb, 1860, IIe partie, 1861.

² 2008 և 2010 թվականներին եղել են Անիում և պահպանված սակավաթիվ շինությունների մասին դրված ցուցանակներում և ոչ մի տեղ չի նշվում, թե այդ եկեղեցին կամ կամուրջը հայկական է: Թուրքերն ամեն ինչ վերագրում են իրենց – Ա.Դ.:

Մ. Բրոսսեն ստեղծեց Անիի պատմության առաջին մեծ տարբերակը, որով յուրովի ամփոփեց անիագիտության առաջին փուլը: Մեր խորին համոզմամբ Անի քաղաքի անցյալն առավել սպառնիչ բացահայտելու ներշնչանքը Նիկողայոս Մառը ստացել է Մ.Բրոսսենի «Անիի ավերակները երկու գրքերից:

Էդուարդ Դյուլորիեն (1807–1881) իր հիացմունքը հայ ժողովրդի պատմության և անցած ուղու վերաբերյալ արտահայտել է «Հայերը գրքում»¹:

Ֆրանսիական ակադեմիայի համաձայնությամբ Է. Դյուլորիեն հրատարակել է իր հայագիտական վաստակի պսակը՝ գերծավալուն աշխատությունը, որը կոչվում է «Հավաքումն իսաչակիրների պատմիչների, հայկական վավերագրեր»: Գիրքն ունի «Նախաբան» և շատ ընդարձակ «Ներածություն»: Այն հագեցած է ծանոթագրություններով և աղյուսակներով:

Դյուլորիեն բացատրում է, թե իսաչակրաց արշավանքների նկատմամբ ունեցած հայերի ջերմությունը բխում էր հայ ազգային շահերից, և փաստորեն հայկական աղբյուրները եվրոպական պատմագիտության համար չհայտնագործված մի բնագավառ են, որոնք արժանի են հատուկ ուշադրության:

Դյուլորիեն իր գրքի «Առաջաբանում» խոսում է Սմբատ Գունդստարբի ժամանակագրության մեջ պահպանված մի շատ արժեքավոր փաստի մասին, որը պատմիչը, անշուշտ, քաղել է Սսի թագավորական վավերաթղթերից: Այդ փաստաթուղթը ներկայացնում է Կիլիկյան հայ թագավորության իշխանների (բերդատերք) ցուցակը, որը վկայում է, թե 1198-ին Լևոն Երկրորդի թագադրմանը որքան հայ իշխաններ են եղել²:

Դյուլորիեն սերտ կապերի մեջ է եղել Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հայրերի հետ, որոնցից ստացել է մեծ քանակությամբ նյութեր, որոնք նրա համար եղել են յուրօրինակ ներշնչանքի աղբյուր: Հայագետը հայ մատենագրության մեջ տեսել է հայոց ցեղի հանճարը և համոզված է, որ այդ հնագույն մատենագ-

¹ Stéu Дюлорье Э., Армяне, Тифлис, 1854.

² Stéu Dulaurier Ed., Recueil des Historiens des croisades, documents arméniennes, t. I, Paris, 1869.

րական գանձերը պիտի պահպանեն հայերի ազգային ոգին՝ դրանց հիման վրա ազգային ապագան կառուցելու կարևորագույն գործում:

Հայկական հարցը և հայ ժողովրդի իրավունքներն առավել մեծ եռանդով պաշտպանել է Ֆրեդերիկ Մակլերը (1869–1938): Նա 1909-ին եղել է Թիֆլիսում, Երևանում, Էջմիածնում, Օշականում, մեկնել Կոստանդնուպոլիս: Այդ այցելության մասին ունի փաստահարուստ ուղեգրություն¹:

Ահա, թե ինչ է գրում Ֆ. Մակլերը Թիֆլիսի մասին. «Չնայած, Թիֆլիսը վրաց թագավորության մայրաքաղաքն է, սակայն բնակչության մեծ մասը հայեր են»²: Նա փաստում է, թե Վրաստանի քաղաքները բնակեցված են հայերով, այն դեպքում, երբ վրացիներն ապրում են գյուղերում: Ռուսական տիրապետության ժամանակ Թիֆլիսում հայերը մեծ թիվ էին կազմում, և քաղաքապետարանի երեք քառորդը հայեր էին: Ողջ առևտուրը, ինչպես և տեղական արդյունաբերությունը հայերի ձեռքում էր: Տեղական բանկային գործը նույնպես հայերի ձեռքին էր, բացի վրաց ազնվականների բանկից: Թիֆլիս քաղաքի անշարժ գույքի, հողակտորների, այգիների մեծ մասը պատկանում էր հայերին³: Մակլերը նաև փաստերով ներկայացնում է, թե որքան մեծ է եղել հայերի դերը Թուրքիայի տնտեսական, գիտական, մշակութային կյանքն առաջ մղելու գործում:

Հայագետի «Կիլիկիայի շուրջը»⁴ և «Բաղեշի Աստվածամոր տաճարը»⁵ հետազոտությունները ներկայացնում են թուրքական հայաջինջ քաղաքականությունը:

1915 թ. Չեյթունի հայերի ճակատագրի մասին հայագետը փաստում է, թե երիտթուրքերի կառավարությունը, հովանավորվելով երկու «խիստ քրիստոնյա» միապետների կողմից, որոշեց մաս-մաս կոտորել Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հայ բնակիչներին: Չեյթունին ու նրա խիզախ բնակիչներին նվիրված Ֆ. Մակլերի

¹ Stéu Macler F., Rapport sur une mission scientifique en Arménie Russe et Arménie Turque (juillet-octobre (1909), Paris, 1911.

² Նույն տեղում, էջ 94:

³ Նույն տեղում:

⁴ Stéu “Journal Asiatique”, Paris, 1916, №1.

⁵ Stéu նույն տեղում, 1915, novembre-décembre, p. 357–444.

մանրակրկիտ հետազոտությունը պերճախոս ձևով վկայում է, թե գիտնականը որքան հիմնավորված էր դատապարտում 1915 թվականին թուրքերի իրականացրած հայերի ահաաբարոռ ցեղասպանությունը:

1917 թ. Մակլերը հրատարակում է մեծաթիվ մի հատոր, որը կոչվում է «Հայաստանի շուրջը» («Autour de l' Arménie»): Ժողովածուի ընդհանուր ծավալը 327 էջ է: Դրանում գետեղված են տարբեր տարիներին ֆրանսիական պարբերականներում տպագրված զանազան հոդվածներ, որոնք միավորված են մի առանցքի շուրջ. աշխարհը պետք է հատուկ վերաբերմունք ցուցաբերի Արևելքի քրիստոնյա հայ ազգի նկատմամբ, որը մարդկության առաջընթացին մշտապես նպաստել է իր լուսավոր գործերով ու իր եզակի անհատներով: Մակլերը ընթերցողին կողմնորոշելու համար ներկայացնում է մինչև 1917 թ. ֆրանսերենով տպագրված հոդվածների ցանկն ու աղբյուրները, որոնց միջոցով կարելի է ուսումնասիրել *Հայկական հարցը: «Հայաստանի շուրջը» գրքում Մակլերը համոզեա է գալիս որպես անկողմնակալ դատավոր ու տալիս է իր վերջնական դատավճիռը՝ հայերը Թուրքիայի կազմակերպած բոլոր ջարդերի ժամանակ և իրենց քնաջնջման խնդրում ոչ մի մեղք չունեին: Թուրքիան պետք է պատասխան տա հայերի ցեղասպանության և հայերին շարունակաբար խաբելու համար:*

Հայագետը ներկայացնում է, թե ինչպես հայերը մշտապես մտածել են իրենց ազգային պետականությունը վերականգնելու մասին: Նրանք դրան ձգտել են տարբեր ուղիներով: Ազգային-ազատագրական շարժման ռաիվիրաներ է համարում Մխիթար Սեբաստացուն և Իսրայել Օրուն¹:

Նա խիստ քննադատում է Ղուրանի այն հատվածները, որոնցում հնչում է Մուհամեդի գերագույն պատվիրանը՝ ջիհադը՝ սրբազան պատերազմը: «Արդյոք ֆանատիզմն ու ֆատալիզմը չե՞ն Մուհամեդի վարդապետության երկու հզոր լծակները»,²-հարցնում է Մակլերը:

¹ Macler F., Autour de l' Arménie, Paris, 1917, p. 197.

² Նույն տեղում, էջ 185-186:

Մահմեդական Պարսկաստանի դեմ Առևելահայաստանում առաջինն ազատագրական կռիվ դրոշ են բարձրացնում Ղարաբաղի ազնվական մելիքները։ Մակերը չի մոռանում Դավիթ Բեկին ու Մխիթար սպարապետին։ Երբ 1828-ին Արևելյան Հայաստանը միանում է Ռուսաստանին, հայ ժողովրդի ազգային անկախությունը պաշտպանող ուժերը փորձում են կատարել երկրորդ քայլը՝ Հայաստանի իրական անկախացումը։ Այս ուժերի գլուխ կանգնած էր Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսը, որին Մակերն անվանում է «*Փիլոն հազած Գարիբաղի*»¹։ Սակայն զեներալ Պասկևիչի նախաձեռնությամբ Ներսես Աշտարակեցուն 1928 թ.-ի օգոստոսին աքսորում են Բեսարաբիա։

Ֆ. Մակերի «Հայաստանի շուրջը» ժողովածուն ավարտվում է այն խորին հավատով, թե Ֆրանսիան պետք է օգնի դեռևս Օսմանյան կայսրությունում մնացած հայ ժողովրդի վերջին մնացորդներին և նրանց ազատի օսմանյան բռնակալությունից։

«Հայաստանի շուրջը» հատորը մեծ ներդրում է հայագիտության և Հայոց ցեղասպանության խնդիրներում գիտական ու անկողմնակալ միջազգային քաջատեղյակ կարծիք ձևավորելու հարցում. այն այսօր էլ շարունակում է մնալ արդիական ու հրատապ։

Հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ իր բողոքի ձայնն է բարձրացել նաև Ֆրեդերիկ Ֆեյդին։ Նախ հայոց լեզվի քերականությանը նվիրված իր հիմնալի դասագրքում նա Հայաստանը օտարագլի սովորողին ներկայացնում է իր պատմական՝ Մեծ Հայքի տարածքով և 15 նահանգներով²։

1965 թ. նոյեմբերի 7-ին Բրյուսելի Թագավորական Ակադեմիայում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարելիցին նվիրված հիշատակի արարողության ժամանակ հայագետը ներկայացնում է հայերի հոգևոր արժեքները և ցավով նշում է, թե հայկական քաղաքակրթությունը ինչ-ինչ արգելքներով դուրս չի բերվել Հայաստանի սահմաններից, մինչդեռ հայ մտքի լույսի ճառագայթը

¹ Macler F., Autour de l' Arménie, էջ 216:

² St'u Feydit F., Manuel de langue arménienne (Arménien occidental moderne), Paris, 1969.

պետք է փայլատակի և նշմարելի լինի արտաքին աշխարհի վրա¹: Եվ թվում է, թե այդ արգելքի պատճառով հայոց քաղաքականության վրա նետվել է մի սև քող: Նա ներկայացնում է այն մշակութային նվաճումները, որ հայերն ունեցել են դարերի ընթացքում՝ սկսած Ուրարտուից մինչև XX դարի նոր օրերը, երբ Հայաստանը փոքրացած, սակայն հզոր մտավոր դրսևորումներով փայլում է՝ սկսած Անանիա Շիրակացուց մինչև աշխարհահռչակ Վիկտոր Համբարձումյան: Նա խոսում է հայ գրքի ֆենոմենալ տպագրական կենտրոնների մասին, որոնք 16-րդ դարի սկզբից սփռված էին ողջ աշխարհում: Նա շատ բարձր է գնահատում նաև հայերի բարոյական արժեքները:

Ֆեյդին նկատում է, թե ոմանք անվանարկում են հայերին 1915 թվականի ջարդերի առանձին դրվագներում, ասելով, թե նրանք նահատակվեցին ու մահ գտան, որովհետև չուրացան ո՛չ իրենց հայրենասիրական գաղափարները և ո՛չ էլ կրոնը: Մի՞թե նրանք՝ այդպես ասողները, չեզրակացրին, որ այդ ժողովուրդը զերագույն նվիրվածություն ունի իր ազգային գաղափարներին ու բնավորությանը: Այս երկու գծերն են, որ մարդուն դարձնում են մարդ, և ժողովրդին՝ ազգ:

Հայ դատի պաշտպանությամբ հանդես է եկել նաև մեր օրերի խոշորագույն հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն: Մեծարժեք է հատկապես 2005-ին լույս տեսած «Հայաստանը դարերի ապացույց» պատկերազարդ գիրքը, որում հեղինակն անկողմնակալ ձևով պաշտպանում է հայ ժողովրդի պատմական իրավունքները և խստորեն դատապարտում Հայոց ցեղասպանությունը: Նա պահանջում է, որ աշխարհի բոլոր պետություններն ընդունեն Հայոց ցեղասպանությունը, ինչպես դա արել են Ուրուգվայը, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Հունաստանը, Բելգիան, Շվեդիան, Իտալիան²:

Ֆրանսիացի վերոհիշյալ հայագետներն իրենց հայանպաստ բոլոր դատողությունները հիմնել են միայն պատմական ու գիտական փաստերի վրա և դա կատարել են՝ ելնելով համընդհանուր մարդասիրական շահերից:

¹ Stéu “Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves”, t. XVII (1963–1965), Bruxelles, 1966, p. 5–29.

² Annie et J. –Mahé P., L’Arménie à l’épreuve des siècles, Paris, 2005, p. 103.

THE ARMENIAN QUESTION AND THE DEFENCE OF ARMENIAN PEOPLE'S RIGHTS IN THE STUDIES OF FRENCH ARMENOLOGISTS

SUMMARY

Beginning with its founder A.-J. Saint-Martin, French armenology played the role of the Armenian people's rights defender and already during the first decades of the 19th century such scientific values were created that are topical even today.

Victor Langlois was an ardent defender of the Armenian people national interests. In 1863, greatly impressed by the insurrection of Zeytun Armenians, he wrote the article *Armenians in Turkey and the Insurrection of Zeytun*.

M. Brosset created the first large version of the history of Ani which was a kind of summarizing of the first stage of studies devoted to Ani.

Edouard Dulaurier expressed his admiration of the Armenian people history and its historical way in his book *Armenians*.

Frederic Macler defended the Armenian question and the Armenian people's rights with even more zeal.

Basing himself on facts, Macler showed how great was the role of Armenians in the economic, scientific and cultural life of Turkey.

In his book *Around Armenia* Macler speaks as an objective judge and proclaims his definitive verdict: "*Armenians are not guilty in all the massacres organized against them in Turkey and in their extermination. Turkey must answer for the Armenian Genocide and for permanently deceiving Armenians*".

The book *Around Armenia* was a great contribution to the formation of a scientific, objective and well informed international opinion in armenology and in the issues of the Armenian Genocide: it remains actual and topical until now.

The Armenian question was also spoken about by Jean-Pierre Mahn, the most famous armenologist nowadays. Especially valuable is his illustrated book *Armenia, a Witness of Centuries* in which the author defends with objectivity the Armenian people historical rights and sternly condemns the Armenian Genocide.

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՍԵՆՋՅԱՆ

(Հայաստան)

**ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ
ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հայ ժողովրդի համար օրհասական ճգնաժամի ժամանակներ էին, պետությունների ագրեսիվ ձգտումներն արդեն անբռնազրոսիկ էին: Ուժային հարաբերություններում հայկական փոքր պետության անհավասար պայքարն էր կայսրությունների ընդհարման ենթատեքստում: Պահն էր, որ հայրենիքը կարելի է պաշտպանել միայն սեփական ուժերով: Ահա այսպիսին էր ժամանակը, որը ոչ միայն հավերժացավ որպես պատմական հերոսական դրվագ, այլ դարձավ նաև մշակույթի ու արվեստի պորթկուլմ կատարվող անարդարության դեմ և պանծալի հաղթանակ սեփական հերոսական ուժերով: Փաստորեն այս է արտահայտչականությունը ներկայացվող ճարտարապետական կոթողների, որ ներդրվել է տվյալ փառքի հուշարձաններում, որոնք արտահայտվեցին զանազան մասշտաբի ստեղծագործություններով: Դրանցից ճարտարապետության մեջ ուշագրավ են Սարդարապատի անկրկնելի թանգարանային ընդարձակ համալիրը (1968–1975 թթ.), Ապարանի «Վերածնունդ» կոթողն (1978 թ.) ու Դարաքիլիսայի բաց խորան մատուռը (2008 թ.): Նշվածները հայկական արդի ճարտարապետության վարպետության օրինակներ են և

առանց դրանց մեկնաբանության ժամանակաշրջանի բնութագրումը թերի կմնար:

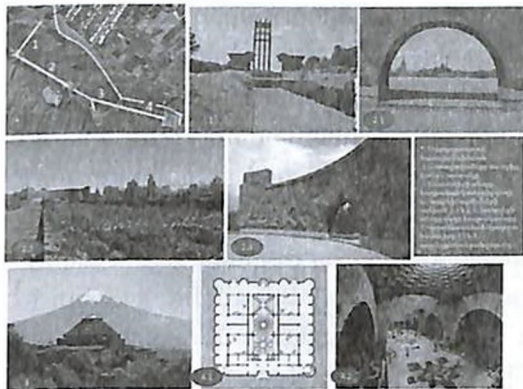
Հաղորդման նպատակն է, վերլուծականորեն ներկայացնել Մայիսյան հերոսամարտին նվիրված հուշարձանների ճարտարապետությունը: Գիտական խնդիրներ են՝ ավելի մանրամասն անդրադառնալ ակնարկվող հուշարձանների մտահղացմանը, դրամատիզմին, բովանդակությանը, արտահայտամիջոցներին և ոճական առանձնահատկություններին: Աշխատության մեթոդը՝ հուշարձանների «հորինվածքի կառուցողական վերլուծությունն է», որը հետազոտության որակական վերլուծության համատեքստ ունի: Որքան էլ հուշարձաններն այս կամ այն չափով ուսումնասիրվել են, այնուամենայնիվ, դրանց տարածական մեկնաբանությունը և անդրադարձումը արդի ճարտարապետության համատեքստում, դեռևս առջևում է:

Մասնագիտական գրականության մեջ ներկայացվող հուշարձանների ճարտարապետության մասին կան բազմաթիվ անդրդարձեր: Այդ գործերը հիմնականում նվիրված լինելով ազգային նշանակության միջոցառումներին՝ երբեմնի սովետական, ինչպես նաև միջազգային գրականության մեջ պետք եղած արձագանքը չեն գտել: Հայկական մասնագիտական գրականության մեջ դրանք մասնավոր հետազոտության թեմա չեն դարձել: Տվյալ դեպքում խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է հայկական մոնումենտալ ճարտարապետության մեծագույն ներկայացուցիչներից Ռ. Իսրայելյանին: Ճարտարապետի ստեղծագործության մասին, այդ թվում և սույն աշխատության թեմաներից՝ Մարդարապատի և Ապարանի հերոսամարտերի համալիրների մասին հիացմունքի տողեր են նվիրել բազմաթիվ հայ և օտար մասնագետներ և գիտնականներ: Ռ. Իսրայելյանի մասին կան 4 գրքեր¹ և 60-ից ավելի հոդվածներ²: Գրքերը հիմնականում բովանդակում են ժամանակակիցների կարծիքները և հուշերը ճարտարապետի անհատականության մասին: Մասնագիտականորեն առանձնանում են՝ Լույս Դոլուխանյանի ճարտարապետի ստեղծա-

¹ Տե՛ս «Ռաֆայել Իսրայելյանը ժամանակակիցների հուշերում», կազմողներ՝ Բաբայան Լ., Չոբյան Լ., Լևոն Հախվերդյան, Ե., 1981, 259 էջ: Бабахан Л. М., Чобанов Ю. С., Израэлян Р., М., 1986, с. 191.

² Հոդվածների ցանկի համար տես՝ «աշխատություններ», <http://www.rafaelisraelyan.com/>.

գործության նվիրված երեք լեզվով՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն հրատարակված ալբոմը,¹ «Ռ. Իսրայելյան» գործող համացանցային կայք² և վավերագրական երեք կինոնկարները: Նշվածներում սեղմ գծերով նաև ներկայացվել են խնդրո առարկա համալիրները: Ինչ վերաբերում է Վանաձորի Ռոմեո Ջուլիասյանի «Ղարբիլիսայի» ճակատամարտի հուշարձանին՝ այն դեռևս պետք եղած ուշադրության չի արժանացել ընդհանրապես:

Սարդարապատի հուշահամալիրը (նկ. 1).

ճարտարապետության հաստատության խոսք է, նրանում խտացվել են խորհրդահայ

ճարտարապետության հիմնադրման և հաստատման փուլերը: Համալիրի կապակցությամբ ուշագրավ են Գրիգոր Գուրգադ-

յան հետևյալ խոսքերը՝ «Ես չեմ մոռանա երբեք ցնցումն այն ակնթարթի, որ ապրեցի Սարդարապատի ազգագրական թանգարանի շենքից ներս մտնելիս: Ինչ էր դա, ահա թե ինչ կարելի է ստեղծել բետոնի և ալյումինի դարում այն նույն քարից, ինչից մեր պապերը տաճարներ և խաչքարեր են կանգնեցրել: Այդ շենքը մտնելուց հետո այլևս չես ուզում դուրս գալ, ուզում ես անվերջ ու անվերջ դեգերել նրա ներդաշնակ կամարների տակ ու զգալ ամեն քայլի վրա մեր հեռավոր անցյալը և միաժամանակ դարիս շունչը: Դե ինչ արած, դա Ռաֆայել Իսրայելյանն էր, ճարտարապետության մեծ քնարերգուն, և հայտնի չէ, թե մեր ժողովուրդը մեկ էլ երբ կունենա այդ հրաշքը»³:

Սարդարապատի հուշահամալիրի մտահղացումը Հին արևելյան ակունքներ ունի: Այն պատմում է բարու և չարի ընդհարման մասին: Պոեմն ունի երկու ենթամասեր՝ «հերոսամարտ» և «գարթոնք»: Երկու գաղափարները համադրվել են հին եգիպտական երեմոնիալ

¹ Դոլուխանյան Լ., Երևան, «Գրաքեր», 2008, 143 էջ:

² <http://www.rafaelisaelyan.com/>.

³ Գուրգադյան Գ., Տիեզերքը ափի մեջ, Ե., 1987, էջ 262:

երթուղու սկզբունքով¹: «Հերոսամարտի» մասի սկզբում զգոն հրեղեն ցուլերն են, որոնք եգիպտական տաճարների փիլոնի դերով խորհրդանշում են համալիրի մուտքը: Դրանցից ներս՝ հրապարակաձև տարածությունը ժողովրդական համախմբման զանգաշտարակավոր վայրն է: Հրապարակին հարակցում է արծիվների մետրական շարքով երկար ձգվող հերոսների պեան: Երկրորդ կամ զարթոնքի մասի սկզբում պերեստիլային բակ է, որի մուտքի վրա քանդակված են վիշապներ և ճախրող հրեղեն ձիեր: Նորից մեղիտացիոն ալեիա և հիպոստիլային դահլիճի դեր կատարող ամրոցը թե՛ զարդատուփն իր բովանդակ ազգագրական թանգարանի հարստությամբ: Մինչև հիպոստիլային թանգարանը մի համակառույց ևս կա դա «Վարդավառ» ազգաշունչ մտահղացված մեհյան՝ սեղանատունն է: Փաստորեն Սարդարապատը պատմողական սկզբունքով դրամատիզմ է, որտեղ արտահայտչապաշտությունը ժողովրդական ակունքներ ունի: Այն իր պատմական դրվագներով մոնումենտալացնում է ազգային, թե՛ ժողովրդական տվյալ հաղթանակի ձեռքբերումները: Համալիրն ամենուրեք արարված է ներդաշնակությամբ: Հորինվածքի կենտրոնը պայքարն ու հաղթանակի գաղափարականությունն է, հորինվածքային առանցքը՝ Արարատի առաջ փռված հաջորդական դրվագների համադրմամբ երթուղին է, իսկ հորինվածքային հիերարխիան՝ ազգագրության թանգարանը: Մեծ գրագիտությամբ են արարված ճարտարապետության և արվեստների սինթեզը, որոնք նյութականացված են ճարտարապետական վարպետության հատկանիշներով և մասշտաբային ու տարածական օրինաչափություններով: Այստեղ նպատակայինը ներդրված է ցուցասրահների ժառանգորդական և հայաշունչ բուրրող անկրկնելի ինտերիերներով: Միսլ չենք լինի, եթե ասենք, որ Սարդարապատի համալիրը ստեղծագործական թռիչքով երկրորդը չունի հայկական արդի ճարտարապետության անդաստանում: Ծինիչ հերոսական մասշտաբի ցուլեր, հայկական կոթողային ճարտարապետության սկզբունքով օրդերային համադրվածքով զանգաշտարակը, մետրական շարքով ալեա, հաղթականմար կյորությամբ պարուրված բակ, տոնախմբության եր-

¹ St'u Egypt : The world of the pharaohs, edited by: Regine Schulz and Matias Seidel, Konemann 1998, pp.133-215

կու դահլիճներ՝ մեկը խաչվող կամարներով, մյուսը հազարաշենի ժողովրդական բնակելի տան մոտիվներով (ճարտարապետ Արեգ Իսրայելյան), ուրարատական և միջնադարյան ամրոցների սինթեզով կերտված թանգարան.. իրոք, Սարդարապատի համալիրը ճարտարապետական երգ երգոց է:

Ռ. Իսրայելյանի ոճն արդյունք է սկզբունքային մտածողության: Սարդարապատի ճարտարապետական լուծումները ստեղծագործաբար ներդրված են ուսումնասիրվող տարիներում ճարտարապետի կողմից իրականացված մյուս համալիրներում ևս՝ 1945 թ. նվիրված «Հաղթանակի» թանգարանում, Ապարանի «Վերածնունդ» կոմպլեքսում, Մուսա Լեռան հերոսամարտի հուշահամալիրում և Նոր Հաճընի 1915 թ. նվիրված թանգարան կոթողում:

«Վերածնունդ» Հուշարձանը (նկ.2).

կառուցված է դեպի Ապարան քաղաքատիպ պատմական ավանը տանող ճանապարհի ձախ կողմում՝ բլրի վրա: Ինչպես միշտ Ռ. Իսրայելյանի գործերում, այստեղ նույնպես հուշարձանի տեղը ընտրված է արտակարգ հմտությամբ:

«Վերածնունդ» կոթողը բարձունքի հետ մեկ ամբողջություն է և հեռվից ընկալվում է իր ողջ վեհությամբ: Շրջապատն ազատ է, և ոչինչ չի խանգարում նրա ճարտարապետական մտահղացման ընկալմանը: Հուշարձանն իրեն է ենթարկում ողջ շրջապատը: Հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ հաշվի է առել հուշարձանի ինչպես մոտ, այնպես էլ հեռու տարածություններից ուրվագծային ընկալումը: Օրվա ընթացքում փոփոխվող լուսավորությունը հուշարձանին հաղորդում է լույս ու ստվերային մասնահատումներով դինամիկ կերտվածք: Այն ծավալատարածականորեն ինքն իր մեջ է անդրդարձում լեռնային լանդշաֆտի խրոխտ պայր: Համալիրի մոտեցումը ընթանում է դրսի ոլորապտույտ սաղավարտից դեպի դրանց

խոնարհումով ստեղծված ներքին բակը, որտեղ ծնրադիր երեք խորաններ են: Ամեն մի խորան հաջորդաբար նվիրված է հայոց պատմության մի դրվագի՝ 1915 թ. ցեղասպանության, 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտին և 1945 թ. Երկրորդ աշխարհամարտում ընկած հայ մարտիկներին: Ապարանի «Վերածնունդ» կոթողի ձևակերպումը խիստ և հերոսական է, այն հանդիսանում է ժամանակակից հուշահամալիրային ճարտարապետության լավագույն նմուշներից մեկը: Այն խորհրդապաշտ արտահայտչականություն է, որ հրդանշանային փոխաբերությունը և ընդհանուր կերտվածքում է և քանդակային գույսը դետալներում:

Վանաձորի «Ղարաքիլիսայի» հերոսամարտի հուշարձանը (նկ. 3), կարելի է համարել նաև ժամանակակից հայկական եկեղեցական ճարտարապետության օրինակ: Այն կառուցված լինելով մայիսյան ճակատամարտի տարիներին ավերված եկեղեցու վայրում, բացի մայիսյան հուշարձան լինելը՝ մտահղացվել է որպես բաց խորան եկեղեցի:

Հուշարձանը հաստակագծում փոքր մատուռի չափերով է: շուրջ 2 մ բացվածքով խորանը տեղադրված է դեպի արևելք, որի խորքում վեմքարն է: Հուշարձանը արևմտյան կողմից բացվում է դեպի արևմուտք: Խորանը նախատեսվել է մոմավարության համար: Եկեղեցի-կոթողը շուրջ 13 մ բարձրությամբ, աղոթող երկու ձեռքերի նկարվածքն ունի, որտեղ արևմտյան ճակատը կամ գլխավոր ճակատը խորանային խորշ լինելով՝ աշխույժ է իր լույս-ստվերային խաղով: Կոթողային աշտարակաձև եկեղեցին գմբեթավոր եկեղեցու սլացիկ ձևակերտում լինելով, բացվածքային մասով սիմետրիկ երկսլաք կամայն է հիշերցնում: Շենքի Ֆակտուրալ միջամտությունները մակերեսային որմնախորշեր են, փոքր ու մեծ խաչեր, ինչպես նաև. մի վիմական արձանագրություն, որ հիշատակագրում է կատարվածի մասին: Գունային լուծումը մոնոտոն է և

նույնիսկ կառուցված լինելով երկաթ բետոնից՝ բրուտալ: Կոթողը խիստ սիմետրիկ է՝ առանց համամասնական մասնահատումների: Կարելի է ասել, որ հուշարձանը ծայրահեղ արխիտեկտոնիկ և ռացիոնալիստական մտահղացում է:

Արդյունքում կարելի է ամրագրել, որ Մայիսյան հերոսամարտի հուշարձանները մոնումենտալ արվեստի անկրկնելի օրինակներ են: Նրանք Մեծ Եղեռնի համալիրների (Ծիծեռնակաբերդի, Բիքֆայայի, Դեյր-գորի, Մոնթաբելոյի, Բոստոնի, Լիոնի համալիրների, Այնթապի, Մուսա Լեռան, Սեբաստիայի և այլ կոթողների), 1945 թ. աշխարհամարտի նվիրված բազմաթիվ կոթողների և շենքերի հետ (Հաղթանակի թանգարանը Երևանում, Ազատանի հուշարձանը Գյումրիի մերձակայքում և այլն) հայկական մեմորիալ ճարտարապետության ինքնատիպ բաղկացուցիչներն են: Նրանք իրենց զուգահեռներն ունեն՝ խորհրդային ճարտարապետության անդաստանում (Բելոռուսական Խատին, Ռիգայի սալիսայիլը, Վոլգոգրադյան Մամաևո-Կուրգանը և այլն), ինչպես նաև համաշխարհային ճարտարապետության մեջ ազատության պայքարի նվիրված բազմահարյուր կոթողների և համալիրների օրինակներում, ինչպիսիք են հետևյալ հուշարձանները՝ Միսուրիի՝ Ջեֆերսոնի ազգային, Սան Պաուլոյի՝ Լատինամերիկյան, Բեռլինյան Հոլոկոստի, Վաշինգտոնի՝ Վիետնամի վետերանների, Արլինգտոնի, Նյու-Յորքյան զույգ աշտարկների տեղում եղած Մայքլ Արադի «Արտասվող աչքերի», Ճապոնական իմիգրացիոն, Դիլբերգի «Վերք» և այլն: Ռաֆայել Իսրայելյանի ուսումնաիրված գործերը՝ վերնակուլար ճարտարապետության միջազգային արժեքներ են: Նրանք համաշխարհային ճարտարապետության առումով անմնացորդորեն հնչել են իրենց Հին արևելքի արմատներից սերող ինքնատիպ արվեստների սինթեզով և Հին եգիպտական ակունքներից սերող ռիտուալի մեկնաբանությամբ: Ռոմեո Ջուհալյանի Ղարաքիլիսայի հուշարձանը երկաթբետոնյա ձևակերտում ունի և հանդիսանում է մոդեռնիստական նոր դրսևորում:

ARCHITECTURAL COMPOSITION PROPERTIES OF MONUMENTS DEDICATED TO HEROIC BATTLES FROM MAY 1918

SUMMARY

The 1918 battles of Armenian armies against Turkish tribes from May 1918, not only celebrated for their heroic struggle, but also for the cultural values created later. They commemorated in the face of art works of different scales, of which remarkable are the following complexes: The Sardarapat Ethnographic museum (architect Rafael Israelyan, built in 1968- 1978), The monument nearby Aparan (architect R.Israelyan, built in 1978) and the open apse chapel (architect Romeo Julhakyan, built in 2008) at the vicinity of Vanadzor today. The mentioned monuments are good enough instances of Modern Armenian Architecture requiring the attention to describe the era.

The indicated monuments are unrepeatable examples of Armenian monumental Arts. They have their parallels in behalf of other memorial monuments of Armenian Architecture, as well as great number of World Modern and Contemporary Architecture. The presented monuments of Sardarapat and Aparan are glorious examples of world vernacular architecture which are remarkable for their Ancient East motivations and skilled synthesis of art included. The “Gharakilisa” monument is a modernist attitude building built in reinforced concrete.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Հայաստանի անկախության հռչակումը (1918) նոր էջ բացեց հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ: Ունենալով վիթխարի քաղաքական նշանակություն՝ այն միաժամանակ կարևոր ազդակ հանդիսացավ ազգի հասարակական ու հոգևոր զարթոնքի համար, որի անդրադարձը, ի թիվս այլ ոլորտների, տեսնում ենք նաև գեղարվեստական մշակույթի բնագավառում¹:

Իր զոյության առաջին իսկ օրերից անկախ Հայաստանի նորաստեղծ կառավարությունը հայտնվում է դժվարին պայմաններում: Շուտափույտ լուծում են պահանջում երկրի առջև ծառացած քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական խնդիրները՝ բարդ ու բազմաբնույթ: Այսուհանդերձ, չնայած այս լուրջ, մշակույթի և արվեստի զարգացման համար խիստ անբարենպաստ իրադրությանը, Հայաստանի ղեկավարությունը հետևողական քայլեր է ձեռնարկում մշակութային քաղաքականություն ձևավորելու, հայ արվեստն աշխուժացնելու, դրա ձեռնահաս ուժերը պատմական հայրենիքի հետ կապելու, այստեղ կենտրոնացնելու նպատակին: Հիշենք, որ մինչ այս ազգային մշակույթի գրեթե բոլոր կարևոր կենտրոնները գտնվել են Հայաստանից դուրս, Ռուսաստանի, Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի հայա-

¹ Մեր այս հաղորդումը տվյալ բնագավառում ձեռնարկվող անդրանիկ փորձը չէ: Դեռևս 1997-ին արվեստագիտության դոկտոր, լուսահիշատակ Մ. Ղազարյանի հետ ավարտեցինք Հայաստանի առաջին Հանրապետության գեղարվեստական մշակույթին նվիրված բավական ընդարձակ մի ուսումնասիրություն, որը, ավստ, մնած անտիպ և որի օրինակն այժմ պահվում է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի արխիվում: Դրան հաջորդեցին այլ աշխատանքներ, որոնցից կուզեինք առանձնացնել Գ. Վարդանյանի «Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918–1920 թթ.)» արժեքավոր ուսումնասիրությունը (Ե., 2003) և Ա. Աղապյանի «Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարերում» հիմնարար մենագրության (Ե., 2009) համապատասխան բաժինը:

շատ քաղաքներում՝ Թիֆլիս, Կ. Պոլիս, Մոսկվա, Սանկտ Պետերբուրգ և այլն:

Իհարկե, Հայաստանի առաջին Հանրապետության մշակութային կյանքը ոչ միայն պետական հոգատարության արդյունք էր: Կարևոր գործոն էին նաև հայրենիքը վերագտած ժողովրդի լավատեսական սպասումները, մարդկանց անձնական խանդավառությունը, այդ հայրենիքին և ազգին ծառայելու անկեղծ ցանկությունը: Ազգային պետության թելուզև կարճատև գոյության պայմաններում նման մղումները պարարտ հող էին գտնում:

Անշուշտ, դրանցով էր առաջնորդվում հայ բեմի վարպետ, ակադեմիկոս դերասան Հովհաննես Չարիֆյանը, որը վճռորոշ նպաստ բերեց Հայաստանի թատերական կյանքի կազմակերպման գործին: Այսպես՝ 1918 թ. դեկտեմբերին Երևանի Ջանփոլադյանների թատրոնում մեկնարկեցին նրա ղեկավարած թատերախմբի ներկայացումները, որոնց ցանկում ընդգրկված էին Ալեքսանդր Դյումա Ավագի «Քինը», Յակով Գորդինի «Միրրա Էֆրոսը», Գերհարտ Հաուպտմանի «Էլզան», Գրիգորի Գեյի «Տրիլբին», Ալեքսանդր Աբեյանի «Մկիճի հարսանիքը», Ավետիս Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը» և մի շարք այլ ստեղծագործություններ: 1920-ին խումբը մեկնում է Ալեքսանդրասյու (այժմ՝ Գյումրի), որտեղ նրա ներկայացումներին մասնակցում են հրավիրված դերասաններ Հովհաննես Աբեյանն ու Օլգա Մայսուրյանը: Հետզհետե ընդլայնվում է խմբի խաղացանկը, ուր տեղ են գնտում ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի հեղինակների, այդ թվում՝ Յա. Գորդինի «Օվկիանոսից այն կողմ», Հենրիկ Իբսենի «Դոկտոր Շտոկման», Ալեքսանդր Յուժին-Սումբատովի «Դավաճանություն», Ուիլյամ Շեքսպիրի «Օթելլո», «Լիր արքա» և «Համլետ», Լև Ուրվանցկի «Վերա Միրցևա», Հենրիկ Սենկևիչի «Հո՞ երթաս», Կարլ Գուցկովի «Ուրիել Ակոստա», Լևոն Շանքի «Հին աստվածներ», Լեո Կամսարի «Կասկածի պտուղը», Ալեքսանդր Շիրվանզադեի «Պատվի համար» պիեսներն ու գրական երկերը: Նշված բեմադրություններում Չարիֆյանը հանդես է գալիս ոչ միայն իբրև գեղարվեստական ղեկավար և ռեժիսոր, այլև որպես դերասան՝ բեմում ընկերակցելով թե՛ ավագ ու միջին (Հ. Աբեյան, Օ. Մայսուրյան, Ա. Շահխաթունի), և թե՛ երիտասարդ սերնդի արհեստակիցներին:

որոնցից ոմանք (ինչպես, օրինակ, Գուրգեն Ջանիբեկյանը, Օրի Բունիաթյանը, Սյուզան Գարազաշը և ուրիշներ) նոր էին մուտք գործում ստեղծագործական ասպարեզ: Հիրավի, Չարիֆյանի թատերական կոլեկտիվը կարելի է բնութագրել իբրև «մայրաքաղաքի թատերական կյանքի գլխավոր երևույթը»¹: 1918–1920 թթ. ժամանակահատվածում²: Ականատեսի խոսքով՝ մեծանուն դերասանը «գալիս էր ոչ թե հյուրախաղերի, այլ որպես Երևանի թատերական կյանքը կազմակերպող առաքյալ»²: Ցավալի է, որ 1920-ի հոկտեմբերին նա մեկընդմիշտ լքեց Հայաստանը՝ ճակատագիրը կապելով օտարության հետ:

Չարիֆյանի թատերախումբը Հայաստանում միակը չէր: 1919-ի դեկտեմբերին, երիտասարդ կադրեր պատրաստելու նպատակով, դերասան Վարդան Միրզոյանը Երևանի գիմնազիաներից մեկի շենքում բացում է դրամատիկական դասընթացներ (ստուդիա), ուր նրա հետ մեկտեղ դասավանդում են գրող Վրթանես Փափազյանը, մանկավարժ և հոգեբան Գուրգեն Էդիսյանը, գրականագետ և արվեստի քննադատ Գարեգին Լևոնյանը: Հաջորդ տարվա մարտին քաղաքային ինքնավարության դահլիճում կազմակերպվում է ստուդիայի ցուցադրման երեկոն, որի ընթացքում ուսանողներն արտասանում են Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Պ. Ադամյանի, Ռ. Պատկանյանի, Գ. Դոդոխյանի, Բաֆֆու, Հ. Թումանյանի, Ծ. Կուրդինյանի, Ա. Իսահակյանի, Խնկո-Ապոք բանաստեղծությունները, ներկայացնում հատվածներ «Հին աստվածներ», «Պաղտասար աղպար», «Համլետ», «Օրլեանի կույսը», «Ավագակներ» պիեսներից: Երեկոյին մասնակցում են Գուրգեն Ջանիբեկյանը, Նաիրի Չարյանը, Օրի Բունիաթյանը, Արտաշես Հարությունյանը (Հայ-Արտյան), Ենոք Միրզախանյանը, Գրիգոր Նալբանդյանը, Վերգինե Վարդանյանը և այլք: Ստուդիայի սաներն ընդգրկվում են Երևանի դրամատիկական ընկերության խմբում, որը հանդես է գալիս Ջանիփոլադյանների թատրոնի շենքում: Կային և ուրիշ թատերախմբեր (ներառյալ՝ սիրողական),

¹ Հախվերդյան Լ., Հայ թատրոնի պատմություն (1901–1920). Ե., 1980, էջ 342:

² Նույն տեղում:

որոնց ներկայացումները տեղի էին ունենում Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Դիլիջանում և այլուր:

Բայց և այնպես ժամանակավոր, կամ հյուրախաղերի եկած մի քանի թատերախմբերի գործունեությունը չէր կարող լրացնել Հայաստանում մշտական պետական թատրոնի բացակայությունը: Այդ իսկ պատճառով 1919 թ. հուլիսին նշանավոր դերասան և ռեժիսոր Օվի Սևունյանը դիմում է հանրապետության լուսավորության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանին՝ այդօրինակ թատրոն ստեղծելու առաջարկությամբ: Սևունյանն անհրաժեշտ է համարում միավորել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում գործող ազգային թատերական ուժերը, իսկ թատրոնը դեկավարելու համար Մոսկվայից հրավիրել անվանի ռեժիսոր Արշակ Բուրջալյանի ավագ եղբայր դերասան Գևորգ Բուրջալյանին¹: Սևունյանը գործուղվում Կ. Պոլիս, ուր բազմաթիվ գործունեություն է ծավալում՝ արևմտահայության թատերական ուժերն ի մի բերելու և հավաքագրելու ուղղությամբ, սակայն 1920-ի մայիսին վրա հասած նրա անժամանակ մահը խաթալում է այս կարևոր նախաձեռնության՝ Հայաստանի պետական թատրոնի ստեղծման, ընթացքը:

Էլ ավելի դժվար պայմաններում էր ձևավորվում հանրապետության երաժշտական մշակույթը. չկային երաժշտական դպրոցներ, օպերային թատրոն, սիմֆոնիկ նվագախումբ, մշտական գործող երաժշտական կոլեկտիվներ: Չարմանալի չէ, որ Հայաստանի երաժշտական կյանքը մեծապես պայմանավորվում էր Ռուսաստանից, Վրաստանից և արտերկրից հյուրախաղերով ժամանած կատարողների ակտիվությամբ: Այսպես, օրինակ, ռուս երգահան, պրոֆ. Օ. Հարդմանի, երգչուհիներ Ֆ. Չելինսկայայի և Ա. Լանսկայայի, ջութակահարներ Լ. Բենդեցկու և Յ. Բիշբերգի կատարումները հայաստանցի ունկնդրին հնարավորություն են տալիս հաղորդակցվելու արևմտաեվրոպական կլասիկայի՝ մասնավորապես Բեթհովենի, Մենդելսոնի, Շոպենի, Լիստի ստեղծագործության նմուշներին: Դասական էր նաև. 1919–1920 թթ. Հայաստան այցելած թավջութակահար Ն. Լևինի, դաշնակահարուհի Մ. Միրիմանյանի նվագացանկը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 2, թ. 13–14:

Մոցարտի, Վերդիի, Նիկողայոս և Արմեն Տիգրանյանների երկերի կատարումով է հանդես գալիս Երևանի սիրողական երգեցիկ խումբը (1920 թ. հունիս), որի նախաձեռնողն ու ղեկավարը հենց ինքն էր՝ հայոց անդրանիկ օպերայի մեծատաղանդ հեղինակ Արմեն Տիգրանյանը:

Եթե թվարկած և մյուս փոկալ ու գործիքային կատարումների հիմքը եվրոպական ավանդույթն էր, ապա ազգային երաժշտական թատրոնի խաղացանկում գերիշխում էր արևելյան թեմատիկան: 1918-ի նոյեմբերից Երևանում մեկնարկում են Թիֆլիսի հայ դրամատիկական-օպերետային խմբի հյուրախաղերը, որը ներկայացնում է «Աշուղ Ղարիբ», «Արշին Մալ-ալան», «Նա չինի, սա լինի» և այլ օպերետներ: Ներկայացումները մեծ, գուցե աննախադեպ ժողովրդականություն են վայելում. այլապես մինչև խմբի հայաստանյան շրջագայության ավարտը (1920 թ. մայիս), դրանց թիվը, ըստ թատերագետ Լ. Հախվերդյանի, չէր մոտենա 170-ի¹: Մեծ պահանջարկ ուներ նաև ժողովրդական երաժշտությունը, որի վավերացված իրադարձություններից հիշատակենք հայտնի թառահար Ներսես Ղորանյանի գործունեության 25-ամյակի տոնակատարությունը Երևանում (1919), նրա ղեկավարած արևելյան երաժշտախմբի համերգները Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում:

Հայաստանի երաժշտական կյանքի կազմակերպման մեջ շոշափելի է անվանի «երգահան Սարգիս Բարխուդարյանը՝ ղերակատարությունը: 1919-ի նոյեմբերին նա ստեղծում է Երևանի քառաձայն երգեցիկ խումբը, որը հանդես է գալիս համերգներով մայրաքաղաքում և հարակից բնակավայրերում²: Պաշտոնավարելով լուսավորության և արվեստի նախարարության երաժշտության բաժնում՝ կոմպոզիտորն իր լուծման է ներդնում ոչ միայն Հայաստանում համերգների, հյուրախաղերի, երաժշտական երեկույթների և նման այլ միջոցառումների կազմակերպման, այլև մայրաքաղաքում բարձրագույն երաժշտական կրթարան՝ կոնսերվատորիա հիմնելու նախա-

¹ Հախվերդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 341:

² Հառաջ, 1919, նոյեմբերի 18, դեկտեմբերի 28: Տե՛ս Վարդանյան, Գ. նշվ. աշխ., էջ 143:

ձեռնության մեջ¹: Այդ հաստատության ռեկտորի պաշտոնում պլանավորվում էր նշանակել ռուս ականավոր երգահան, երաժշտության տեսաբան և մանկավարժ Միխայիլ Իպոլիտով-Իվանովին, իսկ որպես դասախոսներ հրավիրել Ա. Սպենդիարյանին, Ռ. Մելիքյանին, Մ. Միրիմանյանին և այլոց: Երաժշտության տեսություն առարկան պետք է դասավանդեր հենց ինքը՝ Բարիսուղարյանը: Կառավարության որոշմամբ կոնսերվատորիայի համար շենք է հատկացվում, հաստատվում է նրա կանոնադրությունը, սակայն նախագիծն այդպես էլ չի իրագործվում: Մինչդեռ Բարիսուղարյանի պաշտոնավարած բաժինը զուգահեռաբար գնում է երաժշտական գործիքներ², բացում խմբավարական դասընթացներ³, նախատեսում երաժշտական դպրոցների, մինչև իսկ՝ 30 հոգանոց սիմֆոնիկ նվագախումբի ստեղծումը և այլն⁴:

Անդրադաձնալով կերպարվեստի ոլորտին՝ նախ և առաջ պետք է հիշատակենք դեռևս 1916 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված Հայ արվեստագետների միության ցուցահանդեսի կազմակերպումը Երևանում: Այն բացվեց է 1919-ի մայիսի 25-ին, մայրաքաղաքի նոր գիմնազիայի շենքում, Հայաստանի Հանրապետության մեկամյա տարեդարձի առթիվ: Մասնակիցներից ոմանք անձամբ ժամանել էին Երևան՝ ցուցադրության օրերին այստեղ ներկա լինելու նպատակով: Նախքան բացումը նրանք նորոգեցին և հարդարեցին գիմնազիայի շենքի ներսը՝ պիտանի դարձնելով Էքսպոզիցիայի համար: Ներկայացվեց շուրջ 260 աշխատանք, այդ թվում՝ Վրթանես Ախիկյանի, Սեդրակ Առաքելյանի, Հակոբ Գյուրջյանի, Վահրամ Գայֆեճյանի, Ստեփան Գաբայանի, Սարգիս Երկանյանի, Եղիշե Թադևոսյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Սարգիս Խաչատրյանի, Միքայել Խունունցի, Վանո Խոջաբեկյանի, Հակոբ Կոջոյանի, Արսեն Շաքանյանի, Գրիգոր Շարբաբյանի, Միքայել Մազմանյանի, Միքայել Միքայելյանի, Մարտիրոս Սարյանի, Հովհաննես Տեր-Թադևոսյանի և այլոց գեղանկարները, գրաֆիկական թերթերն ու քանդակները: Վերջիններս համալրվել էին հայ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 218, թ. 26, 34, գ. 2, թ. 13-14 և այլն:

² Նույն տեղում, թ. 102-104:

³ Նույն տեղում, գ. 22, թ. 52:

⁴ Նույն տեղում, թ. 191:

կալկան մանրանկարների՝ Էջմիածնի վանական թանգարանում պահվող ընդօրինակություններով, որոնք կատարել էին Վ. Սուրենյանցը, Ե. Թադևոսյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Ա. Ֆերվանջյանը, Հ. Արծաթալանյանը և ուրիշներ:

Նույն թվականի հունիսի 2-ին Հայաստանի կառավարությունը որոշում է գումար հատկացնել՝ ցուցահանդեսից գնումներ կատարելու համար: Պահպանվել է դրանց ցանկը՝ բաշխված գումարների թվերով¹: Ամենամեծ գինը՝ 11000 ռ., տրվում է Սարգիս Խաչատրյանի «Չրադաշտը Հայաստանում» մեծադիր կտավին, որի գտվելու վայրը ներկայումս անհայտ է:

Պետական միջոցներով աշխատաքներ ձեռք բերելու այս որոշումը թելադրված էր ոչ միայն ազգային արվեստը խրախուսելու, կարիքավոր հայ նկարիչներին և քանդակագործներին ֆինանսապես օժանդակելու՝ ինքնին արդեն բացառիկ մտադրությամբ: Հայաստանի կառավարությունը նպատակ ուներ ստեղծել պետական թանգարան, ուր և պիտի ամփոփվեին երևանյան պատկերահանդեսից գնված ցուցանմուշները²:

Ինչպես նշեցինք, երևանյան ցուցահանդեսի բացումը նվիրված էր Հայաստանի Հանրապետության առաջին տարեդարձին, որի առիթով երկրի կառավարությունը միջոցառումների հատուկ ծրագիր էր մշակել: Մասնավորաբար, 1919 թ. մայիսի 26-ին, Հայաստանի Նախարարների խորհրդում լսվում է լուսավորության և արվեստի նախարար Ն. Ադբայանի զեկուցումը «Հայ ազատագրության հերոսների հիշատակին հուշարձան կանգնեցնելու մասին», որն արժանանում է հավանության: Որոշվում է արձանը կանգնեցնել Երևանում, հայտարարել նախագծերի մրցույթ, իսկ պետության կողմից

¹ Նույն տեղում, թ. 219:

² Այդպես էլ եղավ: 1919-ի սեպտեմբերին Երևանում հիմնադրվեց Հայաստանի ազգային թանգարանը, որի տնօրեն նշանակվեց ակադեմիկոս Երվանդ Լալայանը: Նկարիչ Վրթանես Ալիկյանի գլխավորած զեղարվեստական բաժնում տեղ գտան երևանյան ցուցահանդեսներից գնված աշխատանքները, որոնց զգալի մասն այսօր էլ պահվում է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում: Հետագայում թանգարանի զեղարվեստական հավաքածուն համալրվեց Էջմիածնի վանական թանգարանից բերված իրերով և մասնավոր նիքատվություններով՝ արդեն խորհրդային շրջանում վերանվերվ ինքնուրույն զեղարվեստական թանգարանի:

այդ նպատակին ուղղված դրամական միջոցները լրացնել ժողովրդական նվիրատվությունների հաշվին, որի պրակտիկան արդեն կիրառվել էր Թիֆլիսում՝ Րաֆֆու, Սայաթ-Նովայի և Խաչատուր Աբովյանի հուշարձանները կառուցելու ժամանակ¹: Նոր բոլորաքանդակի որևէ նմուշ չունեցող Երևանի համար սա միանգամայն խոստումնալից նախագիծ էր, որը, ցավոք, ևս մնաց թղթի վրա:

Մինչդեռ Առաջին Հանրապետության տարեդարձը նշվեց Հայաստանի բոլոր քաղաքներում, ավաններում, սակայն տոնակատարությունն արտակարգ շքեղ էր հատկապես Երևանում: Քաղաքի ձևավորման աշխատանքներն ստանձնել էր փոքրաթիվ տեղացի և Թիֆլիսից ժամանած հայ նկարիչների խումբը, որը ղեկավարում էր ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը: Ծենքերի հարդարման համար օգտագործված էին գորգեր, ծաղիկներ, ծաղկեճյուղեր: Պետերբուրգյան ուսումնառություն և աշխատանքային փորձ ունեցող Թամանյանը կիրառել էր նաև ռուսաստանյան ու եվրոպական պրակտիկայից հայտնի՝ տոնական հաղթական մարի գաղափարը, որն իրականացվեց Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյանի) փողոցում: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ «խորհրդարանը, գիմնազիայի նոր շենքը, քաղաքապետարանը, պետական հիմնարկություններն ու մասնավոր տները թաղված էին ծառերի ոստերի ու ծաղիկների, գորգերի ու դրոշակների մեջ»²: Հանդիսավոր շքերթին մասնակցում էին քաղաքի բնակչության բոլոր խավերը, որոնք կրում էին իրենց դասը խորհրդանշող գույնզգույն դրոշներ: Չանգվածային շարժման ու գունային տպավորության այս օրինակ գուցորդումը նպաստում էր քաղաքում տիրող ոգևորությանը, որն իր ավարտը գտավ գիշերվա հրավառության մեջ: Նման ձևավորում (հաղթական մար, գորգեր, դրոշներ և այլն) պատրաստվել էր նաև Էջմիածնում, իսկ Ալեքսանդրապոլում բանվորագյուղացիական դասերի շքերթն ստացել է գեղարվեստական կերպավորման յուրօրինակ ձև: «Թավորի ժամանակ, – գրում է Վրացյանը, – ընդհանուր ուշադրության և խանդավառ ծափերի առարկա էր Մայր Հայաստանը ներկայացնող մի օրիորդ, սուսը ձեռքին կանգնած, կողքին

¹ Նույն տեղում, գ. 249, թ. 1–3, ֆ. 199, ց. 1, թ. 5–7, 54:

² Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն. Ե., 1993, էջ 421:

մի դարբին՝ սալի առջև գութանը կոփելիս»¹: Պետք է ենթադրել, թե այս տեսարանը ներկայացվել էր որպես «կենդանի պատկեր», որի խոշոր մասնագետներն էին թիֆլիսահայ նկարիչները:

Հայտնի է, որ հայ արվեստագետներն անմիջական մասնակցություն են ունեցել Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետական խորհրդանիշների՝ դրոշի և զինանշանի, ինչպես նաև դրամանիշների և դրոշմասպիտակների մշակմանը: Գիտենք նաև, որ Ա. Թամանյանի նախագծած և Հ. Կոջոյանի գրաֆիկական լուծմամբ շրջանառության մեջ դրված զինանշանն ընդունվում էր ժամանակավոր, հետագայում վերանայվելու պայմանով, ինչպես և եռագույնը, որի քննարկման ընթացքում դրոշի իր տարբերակն էր առաջարկել Նոր Նախիջևանում բնակվող Մ. Սարյանը: Ինչ վերաբերում է նկարիչ Արշակ Ֆեթֆադյանին վերագրվող դրամանիշներին, ապա սրանց հեղինակը ևս Կոջոյանն էր, որի մտահղացումը, ըստ երևույթին, զգալի «խմբագրվել» է տպագրությունն անձամբ վերահսկող Ֆեթֆադյանի ձեռքով: Ինչևէ, սույն հաղորդման մեջ ստիպված ենք բաց թողնել մանրամասները: Չենք անդրադառնում նաև 1919-ին հիմնադրված Հնությունների պահպանության կոմիտեի ծրագրերին և նրա գործունեությանը, Հայաստանի ազգային թանգարանի կազմակերպման, նրա ֆոնդերի համալրման պատմությանը և այլն: Դրանք առանձին խոսակցության առարկա են: Մինչդեռ ամփոփելով՝ արձանագրենք, որ Առաջին Հանրապետության օրոք Հայաստանում սկիզբ առավ գեղարվեստական կյանքը, որի բնականոն զարգացումն ու վերելքը հնարավոր կդառնան հայոց պատմության հաջորդ փուլում, ազգային պետականության համեմատաբար հարատև գոյության պայմաններում:

¹ Նոյն տեղում, էջ 427:

THE ARTISTIC LIFE OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

SUMMARY

Proclamation of Independence of Armenia (1918), having huge political meaning, considerably activated social and cultural, including artistic life of Armenian nation, which was concentrated in big cities of Russia, Turkey and Europe before. Within two and a half year period of existence of the first Republic of Armenia, the cultural politics was formulated, which was favorable enough for the development of Armenian art and was directed to consolidation of national creative power within the country. In this aspect the special role belonged to Armenian cultural figures, for whom obtaining sovereignty and building a new state turned out to be a source for personal enthusiasm and social optimism.

This report reviews the factual canvas of named processes and touches upon the cultural context and historical meaning of those.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – CONTENTS

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԵՐ

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԵԼԻԿԻՈՅ	3
ԲԱԿՈ ՍԱՀԱԿՅԱՆ	6
ՄԽԹԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ	8

ՉԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

MICHAEL HESEMANN (<i>Germany</i>) POPE BENEDICT XV, THE VATICAN AND THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA 10	
АРУШАН ВАРТУМЯН (<i>Россия</i>) А.И. ДЕНИКИН И АРМЯНСКАЯ РЕСПУБЛИКА: ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ, СИМПАТИЙ И ПОЛИТИЧЕСКИХ РАЗОЧАРОВАНИЙ 19	
ВИКТОР АКОПЯН (<i>Россия</i>) ВЫБОР ПУТЕЙ РАЗВИТИЯ АРМЯНСКИХ ОБЩИН СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В 1918–1921 гг. 27	
ԱԼԵԽԱՆԴՐԵ ԴԱՌԵՎԻԼԻ (<i>Հրայրություն</i>) ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ 1918 Թ. 36	
ԱՇՈՏ ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ (<i>Հայրություն</i>) 1918–1920 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ԵՎ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ) 47	
ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (<i>Հայրություն</i>) ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԼԵԽԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1918 Թ. ՄԱՅԻՍ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ) 68	
ВАЛЕРИЙ ТУНЯН (<i>Армения</i>) СОЗДАНИЕ ЗАКАВКАЗСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РАСПАД НА НАЦИОНАЛЬНЫЕ РЕСПУБЛИКИ В 1918 Г. 81	

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆՅԱՆ (Հայաստան),	
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ (ԱՄՆ)	
ԱԼԵԶԱՆԴՐ ՇՆԷՈՒՐ՝ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑ	
ՈՒ ՎԿԱՅ	94
ԵՂԻԿ ՃԵՐԵԾՅԱՆ (Լիբանան)	
ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԴԵՐԸ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ ՄԷՋ ..	105
ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ (Հայաստան)	
ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ՇԱՐՔՈՒՄ	117
ՍԱՄՍՈՆ ՔԱՌՅԱՆ (Հայաստան)	
1918 թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ	
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	129
ԳԱՌՆԻԿ ՍԱՖԱՐՅԱՆ (Հայաստան)	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ	
ՊԵՏԱԽՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ	
ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄՈՏԵՅՈՒՄՆԵՐԸ ...	142
ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈՔՅԱՆ (Հայաստան)	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԽՐԱՎԱԿԱՆ	
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ (1918–1920 թթ.)	162
ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ (Հայաստան)	
ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ	
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1918–1920 թթ.)	194
ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ (Արցախի Հանրապետություն)	
ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ	
ԱՐՑԱԽՈՒՄ (1917 թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ – 1918 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ)	203
ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (Հայաստան)	
ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՍՐՎԱՆՑՏՅԱՆՑԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	
(1919 թ. ՀՈՒԼԻՍ – 1920 թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 5)	214
ՀԱՅԿ ՄԵԼԻՔ ԱԴԱՄՅԱՆ, ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ	
ՏԻԳՐԱՆ ԲԱԲԱՅԱՆ (Հայաստան)	
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ՀԱՆՔԱՀՈՒՄՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ	237
ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (Հայաստան)	
ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱԶՄՅԱԼ	

ՀնՋԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ	247
ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (Հայաստան)	
ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ	261
ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ (Հայաստան)	
ԱՄՆ-Ի ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԱՆԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄԻՑ ՄԻՆԶԵՎ ՎԵՐՍԱԼ	273
ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՍՄՈՒՐՅԱՆ (Հայաստան)	
ՍԵՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԱՄՆ-Ի ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՍԲ 1919–1920 ԹԹ.	284
ՅՈՒՐԻԿ ՂՈՒԼՅԱՆ (Հայաստան)	
ՀԱՅ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1918–1920 ԹԹ.	295
ԷՄԻԼ ՕՐԴՈՒԽԱՆՅԱՆ (Հայաստան)	
ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ	305
ՌՈՒՐԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ (ԱՄՆ)	
ՀՅԴ-ԲՈԼՇԵՒԻԿ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (1918–1920) ¹ ՎՃՌԱՀԱՏՈՂ ԱԶԴԱԿ ԱՆԿԱՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՃԱՏԵԻ ԿԵԱՆՔՈՒՄ	313
ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ (Հայաստան)	
ԳԵՆԵՐԱԼ ԴԱՆԻԵԼ ԲԵԿ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	328
ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (Հայաստան)	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՍԲ	339
ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ (Հայաստան)	
ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	

ԼՈՒՄԱԲԱՆՈՒՄԸ Կ.ՊՈԼՍԻ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ 1918–1920 ԹԹ.	349
ԱՆԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ (Հայաստան) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՀԱՅԱԳԵՏՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 360	360
ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ (Հայաստան) ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 370	370
ԱՐԹՈՒՐ ԱՎԱԳՅԱՆ (Հայաստան) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ 378	378

Միջազգային գիտաժողով
«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ – 100»
25-26 ՄԱՅԻՍԻ, 2018 թ.

ՉԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Международная конференция
«РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ – 100»
25-26 МАЯ, 2018 г.

СБОРНИК ДОКЛАДОВ

International Conference
«REPUBLIC OF ARMENIA – 100»
25-26, MAY, 2018

COLLECTION OF PAPERS

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի

Ստորագրված է տպագրության 30.11.2018 թ.

ԳԱՍ Յիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0612685

П. П.
105496